

821/477/46
3-51

Микола
ОЛІЙНИК

МАКРОЛІА
ОПІЛІНІНІК

1

Микола ОЛІЙНИК

Вибрані твори
в двох томах

Київ
1983

Микола ОЛІЙНИК

Том 1

ДОЧКА ПРОМЕТЕЯ

Роман

ЗА КРАСОЮ

Повість

ОПОВІДАННЯ

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

У2
054

08
17
22

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В первый том избранных произведений украинского советского писателя вошли роман «Дочь Прометея», в котором рассказывается о жизненном и творческом пути, формировании революционного мировоззрения великой украинской поэтессы Леси Украинки, а также автобиографическая повесть «За красотой» и рассказы.

об 07-259/9 П

Передмова В. М. Кулаковського

Передмова В. М.

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог**

70303—105
M205(04)—83 105.83. 4702590200

ОКРИЛЕНИЙ НЕЗГАСНОЮ МРІЄЮ

Микола Олійник, як і багато відомих українських радянських письменників, що прийшли в літературу в повесні роки, вірний обраній темі. Обшири його літературних інтересів великі, персонажі більшості творів, написаних ним, — люди сильні, цільні, окрилені незгасною мрією. На якому терені не розгорталася б їхня діяльність, в якому амплуа не виступали б вони, чим би не займалися та ким би не були — конкретними історичними постатями, як Леся Українка і Степняк-Кравчинський, а чи художніми типами, як старший і молодший брати Жилоки, Максим Крищук, — вони передусім борці за торжество людяного, за гуманізм і прогрес. Ці люди присвятили життя служінню інтересам рідного краю, визволенню поневоленого народу з-під гніту, його духовному збагаченню, зростанню матеріального добробуту.

Микола Якович Олійник народився 9 березня 1923 року в селі Бишеві на Київщині. Дитинство його випало на той час, коли молода Країна Рад заклала підвалини нового життя. Ще на полях Бишева селяни виорювали осколки білогвардійських снарядів, ще не уляглася земля над вирвами від бомб, ще з навколишніх лісів темними ночами засакували в села бандити, а одвічний трудівник, уперше вільно дихнувши на повні груди, на своєму полі сів хліб.

Класовий ворог не примирився з утвердженням нового життя. Тепер він виступав не відкрито, а діяв погрозами, залякуванням, підступом, стріляв з-за рогу. Він прагнув посіяти паніку, породити зневіру народних мас у власні сили. Та намагання ці були марні — новий суспільний лад утверджувався міцно, назавжди. Народні маси очолювали більшовики — люди рішучі, безкомпромісні. Їх було немало і в Бишеві — тоді волосному, а згодом районному центрі. Для Миколи вони були першими героями, яких він бачив, знав, чією мужністю захоплювався.

Виховувався майбутній письменник у селянській родині. Його батько, Яків Олексійович, ледве вмів читати, мати, Харитина Василівна, зовсім не знала грамоти. Вони, мудрі від природи люди, зуміли прищепити синові повагу до трудових рук, до невичерпних духовних скарбів народу. Захоплюючи казки, легенди, чарівні пісні рідного

краю, що їх співали зимовими вечорами батьки, стали тією основою, на якій пізніше розквітла в хлопця любов до художнього слова, а відтак — і жага літературної творчості.

Микола Олійник навик залишився вдячний батькам за їх виховання. У повісті «За красою» він звертається до батьків з такими словами: «У великій любові, у глибокій шанобі доземно схиляюся перед вашим терпінням, і перед людяністю вашою, і працьовитістю, і всеумілістю».

1 вересня 1930 року Микола почав навчатися у семирічній школі. Невдовзі в полотняній торбині, залитій чорнилом, яке виготовляли тоді з бузини, він приніс додому першу «прочотну» книжку — «Кобзар» Тараса Шевченка, що стала настільною в родині Олійників. Учень з захопленням читав про народних месників — гайдамаків, а батько згадував перекази про одного із сподвижників славнозвісного Максима Залізняка — Івана Бондаренка, що діяв на Бишівщині; розповідав про те, як за виступи проти панів засидали до Сибіру непокірних земляків.

Потім були поезії Лесі Українки — твори хворобі, але сильної духом жінки, яка мужньо кликала: «Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала!». Згодом юнак зачитувався творами Андрія Головка, Павла Тичини та інших відомих на той час письменників. Глибоко запади в хлопцеву душу образи, створені видатними митцями слова, — і його захоплення відважними й сміливими героями росло, міцніло. 9 березня 1939 року в бишівській районній газеті «За більшовицькі колгоспи» з'явився перший вірш Миколи Олійника «Тарасу Шевченку».

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, майбутній письменник закінчував перший курс мовно-літературного факультету Київського педагогічного інституту. В рядах Радянської Армії Микола Олійник зі зброєю в руках пройшов тисячі кілометрів. Він бачив масовий героїзм радянських людей, які, подібно героям творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, не корилися загарбникам, на смерть стояли за правду і волю, за честь і незалежність Вітчизни. Подвиги воїнів молодий комуніст оспівує у віршах і нарисах, котрі публікує у фронтовій пресі. М. Олійник бере участь у визволенні Пушкінських гір. Під час тих боїв його було двічі поранено.

Повернувшись після демобілізації в 1948 році на рідну Бишівщину, Микола Олійник працює в редакції районної газети, продовжує заочно навчатися в інституті. А згодом іде на Волинь, у край, який ставав на шлях соціалістичного розвитку. Робота в редакції газети «Радянська Волинь», часті поїздки, зустрічі з людьми, які боролися за утвердження нового ладу, дали матеріал для створення книг про життя трудивників оновленої землі. М. Олійник пише оповідання, нариси, збирає народну творчість, керує обласним літературним об'єднанням. Після виходу в світ у 1955 році книжки прози «Волинські оповідання»

він береться за відтворення образу полум'яної Лесі Українки, поезія якої захопила його ще в дитинстві. Через два роки з'являється перша частина повісті «Леся», де змальовано дитинство геніальної поетеси, а згодом — друга, в якій розповідається про її молоді роки та формування світогляду, про дружбу з революціонером Сергієм Мержинським.

Вивчивши суспільно-політичне життя тих часів, письменник правдиво показав духовний світ Лесі Українки, вплив на формування її характеру матері Олени Пчілки та відомих діячів культури другої половини XIX століття — Івана Франка, Ольги Кобилянської, Михайла Драгоманова, Миколи Лисенка, Михайла Старицького.

Перший в українській радянській прозі твір про велику поетесу-революціонерку громадськість і літературна критика зустріли прихильно — і це заохотило автора до подальшої роботи над зображенням творчого шляху поетеси. 1963 року побачила світ повість «Одержима», яку в зверненні до читача письменник охарактеризував як «правдиву розповідь про Людину з великої літери, про жінку, яка відважно, з співом на устах ішла проти бурі». Через три роки повісті перевидано під промовистою назвою «Дочка Прометей». Зі сторінок твору Леся Українка постає людиною мужньою і неситною, кличе народ до боротьби проти рабства й тиранії. Книга яскраво підтверджує класичну характеристику діяльності письменниці, дану їй більшовицькою «Правдою»: «Леся Українка, стоячи близько до визвольного громадського руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі сили, сіяла розумне, добре, вічне».

Працюючи над документами, пов'язаними із життям і творчістю Лесі Українки, Микола Олійник зацікавився революційним народництвом і, зокрема, постаттю відважного борця проти царизму, відомого російського письменника Сергія Михайловича Степняка-Кравчинського. Письменник задумав широке епічне полотно про самовідданого революціонера та його сподвижників. У 1971 році з'являється друком перша книга — роман «Туди, де бій», через рік друга — «Жага», потім — «Чужина». У 1975 році трилогія виходить у світ під спільною назвою «Пролог».

Авторську концепцію твору про народництво визначили відомі слова В. І. Леніна: «Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію. Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різочинці, починаючи з Чернищевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом»¹. Микола Олійник доніс до читача галерею цікавих образів борців проти самодержавства. Це насамперед Сергій Кравчинський, Микола Морозов, Софія Перовська, Герман Лопатін, Георгій

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 21, с. 249.

Плеханов, Віра Засулич та інші. Одні з них змальовані яскравими, соковитими фарбами, інші — лише накреслені окремими штрихами, але всі вони постають перед читачем як самовіддані борці, що відважно штурмують твердиню деспотизму й експлуатації. Герої приваблюють багатим духовним світом, наполегливістю і безстрашністю в досягненні мети. Тут письменник розповідає також про останні роки життя і діяльності одного з вождів міжнародного пролетаріату — Фрідріха Енгельса.

У творі показано зворушливу дружбу Степняка-Кравчинського з Етель Ліліан Войнич, яку Сергій Михайлович залучив до активної громадської роботи, літератури. Завдяки йому Войнич познайомилася з творчістю геніального Кобзаря, низку поезій якого переклала англійською мовою й видала окремою книжкою (разом з перекладом поеми М. Ю. Лермонтова «Пісня про купця Калашникова»).

У центрі трилогії — образ Сергія Кравчинського. На основі вивчення архівних документів та наукової літератури автор відтворює життєвий і творчий шлях революціонера, письменника й публіциста, розкриває джерела формування його характеру й світогляду. Микола Олійник доводить, що С. М. Кравчинський народився в селі Новий Стародуб на Кіровоградщині (а не на Полтавщині, як вважалося раніше). Хлопець ріс серед нащадків колишньої козацької вольниці, щедрих на розповіді про Запорозьку Січ та селянсько-козацькі повстання. Під час навчання у Петербурзькому землеробному інституті С. М. Кравчинський прилучився до роботи перших народницьких гуртків у Росії, перечитав багато нелегальної літератури, налагодив зв'язки з робітничими колективами. Все це сприяло становленню його як революціонера-професіонала.

Поєднуючи достовірність і художній домисел, що ґрунтується на історичній правді, Микола Олійник відтворив у романі бурхливу революційну діяльність С. М. Кравчинського — його участь у «ходінні в народ», у національно-визвольному повстанні 1875 року в Герцеговіні та в повстанні в італійській провінції Беневенто; показав його одним з засновників організації «Земля і воля». Чимало уваги приділено творчості М. С. Кравчинського, зокрема його роботі над книгами «Піднізьна Росія» і «Андрій Кожухов».

Архітектоніка трилогії струнка. Всі її компоненти взаємозв'язані й підпорядковані одній меті — показові наростання революційної боротьби в ті роки. Розповідаючи про людей незвичайного героїзму, виняткової сміливості й самопожертви, письменник не вдається до ефектних сцен, інтригуючих колізій. Твір зацікавлює читача насамперед реалістичністю оповіді, її пафосом, широтою охоплення подій. Микола Олійник дотримується суворої об'єктивності. Вірність історичній правді — його кредо. Образи сильних і відважних розкриті з великою любов'ю та життєвою вірогідністю.

Чітка ідейна концепція автора, спокійний, строгий, позбавлений красюостей стиль, уміння зацікавити читача як героїчними, так і звичайними, буденними подіями — все це зробило твір відомим і читабельним. Він допомагає прищеплювати молодому поколінню риси високої комуністичної моралі. «Пролог», як і «Дочка Прометея», перевидавався російською та деякими іншими мовами народів СРСР.

Творчою удачею Миколи Олійника є також трилогія «Жилюки», перша книга якої «Велика Глуша» була опублікована в 1965 році, друга «Кров за кров» — у 1968-му, і третя «Судний день» — у 1982 році. У цьому творі автор обрав своїми основними персонажами простих трударів. Трилогія охоплює великий проміжок часу — від подій на Волині після першої світової війни до утвердження на західноукраїнських землях соціалістичного ладу. Центральною фігурою її, зокрема останньої книги, виступає Степан Жилюк — комуніст, діяч, людина залізної волі.

У «Жилюках» Микола Олійник описує жахливу бідність волинян у роки фашистської окупації, знущання над ними ворогів та їхніх поплічників, участь вчорашніх хліборобів у партизанському русі. Логічний наголос письменник ставить на боротьбі за повне визволення краю від соціального й національного гноблення, за торжество ідеалів соціалістичної дійсності. Відтак твір переростає рамки родинно-побутового роману й набирає рис широкого соціального полотна. Вірність історичній правді наскрізь пронизує і цей твір.

Для письменника характерне добре знання народного побуту і звичаїв, заглиблення в психологію персонажів, показ їх морального й ідейного змушнення, достовірне вмотивовування їх дій і вчинків. Майстерно й правдиво автор змалював протилежні характери братів Степана й Павла Жилюків. Різні їхні долі, по-різному дивляться вони на світ, різними шляхами йдуть до здійснення мети, різна, зрештою, й мета у них. Ідейна спрямованість роману переконливо засвідчує: той, хто відривається від народу, — гине, а хто йде в ногу з ним, — перемагає.

1977 року Микола Олійник виступив з романом «Зерна». Його, на перший погляд, теж варто було б зарахувати до родинно-побутових. Однак це роман соціальний. Він присвячений сьогоденню, ретроспективно охоплюючи чималий відрізок історії нашої країни — і тридцять років, і Велику Вітчизняну війну, і творчі будні повсякденного часу. Особисте й родинне займає в творі чимало місця, та громадське, загальнолюдське, суспільне домінує над ним. На фронтах війни радянський народ, що є носієм найгуманнішої моралі, — протистоїть людо-ненависницькому фашизму й перемагає його у смертельному двобої, а в мирні дні він утверджує соціалістичний лад, комуністичні ідеали.

На сторінках книги йдеться не тільки про зерна пшениці, а й про

ті зерна, з яких проростає наш духовний світ, наша нова дійсність. Їх посіяла, ті зерна, Велика Жовтнева соціалістична революція. Їм назва — соціалістичний гуманізм. І зійшли вони ясними сходами. Плоди тих зерен — високий патріотизм і радянський інтернаціоналізм, колективізм і товариська взаємодопомога, комуністичне ставлення до праці, благородство і чесність, непримиренність до несправедливості і брехні, кар'єризму й користолюбства.

Історія з зернами в романі, таким чином, символічна. Новий сорт пшениці «Переможна», який створює вчений-селекціонер Максим Кришук, дає стабільні врожаї в полі, а перемога, здобута воїнами у громадянській і Великій Вітчизняній війнах, дає змогу визріти й розквітнути новому, соціалістичному способу життя, основні елементи якого знайшли в романі конкретне відображення на прикладі повсякденної діяльності колективу науково-дослідної станції в Перетоках та людей, які тією чи іншою мірою зв'язані з ним. Робота над «Зернами» викликала в письменника інтерес до сподвижницької діяльності двічі Героя Соціалістичної Праці академіка АН СРСР, дійсного члена ВАСГНІЛ В. М. Ремесла — і в 1980 році з'являється на книжкових полицях повість для юнацтва «Світанкові роси».

Творчий доробок Миколи Олійника не вичерпується повістями та романами, про які йшлося вище. Він написав п'єси «Оновлення» (1957), «Одержима» (1979), опублікував збірки повістей і новел: «Чуєш, брате мій» (1959), «За життя» (1962), «Снігоцвіт» (1964), «За красою» (1967), «Терпкий запах живиці» (1980). Ці твори так само свідчать про активну життєву позицію автора, широту його спостережень, суспільну значимість роздумів.

Оповідання Миколи Олійника, порушуючи животрепетні питання морально-етичного виховання, прицеплюють благородні почуття любові до природи, рідної землі, до людей. Тут спогади дитинства і комсомольських років, епізоди з часів Великої Вітчизняної війни і боротьба нового із старим на волинських землях, ліричні розповіді про вірність і роздуми над долею сучасника. Більшість оповідань написані в лірично-психологічному плані.

Ім'я Миколи Олійника часто зустрічаємо на сторінках газет, журналів, різних збірників. То тут, то там натрапляємо на його есе, літературознавчі статті. Він пише про Г. С. Сковороду, О. С. Пушкіна, Ю. Словацького, Марка Черемшину, Б. Д. Грінченка, Г. М. Хоткевича, Г. О. Мачтета, В. Яна, А. В. Головка, Л. М. Леонова, І. П. Шамякіна, В. С. Земляка, Д. І. Бедзика, Жана Гріву.

Микола Олійник багато їздить по країні й за рубежом, бере активну участь у заходах Спілки письменників України та інших організацій. Його хвилюють питання екології, виховання підрастаючого покоління, боротьби за мир. Письменник пристрасно таврує недбальство, безгосподарність, фарисейство, виступає за збереження краси Землі. У нові-

сті «За красою» він пише: «Про красу Землі, Природи, а, отже, й Душі людської ми повинні постійно думати. Краса потрібна нам, як повітря. Людина без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов, — то пусте. Любов завжди конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу розростаючись до нечуваних розмірів».

За роки творчої праці письменник опублікував кілька десятків оригінальних творів, багато нарисів, статей, рецензій, а також перекладів з братніх літератур. Окремі його твори побачили світ російською, білоруською, латиською, грузинською, болгарською, польською і словацькою мовами. Доробок вагавитий! Та добрий жнець, зібравши гарний ужинок, прагне більшого.

Віталій Кулаковський

ДОЧКА ПРОМЕТЕЯ

Роман

Книга перша

ЛЕСЯ

*Матері мої,
Харитині Василені, присвячую*

Частина перша

На шлях я вийшла ранньою весною.
Лєся Українка

Ліси й ліси... Скільки їх! Ні поглядом не осягнути, ні перейти. Стоять похмурі, розвісивши свої зелені шати, і гомонять... Про віщо? Хто знає. Кажуть, отим товстелезним дубам, що могутньо вп'ялися в землю і верхів'ями сягають хмар, сотні літ. То-то звідали на своїм віку! Мабуть, пам'ятні їм і Хмельницький, і Кармалюк. От зрозуміти б їхню мову. А що, як вилізти на дуба і причаїтися? Певно, можна чимало побачити.

Дівчинка відкладає набік віночок, який плела, сидючи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі. Вилізти на нього їй нічого не варто. В цьому вона позмагається з будь-яким хлопчаком. Їй тільки б за що вчепитися!

Обійшовши навколо стовбура, в кілька разів товщого за неї, дівчинка хапається тоненькими рученятами за сучок, підтягується і за хвилину вже сидить на товстій гілляці.

Як тут чудово! Прохолодно, пахне молодим дубовим листям, а головне — видно всю галяву. Та що там галявину! Тепер можна оглянути все довкола. Досить тільки залізти вище... І як вона раніше не догадалася? Ото дорога, а там виблискує на сонці річка — спокійна і принадна Случ. Лісами та лугами вона біжить через усе Полісся...

А що там мріє ген-ген за лісом? Невже місто? Церкви, якась іще вежа... Та це ж він, рідний Звягель! Біленькі будиночки на околицях, садки...

Навряд чи хто з друзів дивився отак на місто. Де там!

Навіть Михайлик, старший за неї на півтора року, і то побоявся б лізти так високо. Добре, що й нема його, а то заважав би тільки.

Одначе хтось ніби гукає. Так і є. Це він, Михайлик, повернувся до воза, не знайшов її і вже гукає. Ніби вона маленька, чи що? От не обізветься — і все, нехай побігає.

— Лосю! Де ти?.. Лосю! — лунає лісом.

Зверху він здається зовсім маленьким і смішним у своїй беспорядності. Метушиться, заглядає скрізь. Може, обізватися? Ні, хай ще трохи. Вона краще послухає, як луна розносить голос.

— Лосю-у! — кричить Михайлик, а звідусіль долинає: «Осьу-у».

І що воно за диво?

Цікаво: її голос теж лунатиме?

— Ку-ку, — стиха відгукується дівчинка і прислухається. Ні, нічого не чути. Мабуть, треба сильніше. Набравши повні груди повітря, вона знову — дужче — обзивається: — Ку-ку! — І, почувши у відповідь милозвучне коротке «у-ку», повторює знову й знову.

Але що це? Михайлик уже під дубом, стоїть, задерши голову. Як йому вдалося відшукати її? Мабуть, не варто було обзиватися.

— Злізай швидше, зозулько, — наказує Михайлик.

Нічого не вдієш, доведеться підкоритися, адже він — старший.

Поволі, знехотя дівчинка спускається вниз. Кіски в неї розпатлані.

— Як там гарно... Видно далеко-далеко, — виправдується.

— А якби впала? Ходімо! — Взявшись за руки, обом поспішають до воза.

Кароль уже запрягає. На возі повно запашної лісової трави, якої він накосив для коней.

Ліся обережно, щоб не пом'ялися, складає квіти, віночок надіває на голову.

— Гарно мені?

Михайлик не чує, порастється біля коней, вдаючи з себе дорослого.

— Наче мавка, — хвалить Кароль і грубою рукою поправляє Ліся вінок. — Отако. Дома й не пізнають. Скажу: піймав у лісі.

Хороший він, Кароль, спокійний, лагідний. Завжди знайде щось цікаве для неї. То квітку якусь, то пташеня. А позаторік цуценя приніс. Маленьке, ледве на ногах

трималося. Мама спочатку сердилася, хотіла викинути. Потім згодилася. А який з нього пес виріє! Усі сусіди тепер задзрять. Мама й ім'я йому дала — Джальма.

— Ну, поїхали, бо вечоріє, — каже Кароль. Він вмощує малих у задку, а сам поки що йде, тримаючи віжки, покрикує на коней, що норовлять на ходу скубнути трави.

Воза підкидає на старих пнях, він перехилиється з боку на бік, ніби човен на хвилях.

Ось і дорога. Кароль теж сідає, звівши ноги за полудрабок, хльоскає віжками. Слідом в'ється срібляста курява.

Як під'їжджали до міста, Леся шепнула братикові:

— Ти ж не кажи мамі, що я була на дереві.

Михайлик киває головою.

У центрі міста, за невисоким парканчиком, стоїть просторий однопверховий будинок. В одній його половині живуть господарі, іншу — три невеликі кімнати і кухню — займає голова повітового з'їзду мирових посередників Петро Антонович Косач.

Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету, куди його було переведено з Петербурга за вільнодумство, одружився і зайняв цю посаду. Через кілька років їхня сім'я збільшилась: спочатку народився Михайлик, потім Леся, яку всі чомусь звать Лосею, а торік навесні — Ліля, Оленька...

Дружина, Ольга Петрівна, виявилася старанною господинею, і невдовзі їхня скромна квартира стала відома своїм затишком, гостинністю; частенько бували тут давні друзі Петра Антоновича — Старицький, Лисенко, Драгоманов. Вони приїздили поодиноці, а то й гуртом, часом навіть із сім'ями, і тоді не було кінця-краю веселощам, розповідям, спогадам.

Служба обтяжувала Петра Антоновича, вимагала частих виїздів. То в Київ викличуть до генерал-губернатора, то селяни поскаржаться на пана, і треба побувати на місці.

А скільки тих скарг! Там поміщик заборонив пасти худобу, там побив когось чи скривдив ні за що ні про що...

Воля. Всі чекали її, покладали надії. А воно як було, так і лишилося. Що селянин без землі? Знов мусить іти до того ж пана, працювати від зорі до зорі, аби заробити на прожиття.

Нема правди, немає... Хоч як захищай цих бідняків — та що з того? Тільки ворогів собі наживеш. Уже не раз

натякали про це в канцелярії генерал-губернатора. От і сьогодні. Спеціальним листом його попереджували, що чиновник його величності повинен завжди пам'ятати про інтереси імперії і не захоплюватись гуманізмом — при виконанні службових обов'язків він зайвий. Це значить — крізь пальці дивитися на страждання простих людей, замовчувати свавілля і навіть захищати його.

«Давно вже не було грози, яка б освіжила сп'янілі голови. Вважай, від самої Хмельниччини. А бракує її, ой як бракує», — думає Петро Антонович і звертається до дружини, що саме заколисує дитину:

— Олю, де це наші малі?

— В ліс поїхали, я пустила. Нехай прогуляються. Кароль обіцяв хутко повернутися, та чомусь нема. — Вона підійшла, поцілувала чоловіка і жартома розкуйовдила йому волосся. — А ти старієш, Петре, сивий уже...

— Ти думала — молодітиму? Скоро й лисіти почну від цієї служби.

— Знову щось негаразд?

— Та от не зрозумію, хто на мене доноси строчить. — Він пройшовся по кімнаті, широкоплечий, ставний, і зупинився перед дружиною. — Кожна дрібниця, кожен мій крок відомі в Києві.

— Хіба мало в тебе недругів серед місцевих дворян. А все через твою відвертість, Петре.

У дворі, зустрічаючи підводу, радісно заскавучала Джальма.

Петро Антонович вийшов і незабаром повернувся з дітьми, тримаючи обіруч великий букет.

— Мамочко, — першою кинулася до матері Леся, — поглянь, який я собі віночок сплела. Кароль каже, що з схожа в ньому на мавку. Правда, мамочко?

— Правда, доню. Тобі дуже личить. Тільки не галасуйте — сестричку збудите.

Михайлик хвалився, що допомагав згрібати траву, навіть запрягав коні.

— То ти вже справжній господар, — похвалив батько.

Квіти поставили в глечиках на столі і на вікнах.

Після вечері сім'я зібралася в батьковому кабінеті. Це була невелика, зі смаком оноряджена кімната — улюблене місце дітей і дорослих. На стіні, у вишитих Ольгою Петрівною рушниках, висів чималий портрет Шевченка з пишними вусами, в пальті і чорній смушевій шапці, а далі — фото господарів, рідних і знайомих та самої

Ольги Петрівни — в довгому білому платті, з трояндою на грудях.

Посередині кімнати, застеленої вузенькими доріжками та килимами, стояв на тоненьких фігурних ніжках круглий стіл, кілька м'яких крісел, а під білою кахляною грубою — канапа.

Зі стелі звисала велика порцелянова лампа, подарована молодим у день їхнього весілля.

Чимало місця займали книжки. В просторій, під горіх оздобленій шафі стояли найцінніші видання іноземних, українських та російських письменників.

Петро Антонович, хоч сам ніколи й не займався письменством, любив літературу з дитинства. В Чернігівській гімназії його учителем словесності був Леонід Іванович Глібов, байки якого Косач знав майже всі напам'ять. Він взагалі легко запам'ятовував вірші, часто декламував Пушкіна, а надто «Руслана й Людмилу».

Особливо захоплював Петра Антоновича Щедрін. Він міг годинами читати дітям казки та пояснювати щедрінські алегорії.

Ольга Петрівна, яка ще в пансіоні почала складати вірші, найбільше любила Шевченка. Вона й дітей учила грамоти по «Кобзарю», багато знала й розповідала їм про Тараса Григоровича. Бувало, візьме малих на руки, всі троє посиляються над столом і починають: «Са-до-о-ок ви-шне-ви-и-ий ко-о-ло-о ха-а-ати... хру-у-ці над ви-и-шня-а-ми гу-у-дуть...»

Дуже смішила Михайлика й Лесю пригода з Енеєм. Ну й кумедний же він, цей «хлопець хоч куди козак»! Читання «Енеїди» зайняло щось із тижднів, і весь цей час малі — що б не робили — згадували найцікавіші місця поеми. Ото гуляють собі, бавляться, а потім Михайлик чи Леся біжать і питають: «Мамочко, а чого то про Меркурія в тій книжці пишеться: «Прискочив, мов котище мурий»? А вже він бог?» І Ольга Петрівна терпеливо пояснює.

Чи не найбільшою родинною подією були літературні вечори. Леся навчилася грамоти дуже рано, в чотири роки, і теж захопилася літературою. Найпершим самостійно нею прочитаним твором була подарована матір'ю книга «Про земні сили», з якої дівчинка дізналася про величезні багатства Землі та її походження. Потім — «Український орнамент», «Кобзар», поезії Міцкевича, казки Андерсена й Шпільгагена. Казки Ольга Петрівна перекладала для дітей сама, бо українською мовою їх не видавали.

Домашні літературні читання починала Леся якимсь

уривочком чи віршем. Ольга Петрівна декламувала свої поезії — найбільш про природу та красу рідного краю, про могутній Дніпро, що несе свої води через усю Україну. Сьогодні докінчували «Тараса Бульбу». Петро Антонович за звичкою приліг на канапі, посадовивши малих поруч, а невисока на зріст Ольга Петрівна майже сховалася в глибокому м'якому кріслі.

Читала вона спокійно, повагом. В дитячій уяві поставали картини звитяжних подвигів. Як дійшли до того місця, де вороги глумляться над беззбройним Остапом, у Лесі виступили на очах сльози. Їх, можливо, ніхто й не помітив би, та дівчинка, мабуть ненароком, схлипнула.

— Що тобі, доню? — занепокоївся батько.

— Нічого... Я більше не буду... — Витерла кулачком очі. — Але чому... хіба його не можна було врятувати?

— От тобі й маш! — розвела руками мати. — Хіба можна так, Лесю? Це ж книжка...

— А в книжках хіба неправду пишуть? Ти сама казала, що «Кобзар» — то свята правда.

Ольгу Петрівну обеззброїло таке питання.

— Авжеж, Лесю, — втрутився батько. — Книжкам треба вірити. Та, бачиш, Остап і смертю своєю послужив вітчизні. Загинув, а таємниці не видав... Плакати все ж таки не годиться.

Читання закінчили. Петро Антонович почав оповідати свої мисливські пригоди, і Леся повеселішала. Мати показала їй новий узор, обіцяла дістати заполочі, щоб його вишити.

На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко, мабуть на околиці міста, співала молодь.

II

Якось Ольга Петрівна пообіцяла дітям на Купала¹ повезти їх до знайомих, що жили в сусідньому селі Жабориці.

Напередодні свята Леся нагадала матері про її обіцянку.

¹ Івана Купала — народне свято в ніч з 23-го на 24 червня. Звичай та повір'я, зв'язані з Івановою ніччю, дуже давнього походження.

Вийшли наступного дня опівдні і незабаром були на місці. Село чимале. Біля дворів попідмітано, хати побілені, а призьби підведені червоною глиною. Святковість псував хіба що похмурий вигляд напівзогнилих хатинок, що траплялися то по один, то по другий бік широкої піщаної вулиці.

Садиба знайомих містилася на протилежній околиці. Невеличкий дворик, хата з квітниками під вікнами, садок.

Поки Ольга Петрівна привіталася, роздала гостинці та погодувала Лілю, почало вечоріти.

— Мамочко, ходімо, а то ще спізнимося на Купало, — шепотіла на вухо матері Леся. Вона вже встигла познайомитися з дівторою і рвалася на вулицю.

— Ольго Петрівно, та відпустіть їх, нехай ідуть собі гуртом, — порадили господарі.

Діти ніби чекали цього. Не встигла мати вимовити й слова, як вони вже були за порогом, у дворі, де їх нетерпляче ждала малеча.

За селом, на пагорбі, чималий вигін. Тут завжди святкували Купала. Місце безпечне, поблизу ніяких будівель. До того ж і річка близенько.

Дівтора прибігла саме тоді, як дівчата почали вбирати невисоку гіллясту берізку, вкопану серед вигону. Одні в'язали в пучечки принесені з собою квіти, плели вінки, інші розвішували все те на деревце. Хлопців ще не було, але про них застережливо вже співали:

Ой на Купала вогонь горить,
А нашим хлопцям живіт болять.
Ой нехай болять, нехай знають,
Нехай Купала не займають.

Коси в дівчат заплетені, кожна у віночку, а сорочки з тонкого полотна так уже вибілені та вишиті різними узорами, що не надивишся. Були між ними й бідніші. У тих — сіренькі спіднички, скупо вишиті сорочки з десятки¹, на ногах — постолі. Кому свято, кому досада. Сидять гурточком, як сироти, тихо-журливо скаржаться на свою доленьку:

Не куй, возуле, на ліщині,
Ще й накуєшся на калині;
Не плач, Марисю, у матінки,
Ще й наплачешся у свекрухи,
Через пороги ступаючи,
Чужі звичаї переймаючи.

¹ Десятка — полотно в десять пасом.

— Ну й завели, дівчатонька, — обзивається повновида вродлива дівчина. — Цур їм, злидням тим! Давайте іншої, веселішої.

Ой на Купала-Купалочка
Не виспалася Наталочка,
Погнала бички дримаючи,
На кілки ніжки збиваючи, —

почада вона.

Леся уважно слухала, стежила допитливими оченятами за кожним рухом тих, що вбирали берізку. Хтось приніс різнокольорові стрічки, свічечки — і їх теж прикріпили на гілочках.

Невдовзі ватагою прибули хлопці. Вони принесли тріски, хмизу для купальського вогнища. Незважаючи на протести дівчат, один козуб одразу ж підпалили, встромивши посеред нього тичку, щоб вогонь піднімався вище. Вогнище затріщало, вгору метнулися іскри. А парубки тим часом закурили. Деякі поривалися до Купала, та марно. На берізці вже палали свічечки, а дівчата, побравшись за руки, водили біля неї таночок, насміхаючись із хлопців:

Ой на горі під буйним вітром
Не чули хлопці зозулі літом,
А як почувли, полякались,
В глуку кропиву поховались.

Парубки спочатку мовчали, а потім, видно, терпець їм увірвався, бо раптом посхоплювалися, вихопили з вогню по віхтю і кинулись розганяти дівчат. Ті закричали, розбіглися, та коли нападники відійшли, знову повернулись — і свої. Тоді й хлопці хором відповіли:

Наша дівка по знаку —
Несе чорта у глеку;
Як чорт стрепенеться,
То й глек розіб'ється...

Леся теж узали в коло, наділи на неї вінок. Ну, а Михайлик — той в іншому гурті, серед парубків. Там уже стрибають через вогнище, змагаються, хто сягне вище і далі. «Хоч би в вогонь не потрапив», — турбується Леся про братика. Та скоро про все забуває. Де там, хіба до цього!

Ой наші хлопці стрільці, стрільці,
Забили жабу в корчі, в корчі, —

знову співають дівчата. Хлопці вдають, що не чують, а дівчата не вгавають:

Ой Іван каже: «Ряба жаба!»
А Степан каже: «Моя баба!»
Андрій каже: «Переріжмо!»
Терешко каже: «Цілу з'їжмо!»

— Нумо, друзі, — лунає серед парубків, — покажемо їм: жаба то чи баба! — І вони хапають дівчат в обійми, намагаються поцілувати. Вереск, голосна незлобна лайка.

А недалеко, тут же таки на вигоні, другий купальський стан. Там зібралася дітвора. Маленьке вогнище з сухого бур'яну, встромлена в землю чимала вербова гілляка, щедро обвішана квітами, поміж якими блимають купенькі, з мізинець завбільшки, свічечки, зліплені з потай узятого в запічку воску. Галасу й тут не менше. А коли він стихає, чутно різноголосе:

Ой купався Іван
Та й у воду упав.
Охо-хо-хо-хо!
Та й у воду упав.

Лесі цікаво побувати скрізь: вона вперше на такому гучному святі. Хочеться все побачити, збагнути. Ось підходять кілька молодий у червоних хустках з торочками, дідусь у брилі і латаній-перелатаній свитці.

— А що воно таке — Купала? — звертається Леся до брата, вибігши з кола. Вона передбачає, що Михайлик не відповість, але її питання почує дід. А він напевно знає. І справді, той повертається до неї, приглядається вицвілими очима, пояснює:

— Вельми давнє це свято, онучко. Хочеш послухати? Сядьмо отутечки. — Він поволі сідає, спираючись на ковчійку, випростує ноги. — Горе старому, уже й сісти важко, — скаржиться. Підходить іще дітвора. — Так ото, — веде дід, — жили колись люди і велику біду терпіли од нечистої сили: то вона, клята, сонце заступить, то чуму напустить або товар геть-чисто потравить. Довго терпіли. А тоді обрали з-поміж себе найхоробрішого, дали йому меча двосічного, і пішов той сміливець болотами глибокими та лісами темними. Ходив день, ходив місяць, а таки вистежив гую погань і поборов її. Сталося це вночі, а на ранок, дітки, заграло сонечко, все земне звеселилося...

Змовк дідусь, дивиться на веселощі і сміється безгучно.

— Дідуню, що ж потім? — допитується Леся.

— Ач, яка цікава, — гладить її по голівці. — Ти ж чия будеш? Нетутешня, бачу.

— Ні, з міста ми, Косачеві, може, чули, — обзивається Михайлик.

— То вас тут аж двоє! — дивується поліщук. — Косачеві, кажеш? Як не знати!

Радість бентежить Лесине серце: оцей дідусь знає їхнього тата. От коли б він зайшов до них — хіба ж стільки розказав би всякої всячини.

— Ім'я тому чоловікові Іван, — пояснює далі старий. — Як повернувся він, то найперше омив своє тіло. А з ним і весь люд праведний викупався... З того часу й називається цей день Івана Купала. В купальську ніч, щоб ви те знали, всяке зілля багате цілющою силою і чарами. І найбільше — квітка папороті. Розцвітає вона опівночі, і, хто зірве її, той усі скарби одержить, що в землі лежать сховані, дерева й звірі йому підкоряться, бо він розумітиме їхню мову, як оце ми одне одного...

Лесі аж дух захопило. Невже це можливо? Чому ж ніхто не зірве чарівної квітки, не дістане всі ті багатства і не віддасть їх людям? Не було б жебраків стільки. А замість стареньких хатинок люди побудували б нові... І на свято всі одяглися б однаково гарно, а то одні — в чобітках та черевичках гарненьких, в дукачах та намісті, а інші — в невідь-чому ходять...

— Діду, дідусю, — забувши про все, звертається Леся, — а чи можна дістати оту квітку?

— Можна, дитинко, можна, — сумно хитає головою оповідач, — та ніхто, бач, не дістав досі. Сторожа над нею вельми вже грізна... Як тільки настане північ, коло папороті таке зчиняється, що волосся дибом стає. Вітри буйні віють, казна-звідкіля набігають татари й стріляють, дерево на дерево падає, гора на гору вернеться, летять огненні змії... А потому скаче страшний вершник. «Тікай, бо стопчу!» — кричить грізно, і тоді вже нема сили всидіти там ніякому сміливцю...

...А молодь гуляє! Купало не на жарт розійшовся. Парубки в личаках, а таке витівають, що земля стугонить. Стрибають через вогонь і просто, і перекидьки. Яких тільки викрутасів не роблять! Дівчатам аж заздрісно. Деякі й собі плигають, щоправда, окраєчку, й одразу тікають до свого гурту під хлопчачий регіт:

Була на Купала,
Посмалила гали,
Сором, дівко, сором...

Очі розбігаються... Кілька парубків рвуться до Купала. Чуби розпатлані, груди розхристані, аж сорочки змокріли від поту. Одному все ж таки вдалося прорвати коло, але десятки кулаків замолотили по його спині.

— Хлопці, сюди! Скоріше! — заволав він.

Товариші кинулись на поміч. Усе змішалось. Вереск, сміх... Врешті Купало похитнулося, проте не впало. Його підхопили дужі парубоцькі руки і, поки інші стримували натиск дівчат, винесли з натовпу. І як тільки це сталося, боротьба припинилась, гамір почав стихати. Дівчата поправляли намисто, віночки, хлопці зачісувалися дівчачими гребінцями — дружба знову запанувала між ними. На вогнище ніхто більше не звертав уваги. Не підкидали туди нічого і гасити не гасили — повинно само дотліти.

Незабаром рушили до села. Попереду Купало, його хлопці несли по черзі.

Лесі і Михайлик узялися за руки й так ішли всю дорогу, то забігаючи наперед, коли там щось траплялося, то відстаючи. Обое були вражені баченням. Михайлик сміявся, щораз пригадуючи, як хлопці брали берізку. А Лесі все ще бриніли високими дівочими голосами пісні, зринали в пам'яті до ладу сказані кимсь фрази, слівця і ота дідова розповідь про квітку, що може принести людям щастя, бентежили дитяче серце.

Біля крайніх хат зупинилися, і дівчата знов заспівали:

Жеби ся нам
Житечко родило:
Вспеді коренисто,
Всередині соломисто,
На вершечку колосисто!

З дворів виходили господарі.

— Спасибі вам, купалочки! — дякували. — Дай бо щастячка... на вік довгий!

Звечоріло. Малих почали відправляти додому, проте до Лесі й Михайлика, мабуть, як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно могли спостерігати далі.

Ось хлопці знову взяли берізку і понесли до річки.

— Топити понесли, топити! — Невідь звідки виригула дівтора, що була поховалася за тинами.

Хлопці майже бігли. Свічки на березці погасли, віночки пом'ялися, та ніхто того не жалів. Ніби й не було тієї «жорстокої» боротьби на вигоні.

Біля води той, що з Купалом, на хвилинку затримався,

але, боячись, щоб не одняли деревце інші, раптом кинув його на середину річки.

Ой купався Іван
Та й у воду упав.
Охо-хо-хо-хо! —

затужили дівчата. А берізка закрутилася, підхоплена потоком, потонула і знов з'явилася на поверхні, махнула, мов на прощання, зеленими вітами.

Дівчата почали гадати. Кожна пускала на воду по два віночки — один для себе, а другий — загаданий на котрогось хлопця, — і гуртом пильнували: коли віночки зійдуться до купи — значить, бути дівчині в парі з своїм коханим... Одні сміялися, інші, кому гадання не віщувало щасливого замжжя, засмучені верталися додому:

Кладу кладочку вербову:
Час вам, дівчата, додому!
А ти, Варуно, зостанься,
З своїм Іваном звінчайся, —

співали хлопці, чекаючи, поки дівчата кінчать гадання. А ті розсипалися вздовж берега і так захопилися, що навіть до соловейка їм байдуже.

— Ходімо вже, Лесю.

— Ні, ні... побудьмо трошки. Тут близьенько, — просить Леся.

Кілька днів після того діти жили під враженням Купала. На Лесине прохання Кароль привіз із лісу кучеряву берізку, і дівчинка убрала її незгірше тої, що бачила в Жаборицях. З комори були витягнуті старі ляльки, і Леся разом з сусідськими дівчатками бавилася коло деревця, наспівуючи тоненьким голосочком купальських пісень, що так припали їй до серця. Якось увечері, записуючи ті пісні в зошит, задумалась: «Звідки ж вони беруться, пісні?» І, не знаходячи відповіді, спитала у матері.

— Як то звідки? Люди складають, — відповіла мати.

— Люди? А я теж хочу скласти.

— Виростеш, то, може, й складеш.

— Ні, я хочу тепер. Ось послухай, мамусю, я вже й початок маю. — І, гордо підвівши яснічолу голівку, виразно прочитала:

Гей, козаче, — тумо,
Горда наша думо,
Не йме тобі віри
Моє серце...

— Гарно, гарно, мов справжня пісня, — похвалила Ольга Петрівна. — Тільки до чого ж оте «тумо»?

— Як же? А я чула — співають: жаба — баба... І в мене тумо — думо.

Ольга Петрівна засміялася.

— Чудна ти, Лесенько... Сідай отут, я тобі розкажу де-що про віршування.

З того вечора до клопітливих материнських обов'язків долучився ще один: розбирати доччину писанину. Записувала вона все: почуту пісню, цікаву розмову, казку. З дрібненьких, ніби друкованих літер сплітала слова й заповнювала ними рядок за рядочком, сторінку за сторінкою. І не кидала мрію про пісню.

Петро Антонович якось сказав дружині:

— Час, Олю, віддавати дітей у науку. А то зовсім одрук відбилися. Мишко бігає цілими днями, а Леся всім без розбору захоплюється.

— В неї добре відчуття ритму і якась виняткова любов до пісні й музики.

— От і чудово... Микола Віталійович не відмовиться взяти її за ученицю.

Вирішили на зиму влаштувати дітей у Києві та найняти для них репетиторів.

Леся нетерпляче очікувала того часу. Розлука з батьками засмучувала і водночас тішила дівчинку передчуттям нових вражень, що чекали на неї в майбутньому.

III

В сім'ї сталися несподівані зміни. Петра Антоновича раптом викликали до канцелярії генерал-губернатора. Вийшов він уранці, а ввечері, коли Ольга Петрівна вклала дітей спати, на квартиру з'явилися жандарми. Куций, з маленьким брезклим лицем і неспокійними сірими, як у kota, очима офіцер, хвацько пристукнувши закаблуками, відрекомендувався:

— Штабс-ротмістр окремого корпусу жандармів Майєн. Пані Косачева, сподіваюся, не буде ремствувати на нас, — він глянув на двох молодших чинів, що виструнчилися позаду, біля порога, — за такий невчасний візит? Служба, — розвів він руками і звичним допитливим поглядом обвів кімнату.

— Не розумію вас, панове... Що все це значить? — подолавши хвилювання, спитала Ольга Петрівна.

— Не турбуйтеся, не турбуйтеся, — улесливим тоном

заспокоїв ротмістр. — Усе буде з'ясовано. — Важко сопучи, він пройшов до столу, сів. Видно, йому було незручно стояти на коротких товстих ніжках. — Сподіваюся, ви дозволите нам ознайомитися з вашою бібліотекою? — Він почекав хвилину, спідлоба стежачи за Ольгою Петрівною, і вів далі: — Але перед тим одне запитання: як часто буває у вашій милій господі пан Петровський? І де, скажіть, ласкава пані, книжки, котрі переправляє сюди ваш коханий брат Михайло... е-е, — він заглянув у теку, — Михайло Петрович Драгоманов?

Ольга Петрівна пополотніла. Питання було настільки несподіване, що вона, як не примушувала себе, потрібних слів довго не знаходила.

— Щось не пригадую. Не знаю ніякого Петровського.

На обличчі ротмістра засяяла блаженна усмішка: він передбачав таку відповідь.

— Нагадаємо пані. Петровський... Володимир... — він ще раз заглянув у теку, яку тримав під нахвою, — Володимир Назарович, волосний писар з Миропілля. Ваш чоловік заприятелював з ним років три тому.

Пригадала: позаторік восени, одного пізнього вечора, Петро Антонович повернувся зі служби не сам. З ним прийшов молоденький, по-військовому одягнений чоловік. Він передав їй вітання від брата, що перебував на той час у Женеви. Тоді вони допізна чаювали. Гість привіз чимало новин, був добре обізнаний з життям Києва, Петербурга, Варшави.

Пізніше чоловік розповів їй, що Петровський — його давній приятель по Петербургу, звільнений з університету за неблагонадійність. Петро Антонович підтримував з ним постійні зв'язки.

Все це блискавкою промайнуло в думках. «Отже, багато чого жандармам невідомо, — вирішила, — раз цей каже, що приятелюють вони всього років зо три». Це надало Ользі Петрівні впевненості.

— Ні, такого в нашій сім'ї не буває, — заперечила вона. — Може, й заходив коли-небудь, хто його знає. До Петра Антоновича багато звертаються в різних справах.

Лице ротмістра побагровіло, очі налилися кров'ю.

— Нам достеменно відомо, пані Косачева, що Петровський буває тут не випадково. І од того, що ви не скажете правди, вашому чоловікові не полегнає... Сто чортів! Третій день ганяємося, а тут... Та ви знаєте, з ким маєте справу?! Петровський — політичний злочинець.

Тихо рипнули двері дитячої спальні, і в отворі показа-

лися злякані обличчя Михайлика й Лесі. Тихо схлипнула Ліля.

— Це нас не цікавить, пане ротмістр, — мовила спокійно Ольга Петрівна. — І прошу бути ввічливішим — дітей розбудили.

Жандарм рвучко підвівся, пройшов і зупинився перед книжковою шафою. Для молодших чинів це було знаком до дії. Ротмістр грубо їх зупинив:

— Без вас обійдуся. Робіть своє.

І ті метнулися по кімнатах: заглядали під ліжка, рилися в одязі, зносили у вітальню на стіл дитячі книжки, зошити. Між них потрапив і Лесин записник. Притулившись до матері, вона з острахом спостерігала, як жандарм перегортає сторінки її записів. Він, мабуть, не розумів її почерку, бо зрештою шпурнув зошит з такою злістю, що той опинився під ногами. Леся схопила його і притиснула до грудей.

Обшук закінчився пізно. Нічого, крім «Кобзаря» та ще деякої літератури українською мовою, жандарми не знайшли. Ротмістр наказав зв'язати книги, сердито висякався і вийшов, кинувши на Ольгу Петрівну злий погляд. За ним поспішили інші.

Ольга Петрівна замкнула двері.

— Мамусю, нащо вони забрали наші книжки? — крізь сльози спитала Леся. — Що я тепер читатиму?

— Не плач, доню. Підростеш — зрозумієш. А зараз давайте спати. — Вона знову повклала дітей і почала збирати розкидані по підлозі книги.

Тієї ночі малі довго не спали — прислухалися до матеріного схлипування та зітхання, перешіптувалися.

— Ти не боїшся їх, Михайлику? Вони не повернуться?

— Що їм у нас треба?.. Був би тато вдома — зразу впровадив би.

— Еге, чув, як отой гладкий казав мамі: «Не полегшає вашому чоловікові». Михайлику, а що таке полі... політичний злочинець?..

Брат промовчав, мабуть не знаючи, як відповісти, важко зітхнув.

Деякий час обоє мовчали.

— Я так боялася за свого зошита, — знову обізвалася Леся.

— Потрібен він комусь. Вони, бач, друковане беруть, по-нашому написане.

— А чому?

Тихо відчинилися двері, зайшла мати. Вона наблизилась до Лесиноного ліжка, постояла, потім ніжно погладила доччину голівку. Леся схопила материну руку, гаряче припала до неї лицем.

...Петро Антонович повернувся через кілька днів. Як завжди, він привіз усім гостинці, ділився новинами, проте Ольга Петрівна помітила його стурбованість.

— Петре, що сталося? Чому не розповідаєш? — допитувалася вона.

Косач підійшов і обняв дружину за плечі.

— Кепські наші справи, порадувати нічим. Звинувачують у таємних зв'язках з демократами... Навіть більше — в організації партії, мета якої буцімто відродити гайдамаччину, вирізати всіх панів...

— Це жахливо...

— Так, так... вирізати панів. Знаєш, Олю, слухав я це звинувачення і шкодував... шкодував, що воно безпідставне.

— Я боюся за тебе, любий.

— Чого ж тут боятися? — Петро Антонович болісно посміхнувся. — Гесе обіцяв заслати мене туди, де Макар пасе худобу... Повіриш, я мало не розсміявся. Хотів поправити, мовляв, де Макар і телят не пас, та, думаю, хай тобі грець. Бридкий німець!..

Малих саме не було вдома. Вони, одержавши гостинці, взяли з собою меншу сестричку, подалися надвір — і Ольга Петрівна вирішила поговорити з чоловіком відверто:

— Не треба з цим жартувати, Петре. Скільки тої крові пролито! Є інші шляхи...

— Інші?

— Так... Треба вмовити царя.

Петро Антонович пильно глянув дружині в очі.

— От уже не сподівався, не ждав од тебе. Чому ж тоді твій гуманний цар глухий до народного стогону? — Він говорив запально, ніби перед ним була не дружина, а той, хто винен в усій оцій життєвій несправедливості.

— Тихіше, Петре...

Косач важко зітхнув.

— Даруй, Оленько... стомився. — Він підійшов до столу, налив з графина склянку води і враз випив її до дна. — В Києві я зустрів Петровського... Не бійся, ніхто не почув... От людина! За ним десятки жандармів полюють, а він спокійнісінько собі розгулює. Гарно вдягнений, у

пенсне... справжній тобі панич. Я б не пізнав — сам підійшов. Збирається до Женеви — книжки видаватиме, яких бракує на Україні. Казав, заїде колись.

— Боронь боже... коли тобі дорога сім'я, діти...

— Ти ж сама казала, що він порядна людина.

— Часи не ті. Як ти не зважаєш, Петре? Добре, коли вся ця історія кінчиться легким переполохом — виклика-ли, погримали — і кінець. А якщо...

— А якщо не кінець?

Ольга Петрівна з жахом глянула на чоловіка.

— Головного я тобі ще не сказав: мені запропоновано змінити місце роботи.— Він чекав, опустивши додолу очі, що дружина вмить розридається, впаде в розпач, але цього не сталося. Вона тільки безсило опустила на стілець і трохи згодом напівбайдуже спитала:

— Куди?

— До Луцька... Пропонували ще кілька міст, але нічого путнього.

Аж тепер Ольга Петрівна збагнула, що сталося. Вона похилила голову на стіл, плечі її затрусилися від німого плачу.

IV

Довгими журавлиними ключами спливало літо. Інколи воно мов зупинялося перепочити, день-два щедро пестило теплом, а потім знову клубочилися над Случчю тумани, громаддя хмар щідили на землю холодну мжичку. З дерев нечутно спадало листя.

Ніхто в сім'ї більше не говорив про Київ, навчання — всі були заклопотані наступним переїздом. Як-то буде на новому місці, що чекає там? Петро Антонович помітно схуд, ходив мовчазний, а Ольга Петрівна частенько плакала крадькома від чоловіка, нарікаючи на свою гірку долю.

Сумувала й Леся. Їй особливо не хотілося залишати це невелике затишне місто, друзів, мальовничі навколишні місця. А головне, їй не доведеться провести зиму в Києві, в Лисенків, слухати Миколу Віталійовича, гра якого полонила її дитяче серце, сповняла його найніжнішими почуттями.

— Мамочко, а чого ми мусимо переїжджати? — не раз допитувалася.

Мати лиш тяжко зітхала:

— Так треба, доню.

— Тата посилають туди?

— Еге ж.

— Мишко каже, там навіть ліпше, в Луцьку. Тільки далеко до Києва.

Дитячі розмови ще більше ятрили серце Ольги Петрівни.

Настав час від'їзду. Звечора хатні речі поскладали у важкі, окуті залізом скрині, які поставили потім на віз, і наступного дня на світанку Кароль вирушив з ними в дорогу.

Сім'я виїхала пізніше. Була саме неділя, і провести Косачів зібралось чимало різного люду — колеги Петра Антоновича, дехто з міської знаті, друзі. Між ними нишпорили, прислухаючись до розмов, кілька жандармів, проте ніхто на них не зважав.

Поки дорослі гомонили між собою, Леся і Михайлик, зодягнені в нові осінні пальтечка, прощалися з діворою. Гуртом вони востаннє збігали в садок, нарвали пахучих червонобоких яблук, квіток.

— Ми повернемося, — щебетала до подруг Леся. — Тато казав, що коли з Луцька їхати до Києва, то Звягель якраз по дорозі. От ми колись і заїдемо. Правда, Мишко?

Хлопчаки заклопотані своїм. У котрогось знайшовся складаний ніжик, і він пропонував його Михайликові в обмін на тоненький шкіряний ремінець з блискучою нікельованою пряжкою.

— Давай, Мишко... Глянь, який ніжик. Ним що завгодно можна зробити. А що з тої попружки?

Ножик маленький, лиш на два леза, та ще й заіржавлений, і Михайлик не знає, як його бути. Шкода ремінця, але дружба дорожча. Ще, чого доброго, подумают, що пожалів. І хлопець неохоче починає розстібатися, та в цю хвилину до них долітає:

— Мишко, Лесю! Де ви там? Ідіть хутенько.

Серед двору стоїть великий, запряжений четвериком фаєтон, найнятий Петром Антоновичем для переїзду.

— Сідайте швидше, — підганяє батько.

Біля нього неспокійно крутиться Джальма, жалібно скавучить, наче боїться, щоб її не забули.

— Сюди, Джальмо! — схопив її за нашійника Михайлик. Собака плигнула у фаєтон і звично вмостилася біля ніг.

У фаєтоні, з Лілею на руках, уже сиділа Ольга Петрівна. Очі в неї червоні, блищать від сліз.

— Не треба, мамочко, — припала до її плеча Леся.

— Нічого... Це я так, доню... На лишень побався з сестричкою.

Леся садовить Лілю на коліна, голубить, забавляє цяцьками, примовляючи:

— Не плач, дам калач, медом помажу, тобі покажу, а сама з'їм!

До них підходять знайомі, бажають щасливої дороги, радять не засмучуватися, мовляв, якось там уже буде.

Нарешті Петро Антонович гукає кучерові: «Рушай!» — а сам іде обіч фаетона, на ходу тиснучи руки друзям. За ворітьми він низько всім вклоняється, сідає поруч дружини. Частішає цокання підків по бруку... Леся жалібно вдивляється в знайомі вузькі провулочки, ніби назавжди прощаючись із містом.

Їхали, не поспішаючи, з частими зупинками по дорозі. Леся вперше подорожувала так далеко, тому все її цікавило, до всього вона уважно придивлялася.

В Корці, коли проїздили повз старовинний замок, дівчинка попросила стати, вмовила батька піти оглянути споруду.

А в Рівному, де зупинилися на ночівлю, Леся довідалась, що недалеко Дубно — місто, згадуване в «Тарасі Бульбі», — і заходилася:

— Поїдьмо, тату.

Її підтримав Михайлик:

— Це ж так цікаво, поїдьмо.

Коли б не ніч, довелось б Петру Антоновичу везти дітей на Дубенщину, а так домовилися, що поїдуть колись туди спеціально, з Луцька.

— Морока мені з вами, — вдавано сердився батько. — Будете надокучати — нікуди не повезу.

Малі притихли, та наступного дня, як тільки здалеку заблищали на сонці високі бані луцьких церков, знову своєї:

— А ото що?

— А там? — тикали пальцями в простір.

— Ой, скільки хрестів! Глянь, мамо.

— Та бачу, бачу, — відповідала розчулена дитячим щebetанням Ольга Петрівна. Дорога, свіже повітря трохи розвіяли її смуток. Вона з цікавістю дивилася на обриси незнайомого міста, де доведеться прожити хтозна-скільки років.

— Ну от ми і вдома, — сказав Петро Антонович і ніжно стиснув гарячу, мабуть, від хвилювання, руку дружини.

Місто невелике, з зеленими околицями та острівцями

дерев і сквериків між низенькими будинками. Над усім цим височать громаддя старезного замку, собору, костелів, церков. Вони стоять, мов свідки давно минулих часів, похмурі, мовчазні...

В'їхали на рівну, обсажену молодими стрункими тополями Дубенську вулицю, що вела до центру. Обабіч туляться низенькі дерев'яні хатинки, часто з прогнилим гонтовим дахом. У тісних, захаращених двориках і біля них, на моріжку, бавляться замурзані дітлахи. Вони різкими оченятами проводжають фаєтн, з якого, крім Лесі і Михайлика, виглядає капловуха Джальміна голова.

Ліворуч будиночків рідше. Вузенькі клапті городів, що тягнуться за ними, обриваються високим берегом. Там широкою заплавою звивається річка. Вона кидається з боку на бік, ніби шукає вигіднішого місця, але всюди натикається на загату і, вируючи, сердито тікає далі.

— Яка це річка, тату? — цікавиться Лєся.

— Не знає... Стир! — поспішив відповісти Михайлик. — Правда ж, тату?

Петро Антонович ствердно киває головою, додає, показуючи на замок:

— А он там — старе місто, бачите? Там і будемо жити.

Діти уважніше придивляються до того місця. Воно здається острівцем, утвореним дугастим заворотом ріки і каналом. Здалеку це нагадує лук.

У центрі вулиця виходить прямо на скверик, напроти якого, за невисоким муром, білють крізь густе плетиво каштанів кам'яні стіни собору.

Ольга Петрівна перехрестилася, важко зітхнувши, глянула на чоловіка, але той не помітив її погляду.

— Петре, — обізвалася вона згодом веселіше, — а місто чистеньке, акуратне. Мені навіть подобається.

Петро Антонович усміхнувся вдячно.

— От і гаразд. Поживемо — звикнемо.

— А я вже звик, — обізвався Михайлик. — Скоріше б літо — купатися тут є де! Правда, Лєсю, будемо купатися? А на зиму купите мені ковзани, тату?

— А нам з Лілею санчата.

— Гаразд, гаразд. Тільки не все зразу. І з умовою: слухатися мами.

За місточком, що сполучав нове і старе місто, пряма брукована вулиця розгалужувалася на кілька покручених вузеньких провулків. Один з них вів до кафедрального собору, під високими мурами якого тулився чепурний двоповерховий будиночок. Лєся ще здалеку помітила

біля нього Кароля, показала Михайликові, і обоє радісно замахали рученятами.

— Тут? — спитала тихо Ольга Петрівна чоловіка.

— Другий поверх. Оце наші вікна, — показав Петро Антонович, коли під'їхали до будинку. Він легко зіскочив і допоміг кучерові заїхати до двору, де вже стояла підвода з хатнім майном. Пара зголоднілих за дорогу коней пожадливо їла отаву.

Як тільки зупинилися, Джальма прожогом кинулася з фаєтона і миттю опинилася біля Кароля, обнюхала його, неначе впеваючись, чи це насправді він, зіп'ялася йому на груди, а потім радісно забігала по двору.

Поки розпрягали коней, Косач допоміг зійти дружині, посаджував дітей і повів усіх до квартири. Широкими залізними сходами піднялися нагору, пройшли невеличким коридорчиком і опинилися перед дверима.

Помешкання з трьох просторих кімнат, вікнами на захід, на місто. В кімнатах було порожньо, лише в передпокої лежали кілька клунків, дрібні речі, які встиг уже внести Кароль.

— Це ми тут будемо жити? — допитувалася Леся. — Мені подобається, гарно.

Деякий час сім'я милувалася містом, широкими луками, що тяглися вздовж річки, мальовничими околицями в жовтаві зелені.

— Ну, любі мої, скоро ніч, — мовив Петро Антонович. — Давай, Оленько, влаштувати своїх пташенят...

Чоловіки вносили ліжка, Ольга Петрівна з Лесею почали розкладати на них перини, готувати постіль. Михайлик допомагав старшим. Тільки маленька Ліля, тримаючись за стіни, раз у раз падаючи і знов підводячись, безтурботно гуляла по кімнатах.

V

Перші дні минули в клопотах. Леся допомагала матері порядкувати, бігала до крамниці, читала. Надходив час віддавати дітей до гімназії, але Ользі Петрівні ніяк цього не хотілося, вона вважала, що сухі науки вб'ють у них всяку індивідуальність. Тому порішили, що Михайлик і Леся навчатимуться вдома, з репетитором; поки ж його не було — керувала навчанням мати.

Ольга Петрівна дістала підручники, виробила розпорядок дня, за яким малі кілька годин щодня віддавали науці.

Лесю більше цікавили література, мови й історія, захоплювало все героїчне. Яюсь, почувши ім'я Жанни д'Арк, вона весь вечір не давала матері спокою, аж поки та докладно не розповіла про подвиг юної француженки.

Ольга Петрівна часто читала дітям про Пугачова, Степана Разіна, Устима Кармалюка. Про Кармалюка Леся чула багато — спогадами про народного героя і про ті страшні для панів часи жила біднога.

Одного разу, під час ярмарку, що збирався неподалік їхнього будинку на просторому майдані, Леся побачила, як сліпий, висушений літами кобзар, примостившись біля чийогось воза, співав жартівливих пісень. Навколо зібралось чимало цікавих — хто сидів на моріжку, а хто, зіпершись на воза, попихкував люлькою. Леся й собі протиснулась і стала біля старого. Низькорослий, у брудному полотняному одязі і в личаках хлопець-поводир сумно глянув на її чистеньке вбрання і перевів погляд на свій вилянялий під дощами та сонцем кашкетик, в якому лежало кілька мідаків.

Кобзар закінчив «Ой що ж то за шум учинився», щось запитав у хлопця і звернувся до присутніх:

— А що, люди добрі, мо', старий перебендя одспівав своє, розносив голос по шинках та панських хоробах?.. Чом не смієтесь? — Він водив більмами незрячих очей, ніби відшукував того, хто мав відповісти. — Гай-гай, та ви наче поніміли. Видно, одучили вас пани веселитися.

— Стривай, кобзарю, не кепкуй, — обізвався високий, у засмальцьованім одязі ремісник, що стояв поруч Лесі. — Не те співаєш, от і мовчимо. Не до жартів. Тут угору не дають глянути, а ти про комарика.

Байдужно-веселе обличчя старого ураз споважніло, на чолі поглибшали зморшки.

— Спасибі, чоловіче, за правду. Кажеш, лютують пани? Випустили маніфест про волю, а чесний люд у ярмо запрягають. Погибелі на них немає...

— Знайдеться, діду. Тягне вовк, потягнуть і вовка. Та так, що й дух з нього вийде, — запевнив ремісник.

— А звісно, коли гуртом... громадою, — загули навколо, пожавішали селяни.

Кобзар знову поставив на коліна бандуру і звично забігав пальцями по струнах:

За Сибіром сонце ско-о-о-дить,
Хлопці, не зі-і-івайте,
Ви на ме-е-не, Кармалюка,
Всю наді-і-ю май-те-е-е...

Леся намагалася вловити кожне слово, в її уяві поставав нескоримий Кармель, що не раз міряв з кайданами на ногах шлях сибірський дальній.

Всі слухали в задумі схиливши голови. Ніхто й не помітив, як до гурту підійшов жандарм. Він постояв ззаду, прислухаючись, а потім кинувся до кобзаря:

— Ану геть, лайдаче! Ти що тут варнякаєш? У буцегарню закортіло? — Він узяв старого за плечі, сіпнув і грубо вилаявся.

— Божий я чоловік, хіба не бачиш? — обізвався старий. — Христа на тобі немає.

— Ну, ну, побалакай мені! — гримнув жандарм. — Забирайся під три чорти. А ви чого роти пороззявляли? — визвірився на селян. Ті помалу почали розходитись.

Лесі стало шкода кобзаря і хлопця, але як їм допомогти — не знала. Вона чомусь сподівалася, що чоловік, котрий стояв поруч неї, неодмінно заступиться за них. Оглянулася, але той десь уже зник.

Старий устав, перекинув бандуру за спину і почвалав, тримаючись за поводиря. Леся дивилася на його сутулу, висохлу постать, і знову їй чулася пісня.

«А чому жандарм гримав на нього?» — сплигло на думку. Пригнічена, пішла додому.

Ввечері Леся довго не лягала спати. Батька саме не було — десь поїхав у справах, і вона, влаштувавшись за його столиком, пригадувала подробиці баченого, нерівним дитячим почерком вписувала пісню у свій заповітний зошит.

«Зібрав собі хлопців славних...» — виводила, роздумуючи над рядками. — А, чого ж тепер ніхто їх не збере?»

Мати зайшла, нагадала, що час відпочивати, — Михайлик і Ліля вже давно сплять.

— Матусю, — звернулась до неї Леся, — скажи мені: чого на світі не всі люди однакові? Є бідні й багаті. Хіба не можна всім гарно жити?

Ольга Петрівна кинула на доньку здивований погляд.

— А чому це тебе цікавить?

Леся розповіла про випадок на ярмарку, додала, що часто бачить у місті людей, які випрошують собі шматок хліба, ходять обшарпані.

— То божі люди, доню, старці, каліки нещасні.

— А хіба інші — не божі? І зовсім вони не каліки. Тільки худючі... Та очі — страшні, блискучі...

Спантеличена простою дитячою логікою, Ольга Петрівна не знала, що сказати.

— Не треба зважати на них, Леся, в житті чого не буває, — мовила зрештою. — А зараз — лягай спати.

Та і в ліжку Леся не могла розлучитися зі своїми думками. Лежала з широко розплющеними очима, втупивши погляд у темряву, що обзивалася за вікном сумним зітханням вітру і далеким незрозумілим нічним шарудінням.

«...Надто вже багато тих старців, щоб на них не дивитися, — думала. — Ходять, нікому не потрібні... мов привида. А вони ж люди... Ні, щось мама від мене криє... Треба зібрати товариство... хлопців славних... Нічого, що всі малі. Між комунарами були й такі... А Жанна д'Арк хіба набагато старша?..»

Незабаром Леся мала невеличке товариство. Це були сусідські хлопчики та дівчатка, переважно ровесники. Збиралися у дворі старого замку, що бовванів над містом напівзруйнованими мурами. До нього було зовсім близьенько перейти — невеличкий проти собору майдан, де дівтора часто бавилася, а за ним — глибокий рів і місток, що вів прямісінько в замок.

Вечорами крадькома, виставивши сторожу, сходилися в одному з глухих закутків двору на раду. Ніхто з «великих» не мав сюди доступу, навіть не повинен був знати про товариство — таку взяли врочисту обітницю.

Правувала над усіма Леся. Вона обрала собі ім'я Жанни д'Арк, однак виявилось, що ніхто з малечі його не знає і не може як слід вимовити. Довелось затратити немало часу, щоб розказати про відважну французьку.

Оповідала Леся захоплююче. Ото як зберуться всі, залазила — тоненька, білолиця — в замкову бійницю і мовила. Призахідне сонце її голівку червонить, очиці блискавками сиплють, а голос бринить, немов дзвіночок.

Леся добре запам'ятала мотив «За Сибіром сонце сходить», розучила його, і часто в надвечір'ї ця пісня, вириваючись крізь зубчасті стіни, котилася широким берегом аж ген за річку.

Захоплені піснями, не помічали, як довшала тінь від замкового муру і небо у бійниці ставало темно-синім. Розходились аж тоді, коли сторожа подавала умовний знак: «Гуси, додому, вовк за горою!» Все затихало вмиль. Ніхто не озивався. Мовчки, ніби дорослі, стискали одне одному руки на прощання і розходилися потай.

Одного разу люди, що входили в замок, привернули Лесину увагу. Було в них щось знайоме, раніше бачене. Сутулі постаті, важка хода... Як вона не впізнала! Це ж

кобзар, той, що співав на ярмарку. Он і бандура за спиною. А другий, меншенький, то поводитир. Старий ішов, човгаючи стоптаними чобітьми по бруку, а хлопчик ступав нечутно, бо в личаках.

Леся мимоволі потяглася за старцями. Назирці, скрадаючись у вечірніх сутінках, вона дійшла до найдальшої вежі і сховалася за виступом муру.

Сліпий намацав патерицею камінець, сів і, перевівши подих, почав скидати з себе торби, бандуру. Поводир відразу зник у вежі. Незабаром він з'явився, розстелив на траві ряденце і почав готувати вечерю: дістав з торбини кілька огірків, пиріжок, розламав його і половинку подав старому. Той мовчки став на коліна і, тримаючи їжу перед собою в пригорщах, якийсь час беззвучно молився на схід. Потім сів, звично підібгавши під себе ноги, і почав обережно, щоб не розкришити, їсти.

Розмовляли вони мало. Та ось старий з'їв свою порцію і промовив:

— Може, в нас яблучко знайдеться? Прокислити б душу...

Поводир заглянув у торбу, понишпорив у ній і сказав винувато:

— Нема. Було двійко, то я ще вдень з'їв.

— На здоров'я тобі... — і змовк. А за хвилину. — Кепські наші з тобою діла, хлопче...

— Та чого ви, діду? Яблук і на ярмарку було мало.

— Отож я й кажу... Убожіють люди. Ні нам подати не мають, ні самим з'їсти.

— Візьміть гірочок солоний. Ви ж любите, — запропонував хлопець.

— Не про те я, голубе. Забілють скоро сніги, завихрять у полі, а в тебе ні лейбика, ні шапчини.

Поводир, не перестаючи жувати, байдуже оглянув своє убоге вбрання і, ніби мова йшла про зовсім сторонню людину, сказав:

— Якось буде... розживемося.

— Авжеж, як та сорока на лозі. Охо-хо, життя наше... Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи. — Кобзар потер долонями коліна, підвівся. — Ще день перебули, хвалити бога. — Обмацуючи костуром дорогу, він почвалав до вежі. Незабаром, захопивши торби і бандуру, там зник і хлопець.

Леся, ніби зачарована, стояла, не зводячи погляду з отвору, який тільки-но поглинув людей і знову чорнів хижо, зловісно, мов паща гігантського звіра. Здавало-

ся — в цих руїнах і підземеллях ворущаться десятки знедолених, знівечених життям калік. Зараз вони тремтять від холоду і проклинають тих, хто позбавив їх домовки і примусив поневірятись по світу. Мине ніч, зі сходом сонця знову виповзуть вони зі своїх нір і бродитимуть вулицями, з сумною надією поглядаючи на переможижких.

Лесі раптом стало лячно, хотілося покликати когось на поміч, та острах сковував і рухи, і мову. Невидимі в сутінках кажани шурхали над головою, від Стиру тягло холодом.

— Лесю, Лесю! — загукав хтось оддалік. — Де ти, Лесенько?..

Михайлик? Видно, чекав-чекав та й пішов шукати.

Братова присутність, хоч вона й не бачила його в темряві, заспокоїла Лесю. Обережно, щоб не спіткнутися, попрямувала до виходу, раз у раз здригаючись від дотиків до холодного муру.

...Якось Ольга Петрівна виявила, що з вішалки, яка стояла в коридорі, зник старий піджак. Петро Антонович не одягав його вже давно, проте цікаво було, куди ж поділася річ. Стала розпитувати — ніхто нікому не віддавав. Диво, та й годі. Адже нікого з чужих у квартирі не було. Що б це означало? Перешукала ще раз — даремно.

— Справді загадка, — сказав за вечерею Петро Антонович і запитливо глянув на дітей. Леся, що сиділа напроти, не витримала того погляду, опустила очі, зашарілася і раптом, зірвавшись з місця, кинулася до своєї кімнати.

Всі знизали плечима. Тільки Ліля, думаючи, що сестра з нею бавиться, кинула ляльку, підвелася з підлоги і задріботіла слідом. Та одразу ж повернулася засмучена.

— Бся... тям, — жебоніла, показуючи на кімнату, і терла кулачками оченята.

Петро Антонович поспішив до дочки. Вона лежала на ліжку ниць і схлипувала. На лагідний дотик батькової руки обернулася.

— Даруй мені, таточку, — сказала благально. — Скоро зима, а вони... Вони замерзнути можуть! — припала до грудей, обвила тоненькими рученятами батькову шию. — Татусю, рідненький...

— Стривай, донечко. Про кого ти, хто може замерзнути?

Підійшли вкрай здивована Ольга Петрівна і Михайлик.

— Вони... божі люди... старці, — видавлювала слово за

словом Леся. — Я бачила їх... там... у замчиці. І я взяла. — Вона затихла, зітхнула з полегкістю, ніби скинула з плечей важку ношу, запитливо глянула на присутніх іскри-стими від сліз очима.

Батьки мовчали. Петро Антонович гладив розгарячілу доньчину голівку і думав, думав... Десь зовсім близько обіззався пугач. Від несподіваного «пу-гу», «пу-гу» Леся здригнулася і знов благально глянула на батька.

— Не треба так хвилюватися, — заспокоїв той, голублячи дочку. — Вчинила ти правильно. — Петро Антонович пильно подивився на дружину і ще раз ствердив: — Справедливо.

Леся знову заплакала, вдячно обціловуючи батькову руку, але то вже були сльози радості, свідомості першої, хай незначної, все ж допомоги скривдженим. Потім вона підбігла до матері, що сиділа на краєчку ліжка, тримала Лілю, поцілувала її.

— От і гаразд, люба моя, — сказала Ольга Петрівна, пригортаючи доньку. — Тільки ти більше так не роби. Коли що забажаєш, скажи мені чи батькові.

— Авжеж, спитайся, попроси, — підтримав Петро Антонович. — Навіщо ж таємно?

— Така у нас обітниця.

— Обітниця? Та перед ким?

Леся зрозуміла, що сказала зайве, пробувала відмагатися, та було вже пізно: батьки вловили в її натаюку значно більше, ніж вона сподівалась. Довелося розповісти про товариство, про місце, де вечорами збираються.

VI

Довга, затяжна волинська осінь. З вересня аж до початку грудня ідуть дощі. Над болотами та озерами, в долинах рік стоять тумани, важкі хмари пливуть над селами і хутірцями. Зрідка вигляне сонце, пробіжить холодними блідими промінчиками по пустих полях і знов сховається, немов жакнувшись побаченого.

Розмоклими шляхами, по бездоріжжю, чвалають заробітчани. Одні до міста, на фабрики несуть свої молоді, ще не спрацьовані руки, інші — понуро бредуть назад, втративши і сили, й надії на краще. В них тільки одне бажання: доплентатись як-небудь до домівки, щоб хоч не вмерти на дорозі.

В такі дні Леся майже не виходила з дому — читала,

писала бабуні листи і через день відвідувала уроки музики. Заняття їй дуже подобалися. Вона уже розумілась на нотах, виконувала простенькі музичні етюди.

— У вашої доньки — незвичайний хист, — ділився з Косачем своїми враженнями вчитель.

Батьки й самі помітили, як Леся швидко і бездоганно запам'ятовує почутий десь мотив, не раз милувались тоненьким доччиним голоском, що бринів то безтурботно, весело, то задумливо, тужливо. Часто сестричці підтягував Михайлик — дитячий спів лунав напрочуд злагоджено, нерідко захоплював дорослих.

Одного разу батько повернувся зі служби у гарному настрої:

— Ну, Лесенько, нарешті знайшов тобі фортепіано. Не нове, правда, але хороше.

Лесиним radoшам не було меж. Вона одразу ж почала складати програму свого першого концерту, розшукувала ноти, обіцяла Михайлику навчити його грати. А коли наступного дня інструмент привезли, не відходила від нього ні на крок: радила, де краще поставити, витирала пил, навіть знайшла і поченила на стіні пучок сухих чорнобривців.

— Галасу тепер буде, хоч із хати тікай, — сказала Ольга Петрівна.

Проте побоювання її були марні. Як і досі, діти поводитися чемно: вдень училися, розважались, а вечорами, коли сходилась уся родина, Леся сідала за фортепіано. Це були для неї найкращі хвилини. В музиці виливала вона свою дитячу радість, свої думки, веселі й сумні.

Перед різдвяними святами вдарили морози. Замело, завихрило надворі. Кілька днів вузькими вулицями Луцька гуляв вітер, змітаючи з бруку снігову пороху. Він вривався в місто з-понад стирських невисоких горбів, кружляв на безлюдному майданчику біля кафедрального собору, сердито грюкав одірваною іржавою бляхою.

А коли буря вщухла і в затишші виразнішими стали пискливі голосочки снігурів і синиць, повалив густий лапатай сніг. Він сипнув знезацька, зблизька, ніби збирався давно, та все ждав нагоди.

— Зима!.. Прийшла-таки, — радо потирав долоні і хукав у них Кароль. Коли він заходив до кухні, слідом вривався мороз і безсило звивався по кутках клубками холодної пари.

— Чому ж ви радієте?

— Е-е-е, голубко... підростеш — не питатимеш. Мужичька прикмета вірна: зима без снігу — літо без хліба. Он, як!!

Він хутко кінчав свої справи, накидав на голову потертого жовтуватого-зеленого башлика і зникав за дверима, де починався манливий, пропахлий снігом простір. Лесі теж кортіло вибігти, погратися з діворою, з котрою через погану погоду давно не стрічалася, або просто стати і дивитись, дивитись, як кружляють у повітрі й нечутно падають на землю, на дахи будинків, на луг і річку легенькі зірчасті сніжинки. Дівчинка то підбігала до вікна, вдивлялася в білий сніг, то щось нашіптувала Мишкові, та так настирливо, що той зрештою не витримав, зіткнув скрушно і, зиркнувши спідлоба на матір, закрив підручника.

— Щось голова розболілася, — вдав із себе втомлено. — Мамусю, ми підемо з Лесею погуляємо трішечки. — І поки Ольга Петрівна наказувала, як поводитись на морозі, обоє швидко вдягнулись і за мить були на подвір'ї.

Зима! Кого не чарувала її казкова краса, кому не пам'ятний отой галас, коли качають снігову бабу, де — і радість першого снігу, і зашпори в руках, і невдоволення тим, що комусь, а не тобі, вдалося першому причепити тій бабі голову. А катання на санчатках! Летиш, примруживши очі, тільки вітер свище у вухах. А ззаду ще й ще дівора... Одні вже їдуть, інші тільки сідають. Крик, сміх, плач — усе зливається. І так з ранку до пізнього вечора. І ні втоми, ні болю ніякого, коли перекинешся і зненацька на тебе навалляться «купою невеликою» кільканадцять товаришів. Тільки вдома виявляється, що на твоєму лейбику не всі гудзики, а руки аж тремтять від втоми, розхлюпують на скатертину напрочуд смачний, правда, холодний уже борщ.

Та хіба тільки цим багата зима! Ваблять засніжені далі, поля. Дивись на них хоч до болю в очах, а ні межі не помітиш, ні ріденької, скупі посіяної озимини — все замело, зрівняло до наступної весни...

Поки Мишко діставав з горища санчата, Лєся бавилася з Джальмою. Собака скавучала, тяглася до обличчя, кружляла довкола, збиваючи сніг. Од радощів вона трохи не звалила Лєсю з ніг, за що та пригрозила їй, пообіцяла зачинити в будку. Тоді Джальма метнулася по подвір'ю, розігнала курей, що греблися біля порога, заскочила в хлів і невдовзі вилетіла звідти попереду Мишка.

За хвилину всі були за ворітьми, поспішали до гірки, звідки чути було дитячі голоси.

На розі вулиці їх зустрів батько. Поруч нього ішла незнайома, тепло одягнена жінка, а за ними на санях везли небагаті пожитки, серед яких, по-дорожньому закутана, сиділа дівчинка.

— Ось, Ганно Іванівно, і мої пташенята: Михайло і Леся,— сказав батько й додав: — Доведеться, Михайлику, вам назад повертати — гості до нас.

Ганна Іванівна лагідно обняла і пригорнула до себе малих, зняла з саней дівчинку.

— Познайомся, донечко. Це Мишко і Леся Косачені. Я тобі розповідала про них, пригадуєш?

Дівчинка злегка кивнула головою, поволі витягла з великої, мабуть матеріної, потертої муфти худеньку ручку і несміло промовила:

— Мене звати Шура... Олександра.

— Сідай, ми тебе підвеземо,— запропонувала Леся і допомогла дівчинці сісти на санчата.

— Вже й подружили... Що то діти,— з ледь помітним смутком у голосі мовила Ганна Іванівна.— А од мене всі відцуралися, забули...

Ганна Іванівна приятелювала з Косачами давно. З Ольгою Петрівною разом училася в пансіоні, а через неї познайомилася з Петром Антоновичем.

По закінченні навчання їхні шляхи розійшлися. Косача і його молоду дружину направили до Новограда-Волинського під таємний нагляд начальства, а Ганні Іванівні випала трудніша дорога. Незабаром після весілля її чоловіка, Євгена Судовщикова, за «поширення бунтарських ідей» було заарештовано й вислано до Костромської губернії. Слідом за ним поїхала і Ганна Іванівна, щоб хоч трохи полегшити його страждання. Разом терпіли вони незлагоди, підтримували, як могли, одне одного. Там і знайшлася в них донечка Шура. Росла вона кволою, в холоді, а нерідко і в голоді. Подружжя жило надіями на повернення в рідні краї. Та не збулися ці мрії. Етапи, заслання підірвали й до того слабе здоров'я Євгена Васильовича. Помер він, не дочекавшись волі. А Ганна Іванівна, поховавши чоловіка та наплакавшись уволі на його могилі, поїхала з дитиною назад. Батьків у неї вже не було, а в чоловікових жити не схотіла: зреклася вони сина, а отже і її. Та притулок шукати треба було. Тоді й згадалася привітність та гостинність Косачів. Довго

не наважувалась вона входити в чужу сім'ю, але нічого не вдієш. А ще коли порожньо в кишені... На її лист Косачі відповіли одразу. Вони саме збиралися до Парижа, на Всесвітню виставку, і пропонували побути цей час на господарстві, відпочити, поки знайдеться десь робота й житло.

По приїзді гостей у Косачів потіснішало. Для Ганни Іванівни і Шури у вітальні поставили ще одне ліжко, біля якого вечорами велись нескінченні розмови. Розповідала переважно приїжджа. Коли доходило до заслання, очі туманили сльози. Витирала їх, не соромлячись, гладила біляві голівки дітей, що принишкло тулились одне до одного, і вела далі. З її оповіді Леся уперше почула слова, зміст яких тільки-но розкривався перед нею, глибоко зворушував дитяче серце. Якось, не в змозі затамувати пекучої туги, залишила товариство, заплакала й вибігла до сусідньої кімнати.

— Що тобі, моя пташко? — запитала стурбовано мати. — Болить що-небудь?

Дочка заперечливо похитала головою, витерла сльози.

— Не знаю... Щось ніби давить, не дає мені дихати.

Ольга Петрівна заспокоїла доньку, повклала дітей спати й тоді звернулася до гості:

— Я забула сказати тобі, Ганно: Леся надто до всього чутлива... Кожна дрібниця її вражає. То ти розказала трохи — і досить, про щось інше почни. А то, бач, не знати що з дитиною діється.

Після цього більше говорили про звірів, природу, що Лесею теж дуже цікавило. Дещо із своїх вражень вона пробувала навіть покласти на музику і часто довше, ніж звичайно, засиджувалась біля фортепіано. Воно то гриміло від дотиків її тоненьких пальців, то обзивалося ледве чути, приглушено, ніби десь далеко-далеко шуміла безкрая тайга, хлюпотів по камінню потік.

— А це, — пояснювала Леся, починаючи щось маршове, — втікач повертається додому.

— Овва! — сміялась Ольга Петрівна. — Та він мов із походу вертається... Насправді, Лесенько, так не буває.

— А як, як?!

— Ховаються вони там по лісах, щоб не натрапити на сторожу. Буває, що й гинуть без шматка хліба...

Дівчинка замислювалася, з веселого переходила на жалібний тон, аж поки Михайлик чи хтось із дорослих не зупиняв її. Часто діти зображували героїв улюблених книг — русалок, середньовічних лицарів чи персонажів

народних казок. Здебільшого це бувало, коли батьки йшли з дому на вистави Луцького драматичного товариства чи на зібрання.

VII

В кінці лютого морози спали, і Косачі почали готуватися до від'їзду на виставку. Петро Антонович закінчував розпочаті напередодні службові справи, розпоряджався по господарству, а Ольга Петрівна переписувала з чернеток свої вірші, які мала завезти до редакцій львівських журналів, приймала знайомих, що приходили з проханням передати комусь із близьких за кордоном листа чи просто уклін.

Леся помітно змінилася. Спроба вблагати батьків узяти її з собою виявилася марною, і дівчинка засумувала. Мовчазнішим став і Михайлик.

Аби хоч трохи розвіяти їхній пригнічений настрій, батьки вирішили повезти їх до Дубна. Звідти Косачі мали поїхати до Львова, що лежав по той бік кордону Росії з Австро-Угорщиною, а малі — повернутися з Каролем додому.

Звістка про поїздку до стародавнього міста звеселила дітей. Все ж таки це було принаднішим, ніж просто сидіти вдома, очікувати, поки тебе поцілують на прощання, скажуть слухатися старших, наобіцяють купу гостинців і, зрештою, залишать біля відчинених воріт. Подорож мала бути цікавою хоч би тому, що всю дорогу старші розповідатимуть різні пригоди й бувальщини, та й що можна придумати кращого, ніж прогулянка погожого зимового дня до місць, про які стільки чувано й читано!

— Татуню, а Шура теж з нами поїде? — допитується Леся.

— Вже як тобі так хочеться, то чого ж, їдьте всі... От позастуджуєтеся дорогою.

— Нічого нам не станеться. В шубах та валянках, нехай хоч який морозюка, — не страшно.

— Ну-ну, подивимось, які з вас герої, — жартує Петро Антонович. — Хвалитись будете потім.

У неділю всі повставали рано, та поки зібрались, поснідали, сонце підбилося височенько. Виїхали, коли на базарі вже стояло десятків зо два саней, а звідусіль, пішки і на підводах, сходився люд. Широкі, вимощені запашним сіном санки промчали засніженою головною вулицею, потім Дубенською і незабаром — за місто.

Яка кругом дивна невимовна краса! Іскриться під сонцем стужавілий сніг, аж дивитися боляче, рівно в'ються і тануть у морозному просторі ріденькі димки над поодинокими хатинками понад шляхом, темно-коричневими клаптями стеляться на обрії гайки, хутирці...

Багато розмовляти на холоді мама не дозволяє — ще, чого доброго, застудяться. Тому доводиться більше мовчати, хоч так же хочеться виявити своє захоплення. Леся всіляко намагається заговорити з матір'ю, але та відповідає одним-двома словами й одразу ж застерігає: — Гаразд, гаразд, Лесенько, ти ліпше помовч. Закутайся гарненько й сиди.

Тільки дорослі не зважають на стужу. Кароль знічев'я погукує на коней, коли ті уповільнюють ходу, й розповідає якусь малоцікаву пригоду з свого колишнього солдатського життя.

Сухими бризками розлітається з-під копит, монотонно підспівує, наганяючи дрімоту, зустрічний вітер, а попереду, за невисоким пагорбом, уже видніють сторожові вежі та церкви Дубна...

Невеликі одноповерхові будиночки з високими черепичними і гонтовими дахами тісно обступають просторий квадратний майдан у центрі міста. Посередині його тягнуться ряди довжелезних дерев'яних столиків, ятки, де в базарні дні продається різний крам.

Майдан безлюдний, завалений снігом. В його найдальшому кутку, біля стін кам'яних будинків, стоять ящики з покидьками, порпається, добуваючи поживу, згряя галок.

Недалеко від центру височить над містом фортеця. З півночі та сходу її надійно заступає болотиста Іква, од міста відмежовує глибокий, наповнений водою рів. Зайшли у фортецю через підйомний місток.

Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер... Ольга Петрівна ледве встигає збагнути все, про що її питають. А коли сказала, що колись тут був Тарас Григорович, малі аж зупинились од несподіванки.

— А я вже хотів вас розшукувати, — зустрів їх Петро Антонович. — Квитки купили, незабаром їхати, а вас немає.

Дорослі забрали валізки і пішли на перон. Слідом Кароль ніс великого дорожнього чемодана.

— Пильнуйте, Каролю, щоби-сьте не поморозили дитинчат, — наказує Ольга Петрівна. — А ви щоб не розкутувалися дорогою, — малим.

— Чи нам первина? — мовить Кароль. — Звікували в дорозі.

— А одначе будьте уважні, благаю вас.

— Воно звісно... Береженого й бог береже. Усяко трапляється.

Хтось гукнув, що йде потяг. І хоч на колії ще нічого не видно, опріч маленького клубка диму на обрії,— натовп хвилюється. Почали переставляти скриньки, забряжчали відра, чоловіки поспіхом докурюють і вибивають чорні від кіптяви люльки.

А коли з-за повороту вихопивсь і несамовито, на всю міць своїх сталевих грудей, заревів паровоз, неспокій охопив і Косачів. Малі стоять, розпачливо дивляться, не знаючи, плакати їм чи радіти. Аж тоді, як батьки поцілували їх на прощання, дівчатка не витримали. Перша схлипнула Шура, а потім забриніли сльози і на очах у Лесі.

З Дубна поверталися надвечір.

Сани раз у раз на щось натикалися, провалювалися. В дитячій уяві малювалися страхітливі постаті, які, здавалося, тільки й ждали моменту, щоб зненацька накинутись на людей. А завірюха не вщухала — сипала й сипала снігом.

Малі сиділи, зіщулившись, слухали завивання хуги та незлобиві Каролеві прокльони, які той посилав невідькому. Раптом Михайлик штовхнув Лесю і шепнув таємниче:

— Вогник! Диви... он-он блимає...

Дівчатка заворушилися, мов прокинулись од сну, напружили зір, вдивляючись у нічну темряву, але нічого не бачили.

— Село попереду! — зраділо обізвався і дужче загукав на коней Кароль.

— Та де ж воно? — Леся аж підвелася. — Нічого не видно...

— Ондечки, — тикав рукою перед себе Михайлик.

— А я вже бачу, — мовила Шура, — ось глянть. — Вона обняла Лесину голівку, притягла ближче до себе: — Дивись прямо туди...

Тільки тепер Леся помітила одинокий мерехтливий вогник, на який вони прямували. На серці враз одлягло, а коли з темряви проступили невиразні обриси села і, зачувши оселю, жвавіше пішли коні, — всі повеселішали, загомоніли.

Сани спинились.

— Як ви тут? — підійшов Кароль до дітей і, зачувши бадьору відповідь, похвалив: — От молодці... Тепереньки аби нічліг добрий знайти. Перебудемо до ранку і подамося далі.

— А це село далеко від міста? — поцікавився Михайлик.

— Хто його знає. Ось розпитаємо... Ну, поїхали, бо вже таки пізнавато. — Кароль абияк примостився скраєчку саней, узяв до рук віжки.

В'їхали в село. Низенькі, напівзасипані снігом хатки стояли віддалік одна від одної, наче їх розметав сніговій. Кароль пильно придивлявся, куди б його краще попроситися на ніч, та, певне, нічого путнього не знаходив, бо весь час то притримував, то поганяв коней і невдоволено бурмотів. Зрештою він зупинився біля якихось похилених набік воріт, зліз і, наказавши Михайлику пильнувати, зник у дворі. За кілька хвилин там знявся сердитий гавкіт, який скоро перейшов у жалібне скавучання; рипнули двері, почувись голоси.

Кароль повернувся веселий.

— Ну, будемо ночувати в теплі. Не вельми, правда, розкішно, та й то гаразд. — Він провів коней у двір, під стареньку повітку. — Злізайте... приїхали.

Малі неохоче вилізли з кубельця і побрели до хати.

В сінцях, звідки вдарило гострим запахом гною, горбилася, тримаючись обіруч за двері, якась постать.

— Заходьте, заходьте, — прошамкотіла вона, коли діти нерішуче зупинилися на порозі.

Долівка, кілька невеличких, геть-чисто заснованих морозом віконець і піч, що займає майже половину хати; потріскує скалка. Вона то пригасає, то яскраво спалахує, вихоплюючи промінчиками хатні речі. Попід стінами тягнуться довгі тесані лави, що сходяться у кутку, під божницею; там же стоїть не накритий нічим, з масивними ніжками стіл; на полу під лахміттям спить дівчатко; біля лежанки висить колиска. Немовля, що лежить у ній, весь час ворухиться, схлипує уві сні.

Коли діти зайшли, з печі злізла і привіталася до них молода жінка. Звичним рухом вона одкинула назад волосся, що вибилося з-під очіпка, і заходилася біля гостей.

— Розгадягайтеся, дітки, скоріше нагрієтесь, — припрошувала. — До Луцька чи звідти їдете?

— До міста, — сказав Михайлик і перший почав скидати кожука.

— От молодчина! — похвалила його жінка. — Давай

його лишень сюди. А ви, панночки, чом стоїте? — Вона підійшла до дівчаток і стала допомагати їм роздягатися.

Зайшла старенька, перевалюючись, мов качка, з ноги на ногу, внесла з сіней і поставила відро з водою, запалила нову скалку, і, важко дихаючи, прошкандибала до полу, сіла.

— Чиї ж ви будете? — спитала, дивлячись одразу на всіх. — Косачеві? А вечерять вже похотіли?

Малі не наважувалися відповісти. В дорозі про це забулося, — та й чи до їжі було там! — а тепер, звісно, не вадило б. Одначе як його тут їсти? Ніч, півтемрява, душне повітря.

— Ось я зараз наллю молочка... та з хлібом... — подалася стара до мисника.

— Вони його їстимуть? — втрутилась молодиця. — Аби ото тільки морочитись.

— А чим кепська страва? Одними ласощами ситий не будеш... Сідайте, дітки. — Старенька поставила кілька череп'яних кухлів з молоком, поклала окрайчик хліба. — Не соромтесь... Голод не свій брат.

Михайлик почав було відмовлятися, але стара й слухати не хотіла.

— Сідайте, не гордуйте, — припрошувала, а потім взяла дівчаток за руки і підвела до столу. Малі, спідлоба зиркаючи одне на одного, полізли на лаву.

— Ви вже й гостюєте! — мовив, нагодившись, Кароль. — Хуткі! А я ось теж дещо прихопив. — Він дістав із торбинки й поклав на стіл шинку, окраєць промерзлого й тому крихкого хліба, надрізане кільце ковбаси. Був у доброго гумору, мов господар, що скінчив якусь нагальну роботу. — Коб це ще чарочку, то й горе б забулося, — потер набряклі від холоду руки.

— Горе — море, чаркою, сину, не заллеш, — сказала на те бабуся. — Ти ліпше сідай, пригощайся, чим бог послав, та діток нагодуй, а то якісь вони у вас вельми прохані.

— Зморилися... Ну, не гайте часу, — звернувся Кароль до малих, — беріть, хто що бачить. Перше з'їжте ковбаски, а молочком зап'єте... Сідайте й ви з нами, — запросив жінок.

— Вечеряйте на здоров'є, — одказала стара, — та вибачайте, що хата має, тим і приймає.

Але тут уже встряли в розмову діти.

— Бабуню, та йдіть же, — припрошував Михайлик. — І ви, тьотю.

— Сідайте, сідайте, — прохали дівчатка, — ось тут, коло нас. — І посунулись, даючи місце.

— Малих не послухати. — гріх, — резонно зауважив Кароль.

— Авжеж, — згодилась стара. — Підемо, Килино.

Жінки примостились край столу, взяли по шматочку шинки.

— Гарна їда, та не на мої зуби, — мовила скрушно бабуся.

— В городі он панам нові вставляють, — сказав Кароль.

— Панам усе можна... Вони багаті. А в нас багатства того — як у жаби пір'я. Корівка їдна на хазяйстві, та й ту, видно, за податки потягнуть. Боргами так обросли, що далі вже нікуди. Зборщик то перше кожного божого дня сікався, а це вже й не навідується. Подейкують, скоро все прийдуть описувати.

Леся жадбно ловила кожне бабусине слово, забувши недавні дорожні страхи і втому. А старенька лила-вилывала свій жаль, мов спорожняла од нього наболіле серце.

— ...Гадалося — самі того щастя не виділи, то, може, хоч дітям прийдеться... А воно десь уже на роду так написано: не вийти бідному з біди, як каменю з води.

— Без гоподаря жите, чи поїхав куди? — запитав у молодиці Кароль. Та зашарілась, ніби провинилася чим, глянула на свекруку.

— Поїхав, — сказала якось непевно.

— Еге ж, — зітхнула важко бабуся, — на заробітки подався та й занапастив свою душу. — Вона змахнула сльозу, що ніколи, мабуть, не висихала в старечих очах, втерлась землистого кольору хусткою і мовила: — Зачинили синка мого, в тюрму посадили.

— Отакої! — від подиву навіть перестав жувати Кароль.

— За віщо ж його в тюрму? — не втримавсь, щоб не спитати, Михайлик. А дівчатка аж принишкли обидві.

— Тож і я питаю: за що? А піди добийся правди. У волості кажуть: розбійник твій син, супроти власті пішов... Хто його відає, мо', й сказав що негодне, серце ж не камінь, — розвела розпачливо руками, як підбита чайка крильми, нахилила сиву голову до столу.

— Нічого, якось перебудете... Вернеться він, — розважливо мовив Кароль.

— Доки сонце зійде... Малих он двійко, я вже нездужаю, хорую часто. Що вона з ними вдіє? — Глянула на невістку.

— Та чого ви, мамо?..— втішала молодиця.— Живемо, слава богу, незгірше людей.

Стара на те тільки похитувала головою.

Пізня вечерея скінчилася. Килина почала готувати постіль, ладнаючи її з ряденець та свиток, а бабуся прибирала зі столу. Малі все ще були під враженням розмови і з цікавістю мовчки стежили за жінками.

— Де ж вас покласти? — звернулась до Кароля Килина.

— Про мене. Я де приткнусь, там і спатиму. Ляжу отутечки на лаві, бо доведеться до коней уставати, то щоб не будити нікого.

— Змерзнете...

— А ти кожуха підстели, тепліше буде,— порадила стара.

— Справді! — зраділа невістка.— Я й не здумала.— Вона приставила до лави ослона, щоб ширше було, зняла з жердки і розстелила напівоблізлого кожуха, поклала подушку.— Лягайте... Чи, може, ще що покласти?

— Та гаразд, досить... Дякую, не клопочіться. Мені не звикати... Як там малі? Михайлику, як вам? — Кароль підійшов до полу, де покотом уже лежали діти.— Мама й не догадується, як ми сьогодні ночуємо.

— А вони вже далеко, мабуть,— засинаючи, мовила Леся.

— Далеко... Либонь, до Львова добираються. Ну, спіть собі, спіть. Я ще до коней вийду.

Рипнули хатні двері, стика мукнула в сінях корова... Десь хтось розмовляв... Усе це швидко розпливалося і зрештою пропало зовсім у солодкому мороці.

...Дівчатка прокинулись од чіїхось легеньких дотиків. Михайлика вже не було. Поруч сиділа розпатлана дівчинка і бавилась їхніми кісничками.

— Оленко, ось я тобі... Тікай-но звідти,— сварилась мати. Мала на хвилинку смиріла, а потім, коли мати кудись одверталася чи виходила, знову бралася за своє. Улучивши зручний момент, Леся схопила дівчинку за руку.

— А що, пустохо, піймалася?

Мала враз похмуріла, сіпнула руку, намагаючись вирватись.

— Пусти, я більше не буду.

— Гаразд... Тільки сідай ближче.

— Мати лаятимуть... Лучче я тут...

— Ми їй скажемо,— заспокоїла Шура,— сідай.

Оленка недовірливо дивилась то на дівчаток, то на матір, що поралась коло печі.

— Та йди вже, йди,— обізвалась Килина, яка, мабуть, чула дитячу розмову; і додала:— Воно ж таке замурзане, хоч би вмилося.

Останніх її слів ніхто не слухав, бо Оленка, зачувши доброзичливий материн тон, шмигнула і всілася між Леєю та Шуєю.

— Давай хоч носа витру,— пришкунтила бабуся.— Мо', панночки ще б' поспали...

— Ні, бабусю, ми вже виспались.

— Ну, то бавтеся собі.

Поки тривала ця розмова, Оленка встигла одержати в подарунок від Шури маленьку блакитну стрічечку і тепер заклопотано вплутувала її в свої розкуйовджені після сну невідізані кіски.

— Розчесатися треба,— порадила їй Леєя.— Є в тебе гребінчик?

Дівчинка заперечливо покрутила голівкою.

— Та киньте ви з нею морочитися,— обізвалась Килина.— А то візьміть ось,— вона подала широку надщерблену гребінку, і дівчатка заходились чепурити малу.

За цим і застали їх, увійшовши знадвору, Кароль та Михайлик.

— Повставали? Доброго ранку! — привітались обидва.

— А ми вже виспались,— похвалилися дівчатка. Були веселі після спочинку, рум'янощокі.

— Тепер одягайтесь хуленько, поїдемо, бо ж нас чекають удома.

— Та поснідайте! Скільки там їхати zostалось?.. Сідайте до столу, я зараз,— заметушилась Килина.

— Заким поїсте, дорогу проб'ють... Таке понамітало, що з хати не вилізти,— додала стара.

В колиці запхинькала дитинка, і Оленка кинулась колыхати мале. Це, видно, був її обов'язок.

— За ласку — спасибі, а одначе снідать ми будемо вдома,— відмовив Кароль.

— Боля ваша, силувати не можемо.

Михайлик тим часом допоміг дівчаткам взутися, і тепер усі троє були готові в дорогу. Неспокійними оченятами Леєя обдивилась хатину, ніби щойно в неї вступила. Бліде проміння, яке ледь пробивалося крізь матові од морозу шибки, відкривало нові, не помічені ввечері речі: дві прядки, дерев'яну ступку під лавою, пар зо дві постолів,

невелику діжечку на цеглинах коло мисника та ще чимало дрібних хатніх пожитків.

— То зоставайтеся здорові! — почав прощатися Кароль. — Спасибі вам за нічліг.

— Богу дякуйте.

— Заходьте, як будете в городі.

З порога Леся ще раз глянула на Оленку. Та сиділа, підібгавши ніжки, і журно дивилась услід гостям.

VIII

Ще в Новограді-Волинському Леся щиро заприятелювала з меншою батьковою сестрою Оленою Антонівною. Невисока, струнка, з вольовим обличчям і гарною темною косою, дівчина приваблювала веселою вдачею. Наче й не було в неї ні горя, ні смутку. Приїздила неждано й одразу, навіть у найбільшому товаристві, звертала на себе увагу.

Олена Антонівна прибула до Луцька через кілька днів по від'їзді Косачів.

— Добридень, я ваша тіточка! — привіталася з дітьми. Потім познайомилася з Ганною Іванівною. — До вас тепер поки доберешся... І поїздом, і поштовими, і чим тільки не їкали.

— Провінція, — пояснила Ганна Іванівна.

— Недарма кажуть: у тому Луцьку все не по-людськи: кругом вода, а всередині біда... Це я дорогою почула, — жартувала гостя.

— Води тут вистачає. Та й біди, здається, немало.

— А де її бракує? — враз посерйознішала Олена Антонівна. — Київ он яке місто! Зі всього світу до нього з'їжджаються, а скільки там голодних та босих. На кожному кроці руку до тебе простягають.

— Одне лихо товчеться що тут, що там... Ой, та чого ж ми стоїмо? Заговорили ви мене. Проходьте, речі кладіть сюди.

Леся і Шура, що терпеливо чекали кінця розмови, кинулись допомагати приїжджій роздягатися, запрошували в кімнати, хвалились своїм дитячим багатством. Ліля не відставала від них. Лише одержавши від тіточки велику, фабричного виробу ляльку з густими рум'янцями на щоках і короткими рудими кісками, вона, ні на кого не зважаючи, уважно почала розглядати гостинець.

Старших дівчаток Олена Антонівна обділила стрічечка-

ми, а Михайликові, який спокійно спостерігав усю цю картину, подарувала книжечку віршів Некрасова.

З приїздом тіточки Олени життя пішло веселіше. Вона майже цілими днями ходила по місту, розповідала малим цікаві історії.

Якось вони зупинилися біля низенького цегляного будиночка, що стояв осторонь головної вулиці, на пагорбку. З-поміж інших він виділявся невеликою верандою з східцями на обидва боки та двома маленькими колонами.

— Отут колись бував Петро Перший, — пояснила Олена Антонівна. — Знаєте, певне, хто він?

— Цар! — не забарилася відповісти Шура.

— От і не цар — імператор, — поправила Леся. Вона чула це ім'я від батька, коли той згадував Петербург, Петровську колегію. — Правда ж, тіточко Олено?

— Різниця в тім незначна. Що цар, що імператор.

Леся уважно оглядала будиночок. Її цікавили не тільки причини, що змусили його величність відвідати цей далекий глухий закуток, а й те, коли і ким поставлена будова, хто в ній живе і звідки тіточці про все відомо.

Вони ходили довгенько, аж поки не повалив густий мокрий сніг.

Повернулись змоклі, забрьохані, за що Ганна Іванівна пригрозила:

— От не пуцу більше, сидітимете вдома.

Вечорами Ольга Антонівна кудись зникала, а повернувшись, допізна шепталася з Ганною Іванівною в сусідній кімнаті. Леся прислухалася — і чулися їй імена невідомих людей, уривки розповідей, буцімто під Володимиром пострілом крізь вікно вбито панського прикажчика, а в невеличкому селі Іваньє, що біля Дубна, невідомі розбили панську комору й забрали збіжжя...

Одного разу тіточка з обуренням розповідала про якихось — Леся добре не вчула — людей, що розтринькують свої сили на банкети та не потрібні нікому чвари.

Майже щоразу дівчинка засинала, не дочекавшись кінця тих розмов.

У негодю Олена Антонівна замикалася в кабінеті і довго щось писала. Виходила втомлена, бліда.

— Ось послухайте, що я тут натворила, — зверталась. Читала схвильовано про бідну селянську дівчину — наймичку Ганну, обдурену і збезчещену паничем.

Бувало, сходилися на квартиру до Косачів незнайомі Лесі юнаки та дівчата.

— Попаде нам від Ольги Петрівни, як приїде та довідається, — застерігала Ганна Іванівна.

Олена Антонівна на це не зважала. Щонеділі в одній із кімнат збирався гурт молоді. Гості ділилися новинами, читали вірші, а потім грали на фортепіано, співали. Особливо часто звучали тут «Варшав'янка» і «Смело, товарищи, в ногу».

— Зараз є нова гарна пісня, — сказала якось Олена Антонівна і стиха проспівала: — «Замучен тяжелой неволей...»

Ніхто з присутніх не знав пісні. Попросили виконати її до кінця.

Тіточка сіла за фортепіано, взяла кілька акордів, ніби пробуючи голос, а потім вдарила по клавішах. Кімнату сповнила велична мелодія, в яку влітався голос Олени Антонівни.

Коли вона закінчила, всі деякий час сиділи мовчки, полонені трагічним змістом пісні.

— А знаєте, хто написав її? Наш земляк, лучанин, — з гордістю мовила Олена Антонівна.

— Он як! Хто ж він, де тепер?

— Син мирового судді — Григорій Олександрович Мачтет...

Всі були вражені, слухали, затамувавши подих.

Слухала й Леся. В її уяві вимальовувався каземат — він чомусь був подібний до підземелля Луцького замку, і худий, змучений студент Чернишов, якого закатували за те, що подав голос на захист правди... Страшним сном проходила перед Лесею похоронна процесія, попереду якої робітники і студенти несли труну з тілом замученого товариша. Вони твердо ступали бруком, зі стиснутими кулаками і гнівом в очак. Їм наказували розійтися, погрожували, а вони йшли і йшли...

І тоді вперше, спочатку несміливо, а дедалі дружніше, залунала пісня:

Замучен тяжелой неволей,
Ты славною смертью почил...
В борьбе за народное дело
Ты голову честно сложил...

Її заспівував кароокий, у форменому костюмі студент, який ішов у перших рядах. Сотні людей підхоплювали пісню, несли її, мов знамено. А вона — повільна, не дуже голосна — жахала жандармів, хитала старі мури, кликала

до боротьби. З провулків виходили ще й ще люди, приєднувалися до процесії.

С тобою одна нам дорога:
Как ты, мы в острогах сгнием,
Как ты, для народного дела
Мы головы наши снесем...

Лютували охоронці порядку. Мов пси, кидалися жандарми на людей, намагалися зупинити натовп. Ось вони перегородили вулицю, зробили кілька залпів у повітря. Демонстранти скінчили пісню, звернули у провулок і пішли грізною мовчазною лавиною.

На кладовищі, коли груну опустили в могилу, в морозній тиші чітко, надривно звучав голос Мачтета — друзі клялися відплатити ворогам...

— А через кілька днів того студента було заарештовано, — закінчила розповідь Олена Антонівна.

Леся мало не плаче, але тримається, бо ж тіточка зауважила, що плакати не личить, та ще при чужих.

Гості попрощалися, Олена Антонівна пішла проводжати їх, а Леся сидить і сидить за фортепіано, вишукуючи пальчиками почуту мелодію.

Вночі їй снився сон: іде вона широкими вулицями в робітничих лавах. Супроти них жандарми з гострими багнетами, солдати, а робітники — незламні, грізні — ідуть нестримно, впевнено назустріч сонцю. Поруч неї карокий студент, а далі — дядько Михайло з пишною бородою й вусами — наче зійшов з фотографії, що недавно надіслав їм із Софії. Він трохи схудлий, змучений, але гордий, незламний... Леся співає. Слабенько бринить її голосок, але, вплітаючись у тисячоголосий хор демонстрантів, він теж стає могутнім, дужим.

IX

Тихим гомою струмочків, що звідусіль дзюркотили до річки, прощалася зима. Щодень приносив лагідніші подихи вітер і зеленіла на пагорбках земля. Відкурликали в синьому небі журавлі, відгелготіли гуси, і забродило повітря весняними пахощами. Вони пробиваються крізь набряклі бруньки, стебельця трави, що встеляє широкі надстирські береги, крізь зарості конвалій. Весна народжує в серці незнані сили.

Не сидиться Лесі. То на луг кортить, то бродила б попід замком, собором чи вузенькими, повними весняного кло-

поту вуличками. Та й що інше робити, коли в кімнаті нудота? Книжки, що їх батьки привезли із Франції, вже прочитала, а за підручниками цілий день не всидиш. Була б Шура, з нею ліпше, — так поїхала. Десь у Києві наймають з матір'ю кімнатку, запрошують у гості.

Від'їхала й тіточка Олена. Вона тепер аж у Петербурзі. Як-то там, чи безпечно їй? Скоро й вони кудись вирушать з Луцька. Мама не раз уже скаржилась на тутешні умови, натякала на власний постійний куточок. Куди ж тільки? Може, на Полтавщину, де бабуся? В кожному листі турбується вона про здоров'я онуків. Там і добре було б, тільки ж як розпрощатися з Волиню? Її, Лесю, вабитимуть сюди почуті пісні та легенди, кликатимуть мавки. Навіть у сні шумітимуть їй темні волинські бори, лагідно хлюпотітимуть ясноводі озера. Де почує вона такий щирий спів соловейка?

Ні, не кине вона цих країв! Коли й поїде, то вернеться.

Невідоме непокоїло дівчинку. Леся частіше стала згадувати Звягельщину, просила знову повезти її на село послухати веснянок.

А скоро й нагода трапилась. І не звичайна. Прийшов якось батько обідати і ще з порога сказав:

— Танцюй, Оленько.

— Чого б то? — байдуже спитала та, накриваючи стіл. — Лист який надійшов?

— Не вгадала, — радів батько. — Куди цікавіше.

— То що ж? Кажі швидше.

— Землю нам дають на викуп.

— А де, в якому місці?

— Можна і тут, біля Луцька, а то є ще під Ковелем... Та ти давай обідати, я ж голоднісінький, — просив Петро Антонович, бачачи, що дружина перестала подавати, захопившись розмовою.

— Ой пробач, Петре. Сам же винен — то танцювати змушуєш, а то... Ну, сідай, я зараз, хутенько.

За обідом домовились, що наступної неділі пойдуть на оглядини до Ковеля, бо тут, мовляв, незручно — далеко від залізниці.

І ось вони знову в дорозі. Позаду лишився Луцьк, що проводжав їх розміреним дзвоном соборів і церков, а обабіч шляху потяглися близькі й далекі села та хутірці...

Хороше їхати отак — без турбот, і думати, й думати про все, що потрапляє на очі. Поруч ведуть ділову розмову батьки, ледве чути мугиче Кароль на передку, щєбече

Ліля, а навстріч тягнуться на базар запряжені волами вози. На них — збіжжя і всяке хатне начиння, а зверху, в кудлатих баранячих шапках і з незмінною люлькою в зубах, — статечні господарі. Подекуди за возом тягнеться нехотя корівчина.

Селяни вітаються, скидають поважно шапки, Петро Антонович відповідає їм так же. Вигляд у нього нездоровий: поглибшали зморшки на широких чолах, обважніли повіки. І хоч веселий він, говіркий, а гляне на нього Леся, і жаль аж стискає груди. «Нелегко йому, — думає. — Скоріше б вирости, допомагатиму, як зможу. Нічого, що я кволу, от підросту, наберуся сил, і побачить тоді...»

— Ти чому невесела, Лесенько? — запитує мати. — Болить що-небудь?

— Ні, мамочко, то я так... задумалась.

— Про що ж ти думаєш?

— Про все. І про вас. От коли виросту, помагатиму всім... а найперше бідним. Вони ж не винні, що бідні.

— Звичайно. Тільки ти менше про це турбуйся, ще вистачить на твою голову.

— А як воно саме думається, що ж я зроблю?

— Так-так, Лесенько, думай... що думається, те й думай... — втручається батько. — Від цього не вбережеш, — стижа додає він дружині.

Співуче цокотять по брукові підковами коні; схилились над шляхом крислаті клени, ніби хочуть підслухати людську розмову, вгадати Лесині думи... Переспа... Голоби... Які дивні назви мають тут села!

— Тату, а як називається те село, куди ми їдемо? — запитує Леся.

— А тато ще вдома казав, треба було слухати, — втручається Михайлик.

— Ото який! Як, татуню?

— Колодяжне...

— А чому воно — Колодяжне?

— Кажуть, колись там був великий громадський колодязь. Село якраз над шляхом, хто їхав — коло криниці тієї спинявся... Від того й назва пішла.

«Певне, великий був той колодязь, коли з нього всі воду брали, — думає Леся. — Які-то там мусять бути могутні джерела! Адже дорогою он скільки людей проїжджає і проходить!.. Цікаво подивитися б на нього...»

А сонечко вже ген-ген підбилося, пестить теплом. Татусь аж задрімав. Кумедний такий: очі то заплющуються, то розплющуються. Голова мов нежива — хитається на всі

боки і часто падає на груди... Тоді тато стомлено протирає очі, винувато дивиться на маму, і обоє сміються.

— Хутко приїдемо,— каже Кароль і показує пужалом: — Он уже Ковель.

Справді, за верхів'ями придорожніх дерев, за чагарями, що підступають до шляху з обох боків, замаєчили якісь вежі, хрести.

Всі пожвавились.

— Десять тут і Колодяжне,— підвівся батько.— Он, здається, вже видно.

— Не відаю,— каже Кароль,— не бував у тутешніх місцях.

Проїхали ще півкілометра, і між ріденьких садочків виглянули перщі хатки. Низенькі, присадкуваті, вони скидалися на купи почорнілої від негоди торішньої соломи. Стін майже не видно за кущами, самі димарі повиставляли до неба широкі закопчені пащі, мов благають чогось.

Ніякого колодязя поблизу не було. Зо два десятки хат тулилися вздовж неширокої вулички, що перетинала дорогу й обома кінцями впиралися в ліс. Він підступав до села майже впритул. Тільки неширокі смужки ще не ораних городів розділяли його і село. З протилежного боку, від Ковеля, простягся широкий луг. На ньому паслися кілька корівок і з десятків овечок.

У дворі, що прилягав до шляху, старий поліщук у постолах і підперезаний широким поясом свитини порався коло воза. Забачивши незнайомих, по-міському одягнених людей, він одірвався од роботи, схилювався на полудрабок і спостерігав.

— Агов, діду! — гукнув йому Кароль, спиняючи коней.— Яке це село — Колодяжне?

Старий не змінив пози, поволі кивнув головою, не промовивши й слова.

— Воно,— сказав батько.— Бери ліворуч.

Кароль круто повернув коней, і віз одразу заплигав, захитався на вибоїнах. З дворів, захаращених хмизом, виглядали селяни. Уважним поглядом вони проводжали приїжджих, про щось між собою перемовлялися. Дітвора в довгих полотняних сорочках, босоніж лопотіла слідом, аж поки грізним окликом батьки не завертали її.

Леся пильно придивлялася до всього. Нічого в селі особливого. Таке ж брудне, обшарпане, як і на Звягельщині або Луччині. Мамі, видно, не до вподоби, бо чогось із докором поглядає на тата.

Околиця села, а за нею — берег, а далі — похмурий праліс.

— Отут і зупинимось, — каже батько і перший зіскакує з воза.

Кароль порозгнуздував коней, лише Ольга Петрівна сидить з Лілею, вагаючись, чи його злазити, чи й не варто.

Петро Антонович відійшов кілька кроків, узяв грудку землі і в задумі розтирає її на долоні.

«Нічого, родитиме... Та ще візьмемо берега», — міркує він.

Поки батьки радяться, де які ставити будівлі, діти розбрелися поміж кущами, збирають квіти. Та й багато ж їх тут! І ряст, і запашні дрібненькі фіалки, і темно-зелений барвінок.

— Леся, де ти там? — почула братиків голос, але промовчала. Хай покричить. А вона тим часом посидить на самоті біля джерельця. Цікаве ж! Б'є просто з-під пенька.

Леся вибралася на пеньок, сіла, підібгавши ніжки, і роздивляється навколо. Он кущ калини, повитий хмелем. Хміль ніби сухий, та Леся знає: мине трохи часу, і зазеленіє він, укриє калиноньку своїми шатами.

А далі — вільхи, верби й верболози. Між ними блищить на сонечку вода... Чиста, прозора, як кришталь. «Покуштую», — думає дівчинка і нахиляється над джерельцем. З глибини глянули на неї замріяні очі, всміхнулося личко. Леся поправила кіски, що вибилися з-під хустки, пригрозила пальцем тій, другій, пустунці, а коли та не послухалась, збовтала рукою воду. Видіння розпливлося і стало ще кумеднішим. Леся голосно засміялася і ще раз ткнула пальцем у воду... На дні пропливали біленькі хмарки, блищав диск сонця.

— Ось ти де, — пролунав над самою головою голос, і поруч неї — там, у воді — став Михайлик... — Її шукають, а вона бавиться.

— А я тебе бачу, — незважаючи на братів докір, мовила Леся.

— Та звісно — бачиш. Ходімо.

— Ні-ні, одну хвилику. Ось поглянь, який ти... як тут. — Вона схопила брата за руку, пригнула, і обоє замилювались своїм відбитком у воді.

Як повертались, Леся помітила, що мама трохи повеселішала. Вона не тільки схвалювала батькові плани, а й пропонувала своє, погоджувалась, що будуватися треба негайно. «Бо поки все те зробиться, роки пройдуть...»

У Петербурзі йшли поголовні арешти. Невдовзі вони перекинулись на Київ, Москву, Катеринослав. Царська охрнка з ніг збивалася, вишукуючи учасників замаху на генерал-ад'ютанта Дрентельна.

Та не минуло й півмісяця, як кинута сміливцем бомба знов похитнула трухлявий імператорський трон. Його величність Олександр II дивом unikнув смерті, та, казали, з переляку аж захворів.

Сатрапи розлютились ще дужче.

— Ну й часи настали, — жахалася Ольга Петрівна. — Спокою тобі ні вдень ні вночі.

— Ще буде не те, — загадково додавав Петро Антонович.

Леся помітила, що кожного разу, коли там, у столиці, щось було негаразд, батько веселішав і ніби молодів.

— А що буде, таточку? — вибравши зручну хвилину, допитувалася вона.

Петро Антонович гладив дочку по голівці і, пильно дивлячись у її мрійні оченята, казав:

— Велика буде робота.

— Ти боїшся її, вона тяжка?

Батько задумливо хитав головою:

— Ні, не боюся... Не мені вона випаде, доню, а, скоріше, тобі.

Дівчинка замислювалась: яка ж то така робота? Видно, незвичайна, раз батько так про неї говорить. Чи не той то шлях він має на увазі, про який співала тіточка Олена?.. «Груддю собі прокладайте шлях у країни ясні», — згадувала. Цікаво, де ті країни? Мабуть, далеко-далеко... Люди там, певне, живуть щасливо, немає бідних... як тут. Тільки чому тато каже, що будувати той шлях випаде їй? Хіба це так довго триватиме, аж доки вона підросе?..

Думки настирливо обсідали, не давали спокою. Леся стала зосередженіша, все частіше не по-дитячому замислювалась, а вечорами довго переверталася з боку на бік у ліжку.

— Спи вже, Леся, бо пізно, всі діти сплять, — заспокоювала її мати.

Дочка зітхала й одверталася до стіни.

Якось уранці, коли Петро Антонович був уже на службі, прийшов лист. Ольга Петрівна прочитала його й зблідла, в очах її заіскрилися сльозинки. Нашвидку одягнувшись, вона поспішила до чоловіка.

— Чого то мама раптом заплакала? — допитувалася Леся в Михайлика.

— Листа якогось одержала. Я тільки і встиг побачити, що з Петербурга.

— З Петербурга?.. Що б там могло бути? Невже...— Леся боялася навіть припустити, що з тіточкою трапилася якась біда.

Проте саме такою була звістка. Про це діти довідалися під час обіду, коли повернувся батько. Цього разу він був засмучений, неговіркий, якийсь неуважний. Лише як сіли за стіл, сказав мов не своїм голосом:

— Тіточку Олену... арештували... Вона тепер у тюрмі. І Шимановський — теж... Антін і Павлик скоро до нас прийдуть.

— Самі? — зацікавився Михайлик.

Леся тільки вдавала, що їсть, — ніщо їй не йшло на душу. Ледь дочекалася кінця обіду й пішла, самотньо засіла в спальні. На очі наверталися сльози, але трималась, не плакала: адже соромно розкисати в години скрути. «Йй, мабуть, ще важче, а все одно не плаче», — думала про тіточку. Знову спливли в пам'яті недавні вечори, зібрання і співи... Все це єдналося з розповідями Ганни Іванівни про життя засланців і боляче стискало серце, клубком підкочувалося і душило в горлі. Нічим ставало дихати, і Леся відчинила вікно. Весняна свіжість заспокоїла її. Стояла, зіпершись на підвіконня, й дивилася, нічого не бачачи, в блакитну провесінь. А в думках клубочились, мов ранковий туман, уривки розмов, слова чутих пісень, мелодій... Ввижалася в неволі люто скатована тітка... А що, коли написати про це?! Щоб знали всі!

Тіточко любя!

Не плач, не журися.

Так і почати... Однак що ж далі? Слова повинні звучати легко, як у тій пісні, що її любила тіточка. Як це там? Ага: «...Ми ж не злякаємось. Гордо та сміло стяг піднесемо за правес діло, стяг боротьби за свободу народу, щоб панувала скрізь воля та згода...»

Леся хутко дістала зошит. «Сміло — діло... народу — згода...» А в неї: «Люба... тіточко любя...» — рими не знаходилося. А от до «журися» само якось пристало — «борися». «Борися. За правес діло борися...» Чудово!

Похапцем записала:

Тіточко любя!

Не плач, не журися.

За правес діло борися

Ото зрадіє тіточка, коли довідається, що вона написала про неї вірш. Потім вона покладе слова на музику, і пісню співатимуть скрізь, усі довідаються, хто така тіточка Олена.

Леся до того захопилася, що забула про все. Вона була там, у далекому незнаному місті, де юрмиться люд, добиваючись правди, де шаліють у лютій злобі кати.

Порив вітру грюкнув вікном, і Леся здригнулася. Тільки тепер помітила, що надворі ніби вечоріє. Як зачинала вікна, побачила — то важкі хмари заступили сонце, стемнили ніжну блакить ранньої весни.

Зненацька щось різонуло обрій, сліпуче осяяло хмари і з велетенською силою загуркотіло над світом. До спальні зайшли мати і Ліля.

— А ми гадали, що ти відпочиваєш, доню. — Повіки в матері були червоні, вигляд змарнілий, втомлений. Ольга Петрівна пригорнула дітей, підійшла до вікна, де по шибках повільно стікали великі краплини.

— Перша гроза, — мовила вона. — Буде тепло.

А блискавки різали сутінь, гроза вирувала, спускаючи на землю довгі смуги дощу.

X

У сім'ї багато говорили про Київ. Часто надходили звідти листи — од Лисенків, Судовщикової, рідше — від Старицьких, які мешкали в місті переважно взимку, а літо проводили на селі.

Леся бувала в Києві, ще коли жили в Новоград-Волинському, але за давністю ті відвідини пам'ятала невиразно. Як тільки стало відомо про наступну поїздку, діти зраділи.

— А в кого ми будемо жити? Чи довго туди їхати? — поспішалися запитання.

Кілька днів минуло в приготуваннях, і от вони всі троє з мамою — в дорозі. Легенько одягнені, бо надворі вже тепліє, виглядають з цікавістю у вагонне вікно.

Пріємно сидіти отак і милуватися зеленими луками й чагарниками, маленькими річечками, що принадто блищать на сонці, ніби усміхаються, радіють весні...

Неспішно повзе потяг. Він часто зупиняється на полустанках, і тоді до вагона заходить усе більше і більше люду. В свитках і коротеньких козушках, у постолах — жінки й чоловіки. За плечима в них великі, чимось

наповнені коробки. Селяни скидають їх, полегшено зітхають, розгинаючись.

Ліси й переліски пливуть за вікном. Зелені, хіба що крім дубів. Ці ще не прокинулись од зимової сплячки, стоять, понуро звисивши безлисте гілля. Чого воно так: одні дерева вже мають листки, а інші чорніють, наче обпалені. Адже всіх годує одна земля.

Села... Хатинки розповзлися поодиноці по балках, пагорках і хуторах, загубилися серед садків. Хати необмазані, світять мов ребрами стріхи, особливо з причілків, обскубані — на підпал. Подвір'я розгороджені, лише подекуди, де хати під бляхою або черепицею, стирчить високий міцний частокіл. А то — голо: зима все з'їла. Добре тим, хто біля лісу, там не треба хоч про дрова журитися.

Саме орють городи. На одному полустанку Леся побачила, як поруч із сухореброю конячиною, запряженою в рало, тягнув, зігнувшись у три погібелі, чоловік. Це було над самісінькою колійкою, і Лесі добре видно, що й на селянинові, як і на коневі, шлея, і напинався він не менше. Ралом правила жінка.

Леся глянула на матір. Ольга Петрівна теж спостерігала за цим, і очі її немов заволоклися туманом.

— У вагоні не змовкають розмови. Уже й нерано, сутінки залягли навкруги, а подорожні не сплять. Не спить і Леся, дослухається до тих балачок. Онде кілька жінок, розпустивши хустя, неспішно ведуть розмову, притакують одна одній; чоловіки ж — звісно: чадять тютюном, аж синьо у вагоні, і гуторять без кінця-краю про свої селянські гаразди... Душно, шумить у вухах; ритмічно вистукують колеса.

— Як тобі, доцю? — питає мати.

Леся повернула до неї голівку, кліпнула — усе, мовляв, добре — і знову кидає оченятами з одного кінця вагона в інший. Михайлик теж не спить, крутиться і ненароком штовхає сестру, бо ж вони на одній лаві... Тісно, проте нікто не скаржиться. Батько попередив, що їхатимуть у третьому класі. Це — щоб «людей побачили». Справді, тут є на що подивитися. Яких тільки облич не забачиш!

У найдальшому кутку, — там, де півтемрява, звідки час від часу пробивається приглушений дівочий сміх, — зринула пісня. Почали її два голоси — несміло якомось, непевно, та поступово пісня, мов птах, стріпнувши крильми, полинула над головами. Стихли розмови, ще голосніше лунає пісня.

Ой росла я, росла, як у борі сосна.
Дала ж мене мати та й за недоростка...

Леся силкується запам'ятати слова, та сон і втома перемагають. Кліпне очима, схопитися за якийсь рядочок...

— Спи вже, дитино, — мати їй.

А за вікнами темрява налягає з усіх боків...

Другого дня були в Києві. Місто зустріло їх ранковою перекличкою заводських і фабричних гудків, ясным блиском сонця на золотих куполах Печерської лаври та Софійського собору, якимсь неспокойним гулом. Гомонів натовп, що вивалився з поїзда і сірою лавиною плив до вокзальної площі, стугоніла під ногами земля.

Ольга Петрівна найняла візника. Низенький, в начищених латаних чоботях і довгому, з чужого, видно, плеча піджаку, чоловік допоміг їм сісти, і висока бричка легко понесла їх по Безаківській. Ліворуч, над самісінькою дорогою, — величезна будова.

— Завод, — пояснив Михайлик.

— А ти звідки знаєш? — заперечила йому Леся.

— Чуєш, як тамечки стукає та гуркоче? То машини.

Мама теж підтвердила, що завод. Який же він величезний! В Луцьку жодного такого нема. Леся пильніше придивляється до вікон — за ними снують люди, стоять верстати, машини. От би поглянути на них! Та ні, коні несуть усе далі й далі.

А це що? Видно, базар. Народу — не злічити. Рядами і так, гуртом, стоять, торгуються. Навіть вулицею важко проїхати. Кучер сердиться, погукує, натягаючи віжки. А натовп снує, вирує, мов ріка, що вийшла з берегів.

Вузька вуличка повела їх угору, і незабаром, минувши велику Підвальну, вони зупинилися перед високим сірим будинком на Стрілецькій.

— От і приїхали, — сказала Ольга Петрівна.

Михайлик і Леся хутко позіскакували на брук і допомогли злізти Лілі. В коридорі почувися голоси, поспішні кроки, і в дверях з'явився середніх літ чоловік в окулярах, а за ним — дві жінки.

— Ольго Петрівно, голубонько!.. Хоч би ж були телеграму дали. — Він чемно цілував Косачевій руки, обіймав дітей, метушився. — Ярино, бери мерщій речі... А ми ждали, ждали, та й надію втратили...

Петро Михайлович Солонина був давнім знайомим Косачів. Вони часто в нього зупинялися, приїжджаючи до Києва, і кожного разу при зустрічі господар прохав свого тезку привезти малих показати їм місто.

Гостям відвели дві невеличкі кімнати. В одній помістилися Михайлик і Леся, в іншій — Ольга Петрівна з Лілеєю, влаштувавши там шось на зразок кабінету. Мама саме взялася за видання «Співомовок» С. Руданського, і робоче місце їй було необхідне.

Після короткого перепочинку оглядали місто. Воно було чарівне у своїй весняній красі. Залиті теплістю широкі вулиці, чепурні сквери і палісаднички між сірим громадям будинків, зелені схили Печерська... А там, за Подолом, коли дивитися з Володимирської гірки, вільно тече широченною заплавою Дніпро-Славутич. Який же він величний та гордий! Недаремно стільки пісень про нього складено, стільки легенд між людьми ходить. «Стояла б отак і дивилась-дивилась», — думає Леся, міряючи поглядом пропахлий весною простір.

— Мамочко, а які річки впадають у Дніпро? — запитує вона.

Ольга Петрівна відриває погляд від манливої далини.

— Багато... он голубіє Десна, а там за отими лісами, Прип'ять... У Прип'ять впадає Стир.

Он як! У голубих хвилях Дніпра плещуть і їхні волинські води. Це якщо сісти в Луцьку на човен, то можна допливти до Києва.

— Чувш, Михайлику? Як повернемося додому, зробимо такого човна і подамося... до Києва, потім у Канів, на Тарасову могилу, гаразд?

Михайлик дивиться на сестричку насмішкувато.

— Вигадаєш... Хіба ж наш човен стільки вдержиться на воді?

Як вона про це не подумала? Полонила її дніпрові краса, зачарували оті далекі гаї, що ледь мріють на обрії, рутвяні луки з дзеркалами старих річищ і верболами.

— Мамо, а чого ми не живемо в Києві?

Що їй сказати? Це питання не менше хвилює і Ольгу Петрівну, а от вирішити його вони з чоловіком не можуть. І, мабуть, тому, що він у немилості в начальства. Інші давно вже обжилися собі на місці, а вони й досі не мають постійного кутка...

— Всі не можуть тут жити, донечко. Колись і ми будемо.

— Хай, тато приїздить, і зоставаймося. Йому ж там скучно без нас?

— А ми хутенько й подамося назад, будемо усі при купці.

Так не хочеться. Вона ще не роздивилася як слід міста. «Ліпше помовчать, а то мама справді почне поспішати», — міркує Леся і заводить розмову на інше.

Находились доскочу. Повернулися стомлені, переповнені вражень.

Микола Віталійович Лисенко і його дружина Ольга Олександрівна чекали їх уже з годину.

— Оце так гості! — почав жартома докоряти Микола Віталійович. — Не встигли приїхати — вже й не знайдеш їх.

— Малі не дають посидіти, — виправдується Ольга Петрівна. — То туди ходімо, то туди... І майже весь день згаяли...

— Ану ж бо, де вони, ті малі?

Дітей покликали до вітальні.

— Ольго Петрівно! Та як же вони вирости! — захоплено вигукнув Лисенко, коли Михайлик і Леся, мружачись од яскравого світла, несміливо переступили поріг. — Ні, ви подивіться, Петре Миколайовичу... Що зріст, що врода...

Лесяю тим часом зайнялася Ольга Олександрівна. На її прохання дівчина декламувала «Русалку» Міцкевича, час від часу зиркаючи на матір.

Микола Віталійович мимоволі заслухався. В голосі дівчинки було стільки зворушення і натхнення, що його серце забилося схвильовано. Коли Леся скінчила, він підійшов, поклав на її плічко широку долоню і поцілував у чоло.

— Молодчина. — Взявши Лесяю на руки, Лисенко сів на дивані. — А ще що ти знаєш?

Леся засоромлено мовчала, перебирала пальцями кіску.

— Вона й грати вмів, — похвалився Михайлик.

— Та невже? На фортепіано? — щиро дивувався Микола Віталійович. — Ану ж, ну. — Він переніс Лесяю на стілець перед фортепіано і зупинився, чекаючи, що буде далі.

Леся подумала хвилинку, звично взяла акорд і плавно почала «Хлопці-молодці». Лисенко підійшов до Косачевої і мовчки потиснув їй руку. У виразі його обличчя були і подив, і замилювання.

Леся скінчила грати, жінки голосно заплескали в долоні, а Микола Віталійович ледве стримував сльозу, що несамохіть викотилася. Він теж заплодував.

А Леся знову заграла. Товариство додавало їй снаги і сміливості. Рученята легенько перебігали по клавішах, дівчинка грала й грала, викликаючи з пам'яті напівзабуті, давно розучені мелодії. Краєчком вуха дослухалася до розмов, ловила уривки фраз, та мало над ними задумувалась. Але раптом вчулося їй знайоме ім'я. Стишила гру, збилася з ритму і зрештою перестала зовсім... Так, говорили про тіточку. І яку ж страшну звістку принесли Лисенки! Її кохану тіточку Оленочку заслали в далекі, незнані краї, де й сонце світить по-іншому, де на кожному кроці на людину чатує смерть.

«...Тіточко, люба моя», — кликала в думках Леся. Згадалися розповіді Ганни Іванівни, Шура, смерть її батька... Все це так вразило, що Леся непомітно залишила дорослих.

Другого дня Леся нездужала. Вночі жахалася страшних привидів, які, здавалося, кишіли в темряві, а вдень усе нагадувало їй про тіточку. Ще оті фотокартки на стінах, з яких усміхаються великі, розумні тіточчині очі. Хоч би познімали їх. «Хто ж мені пісень заспіває тепер?.. А ще збиралися разом до гаю — слухать пташок, збирати ягоди...»

— Матусенько, їдьмо додому, — прохала.

Ольга Петрівна й господарі, як могли, розважали її, та дівчинка більше відмовчувалась. Довелося Косачевій так-сяк закінчувати справи і поспішати до Луцька.

Дорога трохи розвіяла Лесину тугу. Проте ненадовго. Вдома, як тільки побачила Шимановських, — Павлик і Ангін уже були з матір'ю в Луцьку, — це почуття оволоділо Лесею з повною силою. В пам'яті оживали тіточчині розповіді, палкі пісні, що їх співали вечорами. Вони брили, ятрили душевну рану. Леся ненавиділа тих далеких людей, які осиротили Антона й Павлика, забрали тіточку. То ж вони, видно, вкоротили віку Шевченкові... А що, коли й тіточку жде те саме? Декабристи... Серед них і Яків, материн дядько. Ніхто, мабуть, звідти не повертається.

Вона готова була вступити в двобій з катами. Тільки ж далеко той Петербург. А до Сибіру їй взагалі не дістатися. Це аж там, де сходить сонце, за лісами дрімучими, за високими горами... Згадувала Кармалюка. От мати б

його силу й хоробрість. Пішла б, відшукала дорогу йї людину, визволила. Вона ж, бідна, мучиться там, тільки й надіється, певне, вернутись до рідного краю...

Думки, мов ті хмари перед грозою, клубочились, туманом повивали свідомість. Наче спалахи блискавок, рядки нанизувалися разками добірних слів... Поглянуть іще раз на рідну країну...

Навколо темрява, ніч. Зморені денними клопотами, сплять тато й мама, щось незрозуміле бурмоче спросоння Михайлик. Тільки од неї все відлітає, ніщо не цікавить. Навіть книжки, що накупили в Києві. Хотіла було читати ввечері, та рядки плуталися, і на кожній сторінці з-поміж них дивилися зажурені тіточчині очі. Сліз у них не було — тільки туга й біль. І бажання поглянуть іще раз на синій Дніпро... на степ... могилки, серед яких білоголовим дівчатком промайнуло дитинство, де вперше народились палкі гадки.

Щось нестримне охопило дівчинку. Воно несло її, мов вітер билиноньку, в край далекий, суворий. І не хтось то вже сумував по Україні, а вона, Леся... Ні долі, ні волі у неї, тільки надія гріє зболіле серце... Надія вернутись! Там жити чи вмерти — йї однаково. Аби на своїй, на рідній землі.

Коротка літня ніч танула. Звичною метушнею на вулиці народжувався день. Він прийшов непомітно, викупаний у росах, — свіжий, принадний. Лагідно заглянув у вікна, дихнув прохолодою, змив тривожну дрімоту. Леся підвелась і сіла на ліжку. Від безсоння важкою здавалась голова, проте ні біль її, ні втома не заступали думок. Вони були ясні, хоч і безрадісні.

Нечутно Леся підійшла до столика і, щулячись від ранкової свіжості, поспішно почала записувати:

Ні долі, ні волі у мене нема.

Зосталася тільки надія одна:

Надія вернутись ще раз на Україну...

Не помітила, як до спальні зайшла і стала позаду ма-ти, — писала й писала, мережила рядочками папір.

Лише як на плече лягла материна рука, обернулася. — Мені страшно, мамочко... А що, як її закатують... Не вернеться тіточка. — Леся горнулась до матері, тремтіла. Проте в очах її не було ні сльозинки — тільки розпач, і жах, і пекучий, немов сіль на рані, затамований біль. Ольга Петрівна дивилась на неї і не пізнавала. За ніч дочка ніби постаршала: не по-дитячому. суворо зведені

брови, ледь помітна зморщечка хвилясто перетнула високе чоло.

— Вгамуйся, доню. Все з'ясується, і тіточка приїде жива-здорова... Не можна так. Ходи одягайся. Он і Михайлик уже прокинувся.

Заглянув Петро Антонович.

— Що тут у вас? — Він узяв списаний Лесею папірець і довго, уважно його розглядав. — Вірш?

Леся мовчала, з острахом дивилася на своє писання, ніби не папір був у батькових руках, а шматочок її зболілого серця.

— Історія з Оленою остаточно вивела її з рівноваги, — відповіла Ольга Петрівна. — Всю ніч, каже, не спала.

— А для початку непогано, — глянув на дружину Петро Антонович. — «Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна». — Він сів у задумі до столу, вдруге перечитав написане і перевів погляд на Лесю. Вона все ще тулилася до матері, як дитинча, що злякалося свого першого кроку. І десь за цією дев'ятилітньою дівчинкою, мов крізь туман, Петро Антонович бачив зимовий Новгород-Волинський, морозяну лютневу ніч і крихітне, закутане в пелюшки тільце, що його винесла йому від породіллі мати, Єлизавета Іванівна. Чи думав у ту врочисту годину, що так рано заб'ється тривогою дитяче серце? «Яка ж твоя доленька, доню, яка путь тобі уготована?»

— Спасибі... Ларисо, — мовив зрештою і простягнув дочці руки. Вона постояла якусь мить у нерішучості, а потім кинулась, обвила батькову шию, й Петро Антонович відчув, як схвильовано б'ється її серце.

— Та годі-бо вам! Задушиш дитину, — сказала Ольга Петрівна. — Мені за всі мої поезії ні разу так не дякував, — жартома докоряла чоловікові, — а це ж тільки початок вірша.

— Нічого, який початок, такий буде й кінець, — упевнено мовив Петро Антонович. — Еге ж, Лесенько?

Вона лише кивнула на те і ще дужче пригорнулася до батькових грудей, наче вперше зустріла його після розлуки або ж прощалася на довгі роки.

XI

Час — добрий лікар. Минуло кілька тижнів, і Лесине горе стихло, вгамувалося. Але не забулося. Дівчинка виливала його своїм друзям, коли збиралися в замчиці, виспівувала тужливими піснями. Вона помітно скудла,

стала вразливішою. В ясних оченятах оселилася постійна задума.

— Ти б відпочила, Лесенько, — сказав якось дочці Петро Антонович, коли та вже надто засиділася над книжками.

— Еге, то хай і Мишко гуляє, щоб я не відстала від нього... А то він усе учить і учить.

— Ну, це ми владнаємо. Михайлику! — гукнув Петро Антонович. — Хочете, одвезу вас до Колодяжного? На вакації.

— А де ж ми там будемо жити?

— От тобі й козак! Літом кожен кущик ночувати пустить.

— Та я — що? Мені однаково, — виправдовувався Михайлик. — От як Леся.

— Їдьмо, таточку, їдьмо! — заплигала з радощів Леся. — Зараз квіток там, ягід... Їдьмо!

— Треба маму спитати, як вона.

— Я хутко, — метнулася Леся на кухню по матір.

Ольга Петрівна не заперечувала. Вона вже й сама не раз думала, що дітям необхідна прогулянка. Колодяжне, з його повними чарівної поліської краси навколишніми гаями та луками, напевне, дасть необхідну їм втіху.

Оселилися в іще не закінченому великому будинку. Одна з трьох просторих його кімнат уже була готова, побілена, а кухню Петро Антонович попросив пічників тимчасово зробити надворі. Під низеньким гонтовим накриттям ті змурували плитку, вивели комина, і куховарка — чепурна, моторна молодиця, яку Ольга Петрівна найняла ще в Луцьку, — щодня готувала там страву.

Саме достигали вишні, садки червоніли від ягід, Ольга Петрівна сушила їх, насипала в бутлі. Весь день вона була заклопотана, порядкувала на будівництві, бо Петро Антонович одразу ж повернувся до міста. Леся й Михайлик почували себе привільно. Вони швидко подружили з сільською малечю і тільки й чекали нагоди чкурнути з нею на пастівень, де сила-силенна квіток, чи до недалекого озерця, напівзарослого ситнягом та покритого зеленим килимом ряски. Скільки там лілей! Білих, жовтених... Так і надять до себе. Хоч зірвати їх не так-то легко — драговина засмокче... Та хлопчаки добираються. Скидають одяг, роблять із ситнягу кулики і пливуть на них на самісіньку середину.

З заходу до села підступав дубовий праліс. Він нагадував Лесі звягельські темні бори, поїздки до навколишніх

сіл. І легенди. Про мавок, лісовиків, русалок, водяників. Вони назавжди ввійшли в її серце, жили в уяві звичайним життям, як і всі інші друзі. Скільки разів шукала зустрічі з ними, а все не щастило. Ще тоді, на Купала, як були в Жабориці, сподівалась побачити причинних дівчат, послухати їх веселих пісень, та жодна не з'явилась тоді, не прийшла. Чи то година була не слухна, а чи інше що завадило... «А чому б тут не побачити мавки?» — спало якомось на думку. Це було погожого вечора, коли вони з Михайликом поверталися з гулянки. Ще червоніло крайнебо на заході, спадала збита чередою курява, а над головами з приглушеним свистом шугали кажани. «Самотою проти ночі страшно, — думала Леся. — Може, згодиться Михайлик? — Глянула на брата і завагалася: — Ану, як сам не піде ще й мене не пускатиме? Адже вночі вештаються усякі сили — чисті й нечисті». Вирішила обережно вивідати братову думку.

— Михайлику, тобі тут хороше? — закинула здалеку.

— Дуже! Стільки простору, не треба скніти над підручниками. А чому ти спитала? Тобі не подобається?

— Ні, що ти? Я ладна тут назавше зостатися... Ліс, озера. Там-то, видно, мавок та лісовиків! От побачити б!

— Чого заманулося! Таж вони тільки вночі виходять.

— То й що! Хоч би і вночі?

Михайлик глянув запитливо на сестричку.

— Чи ти ба, яка одважна! Гляди-но...

Сперечатися було б зайвим, і Леся промовчала. Ясно й так, що брат не складе їй товариства. «Доведеться самій... Доберусь до тієї он вежі й назад», — думала.

З таким рішенням і лягла спочивати.

Не спалося. Та й чи до сну! У відчинене вікно дихала п'янкими, на лугових травах настояними пахощами літня ніч, таємниче шепталась молодим листям дерева, а на пастівні, у вільшині, що підступала до самісінького подвір'я, не вгавали соловейки. Леся підвела голівку, виглянула у вікно.

Поруч заворушилася Ліля.

— Що тобі, доню? Лежить спокійно... Спіть, — почувся сонний материн голос.

Не озвалася на нього, принишкла. Лежала з заплющеними очима й дослухалась. Недалеко, мабуть на вигоні, гуляла молодь: невгамовно заливався голосний бубон у чиїхось дужих руках, то затихала, то знову тонко виводила скрипка; часом зринала пісня, проте ненадовго: видно, ще не настав їй час...

У кімнаті тиша. Всіх здолав міцний сон. Добре, що Джальми нема, а то почула б і почала скавучати.

Затамувавши подих, Леся злізла з полу, навшпиньки підійшла до дверей. «Що, як заскриплять?» Обережно натиснула клямку і пхнула боком двері. Відчинила — аби як-небудь просунутись — і стала в сінцях, прислухаючись... Тихо. Ніхто й словом не обізвався. Можна йти.

Поза хатою, минаючи обору, щоб, бува, не зустрітись із куховаркою — вона ночувала надворі, — добралась до пастівня, постояла в нерішучості і, не тямлячи себе від страху, подалася стежкою, яку запримітила ще вдень, коли ходила до озера. Висока густа трава бризкала рососою, приємно остуджувала гаряче від хвилювання тіло. По небу блукали сиві хмари. Вони то заступали жовтий молодик, від чого бліді тіні повільно котилися полями, то випускали його, і тоді м'яке сяйво розливалось над землею. Зітхав легенький вітерець між галуззям.

Ось і узлісся. Під ногами затріщав дрібний хруст, і його тріск легенько покотивсь між дерева. В куцах, що темними купинками підступали до стежки, застогнав пугач...

Леся здригнулась і зупинилася. Колодяжного не було видно, гінкі тополі ледь бовваніли в місячнім світлі... «Може, вернутись?..» — спало на думку. «Як, не побачивши мавки?» — заперечував інший голос. Кому він належав — не знала, лише відчувала в собі якусь роздвоєність. Одна Леся нестримно поривалася вперед, а інша зупиняла її.

Перемогла все ж таки перша. Підкоряючись їй, Леся перехрестилася і сторожко ввійшла в ліс. Кісники їй розмаялись, чіплялись за гілки, та дівчина цього не відчувала, пробиралась від стовбура до стовбура... Нарешті перед нею відкрилося невеличке лісове озерце із тихим плесом. Блищало воно — спокійне, сонне. Могутні дуби, що росли біля нього, мовчки милувались своєю вродою. «Отут і ждатиму, — вирішила Леся й щільно притулилась до дерева. — Вони найбільше люблять купатися в місячні ночі».

...Чекала, а нічого не бачила. Понуро стояли в задумі дуби, кричало, наганяючи страх, нічнептаство, і хоч би тобі на сміх що привиділось. «Видно, погане я місце вибрала: близько до села й до узлісся. Зайти б далі, та заблудити можна», — міркувала Леся. Щеміли пожалені кропивою ноги, липла до тіла мокра спідничка, хотілось присісти, зігрітись... «А дома, певне, шукають... Мама й

Михайлик бігають, кличуть,— снували думки.— Та де там! Вони собі сплять... Але чому ж нічого немає? Чи то ніч така видалась, чи що інше?»

Затихла молодь на вигоні. Заспівали перші півні. Леся постояла трохи, все ще сподіваючись побачити мавку, а потім нехотя, оглядаючись на озерце, пішла назад.

Коли виходила з лісу, щось людським голосом закричало над головою, зашелестіло в бур'янах, залопотіло...

Заклякла на місці, а потім, отямившись, щодуху кинулась додому.

XII

Швидко минали дні. Леся нікому не розповідала про свої нічні пригоди, тільки ходила мов зачарована. Бачила свою мавку, високу на зріст, з гарним округлим лицем і довгими косами, що хвильками спадають на плечі, на груди... Одяг мала прозорий, крізь який просвічувало утле тіло... То купалась безгучно в прозорім лісовім потічку, то забавлялась, гойдаючись на тонких березових вітах, то легко, немов на крилах, бігала горами й долами, аж розвівався їй одяг, рвала квіти і завітчувалася ними...

Як жаль, що нема фортепіано! Поклала б усе це на музику, грала б і грала — безперестанку... Музика завжди повертає бадьорість. Та й не лише тому. Скільки тут чудових мелодій! Вони бринять у серденьку голосними солов'їними переспівами, срібними жайворонковими дзвіночками.

Деся тут була подоляночка,
Деся тут була молодесенька...

Одну за одною відкладала у пам'яті, берегла пісні, як найкоштовніший скарб. «А Михайло Петрович радив записувати»,— спав на думку недавній лист від Драгоманова.

Випросила кілька аркушів паперу, зшила його і занотувала всі, що знала, пісні. Ще й Михайлик додав трохи.

Це було куди кориснішим від щоденної біганини. Мама — й то похвалила! Навіть попросила змальовувати для неї найцікавіші узорі, що не так уже й важко; Варка, Йосипа Пирогового, знає, у кого в селі найкращі рушники.

Ну й бідова та Варка! Тоненька, поживкла від пропасниці, а метка, мов козеня. Цілий день вертілася б дзигкою, і ноги їй не болять. І на город — по бур'ян для кроликів, і до сажалки — по ряску для качок, і на гойдалку — скрізь

устигає. Коли б не оте мале на її шиї — хтозна-що б видумувала. А то й забавляй його, і дивися, щоб піску в рот не гребло... Морока, та й годі! Вже скільки Леся просила Федоську, Варчину матір, частіше відпускати її гуляти, — де там! Слухати навіть не хоче. «Вам, — каже, — панно, вільно гуляти, бо є за ким. А Варці, коб ви те знали, вже зароблети пора. Дівка... Хто на неї приробить? Нехтолиця отой проклетий, п'єниця невсипущий?» Це вона про чоловіка так, про Йосипа, Варчиного батька... Шкода його. «Слабий», — каже Варка. А люди подекують, нібито жінка звела так, аби не пив та не діявся без діла... Мо', воно й правда, бо Леся сама не раз чула, як Федоська звивала чоловіка неподобними словами, ще й проклинала: «А бодай тебе заглумило!.. Щоб ти скопитів!.. Ось я тобі!»

Чим би його допомогти Варці? Не раз над цим думала, шкодувала, що не взяла з собою копилки. Там, певне, вже рублів кілька набралось. Коли не все, то половину можна було б віддати. На новорічні подарунки ще збереться, а Варці на каптан якраз вистачило б. Бо так уже вона задивлялася на її вбрання та допитувалася, почім купляли, що жаль проймає. А то, видно, не витримала. Це як вони під вербами біля кадуба сиділи й читали. Слухала-слухала і раптом: «А дай-но, Лесю, я поміряю твою спідничку».

Відна вона.

...Од мрійних думок про мавок поверталася до буденного. Слухала жалі селянські, пісні про зрадливую долю — і щось нило всередині, у грудях.

Гей, та виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи.
Та гей... —

співали парубки, йдучи на гуляння. Вразливий той спів тужив над селом, тягарем осідав на серці.

Леся щойно повернулася з гоїдалки, розпрощалася з Варкою і сіла в дворі на колодах. Сутеніло. Кілька разів прибігала Ліля, кликала вечеряти, поки й собі не вместилося біля сестри. Віддалилася й стихла пісня, і тоді виразнішим став скрип журавля над колодязем, брязкання відер, мекання овець на оборах.

Зненацька серед цього звичного гамору пролунав дитячий зойк.

— Ой мамочко... не буду... не буду...

Леся вдригнулась: кричала Варка.

— Ти, холеро, ще й плакати? — надривалась Федоська. — На ж тобі, на... а щоб знала.

Леся залишила сестру й метнулась на крик (Варчина хата — через двір). Федоська тримала дочку за руку і, раз по раз приказуючи, біла скрученим рушником.

Дівчина звивалася з болю, намагалась обняти матір за ноги, а та ще дужче злилася.

— Оце тобі не слухатись... Ось тобі гуленне.

Не тямлячи себе, Леся кинулась виручати ровесницю.

— Не бийте її!.. То я підмовила... Не бийте!

Жінка завагалась і випустила Варчину руку. Леся схопила подругу в обійми, цілувала і мало сама не плакала.

— Ходімо до нас, Варочко... В нас ночуватимеш...

— А то чого вона має по чужих хатах длетись? — знов обізвалася Федоська. Вона стояла, все ще тримаючи наготові рушника, хоч на лиці і в очах її помітний був розпач.

Прибігла Ольга Петрівна з Михайликом і меншою донькою.

— Що тут у вас?

Леся крізь сльози розповідала.

Федоська не витримала, схилилась на ворину, захлипла безгучно, здригаючись.

Ольга Петрівна заспокоювала її, умовляла.

— Чи я не мати їй? — зрештою обізвалася жінка, витираючи брудним, тим же, яким лущувала дочку, рушником сльози. — А що я зроблю?.. Терпцю вже немає. Хоч живцем лізь у землю. І нагодуй їх, і взуй... Де ж його взети? Той, — вона показала на клуню, де, мабуть, був чоловік, — ядуха проклетий, все з дому та з дому тегне... Даруйте; тільки дочка ваша най не водить Варку. В неї робота, малу он гледіти нікому.

— Вона й так усе робить, а ви тільки б'єте, — відповіла Леся.

— Помовч, доню, — сказала Ольга Петрівна. — А дитини не варто бити, цим її, Федосько, не навчите.

З прочинених хатніх дверей вирачкувало замурзане по самісінькі вуха дитинча і, чіпляючись за одвірок, зіп'ялося на тоненькі рахітичні ніжки. Федоська підхопила його на руки, почала обтирати подолом личко.

— Моє маленьке... Всі про неї забули. Скоро моя прийде, поп'єш і спатоньки лежеш.

Ніби нічого й не сталося, не було ні бійки, ні сліз. Жінка пестила свою найменшеньку, примовляючи та прицмокуючи її в щічки.

— Та й чого ж ми стоїмо? — збагнула вона. — Господи... Забили голову оці дітлахи, що не знаєш і на якому світі жиєш. Прошу до хати... Варко, а клич-но паненок і панича в гості.

Ольга Петрівна завагалася, почала було відмовлятись, а потім таки пішла.

В хаті стояла півтемрява. Біля мисника роїлись мухи.

Федоська запалила і поставила на припічку, під комином, тріскучу скалку. По долівці, стінах заплигали тіні.

— Як у вас душно! — зауважила Ольга Петрівна. В неї починало стукотіти в скронях, хотілось на свіже повітря, але одразу виходити незручно.

Хазяйка, посадивши малу на піл, внесла і поставила на стіл миску вишень.

— Куштуйте... свої. Воно б годилося не цим пригощати, та вибачайте...

— Дякую, дякую, — заспокоювала Косачева, обережно, за корінці витягуючи ягідки.

— Оце коб мені Варку десь влаштувати, — вела далі селянка. — Хоч за харчі й еку-небудь лахманину... Та де там! Здорових он скільки. А воно недолуге...

Діти стояли мовчки, ніби й не було їх у хаті. Леся і Варка все ще трималися пари.

— Хай Варка знайде, я дам їй хіни од хвороби, — мовила Ольга Петрівна і встала, — а про службу треба подумати. Може, в няньки? Вона дітей любить?

— Ой пані!.. Та ви знаєте, що це за дівчина? Ходи-но сюди, Варуню. Ото покину їх на весь день, то й нагодує, і приспить... і забавить. Ви вже, будьте ласкаві, не забудьте про неї.

Косачева попрощалася, а Федоська, проводячи її до воріт, все вихваляла дочку і розказувала, яка та в неї слухняна і роботяща.

Після цього Варка стала забігати до Лесі частіше...

— І як ото ти читаєш ту книжку? — питає, бувало.

Леся показувала їй букви, розповідала, що в книжках пишеться.

— Мама казали, що я могла би вчитися, та лихо — чобіт немає. От зароблю, справлю і піду, нехай учать.

— У вас тут і школи нема.

— Нічого. Зате в Ковелі не їдна.

— Ким же ти будеш, як вивчишся?

Дівчинка замислювалася. Справді-бо! Вона над цим не думала.

— Ким гинчі, то тим і я... щоб зароблети гарно, бо бідні ми.

— А я теж, — казала Леся таємниче, напівшепотом, — хочу мати багато-багато грошей. І знаєш для чого? Роздаватиму їх, щоб не було бідних...

Ці розмови велись один на один, найчастіше біля кадуба. Леся любила цей тихий, оточений кущуватими вербами куточок, де годинами можна сидіти самотньо, дивитись, як невтомно б'є з-під товстого дубового пня джерело, і думати-мріяти...

Несподівано дружба була порушена. Приїхав Кароль і сказав, що тато велів їхати додому. Почали збиратися в дорогу. Лесі не хотілося вертати до міста, кидати веселе сільське товариство.

— Мам, а Варку не візьмемо? — несміливо запитала.

— Таж не пустять її. Хай пізніше.

Засмучена, збирала свої вінки та букети, складала книжечки.

Нагодилася Варка. Вона тримала перед себе малу, весь час підпираючи її коліньми, щоб не сповзала з рук.

— Ідете?

— Татко велів... скучив за нами. Та ти не журись, ми скоро повернемось сюди назавше.

— Коли то ще буде... Я, може, в найми піду, то й не побачимось...

Обидві замовкли. Пхинькнуло дитинча, та Варка не чула того, була заглиблена в невеселі роздуми.

— На ось на пам'ять, — Леся піднесла подрузі одну з кращих Лілиних ляльок, проте Варка не поспішала брати її. Стояла і журно дивилась перед себе. — Ну-бо, Варко, що ж ти мовчиш?

— Візьми, Варуню, — обізвалася Ольга Петрівна.

Дівчинка нехотя взяла подарунок і дала його в руки сестричці.

...От і готово. Речі всі складені, можна рушати. Ольга Петрівна дає останні розпорядження по господарству. Кароль поправляє упряж, а Михайлик господарем сидить спереду на бричці. Тільки Леся ніяк не розстанеться, ніби назавше прощається. То усміхнеться, то похмурніє враз.

— Сідай уже, Лесенько, — обзивається мати.

— Прощай, Варко...

— Їдь щаслива.

Ніби дорослі.

Рушила бричка. Варка вийшла і довго стояла на вулиці, дивилась услід. Леся не зводила з неї погляду, аж поки

не виїхали за село. В очах її іскрилися сльози, а в серці пекуча тліла печаль.

XIII

...І знову Київ. Котрий раз відвідує його, а все не намілюється містом.

Та й як ним налюбуеться! Весною в однім пишнім вбранні, влітку, дивись, в іншій, а восени... що за краса! Усе ряхтить у ньому, грає. Володимирську гірку хтось наче оббризкав фарбами — золотистими, коричневими, зелено-бурими.

На тротуарах — листя-листя!.. Воно спадає, плавно кружляючи в повітрі, з кленів та ясенів, з високих гіллястих лип, що цупким жиливим корінням аж розпирають брук. Навіщо підмітатъ листочки? Хай би лежали отак барвистим килимом. А то згребуть їх, викинуть на смітник... і по красі.

Леся поверталася від Лисенків сама. Мама дозволила їй цю прогулянку. Воно й недалеко до Хрещатика, де живуть Микола Віталійович з Ольгою Олександрівною. Трошки пройти Великою Підвальною, спуститись по Прорізній, а там зовсім близенько. Але мама чомусь боїться, що вона заблудиться. Не маленька ж. Щоправда, ота Прорізна вельми їй не подобається. Безлюдна, порожня. Навіть житла на ній не скрізь. Зліва якісь горбки, порослі кущами, й аж унизу будиночки. І то маленькі.

Інша річ Фундуклеївська — широка, забрукована, з високими будівлями. Каштанів на ній! Зараз вони ще красивіші, ніж літом. Двома багряними стрічками тягнуться ген угору. Легко попід ними — від одного до другого, далі й далі — аж до театру.

Леся й не зогляділась, як вийшла на Володимирську вулицю. Зупинилась, постояла трохи, спостерігаючи людський потік, і, згадавши, що мама, певне, заждалась її, пішла додому. В очі впала величезна афіша. Ану-бо, що нині в театрах?

ТЕАТР — КАБАРЕ — ВАР'ЄТЕ!

Кругло-Університетська, 15

СЬОГОДНІ ГРАНДІОЗНИЙ КОНЦЕРТ ЛЮДИНА, ЩО ТАНЦЮЄ НА ГОЛОВІ

При театрі першокласний ресторан

Цікаво, як-то танцюють на голові... Про це вона навіть не чула.

Проходячи повз Золоті ворота, Леся не втрималася, щоб не звернути у скверик. Вона вже була тут кілька разів, але з мамою, Михайликом і Лілею, а гуртом, звісно, не те. Одне тягне туди, інше сюди, — хіба роздивишся як слід? А хочеться ж і доторкнутися до тих напіврозвалених мурів, і пошукати, може, й знайдеться щось серед них інтересне...

Як тут святково! Вузькі доріжки геть-чисто встелені листом. Дихне вітерець — і заворушиться, зашелестить воно, мов живе. Між ним каштани, як зіниці, виблискують холодним полиском. Набрати б їх, та дома і так чимало — наносили з ботанічного. Леся все ж підняла кілька й поклала в кишеньку.

Внизу біля земляного валу, на якому височіли ворота, стояв гурт людей. Вони щось слухали, уважно, зосереджено. Підійшла. На камені, тримаючи на колінах бандуру, сидів сліпий. Видно, він щойно скінчив грати: пальці злегка тремтіли, ніби струни під час рокотання, більша незрячих очей з надією гляділи кудись у простір — старий ніби чекав свого прозріння і боявся поворухнутись, щоб не пропустить тої щасливої миті.

Леся пізнала його: та ж сутула, суха постать, вилицювате обличчя. На ногах, правда, замість стоптаних шкарбанів добревшнуровані постолі.

Серце їй забилося ще дужче, коли до кобзаря підійшов хлопчина. На ньому недбало висів колись підкинутий нею піджак. Він уже зовсім зносився, мав десятки латок, а все ж, видно, служив іще поводитиреві і постіллю, і захистом у негоду. Напоївши старого водою, хлопець заховав кухлика в торбину і сів, байдуже глянувши на людей. На мить його погляд затримався на тоненькій Лесиній постаті, і дівчинка знітилась. Пізнав чи просто так, випадково глянув? Кров ударила в скроні. Здавалося, присутні помітили той погляд і тепер дивляться на неї запитливо.

— Діду, чи давно ви не бачите? — запитав хтось кобзаря.

Старий одірвався від своїх думок, мовив:

— А відколи пам'ятаю себе. І до того, кажуть, незрячим був.

— І нічого в світі не бачили?

— Отак собі ходжу по землі, топчу її, а зроду-віку же бачив, яка вона.

— Заграли б, діду,—попросили ті, що прийшли недавно.

— Заграти не штука, та чи немає тутечки...— Він не сказав, кого саме остерігався, проте в юрбі загомоніли:

— Нема, діду... І близько не видно.

Кобзар ледь помітно торкнув струни, прихилився до бандури і вслухався. Поводир присунувся до нього ближче, зняв і поклав біля ніг картузика.

І от забриніли струни. Старий враз ожив, підвів сиву голову і заспівав, що були у вдови три сини, як соколи. Вигодувала їх, довела до ума, а вони й віддячили неньці.

Ой іди ж ти, мати стара,
На чуже подвір'я проживати,
Ой годі наших діток малих пужати, лякати,
То будуть у нас куми і побратими гуляти!

Старечий, а такий дзвінкий голос. Стільки жалю в тих виволосах та виводах! Аж серце щемить.

Кобзар співав довго, а закінчив немовби закликком:

Гей, то-то ж, пани-молодці!
То треба ж отцеву молитву та матчину
Штити і поважати!

Дома, побачивши Судовщикову, Леся згадала, що сьогодні заняття з німецької. Михайлик і Шура вже сиділи за столом над розгорнутими підручниками, а Ганна Іванівна щось їм пояснювала.

— От і пусти тебе саму. Не можна ж так,—кинула з докором мати, як тільки Леся зайшла.

Дівчинка розгубилася: за що їй догана? Ага! Несвоєчасно вернулась додому. За це треба перепрошувати. І дочка винувато пригорнулася до матері.

— Мамочко, люба моя, прехороша. Та коли б ти знала, кого я бачила!

— Ото-то... Завжди в тебе зустрічі, якісь побачення.

— Ні-ні, мамуню. Ось послухай.— І розповіла про бачення у скверіку. Змовчала тільки про піджачину — не варто нагадувати старе.

— А про те, що розучувала в Ольги Олександрівни, бач, забула,— зауважила Ольга Петрівна.

Леся збагнула. Справді-бо! Тільки не забула вона, ні, а якось сплелися в ній обидві пісні — «Садок вишневий», що розучувала сьогодні в Лисенків, і ота, про вдову з її

глибокими жалями. Яка ж із них ближче була до серця — сама не знала. З чемності відповіла:

— «Садок вишневий». А знаєш, мамочко, Ольга Олександрівна сказала, що в мене гарний голос... Тільки нерозвинений.

— То треба частіше співати, розвивати його. Ну, гаразд, про це потім... І так спізналася.

— Іди до мене, Лесю, — покликкала подругу Шура.

Та не встигли дівчатка всістися, як у кімнату веселою юрбою влетіли Оксана, Маня і Люда, а слідом, широко розпустивши бороду і поскубуючи пишного вуса, зайшов і їхній батько, Михайло Петрович Старицький. Біля порога він зупинився, зняв капелюха і пробасив:

— Ходить гарбуз по городу, питається свого роду: ой чи живі, чи здорові ще родичі гарбузові?

— Живі, живі ще й здорові! Того й вам зичимо! — відповіла Ольга Петрівна.

— Дізнався, що ви тут, і поспішив одвідати.

Старицький ніжно цілував жінкам руки і весь час усміхався — стримано, здавалося, самими тільки очима.

— Як ви посвіжіли, Михайле Петровичу, — сказала Ганна Іванівна, — помолоділи.

— Щедрістю нашої чарівниці-природи, рай його батька! — кинув свою улюблену примовку Михайло Петрович. — Вона, матінка, хоч кого на ноги поставить.

Він недавно повернувся з Поділля, куди щоліта їздив відпочивати з сім'єю, і був у тому особливому настрої, який викликають у нас відвідини рідних з дитинства місць.

Розповідав дотепно, барвисто, як взагалі умів викласти будь-яку пригоду чи історію.

Зайшов Петро Миколайович.

— Одразу видно, що Старицький приїхав. Чути на весь дім.

— Чути? То й добре! Хай чують! Хай знають: ще не вмерло наше слово — живе й буде жити! Оце ще коли б сюди Драгомана, то й сам чорт не страшний був би. — Він запитливо глянув на присутніх і по-змовницькому додав: — У відповідь на височайший указ¹ я посмів сочинити цей опус. — Михайло Петрович сів до столу і розіклав рукопис. — От, маєте... «Тарас Бульба». Лібретто майбутньої опери. Її неодмінно напише Микола Віталійович.

¹ Натяк на Емський указ 1876 року про заборону української мови.

— А прочитайте-но, Михайле Петровичу, трішки,— попросив Солонина.

Старицький подумав хвилину, перегорнув кілька сторінок і зупинився.

— Хіба що оце.

Малі принишкли, заслухались. Леся сиділа поруч матері за столом, зіпершись підборіддям на руку... Один за одним оживали в пам'яті епізоди великої епопеї: козацькі походи, бої зі шляхтою... Зрада Андрія... Смерть Остапа і самого Бульби... Згадалася поїздка в Дубно, і чомусь одразу, мов із туману, випливала Оленка, згорблена постать бабусі, в котрої тоді ночували. «Зачинили синочка мого, в тюрму посадили...» — ніби над вухом, щойно сказані, пролунали слова. Леся аж оглянулася, проте нікого чужого в кімнаті не було. Мати, Ганна Іванівна, Петро Миколайович, дівчатка — всі захоплено слухали Михайла Петровича.

— Я в захопленні! — першою порушила мовчанку Ольга Петрівна, коли Старицький закінчив читати сцену.— А Микола Віталійович знає?

— Знає. Вже, каже, увертюру написав... Ну, а як же молоде покоління? — раптом запитав Старицький. Він злегенька пригорнув Лесю, що стояла поруч, біля матері, ніжно погладив по голівці.— Чим живемо? Хлібом-сілляю?! Молодчина! Швидко. Відразу знайшлася.

— А напам'ять що знаєш?

— Багато.

— Он як! За це тобі цукерок, найсолодший.

— Ми теж знаємо,— застрибали дівчатка.— І нам цукерок.

— На всіх у мене не вистачить,— глянув на дочок Михайло Петрович,— а коли так, влаштуймо конкурс: хто найкраще прочитає, тому й гостинець найліпший. Жюрі прошу зайняти місця.— Він швидко розставив стільці, посадив жінок, Петра Миколайовича, а сам узявся керувати концертом.

Першою зголосилася Люда. Вона голосно прочитала «Причинну» і одразу ж почала «Мені тринадцятий минало...», та Михайло Петрович зупинив її.

— Досить, досить, голубко. Так ти в мене всі гостинці виманиш. І взагалі — Старицькі, сьогодні помовчте. Вас я і вдома наслухаюсь.

— Тоді я! — попросила Шура.

— Це інше діло.

Шура декламувала уривок із «Русских женщин» Не-

красова. Леся вже слухала її, проте й цього разу, як і раніше, не могла стримати хвилювання, що народжувало в ній розповідь про гірку долю засланих.

Прости и ты, мой край родной,
Прости, несчастный край!
И ты... о город роковой,
Гнездо царей... прощай!

Які знайомі, близькі серцю слова! Як і в її «Надії»... Рідний край, нещасний край... Степ, могилки... синій Дніпро...

Шура декламувала:

Мороз сильней, пустынной путь
Чем дале на восток;
На триста верст какой-нибудь
Убогий городок.
Зато как радостно глядишь
На темный ряд домов,
Но где же люди? Всюду тишь,
Не слышно даже псов...

Саме такий поставав перед нею Сибір — безлюдний, холодний, суворий. А як же там людям? Як тіточці? І знову здалося: крізь заметілі дивляться на неї затуманені слізьми тіточчині очі. Дивляться і наче промовляють: «Ні долі, ні волі у мене...»

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна,—

це вже читає вона, Леся. Затихли оплески, адресовані Шурі, і якась незнана сила вивела Лесю на середину кімнати. Слова самі вириваються з уст — спочатку тихо, несміло, а далі дужче, голосніше...

Надія вернись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну...

Всі вражені, насторожено слухають.

— Це її... сама написала,— шепоче на вухо Старицькому Ольга Петрівна. Вона також приємно здивована: знала-бо тільки початок вірша, а тут — весь. Правду казав чоловік: який початок, такий буде й кінець.

Поглянуть іще раз на синій Дніпро,
Там жити чи вмерти — мені все одно...

Старицький слухав, кидаючи погляд то у вікно на одноманітне сіре громаддя будинків, то на молоду Косачівну,

ще недавно, десяток хвилини тому, таку по-дитячому просту і наївну, а тепер — незрозумілу, загадкову, не по віку дорослу. В її сірих великих очах помітив страждання і вперше, принаймні за сьогоднішній день, з його обличчя зникла усмішка.

Ніяково стало за свої веселоці. Подивився на Ольгу Петрівну, вона теж сиділа не менше зворушена, слухала, не відриваючи від дочки погляду.

Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востаннє згадати палкіі гадки...

Леся читала піднесено. Голос її бився об стіни невеликої кімнати, пташкою рвався на волю, де вітрами осінніми шуміли гаї, де степами безкраїми гордо стугонів між скелями та порогами сивий Дніпро.

І ніхто вже не думав про те, кому дістануться ласощі, — щось незрівнянно більше, важливіше полонило свідомість батьків і дітей. Воно хвилювало, породжувало нові, не буденні чуття.

XIV

У місті багато розмов про Лисенка. Зібрані і видані ним народні пісні знайшли своїх цінителів і виконавців навіть серед аристократичної публіки, яка нехтувала українською культурою.

Звістка про наступний концерт викликала пошвавлення. «Що нового в програмі?», «Чи співатиме дружина композитора?» — допитувались нетерплячі. Чинovníки канцелярії генерал-губернатора теж — «на всякий випадок» — запросили репертуарний список. Їх найбільше цікавило співвідношення російських і українських номерів¹ та, звичайно, благонадійність програми.

— Ці держиморди виводять мене з терпіння, — обурювався Микола Віталійович. — Вони вважають, що заборною можна витравити любов до рідної культури... Яка близорукість, яке нерозуміння душі народу! Як гадаєш, Михайле?

— Так, рай його батька! — відповідав не менш схвильований Старицький. — Я певен, що їм однаково чуже як

¹ Під тиском прогресивної громадськості було зроблено деякі відступи від Емського указу. Виконання українських пісень дозволялося лише при умові внесення до програми творів російською мовою.

українське, так і російське мистецтво... Та ти не журись, Миколо, нехай йому грець.

Леся кілька разів була свідком подібних розмов, хоч багато дечого в них і не розуміла. Для неї було ясно одне: якісь люди хочуть перешкодити концерту, але це їм навряд чи вдасться. Вона слухатиме Лисенка, насолоджуватиметься чарами його музики. Скоріше б тільки той день настав.

Напередодні приїхав батько. Який він стомлений, змарнілий! Але рідний, дорогий, любий. Не раз бачила його уві сні: пестив її, лагідно усміхався великими чистими очима. Мама каже, що так буває, коли багато про когось думаєш. Справді, нема такого дня, щоб вона не згадала татуся. Як йому там, самотньому? Чому не можна завжди бути разом, слухати його розповіді про полювання, про дідуня й бабуню Єлизавету, чи як її величає мама, Єлизавету Іванівну, що має незабаром одвідати їх?

Не відходила од батька, розказувала та допитувалась, щебетала, мов тая пташка на світанку.

— Леся, ти б ішла погуляти, не даси батькові й спочити після дороги, — зупинила дочку Ольга Петрівна.

Неохоче примовкла і ревниво спостерігала, як мати — цілком спокійно, здавалось, байдуже! — вела розмову.

По обіді відвідали Старицьких на Малій Володимирській, поблукали по місту.

Як корше відчувати тепло широкої батьківської долоні! Рідко, ой як рідко гуляють вони отак, побравшись за руки. Завжди таткові ніколи, все служба та служба.

Непомітно почало вечоріти.

— Ну, час іти, — урочисто мовіла Ольга Петрівна. Вона ще раз уважно оглянула дітей — щоб усе було бездоганно, попросила Ярину, куховарку Солонини, доглянути Лілю, і ось вони, всі четверо, поспішають до театру. Дрібно цокотять по бруку колеса відкритого ландо, туго натягусе віжки машталір. На руки, на коліна Лесі спадають останні черлені листочки. Вона того не помічає — думками-мріями розмаїтими тішиться.

Театр... Як тут велелюдно, врочисто! Чотири ряди лож, оздоблених позолотою й червоним оксамитом, просторий партер, заповнений людом. Він шепочеться, сміється, мружиться від яскравого світла. «Хто ж тут проти концерту? — думає Леся. — Всі такі гречні, святкові». Вона уважно обводить поглядом зал. Ось, майже поруч, у бенуарі, Старицькі. Дівчатка махають їй ручками, всміхаються. Далі теж, видно, знайомі, бо вітаються з татом і

мамою. А он там, на гальорці, де гуде, неначе у вулику, — студенти. Вишивані сорочки й блузи, стрічки, розкішні чуприни.

— Мам, а де ж Микола Віталійович? — питає Михайлик.

— На сцені, з хором.

— Коли вже той початок?..

У театрі жодного вільного місця. Погляди всіх звернені на сцену, хоч вона ще й закрита важкою, малинового кольору, завісою.

Поволі гасне світло, стихає шум людських голосів, і — нарешті! — концерт починається.

Це була дивовижна картина. Як тільки з-за лаштунків вийшов і легенько вклонився Микола Віталійович, у залі прокотилася хвиля оплесків. Лисенко стояв поперед хору в чорному фракю з білосніжною краваткою і ждав, поки стихне гомін. Композитор був спокійний, зосереджений, і саме це, мабуть, додавало публіці азарту. Спочатку підвелася гальорка, потім ложі й партер — і ось весь театр стоячи вітає Лисенка. Микола Віталійович знову вклонився і трохи відійшов убік, звернувши погляд на хор.

Леся, звичайно, не могла бачити того, що не всі були в захопленні. В центральній ложі демонстративно мовчала губернаторська свита і дехто в партері — більше військові. Та ніхто на них не зважав. Не стихали оплески, лунали вигуки, аж поки Микола Віталійович не підійшов до фортепіано. Тоді все враз ущухло, заспокоїлось, ніби й не вирувало тільки що. Звичним рухом Лисенко відкинув поли фраків і сів на стілець. На мить він замислився, а потім, трохи схиливши голову, мов прислухаючись до власної думки, рішуче, енергійно вдарив по клавішах. Це була увертюра до «Тараса Бульби».

Пролунали вступні акорди, і хор урочисто підхопив мелодію. Війнуло роздоллям широкого степу, гордим духом козацької вольності... Пісня гриміла, дужо билася під склепінням театру і, здавалось, от-от вирветься з тісноти й полине між людям.

Леся водила зачарованими очима, зупиняючи погляд то на Лисенкові, то на хористах — переважно молодих, у яскравому національному вбранні. А коли непомітно, якось надто вже швидко, згасли останні звуки і раптом гучно вибухнули оплески, вона аж здригнулася.

Петро Антонович, не менш зачарований піснею, мовчки поклав на Лесине плече руку, та швидко зняв її і теж заплескав у долоні.

Не встигав Лисенко одійти від рампи, як знову змушений був повертатися, дякувати публіці. Зрештою, коли в залі трохи затихло, він швидко сів за рояль і почав грати «Тройку»... Залились голосним співом дзвіночки... Зашуміли назустріч вітри... Понеслася у завихрений простір тройка. Ні обігнати її, ні зупинити.

Затим — колядка з «Різдвяної ночі»...

«Вечірній дзвін»...

«Хлопці-молодці»...

І ось, мружачись од яскравого світла, на сцену вийшла Ольга Олександрівна. Червоні чобітки, рясно вишита українська сорочка, на грудях разки дрібненького, мов калина, намиста. Синя запаска щільно облягла тонкий стан.

— Мамо, поглянь, тьотя Оля, — зашепотів Михайлик.

На нього цитьнули, бо в настороженій тиші віддавався найменший звук. Ольга Олександрівна легенько кивнула чоловікові, що сидів за фортепіано, і в залі полинуло:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Чомусь згадалось Колодажне — у вишневих садках та в пташиних піснях, тихі сільські вечори і, як Лесі здалося, зовсім недоречне: «Гуси, додому! Вовк за горою!» Усміхнулася згадці...

А співачка чарувала голосом. Вона була не такою, як завжди, як удома, — трохи наче байдужою, — пломеніла, жила піснею. Тільки-но щебетала, звеселяючи душу, мрійно кликала в ясну далину, а це вже смутком-журбою сповивас серденько, бо ж: «...молодість не вернеться, не вернеться вона». Пісня дуже сподобалася Лесі. І в них у Луцьку є таке місце на Стиру, де в'яжуть човни. Там кілька верб схилилося і мифоть у воді свої зелені коси. Водиця чиста-пречиста, глянеш у глибину — і видно, як там гуляють маленькі рибки, гойдаються стебельця лілей. «А зараз, певне, там пусто й голо, — подумалось. — Треба буде, як повернусь, одвідати...»

Концерт закінчився. Публіка довго не відпускала зі сцени Ольгу Олександрівну, аж поки вона щиро не зізналася, що втомлена і просить вибачення.

Хор виконав ще кілька пісень на прохання слухачів. Останніми йшли «Думи». Леся знала слова пісні, проте ніколи не думала, що стільки в них сили. Мелодія сповняла серце величчю, підносила на дужих крилах, як вітер білину.

...В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну...

Зал зачаровано слухав. Ні слова, ні звуку... Тільки за оксамитовими порт'єрами генерал-губернаторської ложі невдоволено покашлює його превосходительство. Що діється з ним — не розгледіти в темряві, алé, видно, не до душі йому пісня. «Ну і нехай! — радіє Леся. — Аби всім до вподоби. Хай зна, як забороняти...» Глянула на батька, ніби шукаючи підтримки. Звичайно, він такої ж самої думки. Дома вона запитає його, переконається.

...Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Скільки про ту правду говорять, а де вона, яка з себе, коли б хоч одним оком на неї глянути... «Цю пісню треба неодмінно розучити на фортепіано. Завтра ж попрошу Ольгу Олександрівну, — думає Леся. — От коли б так, як Микола Віталійович, заграти! Нічого б не хотіла. Тільки — як він. І народу щоб стільки було... навіть він, губернатор. Ото закрутило б йому в носі!..»

Однак що це, кінець? Всі повставали, плещуть у долоні, гукають. Справді — кінець. Завіса впала. Та її одразу змушені були підняти, бо публіка зааплодувала ще дужче. З гальорки спустилася молодь, заповнила проходи в партері й гаряче вітала артистів. Хтось кинув квіти, й за ними полетіли на сцену десятки букетів. Хористи вклонялись і потроху відходили за лаштунки. Тоді юнаки метнулися на сцену, оточили співаків і не пускали їх доти, поки інші не винесли на руках з-за куліс Миколу Віталійовича. Його почали засипати квітами. Лисенко то вклонявся, прикладаючи руку до серця, то витирав білосніжною хустинкою зволожені очі.

Косачі й Старицькі дивились на все те з ложі, а коли на сцені трохи почало вгамовуватися, спустились, щоб поздоровити Миколу Віталійовича з успіхом. Лисенко з трудом, боячись поламати квіти, що оберемком тримав перед себе, пробивався до кабінету.

— Петре Антоновичу! — зрадів він, побачивши Косача. — Яким вітром?

— Волинським, друже... Довідався, що твій концерт, і прилинув. Давненько такого не бачив.

— Боюся, що все це так не минеться. Віщує моє серденько... О, вже й перші вісники з'явилися, — кивнув Микола Віталійович на кількох жандармів, що вдерлись

на сцену й почали витісняти молодь. — Без них я ні кроку.

Настрій його одразу ж підупав.

— Підемо звідси, — запропонував Старицький. — Не можу спокійно дивитись на цих тупорилих.

Швидко вдяглися, розділили квіти, щоб зручніше було нести, й пішли. Біля виходу на них чекав жандармський офіцер.

— Пане Лисенко, — нахабно витягнувся він перед Миколою Віталійовичем, — їх превосходительство просять завтра до них завітати.

Лисенко мовчки кивнув головою.

— Ну, не казав я вам? — мовив, коли офіцер відійшов. — Просяць. А щоб вас трясця-просила!

В нього раптом заболіло серце. Довелося гукнути візника.

Вечірка, яку намічали після концерту, не відбулася.

Другого дня Лисенкові повідомили, що генерал-губернатор розпорядився заборонити українські концерти в Києві.

XV

Навіщо було пускати дітей на той Стир? Погуляли б на вулиці, коло двору, і лиха не знали б. А то ж он куди заманулося. Тепер що його діяти?..

Другий день Леся в гарячці. Крутить їй руки і ніженьки. Вже й розтирали, і зіллям різним поїли — не допомагає. Пожовкла, як віск зробилася.

А все через необачність. Ото як збиралися діти на річку, — на водохрещі подивитися, — що б послати з ними дорослого, так ні! Не маленькі, мовляв... Вони ж як подалися, то мало не півдня проходили. Вернулись голоднісінькі, зморені.

Хлопці, Павло й Антін, ще сяк-так, а Леся й слова не могла вимовити. Лець роздягнули її. І от...

— Особливої безпеки нема, — сказав лікар, оглянувши хвору. — Криза минула. Могло бути гірше...

Він говорив коротко і якимось непевно. Порадив вигрівати хвору, виписав ліки і на прощання додав:

— Простудилася сильно... Організм слабенький.

Кілька днів сім'я тільки й жила турботами про Лесю. Петро Антонович повертався зі служби раніше звичайного, а Ольга Петрівна, переклавши господарські справи на Шимановську, невідступно чергувала біля дочки.

Поїла її малиною, розтирала, купала, однак температура не спадала. Тільки наступного дня, коли Ольга Петрівна, бліда від безсоння, знесилена сіла й схилилась у задумі, Леся ледь чутно покликала. Аж стрепенулась мати. Підхопилась, кинулась до дитини. Леся лежала з широко розплющеними очима, дихала рівно, спокійно. На чолі блищали дрібненькі крапельки поту. Ольга Петрівна аж заплакала з радості.

— Як тобі, донечко? — і всміхнулась крізь сльози. Що їй, безцінній, зробити, аби одужала? Свого не пожаліла б здоров'я.

Не відповіла. Іскорки радості заблищали в дитячих очах. Слабенькими пальчиками Леся торкнулася матері. Нічого не прохала, тільки тулилась до її руки гарячою щічкою.

Здоров'я поверталось дуже повільно. Боліла в Лесі голова, весь час хотілося спати. Майже нічого не їла. Та й це ще було півбіді в порівнянні з тим, що сталося кількома днями пізніше. А сталося справді жахливе. Якось на світанку Леся прокинулася од раптового болю в лівій долоні. Рука обважніла, найменший порух її віддавався глибоко в серці! Всі ще спали, і Леся стиснула вуста, щоб не стогнати. Хвороба привчила її до терплячості. Але цього разу не витримала, розбудила матір. Слідом підійшов і Петро Антонович. Обоє метушилися і не знали, що діяти, — настільки несподіваним був напад. А долоню тим часом розносило, знову повернулась гарячка.

— Швидше б той день настав, — тривожно поглядала у вікно Ольга Петрівна. А надворі тільки починало сіріти, зимовий ранок тягнувся довго і нудно. — Треба лікаря, Петре. Попроси лишень Станіслава Адамовича, хай сам огляне.

Клали компреси, заспокоювали дитину, а в самих краялось серце і наvertsалися сльози від жалю.

— Недобре почався цей рік, — зітхала Ольга Петрівна.

На світанку Петро Антонович звелів Каролеві запрягти й подався до лікаря.

Станіслав Адамович Сохачевський, з яким Косачі кілька разів зустрічалися на вечорах, мав репутацію доброго спеціаліста. Він уважно розпитав Ольгу Петрівну, перевірив у хворої пульс і, видно, залишився ним невдоволений, бо зробив це двічі підряд, потім неспішно проглянув рецепти. Коли все було скінчено, сів на край ліжка, подумав і на німії погляд батька відповів:

— Кісткоїд.

Слово не вимагало пояснення. Чулі батьківські серця від нього зацеміли ще дужче.

— Який же рятунок? — запитав Петро Антонович.

Лікар зиркнув на нього з-під окулярів і мовчки перевів погляд на хвору. Що їм сказати? Що в його практиці такого ще не траплялось? Або — що хвороба досі не вивчена? Те й інше мало їх утішить.

— Попробуємо солоні ванночки, — роздумував углос. — І змазування... йодом. Я щодня буду навідуватись... А взагалі, — звернувся до Ольги Петрівни, — їй конче потрібен південь. Постарайтеся... Крим чи Одеса.

«Легко сказати, — міркував Петро Антонович, — Крим чи Одеса. А за що везти? На заробітки оті не наїздишся. Та й Колодяжне чимало бере...»

Кілька днів лікування дали сподівані наслідки. Пухлина спала, хоч біль ніяк не проходив. Леся майже не підводилася з ліжка, з сумом дивилась у вікно, за яким сліпуче виблискував на сонці сніжок, галасувала дівтора. Нерідко й заскочить хтось із друзів довідатись, чи скоро одужає; бо товариство жде не дждеться її.

Важко лежати хворій. Безперестанно шумить у голові, ние тіло, а серце, мов незагоєна рана, щемить і терпне від туги. Що ж воно буде? Скоро два тижні, як занедужала, а кінця не видно. Звідки взялось те лихо, яка йому рада? Ні вишивати, ні писати, ні грати. Все, чим жила, про що мріяла, — раптом утрачено. Невже це — кінець? Ні, не бути цьому! Вона ще співатиме, гратиме. Як Микола Віталійович, як Ольга Олександрівна. В неї ще вистачить сил! Ось і зараз... захоче — встане, підійде до фортепіано й зіграє. І «Думи» зіграє... Та так, щоб усі чули.

У кімнаті саме нікого не було, і Леся, тримаючись за ліжко й стільці, насилу добралася до фортепіано. Легенько торкнула кілька клавішів і тільки хотіла зіграти, як шпигонуло в ліву долоню, пронизало все тіло. Запаморочилась голова, глухим стогоном озвалось кілька акордів... Стривожена, вбігла Ольга Петрівна.

— Ой Лесю, Лесю!

Підхопила непритомну і обережно поклала в ліжко.

...А час ішов, безраднісні дні змінювали напівбезсонні ночі. В смуткові шати вдягнулись Лесині думи. Зробилася впертішою, мов присягалася своїм терпінням подолати недугу.

На початку травня Косачі, а з ними й Шимановська, виїхали з Луцька. В Колодязному саме закінчили головні будинки, і кімнат, щоб розмістити сім'ю та гостей, вистачало. Незабаром, на Тамароччині родини, сюди завітала з Гадяча й бабуня Єлизавета Іванівна, з якою Леся часто листувалась.

З ранку до вечора в господарстві кипіло: садили город, розбивали грядки, білили стіни... Петро Антонович (працював він тепер у Ковелі) після роботи порядкував у садку. Заклали його ще торік восени, а тепер дещо змінювали, підсаджували. Великий буде садок! Від дороги аж ген до тих верб, що над кадубом. Груші й яблуні різних сортів, малина, смородина... По краях — вишні й черешні. Як ото в Шевченка: «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями...»

Леся ніби змінилася. Чи то одужання на неї вплинуло, чи нове місце, а стала жвавішою. І таки добилася свого: Варку Ольга Петрівна по приїзді взяла до двору. Воно й допомоги там з неї, але старається дівчина, весь день товчеться: удвох з Лесею підмітають та посипають піском доріжки в дворі, пасуть гуси, плетуть віночки. Там уже стільки їх наплели! І в кімнатах, і попід хатою понавішували. На півсела стане...

А це взялися за клумби. Старшим поки що ніколи, так вони самі. Хлопці копають і обкладають дерном та битою цеглою землю, а вони сіють і садять. Чорнобривці, королів цвіт, нагідки, любисток... Чого тільки не придумали! Одні грядки — як сонце: променями ростимуть квітки, інші — півмісяцем, зірочками... Звідки й береться таке в дитячій уяві!

І все з піснями.

Накопала коріння
З-під білого каміння,
Іще корінь не вкипів,
А вже козак прилетів,—

приспівує Варка.

— Ти б і мене навчила,— просить подругу Леся.

— То слухай... А то, коли хочеш, підемо в суботу на сватання. До Марисі Глушечки прийдуть свати.

— Звідки?

— Аж із Білина. Підемо? Це недалечко. Всі дівчата там будуть... Я вже й приспівів їхніх навчилась.— І з сумом

у голосі: — Мене теж за дружку взяли б, та мала виросла, і платте не нове.

Зажурились обидві. Повтикали кілочки, якими борозенки для насіння робили, сіли.

— Нічого, Варуню, плаття я тобі дам.

— Щоб дома ляялись? Я так не хочу. От зароблю — тоді, як мати куплеть, носитиму.

— Ні, ні... твоїй матері я скажу. А плаття ще гарне, вишиване. Мені його торік бабуня на іменини подарували.

Подруга дивиться на Лесю скорботно-лагідним поглядом і ніби аж промовляє. Так уже хочеться їй того плаття! І боїться: бо що ж мати скажуть? Випросила? Ні, так не можна. Хіба що Леся справді піде до них і пояснить...

Прибігли Павлик з Антоном, принесли малесеньку вишеньку.

— Он там біля сажалки викопали... Давайте посадимо.

— А й справді, — захопилась Леся. — На клумбі, що під вікном. Розростеться, будуть пташки на вишні співати... От добре! А ти, Павлику, збігай до кадуба, набери відерце води — одразу й поллемо.

Посадили вишеньку, а Варка й тут знайшла, що заспівати. Поливала й приказувала:

Скопаю я грядочку
И у вишневому садочку,
И а посаджу вишеньки!
Не зродила вишенька,
И а вродили ягідки.

— Яка-бо ти, Варко, співуча.

— Інак не можна. Мати кажуть, що то не дівчина, котра співати не вміє.

— Ось почекай трохи, я зараз. — Леся побігла в хату і за хвилину вернулася з олівцем та зошитом у руках. — Ти співай, а я буду записувать.

— Навіщо їх записувати?

— Бо пісень дуже багато, не запам'ятаєш усіх.

— А я пам'ятаю. Всі, котрі в селі є, пам'ятаю. Списуй.

Грів весняне сонечко, щечечуть пташки, пахне молодим листям, а дівчатка сидять собі на травичці та наспівують стиха.

Ну й літо ж видалось! Таке на Волині рідко буває. Сонця того, зелені, співів. І навіщо ті зими та осені? Цвіли б сади, витьохкували соловейки... зріли б ягоди — черешні, вишні, позьомки... Як от зараз, приміром. Досить лишень злізти з воза, ступити кілька кроків у ліс —

і хоч нагрібай тих суниць. Скоро й малина поспіє. Там, у Скуліні, кажуть, її повно-повнісінько. А вже тітка Килина напевне те знає. Не буде ж вона так говорити...

Леся лежить горілиць на запашному свіжому сні, заклавши під голову руки, і думає. Порипує, перевалюючись на вибоїнах, віз, попірхують коні, аж луна йде лісом, а їй любо-прелюбо... «Все блукаю я по ріднім краю... гаю...» Поруч сидить Михайлик, задумливо жує травинку. Відкусить — виплює. Удає з себе дорослого. Побув трохи в Києві і думає — велике щастя. Вона теж поїде. І наздожене його. З мови вона й так попереду. Німецьку вже знає, французьку почала, польська їй зовсім легка. А в Києві підучить історію, літературу. Це їй наймиліше — література й історія. Читала б, слухала легенди та міфи. Скільки там цікавого!..

І пісні. Це теж історія. І про турецьку неволю в них, і про Хмельниччину, Кармалюка, Бондарівну...

— Мамо, давайте до тітки в Білин заїдемо, — пропонує Леся.

— Її, доцю, немає, до Львова поїхала.

Жаль. А то б завітали — Білин по дорозі — пісень послухати. Скільки їх знає тітка! Купальських, весільних, заживних. «Ой не мила нам та вечеронька, не мила, утомила нас та панська нива», — співала, як була в них.

— А дядько Левко теж уміє співати, мамо?

— Не доводилось чути. А чому це тебе цікавить?

— Так... Дуже люблю слухати пісні.

— Левко — той ні, співати не мастак, — обзивається візник, — розказувати він майстер. А от небіж його, Лукаш, диво — не хлопець! Де тільки навчився! На сопілці так виграє, що кращих вам музик не зискати.

Що ж? І то гаразд. Вона давно хотіла послухати справжню гру на сопілці. Що за чарівний інструмент! Шматочок дерева, а такі ніжні мелодії. Кажуть: якщо ота з калини вирізана дудочка та повисить на вітрі під стріхатою хатою — голос у неї дзвінкішим стає, мелодійнішим.

— Мамо... — знову звертається Леся і змовкає.

— Що тобі?

Скільки тих бажань, що хто його зна, з котрого й почати!

— Купиш мені... сопілку?

— Дівчатка ж на сопілках не грають, — сміється Михайлик.

— А я гратиму... Навчуся і буду грати. Купиш, мамо?

— Та куплю вже, куплю... Попросини дядька Левка — він тобі зробить.

Розмовляють про те, про інше... Обабіч дороги стіною стоять предкові дерева, шепочуть галуззям, а над ними — блакитне, як суцвіття пролісків, безхмарне небо.

Полісся... Ясноводі озера!.. Спокійні в погоду і грізні в бурю гаї!.. Хто не бачив тебе, рідний краю, той не знає, на що здатна і чим багата наша природа.

Другу добу Леся в Нечімному — ніби в казковому світі. Невеличка хатина, обвішана пучками сухих трав і калини, миліша їй од усього: клокічки — дерев'яні давніочки, що белемкають на шиї в худоби і не дають їй загубитися в пущі, — замінили дівчинці звуки фортепіано... Слухала б — не переслухала їх. Особливо коли дядько Левко і Лукаш зганяють товар до обори. Тоді така незрівнянна ні з чим розвивається музика лісом, що, здається, глухий почув би її. Грають, стрибачучи з гілки на гілку, білиці, в невидимі легенькі кувала кують сиві зозульки, голосно вистукують суху деревину одуди... Повітря гуде оводами, комарнею і мушвою. Вони хмарами кишать у болотяних випарах, не дають спочинку худобі. Відігнати їх можна тільки димом. На те дядько Левко і Лукаш розкладають навколо обори вогні з кіз'яків, а біля самої хижки всю ніч не згасає багаття. На ньому вариться страва, сушиться одяг, тут і гріється дядько Левко, ночуючи надворі біля товару.

А скільки коло тої ватри почуто оповідань та легенд! Уже ввижаються Лесі ті мавки, потерчата, водяники. Сам дядько здається лісовиком. Низенький, з борідкою, в постолах і полотняному одязі, — наче завітав оце до їхнього гурту після цілоденних блукань гаями, сів на зваленому дереві, посмоктує люльку й воркоче, воркоче... Немов той потічок. А от спати не хочеться.

— Дядьку, — питає Леся, — а то правда, що дерево живе? Вдень я хотіла вирізати калини на сопілку, а Лукаш не дав. «Не ріж, — каже, — йому болить...» Чи правда то?

— Авжеж, дитино. Не треба живого різати — є сухе. Во лісовик розсердиться.

— І що тоді?

— Диви, яка цікава! Розсердиться, і все. Завалить водопої торішнім листям, дорогу перетне стовбурами... Чи ж мало цього?

— А у вас із ним дружба? — не вгаває Леся.

— Дядько підливає в казанець з коновки води, підкидає в багаття хрсту. Він спалахує, пирскає іскрами, золотить

довге волосся, що пасмами звивається з-під старого бриля, багрянцем обдає сиву, аж білу, свитину, постолі.

— Он бачте — дуб за хатою? — показує Левко на могутнє крислате дерево, і всі звертають у той бік погляди. — То гордість лісу. Я врятував його. Купці вже міряли, давали гроші, та я закликав, що поки житиму, то й він стоятиме. Відтоді і безпечно мені в лісі.

— Ну, а од відьом, од водяників як бережетесь?

— То вже діло інше. Одні хреста бояться, заклинання, а інші зілля не зносять духу. Під вікнами ж недарма в нас мак посіяний — од відьом захищає.. А терлич навдивовижу велику силу має, коли його зібрати в ніч купальську.

«Так он чого то в них терлич росте коло порога, — згадала Леся. — І кіл осиковий забитий на подвір'ї...» Вона дивиться через огонь у сутінки, що налягають з усіх боків, і, здається, бачить, як звиваються в півтемряві русалки й відьми, мавки і перелесники та інша лісова, водяна і польова сили.

— А де зимують мавки? — питає Михайлик дядька. Хлопчину теж захопили розповіді. Простягся поруч Лукаша на запашній травиці і мріє, мріє...

— Та де ж? У дуплі верби старої знаходять місце. Встеляють його листом і порошком м'якеньким та й зимують... Та ви не дуже те до серця все приймайте, бо ще приснитесь... Цур йому, діти. Ліпше не знати того. От розкажу вам історію... вельми повчальна, для парубків надто ж...

І знову спокійно тече собі розповідь: як сільський парубок запізнався з мавкою, а мати стара — розлучниця злая — супроти того пішла, оженила хлопця на багатій вдові; як жили вони в гризоті щоденній і як лісові духи відомстили за мавку, напустили на селяків злидні та розорили їхнє кубло.

— ...Ну, йдіть собі спати, — закінчує дядько, — на сьогодні вже досить... А я подивлюся на бидло. Веди дітей, Лукашу. Чуєш? Гов, Лукашу! — будить він хлопця, що задрімав зморений.

Лукаш прокидається, тре заспані очі, підводиться. Гуртом вони йдуть у шопу, де чекає на них лісове пахуче сіно і де ще довго не змовкатиме перешіптування...

Шопа з трьох плетених із ліщини с'як-так обмазаних стін і низькою стріхою. Четвертої стіни немає, і коли прокинутись рано та глянути в отвір, здається — пливе все кудись на казкових легких каравелах. Потім, як

підніметься сонце і зійде туман, відкривається дивовижна картина: тиховоде, вкрите ряскою озеро, оточене зеленими берегами, за ним — вільшина, а далі ліс, що переходить у густий сосновий бір і тягнеться хтозна-куди... Кажуть, озеро те бездонне. І справді, як випливали на нього човном з дядьком Левком, то яку довжелезну не взяла вона жердину, а дна не дістала. Доточили весло, і все одно не вистачило.

Чудернацьке те озеро. Береги має облудні — так і ходять хвилями під ногами, прориваються, не дають підступити до води. То теж ніби навмисне так зроблено — щоб не діялися люди з-під солом'яних стріх: не зносять їхнього духу русалки-озерянки! І купатись не можна в озерній воді. Хоч і спокійна вона, а вмить затягне баговинням, засмокче...

Сьогодні вони останній день у Нечімному. Вчора сусід дядька Левка Тихін приїхав із Скулина й переказав, що мама веліла вертатися. Жаль! Що ті три дні і ночі? Ще б хоч із тиждень... Щоб походити скрізь, де бувають Лукаш з дядьком Левком. А найперше — круг озера, подивитись на той потічок, що вибігає з нього. Там, кажуть, коли підійти непомітно і причайтись десь в очереті, навіть уранці можна побачити русалку.

— Михайлику, — шепоче Леся, боячись розбудить Лілю. — Чуєш, Михайлику? Ну й сонько ж ти... Ось я зараз тебе розбуджу. Ти в мене хутко проснешся. — Дівчинка підвелась, щоб побігти черпнути водиці й хлюпнути на Мишка, та від подиву аж сплеснула руками: ні Лукаша, ні брата вже не було. Залишились тільки ямки в сіні, де лежали, зібгане стареньке ряденце, яким укривались. От тобі й на! Сама, виходить, проспала... Та де ж вони, невірні?

Швидко сплигнула на землю, обтрусилась від сіна, що пристало до платтячка, й метнулась до хижки. Нікого. В оборі — теж ні душі. Що за okazія? Невже всі в ліс подалися? Прислухалась: десь недалеко глухо бемкотіли клокічки; мекнуло тихо телятко, до нього обізвалась корова... Коли це — аж стенулось серденько! — заграла сопілка. Голосними її переливами враз наповнився ліс — і співав, гомонів та відлунював. Леся завмерла. Стояла зачарована, легка, готова злетіти на крилах лісових отих співів.

— Го-го-го-го! — покотилося лісом. — Лесь-у-у-у...

— Я ту-та-а-а...

Ті співи та перегуки збудили Лілю. Прибігла — розум'янена, заспана — і ну:

— Миш-ко-о-о!..

Аж на пальці спинається та витягує шийку. Голосок тоненький, писклявий — одразу губиться в хащах.

— Давай удвох,— проносує.

І знову ляцять перегуки, аж поки на галявину не виходять Михайлик і Лукаш. Обое в брилях, по пояс зарошені. В руках у Лукаша згорнута кловня, на дні якої ворується риба, на поясі метляється ніжик і ківшик з лика на мотузочку.

— Де ж ви були? — питає Леся.

— Дядько послав нас ятірці витягати.

— Човном аж он куди плавали,— хвалиться Михайлик. — Ви ще спали, пожаліли вас будити... Зате ось вам що,— і подає букет жовтих і білих лілей.— Покладіть у воду, ввечері повеземо додому...

Після сніданку — по ягоди, а там знову на озеро, дивитись, як зграями низько-низенько шугають дикі гуси й качки, як вишукують собі поживу довгоногі чаплі й лелеки.

— Знаєш, я про це все напишу,— ділиться думками Михайлик. — Оповідання чи й повість... На зразок Гоголевих... Я вже й назву обдумав — «Нечімне». Як гадаєш, добре буде?

— Чого ж, підхожа... Пиши! А я на музику покладу. Як Микола Віталійович «Тараса Бульбу». Гарзд, Михайлику, домовились?

— Згода.

Нуртують у дитячих головах мрії, бринять ніжними співами... І манять кудись, і гукають — де шумливі бори, воркотливі потоки, тиховоді озера...

XVII

Рік за роком — життя. Небагато й сплигло їх, а скільки подій... Знов боліла рука — та сильніше, нестерпніше. В її тіло вгризався скальпель хірурга.

«О доле! За що ж ти караєш? За те, що люблю я життя і пісні? Що в серденьку моєму палає любові огонь?»

Підходила до фортепіано, торкала одноруч холодні клавіші — озивались вони жалями.

Чуття виливались у рядки, лягали одна за одною на папері поезії... Горе переплавлялось у спів:

Ждіте, ждіте, любі діти!
Літо знов прилине,
Прийде мила годинонька,
Як зима та згине;

І заквітне ваше поле,
І зазеленіє,—
Знов його весна прекрасна
Квіточками вкрис.

Як ніколи, дорогі були спомини. Місячні ночі... Як тікала самотою в ліс. Вечірні години. Біленькі хатки...

Вже засвітились у небі зорі,
Усе заснуло, заснуло й горе...

Та ні, не заснуло! Крутить їй рученьку...

Часами нападала розпука: «Навіщо ці вірші, ця праця дрібна?.. Яка з неї користь? Що я, слабосила, проти горя й недолі?..» Та одразу перечила інша їм думка: «А може, мій спів, щирі слова розважать хоч на хвилину кого?» І прибувало снаги; забувши болі й тугу, Леся сідала за працю.

Вже тих поезій набрався добрий десяток. А коли закінчили перекладати «Вечори на хуторі біля Диканьки» Гоголя, Михайлик порадив:

— Давай, Лесю, пошлемо до журналу.

Обом ця думка сподобалась. Матері так само.

— Я й підкажу, куди саме, — обіцяла вона. — Є у Львові журнал «Зоря». Туди й пошліть.

— А як підпишемо під перекладом? — зауважив Михайлик. — Незручно ж — два Косачі одразу. Треба придумати псевдоніми.

— Які ж бо? — задумалась Леся.

— Коли вже ти, Михайлику, такий обачний, то й будеш Обачним, — мовила мати.

— А я? — нетерпеливилось Лесі.

Ольга Петрівна замислилась.

— Журнал галицький, — сказала зрештою, — гадаю, доречно було б зазначити, що авторка з України, українка.

— Леся Українка! — радісно підхопила дочка.

— Українка, — повторив Михайлик. — Здається, добре.

— Що ж, нехай так і буде, — поклатла Ольга Петрівна.

А невдовзі в «Зорі» з'явилися вірші з підписом «Леся Українка».

І пішло те ім'я між людьми навіки.

І полинув той спів шляхами тернистими... Сильний та мужній, він кликав:

До праці!

До боротьби!

Частина друга

Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі...

Леся Українка

І знову мандри. Скільки пам'ятає себе — все переїзди... Луцьк, Київ, Варшава, Друскенік, Гадяч... знову Київ. Не встигла й на ноги стати як слід, а доля кидає її з місця на місце.

Цього разу аж он куди! Де тая Одеса, лиман! Чому саме їй випало таке щастя? Чи найліпша вона од усіх, чи найгарніша? Така ж, як усі людські діти... Хіба що любов у неї до цього краю сильніша, ніж в інших... Це так. Любить вона Волинь. І що частіше доводиться покидати її, то глибше це почуття. От Шура та й Старицькі — і Маня, і Люда — тим якось однаково, чи Київ, чи Гадяч, чи ще якесь місто. А вона на що б не дивилася, де б не гуляла, — всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси, голубоводі, оточені очеретами і рогозою озерця, тихі, як вечірня година, річечки, що плинуть собі широкими долинами між верб. Заклиналася ніколи не розлучатися, а от доводиться: лихо не свій брат, домовитися з ним неможливо. Тож і їде не доброю волею — знову тривожить рука, та й ноги чомусь починає судомити. Частенько, на непогоду або як тільки скупається в холодній воді, устає ранками з нестерпним болем у правім стегні. Але так уже звикла до свого лиха, до своєї муки, що часто й мовчала, батькам казала — пусте, а воно щораз сильніше й сильніше дає про себе знати. Вже скільки тих лікарів перебрали, а всі погоджуються на одному: хвороба серйозна, необхідна хірургія.

При згадці про операцію аж мороз по спині йде. Може, не така вже й болюча, як жакливі її наслідки: кілька місяців ні грати, ні вищивати. «То було з рукою, — роздумує Леся, — а це — нога... Все життя бути калікою, прикутою до ліжка... Не торкатися шовкових трав, не топтати стежечок, якими бігала змалку, не бачити, як розквітає природа — там, у темному гаю, у лузі, серед полів... Це ж справжня кара!

Не забути останнього консиліуму в Києві, після якого оце три місяці лежма провалялася у ліжку. Грізним привидом досі стоїть перед нею професор Фаворський. А той, другий, — Яценко! Який він грубий, нетактовний! Навіть не вислухав — нехай уже її, а то ж навіть батьків. Оглядав, обмацував, ніби перед ним була не людина, не жінка... Модна борідка, золотий ланцюжок на півживота, надто ж — безапеляційний тон, яким розмовляв, підкреслюючи зверхність над хворим. Навіть тепер вчуваються пахощі його модних духів «Іланг-іланг». Як неприємно, до нудоти бридко лоскочуть ніздрі ті пахощі!

А батько! Відний татусь! Що вже він пережив з неї! Ні на хвилю не сів, поки там, за дверима, вирішувалася її доля. А потім ще й гроші мусив усім отим давати. Та як! Всовував непомітно в кишеню, а вони вдавали, що навіть не помічають... І за що ж? За одним одну порадоньку: або розпеченою голкою протикати щомісяця хворій суглоб, або витягування. Погодилися на витягуванні. Хоч не різатимуть, не штрикатимуть, мов у тому пеклі, голками... А після трьох місяців лікування, яке мало не затягло її на той світ, нога ніби трохи й заएकोїлась, але ж ступати, як і раніше, не можна — щось так і шпигає в стегні. Знову були консультації, поїздки до знавців. Оце недавно повернулася з мамою із Варшави, од професора медицини Леона Врублевського. І що ж? Витрати, огляд, співчування, — а порятунку ніякого. Добре хоч те, що Врублевський не запропонував операції, порадив загальне зміцнення організму та лікування грязями. Після цього, власне, й вирішили будь-що послати її до моря. Мова про це велася давно, але все впирається в гроші. Михайлик уже гімназист, дай йому і на одяг, і на помешкання у Хелмі, і — боже мій! — скільки тих дірок знаходиться щоразу, як тільки починають говорити про витрати.

Та все-таки і тут знайшли вихід: тато списався зі своїм давнім приятелем, Комаровим, який із Умані переїхав до Одеси, і той запрошує неодмінно приїхати — коли не всім одразу, то хоч Лесі й Ользі Петрівні. Поки що їде одна, а там, можливо, прибуде й Михайлик, у нього незабаром вакації...

До Козятина Лесю проводжала Ольга Петрівна. Вона всю дорогу намагалася розвіяти доччин смуток, розповідала про цілющі властивості лиманських грязей, про благотворний вплив моря і про те, як їй, Лесі, поводитись між чужими людьми.

А та слухала і думала своє, жила іншими почуттями.
«Прощай, Волинь, прощай рідний куточок. Недоля знов
жене мене од тебе...»

Думки, думки... одна сумніша від одної. Мов осінній туман, застидали вони свідомість, неприємним холодком лягали на серце.

А як сіла в поїзд і попливли за Козятином ліси та переліски, аж лячно стало, щось здавило у грудях і гарячим клубком підкотило до горла.

Вона багато наслухалась про Поділля. Тут виростав Кармалюк,— он у тих, певне, дібровах гуляв він зі своїми славними хлопцями, наганяючи жах на панів.

Пригадався давній ярмарок у Луцьку, де вперше слухала від сліпого кобзаря пісню про Кармеля, «і жандарм, що гримав тоді на старого. Тепер вона вже знає, за що погрожував жандарм запроторити перебендю в холодну.

...Садки вишневі, біленькі хатки, стрункі, мов сторожа, тополі — окраса й гордість рідного краю; знову бори, зелененькі ярочки, перевиті, мов стрічками, вузькими стежинками... І все це в прозорому тумані — мареві, такому ж спокійному, тихому, як оті річки, що плинуть серед широких долин, поміж невисоких узгір'їв у невідомі краї, оті густі трави. Здається, ніколи не ходило тут горе, ніколи не схлипував сум,— завше співають соловейки весною, жайвори розсипають над полями дорогоцінні перли.

Проте — це вона вже знала добре — не бракувало тут ні сліз, ні нарікань. І оті біленькі, здалеку такі милі та любі хатиночки, коли глянути на них зблизька, світять злиднями, як і на їхній Волині, на Полтавщині, де вона вже побувала...

Величним видався не бачений досі степ. Він почався, мабуть, уночі, бо вранці, коли прокинулася,— погляд потонув у безкрайому голубуватому просторі. Степ і степ. Хіба десь далеко-далеко на виднокрузі заманячить самотній вітрячок...

Сусіди по купе — низькоросла, у два обхвати дама і високий, неймовірно худий чоловік — спочатку пробували заговорити з Лесею, та потім більше не турбували її, пили чай, снідали, розповідали якісь історії. А Лесі хотілося спокою. Кілька разів, правда, скупно відповіла настирливій дамі і знову поринула в роздуми.

...Одеса прокидається рано. Галасливим кигиканням ненажерливих чайок, цокотом кінських підків по погано забрукованих вулицях і голосами перекупок розпочинає

вона свій звичайний трудовий день. З раннього ранку потоком плывуть на базар юрби приїжджих, набирають свої валізи, щоб потім на пляжах усе це пожерти з потрошним апетитом.

Це Одеса курортна. Є ще Одеса трудова — місто заводів і фабрик, численних майстерень, Одеса-порт. Ця не спочиває ні вдень ні вночі. Зміну за зміною виштовхують із своїх захаращених дворів заводи і фабрики, група за групою поспішають понурі й сердиті вантажники.

Хоч і втомилася Леся з дороги, але після обіду пішла з Маргаритою; старшою дочкою Комарових, гуляти містом.

— Воно навіть краще зараз, — згодилися Михайло Федорович і Ганна Петрівна, втративши найменшу надію укласти гостю відпочивати, — і спека вже не така, та й людей більше на вулиці.

Комарови мешкали на Ланжероні. Дівчата вийшли з дому й одразу ж потрапили в людський потік. Іти було важко, і Маргарита запропонувала, коли вже Лесі так забажалося неодмінно сьогодні оглянути місто, — найняти візника. Довелося пристати на це. Ходак з неї був нікудишній, та й нога, чи то з дороги, чи чого іншого, знову почала нити.

Маргарита зупинила однокінного візника, і ось вони, ніби якісь поважні панни, їдуть широкою Дерibasівською вулицею. А там, через один-два квартали, що губляться в зелені, розлогих акацій і платанів, — море.

— Куди подамось? — питає Маргарита. — До моря?

— Ні, Маргариточко, неввічливо буде, коли ми спершу не поклонимось місцям, де бував Пушкін. Поїхали до його будиночка.

За півгодини зупинилися під високим платаном, коло чепурного триповерхового будинку.

— Гадаю, візник нам більше не потрібен, — звертається Леся до Маргарити, — тож хай собі їде, далі помандруємо пішки.

Підійшли до дверей, Леся навіть трохи прочинила їх, заглянула до коридора. Нічого особливого, але вже те, що цими ось сходами ступав великий поет, за ці ось ручки він брався, надавало будинкові якоїсь принадності.

— Може, й нас надихне на щось путне, — жартувала Леся.

— В тебе й так гарні вірші, — зауважила Маргарита. — Тато кажуть, що твої поезії навіть Франко похвалив.

Леся раптом уявила собі, як це Михайло Федорович,

пристрасний бібліограф і бібліофіл, вчитується у Франкові слова про неї, і їй стало якось не по собі.

— То, Маргарито, Іван Якович авансом, насправді ж муза моя ще надто слаба й безпомічна.

— Ну, це вже ти даремно. Те, що я читала, написано таки мистецьки.

— Мені застається тільки подякувати тобі, посестро, за добре слово й прихильність.

— От і гаразд, Лесю, дорожи цією прихильністю, вона завжди щира.

— Ох, коли б ти тільки знала...— Леся зітхнула важко й ураз схопилася за металеве плетиво паркової огорожі, бо в стегні щось кольнуло так гостро, так боляче, що аж потемніло в очах.

— Що з тобою, Лесю? — злякалася Маргарита.

— Не хвилюйся... Мине... Все буде гаразд.

— От бачиш, відпустила візника...

Та за кілька хвилин Леся знову була така ж балакуча, ніби нічого їй не трапилось.

Вийшли до Приморського бульвару, де на чорному гранітному постаменті бронзовіла постать засновника міста графа Рішельє.

Широкими сходами спустилися до порту. Між штабелями ящиків, дощок, горами вугілля, мов сновиди, снували робітники.

— Яка різка одміна, — зауважила Леся. — І так, замить собі, Маргарито, скрізь: одні п'яніють від багатства і шаленіють од неробства, а інші теж п'яніють, тільки від утоми та безсоння.

Зійшли аж на край набережної. Зеленаві брудні хвили колихали на собі різні покидьки, лизали обсмолені палі, ніби намагалися перегризти їх і пробитись до міста. Неподалік погойдувалось велетенське — певне, не наске, як сказала Маргарита, — судно, а з берега, де на колії стояли ряди червоно-бурих вагонів, зігнуті, мов надломлені, постаті вантажили в його трюми лантухи.

— Напевне, хліб, — показала очима Леся. — От уже справді зрадлива доля — вантажити тисячі пудів пшениці, а самому бути голодному. Де ж тоді правда? В небі високо чи, може, отут, у морській глибині, шукати її?

Лесин настрій, певне, передався Маргариті, бо вона стояла задумана, мовчазна.

— Вечірні вогні... мерехтливі, манливі, — мрійно мовила Леся. — Гарно, але зараз треба таких, щоб як

блискавка, різали темряву ночі і світили людям до волі шлях.

Маргарита зачудовано дивилася на подругу, дивуючись незнанам досі рисам її вдачі.

...Михайло Федорович Комаров був пристрасним цінителем старовини. В побуті, у поведінці він ретельно дотримувався давніх українських звичаїв, що нерідко викликало в декого з його знайомих неабиякий подив: як так легковажно людина ризикує своїм становищем?

Однак Михайло Федорович не зважав на ці в одному випадку — поради, в іншому — натяки на можливий гнів з боку царських чиновників і робив, як підказувало сумління. В сім'ї Комарових розмовляли тільки по-українськи, одягалися теж. А сам Михайло Федорович одпустив пишні вуса і не без гордощів хвацько підкручував їх. Весь свій вільний час — працював Михайло Федорович нотарем — він оддавав вишукуванню та збиранню рідкісних українських видань і бібліографічних даних про письменників. Одна з кімнат його помешкання була заставлена шафами та полицями, на яких акуратно стояли найрізноманітніші видання світових і своїх, як їх називав господар, російських та українських авторів.

Про закоханість Михайла Федоровича в друковане слово знали всі. І, коли хтось хотів піддобритися до нього, книга була найкращим для цього засобом. Досить було Комарову довідатися про адресу якогось старого книголюба, котрий через бідність або ж перед смертю спродував своє багатство, як він нетерпляче ждав кінця роботи і, навіть не заходячи додому, мчав розшукувати потрібну квартиру. Траплялося, що їхати доводилося аж на Пересип чи Молдаванку, проте й це не зупиняло завзятого бібліографа. В такі дні Михайло Федорович повертався пізно, втомлений, але веселий. Переступивши поріг, гукав:

— Ганю! А що я сьогодні дістав?!

— Та вже ж! Знову якесь «Житіє». В іншої дістав би ти качалкою межі плечі, — відказувала в тон йому Ганна Петрівна. — В людей і чоловіки як чоловіки, про сім'ю дбають, а це — волоцюга, та й годі...

— Ну, Ганно... Ганнусю... серденько, — жартував Михайло Федорович, від чого дружина розпалювалася ще більше. Тоді, поцілувавши її, Михайло Федорович зникав у своєму кабінеті, розкладав на столі принесене і починав милуватися ним.

Проте й тоді Ганна Петрівна не давала йому спокою: то заглядала у двері, ніби їй чогось бракувало, то щось перепитувала — аж поки чоловік, розсердившись, не залишав свого заняття і не виходив до вітальні.

— Що, вже натішився? — знову бралася за своє дружина.

— Ну й ну, жінко, ти гірше реп'яха.

Справа зрештою, набирала жартівливого повороту, бо жили Комарови у злагоді, любили одне одного.

Так було й сьогодні. Леся і Маргарита повернулися, коли бурхлива сцена скінчилася. Михайло Федорович у довгому персидському халаті — єдине, що він дозволив собі всупереч правилам, — сидів з меншими дітьми за столом і смачно посьорбував чай. Ганна Петрівна поралася біля посуду.

Коли дівчата ввійшли, Михайло Федорович, не перестаючи пити, таємниче їм підморгнув: Маргарита, якій був уже знайомий цей знак, одразу збагнула, в чім річ, а Леся ніяково усміхнулася, не знаючи, що їй у такому випадку робити.

— Тато дістали для нас щось цікаве, — шепнула їй Маргарита і хотіла було зайти до кабінету.

— Е, ні, — зупинив її батько. — Сідайте, вечеряйте, а тоді й покажу.

Коли дівчата поїли і взялися за чай, Михайло Федорович сказав:

— Тепер можна. Мати, а прибері-но зі столу та зітри, щоб ніде ні краплини.

— Ми самі, — кинулися малі. Вони миттю поприбирали, постелили скатертину з вишитим посередині променистим сонцем.

— Отак-так, — задоволено потер долоні господар. Він зник у кабінеті і за хвилину вийшов з двома невеличкими, гарно переплетеними книжками.

— Маєте! — поклав серед столу.

Це були твори Шевченка,

— Де ж це ви їх? — схопила Леся, відкрила палітурку і прочитала: — «Прага, 1888 рік...»

— Аж он звідки! — радів Михайло Федорович.

— Це ж, вважайте, перше повне видання Тараса Григоровича.

— А перше! — І, прибравши артистичної пози, Михайло Федорович почав:

За горами гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію політі...

— Ото-то, — не витерпіла Ганна Петрівна, — наче, крім тебе, ніхто й читати не вмів.

Та Михайло Федорович не зважав на дружинине кепкування, читав натхненно, вкладаючи в кожне Тарасове слово свої почуття, надаючи йому якогось особливого звучання.

Сиділи допізна.

— А знаєте що, дівчата? — сказав перед тим, як лягати спати. — Давайте завтра вирушимо в мандри по морю. Тобі, Лесю, це буде надто приємно. Бо як-таки так: жити біля води і не поплавати?

Леся радо згодилася на пропозицію. Прогоулянка обіцяла бути цікавою. Одне діло дивитися на море здалеку, а інше — відчувати його з усіх боків, дихати ним, п'яніти од його свіжості та широти...

Неділя. Сонце піднялося рано, здається, раніше звичайного, щоб наситити своїм промінням, своїм теплом усіх, кому ніколи впиватися ним у будень.

Лагідно плещуть хвилі об залізну обшивку пароплава. Сьогодні вони голубі-голубі. З чим порівняти їх? З небом, фіалками?.. Ні, напевне, з волошками. Коли ото зібрати їх у пучок — великий, великий.

Леся стала коло борту, поруч Маргарити, милувалася то морем, де зграями носились чайки, то містом, що відсвічувало на сонці білими стінами.

Далі, далі від нього! Хоч на хвилину дати спочинок нервам. Леся повертається обличчям до сонця, що пестить її волосся, зблискує в ньому, наче спалахує.

— Не стій довго на сонці, Лесю, — каже Ганна Петрівна. — Шкіра у тебе ніжна.

Ну й нехай! Нехай пече, палить, а вона стоятиме — море притягує думки, уяву, її саму. Скільки у ньому руху і zarazом спокою! Навіть невгамовна Ганна Петрівна примовкла, слухає, як чоловік розповідає про звияжні козацькі походи за моря, про галери з прикутими навічно до весел козаками-невільниками.

А хвиля грає, ніби мотають буйними гривами баскі коні, за кораблем стелиться пінистий шлях... Загубитися б у цьому безмежжі, забути. Не на вічність — на годину, на день, щоб набратися сил — і знову до праці...

Над Акерманом прозора голубувата імла. Вона піднімається з моря. Повиті нею старовинне місто, руїни фортеці, з якою зв'язано стільки подій, здаються ще красивішими.

— Подамося одразу туди, — каже Михайло Федорович.

За годину, петляючи вуличками, добралися до руїн. Тут починався рівний широкий степ.

— Точнісінько, як у Луцьку, — зауважила Леся.

— От чого не знаю, то не знаю, — пошкодував Михайло Федорович. — Чувати про ваш замок чував, а от побувати не довелось.

Напіврозвалені, порослі бур'янами мури вражали суворістю.

— Отут колись перемучилось нашого брата, — мовив Михайло Федорович, дивлячись на розвалені «темні темниці».

— Оце, певне, звідси линули козаки-невільники думами на Україну, — в тон йому Леся.

— Звідси, дочко... Напилися ці мури крові людської та сліз! О, напилися! Аж побуріли! — Михайло Федорович, як тільки міг і як дозволяла присутність дітей, картав нехрещених.

З вежі одкривався гарний краєвид на Дністровський лиман. Лесі ввижались десятки козацьких «чайок», запорожці, що поспішали визволяти своїх побратимів з неволі.

Ось вони, вже під самісінькими мурами, йдуть крізь вогонь і воду до брам, за якими тремтять вороги...

Підступила Маргарита.

— Уявилося мені, Марго, те далеке минуле.

— Чи варто ще й цим журитися?

— Не тільки варто... Без поваги до минулого немислима справжня любов до вітчизни.

— Так, так, Лесю, — похвалив Косачівну Михайло Федорович, що стояв з дружиною неподалік і прислухався до їхньої розмови. — Святу правду мовиш... Без цієї давнини нема України. В ній наша згуба, в ній слава наша, кров'ю обкипіла, слізьми кривавими скроплена.

— От не розумію я, дядьку, — вела далі Лариса, — за що Україна такі муки терпіла. Невже за те, щоби знов стогнали в кайданах, щоправда, надітих уже не яничарами, а іншими поневолювачами?!

Михайло Федорович підійшов, заклавши руки за спину, пильно глянув у світло-сірі Лесині очі.

— Це добре, що ти, дочко, питаєш. Тільки знай: не загинули марно і не пропали безслідно страждання наших дідів.

— Я теж чомусь не вірю: на їхніх кістках, на їхній крові з'являться чудові сходи.

— Саме так! — Михайло Федорович обняв за плечі

дівчаток і пригорнув.— В усіх оцих болях, стражданнях народиться нова Україна... Зростуть сини, які помножать дідівську славу і понесуть у віки... Ой, бачите,— він показав на пастушка, що стояв на сусідній вежі і, приклавши до чола долоню, дивився на залитий сонцем степ, на лиман, що вигравав усіма своїми незвичайними барвами,— хто зна, про що думає отой хлопчина. Але, я певен, не про те, щоб довіку пасти чужу худобу! Мабуть, про волю, про свою землю, про щедрю та багату долю свою.

II

По закінченні гімназії Михайло був зарахований на перший курс фізико-математичного факультету Київського університету святого Володимира. Підросли й сестри — Ліля та Дора. Косачі вирішили відправити їх на зиму до Києва.

Поїхала й Леся. Її вабила наука, якою вона досі успішно оволодівала самотужки. Необхідний був і постійний кваліфікований медичний нагляд. Південь, морські ванни та лиманові грязі хоч і поправили трохи здоров'я, проте остаточно на ноги не поставили.

Невеличка, з двох кімнат, квартира, яку найняли Косачі на Тарасівській вулиці, одразу стала затишним куточком для молоді. Майже щодня тут «пропадали», як казала Софія Віталіївна, Маня, Люда і Оксана Старицькі, Шура Судовщикова, що мешкала на Лабораторній, та чимало інших київських знайомих. Збиралися переважно після обіду, а до того Косачівни кілька годин училися: студіювали мови, історію, математику. Чимало допомагала репетиторам Леся. Вона відвідувала лекції в університеті і залюбки розповідала потім сестричкам про почуте, навіть написала для них підручник історії східних культур.

Та найцікавішими були вечори, коли сходились дорослі. Багато в сім'ї говорили про дядька, матиного брата, Михайла Драгоманова. Надто про те, як на Першому всесвітньому літературному конгресі, що відбувся 1878 року в Парижі, головуєчий Віктор Гюго приязно вітав молодого вченого, автора щойно видрукуваної в Женеві брошури «Українська література, заборонена російським урядом». Брошуру роздали всім членам конгресу і прилучили до протоколу. Там же Михайло Петрович

познайомився з Тургенєвим, що був заступником голови конгресу.

Часто збиралася в Косачів студентська молодь. Говорили про різне, а найбільше — про робітничі заворушення, що останнім часом почастишали на заводах і фабриках Києва та інших міст.

Одного разу Михайло повернувся додому пізніше, ніж завжди. Леся ці дні нікуди не виходила — хорувала, і рідні не були обізнані з останніми університетськими подіями. Юнак якось дивно змінився: став похмурий, на запитання відповідав стримано. Ольга Петрівна і сляк і так підступала до нього, але даремно: син відмовчався.

Михайло недбало повісив пальто, довго мив руки.

— Іди вже, йди! — гукнула йому Леся. — Вдруге тобі ніхто не розігріватиме обід.

— Пробач... А мама де?

— Ждала-ждала тебе та й пішла.

— Знову на засідання?

— Ні, здається, в бібліотеку. Дядько Михайло уже давно просив зробити якісь там для нього виписки. А ти чого сьогодні такий кислий? — Вона сіла напроти. — Знову негаразд із Шурою? Щось я її давненько не бачила. Чи не пробігла між вами чорна кішка?

— Ні, сестро. Тут інше. І далеко складніше.

— Що ж, коли не таємниця?

— Навіщо ти так? — В його очах блиснув вогник докору. — Ти ж добре знаєш, що від тебе в мене немає ніяких таємниць. — Він помовчав хвилину, сьорбнув кілька ложок борщу і вів далі: — От і настає, Лесю, хвилинка, коли треба і нам братися до діла. Або ж... або, склавши гордо на грудях руки, відсиджуватися у запічку, мов той цвіркун. Розумієш?

— Нічого не розумію. Можеш ти розповісти, що і до чого?

— Пригадуєш, я розказував тобі, що готуємося провести вечір збору коштів?

— Пригадую.

— Так от: спеціальним наказом ректора вечір відмінено.

— Зовсім? Можливо, перенесено?

— Втім-то й річ, що ні. Самим звичайнісіньким чином за-бо-ро-не-но. Та й що тебе дивує?

— Дивного, звісно, тут мало, а все ж не сподівалася я.

— Отож і ми не сподівалися...

— Що ж вирішили робити?

— Поки що нічого. Кошти ми все ж таки зберемо. Але як віддячити ректорові, як провчити його? — Він поклав ложку. — Зараз сюди мають прийти хлопці. Посидимо, поговоримо. Ти не заперечуєш?

— Що ти, Михайлику?! — поспішила заспокоїти його.

— Тоді обідай скоріше, а то розмовою ситий не будеш. — Вона поставила на стіл вазу, повну запашних червонобоких яблук. — Їж, тато передав.

— Ні, краще давай поприбираємо. Особливого нікого не буде, а все ж...

— А неособливий хто ж?

Їхні погляди зійшлися.

— Ти ж і лисиця, Лесю. Знаєш напевно, а допитуєшся.

— Гаразд, гаразд. Не хочеш говорити — не треба. Піду скажу малим, щоб не дуже галасували, — Леся вийшла в сусідню кімнату, де, скориставшись відсутністю старших, дівчата зняли справжній рейвах.

У коридорі теленькнув дзвоник, і Михайло поспішив відчинити.

Прийшов Зюма.

— Отже, я перший? — звернувся він до Михайлика.

— Проходь, проходь. І сідай отут, — Михайло показав на стілець. — На, дивись поки що, — подав журнал. Гість одразу ж заглибився в читання.

Трохи чудний він, цей Зюма, але розумний, товариський. Це всі визначають, не поминаючи, однак, нагоди покепкувати з його неуважності. За цю рису ще на першому курсі хлопця прозвали «Професором медицини», хоч сам він про медицину ніколи й не мріяв, більше захоплювався літературою. Серед інших Зюма вирізнявся чорною, мов смоляною, чуприною. Він постійно закидав на потилицю непокірні пасма волосся, поправляв окуляри, які раз у раз сповзали, бо були, як кажуть, не з його носа — батькові.

Жодної хвилини Зюма не тратив марно. І коли вже брався за щось, чимось захоплювався, то віддавався йому до кінця.

Ось і тепер він настільки вняпився в журнал, що не почув Лесиною вітання. Михайло підійшов, злегка взяв товариша за плечі. Той одірвався від читання і, уздрівши дівчину, зняковіло, обережно потиснув простягнуту руку.

— Зюма, — відрекомендувався і почервонів.

— А мені про вас Михайло розповідав, — мовила, аби привести гостя з ніяковості, Леся.

Та Зюма знітився ще більше.

— Що ж він міг про мене розповідати?

— Про ваше захоплення літературою. Хіба цього замало? — Вона приязно всміхнулася, відкривши разочки білих зубів, і ця усмішка розтопила хлопцеву сором'язливість.

— Тоді і я про вас знаю. Ваші поезії, скажу по щирості, захоплюють не тільки мене одного. Я ще знаю прихильників вашого таланту.

В коридорі знову задзвонили, і почата розмова урвалася.

Цього разу прийшли двоє — Шура і високий, зодягнутий в тужурку з офіцерського ясно-сірого сукна юнак. Він артистично вклонився, провів рукою по гладко зачесаному волоссю, ніби переконуючись, чи на місці воно і чи ніхто не порушив звичної, з рівеньким проділом зачіски. Леся глянула на нього, і почуття чогось неприємного охопило її, але вона своєчасно приховала те від стороннього ока: різни буває в людини зовнішність, по ній не можна судити.

А Шура тим часом рекомендувала свого знайомого:

— Прошу, студент юрфаку Максим Славінський.

Гість знову вклонився, якось роблено усміхнувся, від чого його модні куценькі вусики розтяглися на тонкій губі і зробилися ще вужчими.

— Тож я й думаю, — зрадів Михайло. — Обличчя знайоме, а де стрічав — не пригадую.

— То, прошу пана, певне, десь-таки в університеті, — відповів Славінський.

— Еге ж.

Лесину руку Максим тримав надто довго, навіть поцілував. Він шкодував, що не мав нагоди раніше познайомитися, бо ж і сам пише — хе-хе — льїричні поезії. Саме так, Лесі не здалося, він так і сказав: «льїричні». І потім, називаючи її ім'я, теж гаркавив. Це вона почула досить виразно.

Підійшла Шура, і пан Максим, вибачившись, приєднався до чоловічої компанії.

— Як тобі, Шуро, не соромно, — звернулася до подруги Леся, — знаєш, що лежу, і хоч би раз навідалась.

— Даруй, сестро, але сама цими днями застудилася...

Та й клопоти різні... Мала замовлення від одного журналу на оповідання з сільського життя.

— Про місто ти, здається, не пишеш зовсім?

Шура крутнула головою, і кілька пасом її коротко підстриженого волосся впало на очі. Дівчина звично одкинула їх назад.

— Не люблю міста.— Вона дістала з невеличкої шкіряної сумки портсигар, відкрила його.— Місто псує людину, вбиває в ній усе найкраще, що вона має від природи.— Шура витягнула цигарку і, поспитавши в Лесі дозволу, запалила.— Та й ти нічого про нього доброго не сказала.

— Так. Живемо в місті, захоплюємося ним, а от писати не пишемо.

— Ну, це не така вже велика біда, колись виправимось. Кого чекаємо, Мих? — звернулася Шура до Михайла.

Не було одного — Нестора Гамбарашвілі. Він мешкав у цьому ж будинку, наймаючи всього-на-всього кутка, де ледь ставало ліжко і плетена з лози етажерка. Нестор був двома курсами старший за Михайла, проте в університеті його знали майже всі, він приваблював простотою і відданістю дружбі. З Косачами Гамбарашвілі подружив одразу, як тільки вони зустрілися, і одразу ж захопив їх багатим знанням пісенної творчості грузинів, їхніх самотутніх легенд та переказів. Нерідко Нестор весь вечір був у центрі уваги, його з задоволенням слухали не тільки Косачі, а й Лисенки та Старицькі, які мало не щодня одвідували Ольгу Петрівну і її чад.

Батьки Гамбарашвілі не дуже підтримували сина, бо жили скромно, тому літні вакації Нестор використовував для підробітків, жив ошадливо, багато в чому собі відмовляючи. Всі це бачили, знали, а оскільки таких, як він, в університеті було чимало, то й вирішили організувати збирання коштів для допомоги.

Нестор запізнився. Навіть Зюма, який відзначався терпеливістю і спокоєм, буркнув щось невдоволено.

— Друзі,— звернувся Гамбарашвілі,— біля університету демонстрація. Там багато студентів, у приміщення нікого не пускають.

— Які пропозиції? — спитав Михайло.

Всі притихли: справді, як у такому разі діяти?

— Там вирішили,— вів далі Нестор,— коли не дозволяють провести вечір — вимастити ректору дьогтем двері.

Присутні переглянулися.

— Це вже занадто, панове,— Славінський скривився і поправив модне, з синіми скельцями пенсне, яке носив

скоріш для фасону, ніж з необхідності.— Я розумію... Але перед нами храм науки.— Він покрутив головою, зморщив носа, наче йому вдарив у ніс той запах дьогтю.— Соромно, панове,— додав.

— А ми й не знали, що серед нас є такі легкодухі,— з погано прихованою іронією сказав Зюма.— Дивуюся, як це пан Славінський не запропонував піти до ректора, власти на коліна й слізно просити вибачення.

— Ти m'offense, mais qu'importe! ¹ — Славінський підвівся, обсмикнув тужурку.— Невже Зюма претендує на незаперечність своїх доказів?

— Я ще нічого не доводив,— заперечив Зюма.— Пропоную: думку Славінського не брати до уваги.

Мовчанка скінчилася. Кожен хотів висловитися, та Михайло враз обірвав розмови:

— От що! Розбалакувати тут особливо нічого. Пан Максим висловився просто недбучо. Моя пропозиція йти до університету, діяти гуртом.

— Заперечень нема,— підтримала його Шура.

Леся мовчки кивнула. В її очах блукала зажура. «Зараз устануть всі, підуть туди, де вже точиться хоча й невелика, все ж боротьба,— думала.— А я? Знову жди, виглядай у вікно, поки прибіжить хтось і п'яте через десяте розповідь...»

А друзі вже одягалися. Не поспішав тільки Славінський. Він поволі підвівся, надів кашкета, непомітно для інших крутнувся перед дзеркалом. Прощаючись, знову поцілував Лесину руку, кокетливо усміхнувся і задкуючи вийшов.

— Що за один? — спитала Леся в Шури.— Де ти з ним заізналася?

— Хлопець він порядний, живе в Липках, у графині Трубецької. Доводиться їй ріднею. Та це, бач, не заважає йому знатися з нами і навіть брати участь у студентських товариствах. Дивне в ньому щось є, але нам вигідно мати з такими зв'язок.

— Гляди-но, Шуру.

— Не турбуйся. Ну, я пішла. Бувай...

— Щастя вам,— провела подругу до порога.— Дивися ж за Михайлом.

Шура процокотіла каблучками по східцях, внизу лунко грюкнули двері, Леся, засмучена, повернулася до кімнати.

¹Ти мене ображаєш, та байдуже (франц.).

Тут усе ще стояв запах модних парфумів Славінського, змішаний з цигарковим димом. Леся відчинила квартиру. Вона з задоволенням відчула, що товариство добре на неї впливає і що варто частіше отак збиратися, бо стільки всюди відбувається тих подій, що сама за всім не встигнеш стежити. А з її здоров'ям і поготів.

Незабаром повернулася Ольга Петрівна.

— То там і Михайло! — здивувалася, коли Леся розповіла їй. Вона йшла повз університет, бачила розгніваних студентів, але не звернула на це особливої уваги.

— Що він собі думає? — хвилювалася. — Накликати гнів начальства або підозру поліції простіше простого. А потім? Що буде потім? Звільнення з університету, а може, й арешт... Чи довго в ці жахливі часи?..

— Та не турбуйтеся, мамочко, — заспокоювала Леся. — Нічого з ним не станеться.

— Як я потім стрічатимуся з людьми? — не вгамовувалась Ольга Петрівна.

— Мені здається, що ти перебільшуєш. Адже, зрештою, Михайло не пішов грабувати.

— Завжди ти його захищаш, а не знаєш, чим це може скінчитися.

Леся помовчала хвилину, затим відповіла:

— Річ у тім, мамо, що ти не розумієш Михайловича захоплень. Або ж не хочеш їх визнавати. — Леся зняла з вішалки легеньке осіннє пальтечко, наспіхом накинула його на плечі. — Я теж туди. Удвох нам буде безпечніше. — І вже м'якше од порога додала: — Не думай тільки про нас зле, мамочко. Ось піду й приведу твого неслухнянца.

— Тобі не можна виходити. — Ольга Петрівна з докопом глянула на дочку.

— Надворі не холодно. Я хутко.

Вечорло. Ботанічний сад, де Леся любила відпочивати в затінку в'язів та каштанів, потемнів.

Швидко, наскільки дозволяла їй хвора нога, Леся вийшла на Володимирську вулицю і, помітивши біля парадного входу в університет групу молоді, прискорила крок.

На східцях стояли кілька жандармів. Вони вправно орудували кулаками, розштовхуючи та відкидаючи тих, що проривалися до дверей.

Леся побачила здалеку. Із гурту назустріч їй вибігла Шура.

— Чому ти тут? — запитала стурбовано. — Щось сталося?

— Ні. А що тут у вас?

Підійшли Михайло і Славінський. Пан Максим був на диво збуджений, завсім не схожий на того, яким бачила його Леся годину-дві тому. Зачіска розкуйовджена, кілька пасем довгого, намащеного рициновою олією волосся кумедно стирчало з-під кашкета.

— Що ж далі? — поцікавилась Леся. — По-моєму, зараз варто розійтися.

— Як? — не розуміючи, глянув на сестру Михайло.

— Удати, що ми розійшлися, — спокійно пояснила, — а коли все втихомириться, пробратися в приміщення з чорного ходу.

— А й справді! Леся має рацію! — підтримала Шура. — Бо інакше нічогісінько не доб'ємося. Викличуть ще один загін жандармів.

— Гаразд, — погодився і Михайло. — Треба порадитися з товаришами. Ви тут зачекайте. — Він наблизився до гурту, відкликав Зюму, Нестора, ще кількох юнаків, і вони запально почали один одному щось доводити, зиркаючи в той бік, де стояла Леся.

Через деякий час молодь почала розходитися. Жандарми, схрестивши на грудях руки, переможно посміхалися.

— Учинили так, як ти радиш, — сказав Михайло. — Але як тепер пройти?

Вони завернули за ріг Володимирської, потім, ніби прогулюючись, у сад.

— Ось вам хід. Уже темно, нікто вас тут не помітить. А там самі знаєте, що робити.

Леся і Шура повернули назад. Вони довгенько походжали, прислухаючись до найменшого шерхоту за високим парканом. Але ніщо не порушувало спокою цього затишного куточка. Тільки пошелестував вітер в осінньому листі та на стрімких осокоринах галасливо вмошувались на нічліг галки.

А хлопців не було й не було. Чи не сталося, бува, чого? Зупинилися біля входу до саду. Та коли терпець їм, здавалося, увірвався, почувлися приглушені голоси, і юнаки один за одним перемахнули через паркан.

...Другого дня в університеті коїлось щось неймовірне: заняття на багатьох факультетах було зірвано, студенти групами снували коридорами; викладачі хоч би й хотіли поскаржитись, так нікому: ректор, довідавшись, що двері його кабінету вимащені дьогтем, раптово захворів.

Порядкували жандарми. Сам шеф — генерал Новиць-

кий — завітав на місце події і, ходили чутки, досить різко висловився про університетське начальство. З наказу Новицького одразу ж почалося слідство: в кількох кабінетах засіли слідчі і почали викликати на допит. Це ще більше вплинуло на студентів: аби уникнути неприємної зустрічі, багато взагалі пішли додому. Як не билися «охоронці» порядку, дізнатися прізвищ сміливців їм не вдалося. Одні справді їх не знали, а ті, хто й догадувався, не наважувалися накликати на себе гнів товаришів, твердили, що були на той час удома, в театрі або ж просто — і це вони можуть довести — прогулювалися на Володимирській гірці.

Досвідчений у таких справах Новицький наказав припинити слідство до слущного часу.

— Почекаємо, ніщо з нічого не виникало і безслідно не зникало, — спокійно мовив він. — Час своє покаже.

III

З Колодяжного надійшов лист, у якому Петро Антонович скаржився на здоров'я, на те, що всі його покинули. Леся взагалі близько брала до серця будь-чю скаргу, тим паче вразили її батькові слова.

— Бідний татусь. Чи не поїхати нам до нього? — питалася матері.

— Мабуть, доведеться.

— А чому — мабуть? — Леся аж образив надто спокійний, як їй здалося, материн тон. — Їхати — і все!

— Коли ти вже так наполягаєш, поїдемо, — погодилася Ольга Петрівна.

Недовгі збори, кільканадцять годин дороги, і ось він — завжди людний ковельський вокзал.

— Татусю, — першою кинулась Леся до батька. — Як ти змінився, тату!

А Петро Антонович справді змарнів, якимсь ніби поменшав, ще дужче посивів.

— Служба, дочко...

Вона розуміє. Все розуміє. І од чого ота сивина, ота постійна втома на батьковому обличчі. Нелегко йому, бідному, ой як нелегко! Сама вона, самі її поїздки чого варті!

— Та ти не журися, Леся, — веселіше заговорив Петро Антонович, помітивши доччин смуток. — Якимсь воно буде. Не змелеться, то скрутиться...

Петро Антонович замовк.

Кароль теж був цього разу не в гуморі, мовчки підганяв коней, щоб швидше встигнути додому, бо вже воно й сутенить починає.

— От і Кароль наш зажурився, — мовив зрештою Петро Антонович. — А вже веселішої од нього людини треба пошукати. Життя своє бере.

— А що з вами, Каролі? — запитала Ольга Петрівна.

— Ет! — махнув той рукою і ще дужче погнав коней.

— Брат його до Сибіру збирається, на поселення, — мовив Петро Антонович.

— Куди саме?

— А туди, де обіцяють землі кожному без міри.

— Щось вельми щедро.

— Іншого виходу, Ольго Петрівно, немає, — обізвався Кароль, — хоч тутки гинь, хоч що хоч. А чоловік же собі не ворог. Не було б у нього надій, то й життя, мабуть, нічого не було б варте.

— І багато збираються їхати? — знову спитала Ольга Петрівна.

— Та поки що одиниці. Ждуть, що вони напишуть звіттіля, а тоді, мовляв, буде видно.

Такими нерадісними новинами зустрічало Лесю Колоджне. Восени, коли вона повернулася з Одеси, якось не так впадала в очі убогість, а тепер — мовби нічого іншого, крім злиднів, тут і немає. У дворі, де колись, за першого їхнього приїзду, привітався до них старий поліщук, було безлюдно. Під плотом лежав брудний, ніби догнивав, останній сніг. Не видно було навіть дівчорі... Од того безлюддя, од тієї тиші робилося моторошно. Тільки біля Варчиного двору стояло закутане в якийсь лахміття дитинча. Леся довго придивлялася до дівчинки, ніяк не могла її пізнати.

— Та то ж Яринка, меншенька Варчина сестричка, — підказала їй мати.

Справді, але яке ж воно бліде, аж світиться.

— А де ж Варка? — Леся зіскочила з візка, подала Яринці гостинця і не могла дочекатися, поки дівчинка збереться з думками та відповідь.

— Слаба лежить, — зрештою обізвалася та.

— А що з нею?

Дівчинка подивилася з-під насуплених брів на Лесю, перевела погляд на гостинчик, що його крутила в руці, не наважуючись їсти, і вже потім, ніби переконавшись, що Варчине здоров'я таки хвилює панночку, мовила:

— Або я знаю. Живіт, каже, болить. Мати їй і цитварне насіння давали, і чорниці...

— Ну, гаразд,— заспокоїлась і заспішила додому Леся, бо візок вже давно був у дворі.— На тобі ще гостинців, даси Варці і скажеш, що я до неї прийду.

Дівчинка слухала, не рухаючись із місця. Та як тільки Леся трохи відійшла, прожогом кинулась у двір.

...От і домівка. Господи, як тут звично, затишно. Скільки вже їздила-переїздила та перебачила всього, а кращого місця не виділа. Бо таки й нема кращого. Хоч і не забруквані тут вулиці, не побачиш увечері ліхтарів, а все одно манить сюди, тягне якась невидима сила, супроти якої не встояти.

Леся поклала книжку, підкрутила лампу, що почала була пригасати. Стомлена дорогою, спала мати, певне, заснув і батько.

Леся встала, відчинила кватирку, і ніч свіжим струменем дихнула в обличчя. Яка вона приємна, ця весняна прохолода! Пити б її, настояну на південних вітрах, на весняних відталилах, на сумному журавлиному курликанні, пити до сп'яніння...

Ой чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині.

Звідки це? Ага, то ж її власне, написане кілька років тому. Так-так. Тоді вона, правда, пізніше, теж повернулась із Києва. Саме розвивались садки.

...Ніч обгорнула біленькі хати,
Немов діточок маленьких мати,
Вітрець весняний тихенько дише,
Немов діток тих до сну колище...

Згадувала власні рядки, і вони здавалися їй якимись чужими, далекими од її сьгоднішніх почуттів. Справді-бо, де ті біленькі хати? Чи й були вони тут коли-небудь? Чи то не витвір її бурхливої фантазії, потроєної безмежною любов'ю до цього краю?

Прислухалась: ні пісень, ні співів... Тільки пугач віщував комусь смуток та собака жалібно скавчав на другім кінці села. А поза тим — глушина, туга і туга... Навіть гай, що чорнів удаліні,— Леся більше вгадувала його, ніж бачила,— навіть він здавався німим, як ніколи.

Тож чи про біленькі хатки має вона співати? Ні! Слова палкого, огнистого слова шукатиме, щоб розтопити цей

лід, збудити цю домовину, незрозуміло чому названу життям. Вона, коли б оте слово, гукнула б на весь світ, спрямувала б свої громи на глибокі темниці, де за кованими замками, за товстелезними ґратами закута правда людська, вона розбила б мури, і хай тоді ясна-голосна розляглася б у рідному краї пісня, хай квітла б у ньому нова весна...

Леся взяла олівець і на звороті конверта, що лежав на столику, поспішно записала кілька рядків, подумала і додала:

Чом я не маю огнистого слова,
Палкого, чому?
Може б, та щира, гарячая мова
Зломила зиму!..

Закінчивши писати, довго переглядала папери, листи, ніби вишукувала в них того палкого, огнистого слова.

Варка справді заслабла. Коли Леся другого дня зайшла одвідати її, дівчина лежала на полу закутана в якесь лахміття — чи то драний кожух, чи просто витерту до дірок шкуру. В хаті було важке повітря. Косачівна аж похитнулась — так сильно вдарив їй у ніс той сморід.

— Заходьте, заходьте, панночко, — приязно запрошувала Федоська.

Вона висмикнула з-під фартуха ганчірку, змахнула на лаві коло столу. — Сідайте отутечки... Варка вчора хотіла піти, та я розрасла. Куди їй? Ледь на ногах стоїть — так вимучила її та клета хоруба.

Леся підійшла до полу, де, зачувши її голос, воруцилася Варка.

— Це ти, Лесю? — кволо обізвалася. — Бач, як мене звело? І де воно взелось, на моє нещасте? Думала, на весну подамся кудись на заробітки, а тут маєш. — Вона ледь ворушила висохлими, як стовбурці підтятих молодих дерев, руками, силкувалася підвестись.

— Лежи, лежи, Варуню, — зупинила її Леся.

— Ото і я їй кажу — лежи, так ні, рветься, встає, наче хто її силує, — обізвалася Федоська.

— Увечері з батьком приїде Короткевич, то він і тебе огляне. — Леся говорила, а в уяві чомусь поставали найперші дні їхнього знайомства, Варчині пісні, вінки, які плели коло кадуба, мрії... А ще збиралася заробити собі на чоботи й плахту, щоб бути як людські дівчата.

— Як ти виросла, Лесю, — шепотіла Варка. — А здо-

ров'є? Хоруєш? Десь-то вже така наша доля.— Вона не докінчила, болісно скривилась.

Леся прикрила їй плечі.

— Є у вас окріп? — звернулася до Федоськи.

— То чого доброго.

— А в що налити?

Федоська подумала, заглянула під припічок, у судник, де стояло кілька череп'яних мисок, і розвела руками.

— От притьмом нема такої посудини... Хіба, може, в баклагу? — Федоська вийшла в комірчину, і Леся через одчинені хатні двері бачила, як вона порпалася в старих речах, щось примовляючи сама до себе. Увійшла, обтерла з баклаги пилюку.

— Давайте швидше окріп.— Леся скинула пальтечко і закотила рукавця плаття. Федоська витягла з печі горщик, ополоником налила в баклагу окропу, заткнула і подала. Леся розгорнула Варчине вкривання і поклала баклагу хворій на живіт.

— Отак і лежи. А припече — знімеш... Скоро лікар приїде.

— Навіщо він їй? — знову обізвалась Федоська.— Перележить, переохкає, і мине... Господи, коби-то на все зважати, то й жити ніколи.

— Поставте, тітко, більше води у піч. Окріп, як вихолодне, тре буде міняти,— мовила на те Леся.— Я хутко.— Вона швидко одяглася, вийшла, а за кілька хвилин повернулася з чималою грудкою цукру.

— То ви вже за нею, як за панією, доглядаєте,— зауважила Федоська.

— Не знаю, чи дивилася б я так за панною, тітко Федосько. А до людини має бути і ставлення людське.

— Ет!..— махнула рукою Федоська.— Балачки, та й годі. Бо то таки пан, а то мужик. У панів, кажуть, і кість білша, і кров ніби не така...

— Кажуть? А ви слухаєте,— з серцем мовила Леся.

— А що, хіба не правда? От ждали тієї волі і діждалися. А далі що? Злидні злиднями... А пан як був паном, так і є.

— Є,— відповіла Леся.— Проте не вічно. Не навічно, чуєте? В містах он уже стають за правду. Та й у селах не те, що було колись.

— Та хіба я що? Господи, хіба я ворог своєму щастю? Хіба в мене не кривавиться серце, як подивлюся на одих діток? — Федоська раптом обм'якла, куди й поділися її недавня обережність та байдужність. Вона за звичкою

підняла фартуха, тернула ним по сухих, набряклих од безсліззя очах і голосно висякалась.— Ви собі тут балакайте, а я піду... Десь наш батько забарився. Пішов зароблене получати та й засидівся. Ти ж дивись тут, Варуню... А ви, Лесю, матері поклоніться від мене, скажіть: у гості ждемо,— кинула вона вже з порога.

— А батько все п'є? — запитала у Варки Леся.

— П'ють. То були перестали і підчуняли трохи, а це за щось полаялись з матір'ю і знов почали... А живіт і справді ніби перестас... Спасибі тобі... то розкажуй же, що там у світі...

— Поїздила я, надивилася.

— То таки правду кажуть: «Од Києва до Кракова — скрізь біда однакова...»

— Та коли б же тільки до Кракова, а то по всій, Варко, землі. Поки молода людина — чогось жде, сподівається, а там незчується, як і смерть за плечима стане.

— І доки ж воно буде отакечки?

— Недовго. Але напевне — хто його знає. Он дядько Михайло пишуть, що в них, за границею, теж люди заврушилися.

— Так-так,— аж зіп'ялася на лікті Варка.

...Уже й Федоська повернулася з клучками збіжжя, уже й молоти його почала на саморобних жорнах, що в сінцях, а подруги все говорили. Не було цього разу в їхній розмові колишніх дитячих мрій — були надія, сподівання.

Ввійшов господар, за ним Федоська. Йосип мовчки, ні на кого не дивлячись, тинявся по хаті.

— А це що за оказія? — накинулася на нього Федоська.— Мо', знов напився?.. Чи не бачиш — гостя в хаті?

Йосип спокійно звів насуплені брови. Очі його, забачивши Лесю, злегка заясніли, проте ненадовго — поки вітався.

— Твоя правда,— звернувся до дружини,— напився... Лихом та бідою так уже встиг впитися, що аж нудно.— Він скинув подерту на ліктях лахманину, повісив її на вбитий в одвірочку кілочок, і, певне, сам не знаючи, чого йому треба, почав щось шукати у суднику.

— Чого б ото я копалася? — спересердя обізвалася Федоська.— Йди-но лишень покрути жорна.

— Устигну,— спокійно відказав Йосип.— Де оте письмо, що я од Блощуків приніс?

— Одразу спитав би... А то рветься, наче скарба якого

шукає. — Федоська витягла із столу невеличку шухлядку, пошаруділа якимись там паперами і ткнула чоловікові потертий, з багатьма штемпелями конверт. — На, читай, грамотій.

Йосип узяв конверт, покрутив у руках і підступив до Лесі.

— Ану, Лесю, прочитай, що тут написано, — попросив. — Це аж звідтіля — як його — аж з Сибіру. — Він важко сів коло столу, підперши рукою нечесану голову, непорушно втупивши очі в долівку.

В багатьох, видно, руках побував лист. Навіть адреси вже не розібрали.

Леся спочатку пробігла очима розгонисте писання, а вже потім почала:

— «Рідному везму братові у село Колодяжне...»

— Тільки ти не спиши, — попросив Йосип, — а то я й не второпаю нічого.

— «...Дорогий мій брате! Низько вклоняється тобі твій рідний брат Яким із сім'єю. Ти прохав мене, аби по приїзді написав тобі, як тут і що, чи варто собі зриватися в дорогу. То слухай. Як ми їхали з початку вересня, то на пристанях, на двірцях стрічали гурти людей з дітьми. На нашому пароході їх було стільки, що не то що лягти, а деякі не мали де й сісти, стояли на ногах всю дорогу або мінялися одні з другими. І всі нужденно вбрані, годувалися сухарями з водою або, як наші українці, самою таранею.

В Тюмені всіх чекала звістка: пароход не йшов до Ієвлевої. Отже, треба йти до неї пішки 130 верст або зоставатись на зимівлю в Тюмені. Тюмень, Ялутовськ та Курган з повітами гинуть від голоду. Декотрі, правда, хто без дітей, таки подалися пішки, та чуток про них і немає.

Отаке-то, брате коханий, наше переселенське життя. Десь поки доберемося — коли таки доберемося до тих обіцяних вільних земель, — то прийдеться одразу в домовину лягати. Бо ні сил, щоб обробити їх, ні насіння, щоб засіяти, ні в кого не лишилося. Все проїдаємо. Зосталися хіба що руки, та, біда, нікому їх збути.

Судить тепер самі, їхати вам чи ні. На цьому зоставайтеся живі і здорові.

Поклоніться усій нашій рідні та й не згадуйте лихом.

Може, й було коли між нами що не так, то простіть хоч перед смертю далекою.

Цілуємо всіх вас і обнімаємо.

Прощайте.

Твій брат Яким з дружиною і дітками»¹.

Останні слова Леся прочитала зовсім поволі, наче то й справді був заповіт. Деякий час усі мовчали, навіть Федоська, що саме розчиняла в макітрі, перестала мішати ложкою, замислилась, обіпершись об комин.

— От тобі, стара, й Сибір, — обізвався Йосип.

— Або я тебе силувала? — сплеснула руками Федоська. — Чи ти ба! Ще й претензію має. Люди он і тутеньки дбають та й мають. А тебе хоть у самісінький рай, то й там хліба проситимеш. Іди домелюй збіжжє, бо вже он, бач, розчинила.

Йосип глянув на жінку, нехотя підвівся, вийшов. У сніях глухо загуркотіли жорна.

— Тітко, — звернулася до Федоськи Леся, — дайте мені на врем'я цього листа.

— Таж беріть, беріть. Навіщо він нам?

— А я про це напишу, нехай усі дізнаються.

Леся хутко зодяглася, попрощалася.

— Увечері я ще зайду, а коли що, пришліть Яринку, — попросила вона Федоську.

Але того вечора вона так і не одвідала Варки. Зачинившись у другій дитячій кімнаті, писала й писала. Лиш як покликали до вечері, вийшла стомлена, бліда.

— Боже мій! На тобі лица немає, Лесю! Чи не заслабла й ти коло Варки? — стурбувалася Ольга Петрівна.

— Я просто стомилася, мамочко. Ти якось передавала мені прохання пана Павлика надіслати щось для їхнього журналу... то ось маеш.

— Нові поезії, переклади? Ти, здається, Гейне перекладаєш?

— Не те й не інше. Це кореспонденція про становище переселенців у Сибіру. Не дивуйся, їхньому журналу якраз підійде. Хай знають усі, що таке хвалена організація «переселенческого движения».

— А знаєш, Оленько, це справді потрібна річ, — підтримав дочку Петро Антонович. — Адже тисячі людей ідуть на цю принаду. А що їх там чекає, не знають. — Він нашвидку проглянув писання. — Схвально.

— Не в цьому, Лесю, хотіла б я бачити твоє покликання. Поезія, лірика, музика — ось твоя стихія.

¹ В основу цього листа покладено кореспонденцію Лесі Українки «Про переселенців у Росії», надруковану в ж. «Народ», 1892, № 1, с: 15.

— Не можу співати, мамочко, коли серце плаче. Така вже вдача.

Читання віршів Ольги Петрівни, яке вона намічала на вечір, не відбулося. Настрій цієї весни виявився не таким, яким був торік чи позаторік.

IV

Спливав березень. У Колодяжному, як і щороку, готувалися до Шевченкових роковин. Напередодні з Києва Лисенко передав ноти «Жалібного маршу», написаного ним на Лесині слова.

Леся одразу ж програла мелодію, а наступні кілька вечорів з дитячої кімнати линув злагоджений спів: там розучували «Марш». До співу, крім рідних, Леся запросила Варку, яка на той час цілком видужала, та ще кількох сільських дівчаток і хлопчиків.

Їй довелося чимало потрудитися, поки співаки засвоїли свої партії. Час від часу вона мусила терпляче пояснювати то переходи в музиці, то окремі слова.

Вдень вона також не знала спокою: треба було зібрати рушники, наплести вінків, поговорити з учасниками вечора...

Якось до Косачів завітав знайомий ковельський художник Зозуля.

— От добре, що ви нагодилися, — зраділа Леся.

— Слухаю вас, Ларисо Петрівно, — охоче обізвався Зозуля.

Років кілька тому, коли в Лесі ще були дужі руки, він учив її малюванню і шкодував, що хвороба відібрала в нього таку здібну ученицю. Після першої ж операції навчання припинили, але Зозуля ніколи не минав нагоди відвідати Косачів.

— Хіба не догадуєтеся? — здивувалася Леся.

— Широ кажучи — ні.

— Таж на днях Шевченкові роковини, а в нас і портрета путнього немає.

— Он як! Пізнавато... Втім, не хвилюйтеся — зробимо.

А через кілька днів Зозуля приїхав до Колодяжного з чималим портретом Тараса Григоровича.

— Саме такий, як я думала! — роздивлялася Леся. — Тільки ж погано буде без рамки.

— Так це дрібниця, — заспокоїв Зозуля. — Ольго Петрівно, дошки, гадаю, у вас є?

— Та чого доброго, — відповіла Косачева. — Тільки навіщо вам самим? Кароль...

— Ні-ні, — заперечив Зозуля. — До столярської роботи я звичний.

— Як знаєте, — мовила Ольга Петрівна, — бо я пішла: ще пиріжки підгорять. — Вона поспішила на кухню, де разом з Федоською готувала на вечір страви.

Зозуля швидко обміряв портрет і теж вийшов — до майстерні.

— Час уже й нам до діла, — звернулася Леся до подруг. — Варко, неси хутко вінки.

Варка вітром вискочила до комірчини і внесла кілька сплетених із житнього колосся та сухих квіток вінків.

Почалося прибирання: одні підмітали, інші розставляли стільці, витирали вікна.

Повернувся зі служби Петро Антонович, і теж не з порожніми руками — приніс різних цукерок: і простих, і в кольорових обгортках та розмальованих коробках.

Нарешті приготування скінчилось. Леся гостинно розчинила двері вітальні.

Першими зайшли батьки й Зозуля.

Трохи згодом заглянув Йосип, Варчин батько.

— Добровечір вам у хату, — привітався. — А чи тут мої?

— Тут, тут, заходьте, Йосипе, — запросила Ольга Петрівна.

— Та спасибі, — він ніяково топтався на місці, не знаючи, куди приткнути свою облізлу заячу шапку та й самого себе.

— Сідайте, — запропонував Петро Антонович.

Йосип криво посміхнувся, а таки пройшов, сів на краєчок чистенької табуретки.

Не встигли чоловіки й зав'язати розмови, як у сінях зачовгали ногами, зашкряботили об двері, шукаючи клямку, — зайшло кілька жінок. У дворі заторохтів віз, заперхали коні.

— Оце вже Микола Федорович приїхав. Підемо зустрінемо, Олю, — підвівся Петро Антонович.

Господарі вийшли, а Леся заходила садовити гостей. Незабаром двері широко розчинилися, і на порозі став невисокий чоловік у гарному, фабричного сукна пальті, сивій смуцковій шапці, що за кілька років, видно, добре обсиділася на господаревій лисині.

— Добровечір, люди добрі, — голосно привітався Короткевич. — А я ото їду та й гадаю: в кого воно і чого так

ясно світиться? Придивився — у вас. Дай, думаю, заверну, бо твій, Ольго Петрівно, чоловік не шанує сусіда, ні, не шанує. Щоб ото заїхати запросити на чарку — ніколи. Певне, скисла вже? — Він підморгнув Петрові Антоновичу і, не перестаючи сипати дотепами, почав роздягатися. — А оце вам гостинець. — Подав Ользі Петрівні маленьку поштову картку. — Здається, з Софії.

— Невже од Михайла? — зраділа Косачева. — Справді!.. Леся! Дядько Михайло здоровить нас із роковинами.

Листи від Драгоманова надходили рідко, тому кожному його рядку Косачі щиро раділи.

— Просимо вас, дядьку, до вітальні, на Шевченків вечір, — низько вдарила чолом Леся.

— Спасибі, дочко, спасибі... Най тобі бог дає здоровля міцного та щастя рясного. — Короткевич поздоровкався з селянами. — Та й гарно ж у вас!

Вітальня справді мала врочистий вигляд. Попід стінами стояли стільці й табуретки, а між вікнами, на невеличкому столику, зап'ятому донизу занавісками, прибраний барвінком і колосками портрет Тараса Григоровича.

В кутку, на своєму постійному місці, стояло відкрите фортепіано.

Коли всі повсідалися, Леся розставила співаків, востаннє щось шепнула їм настановчо і повернулася до гостей.

— Розпочинаємо вечір, присвячений роковинам з дня народження Тараса Григоровича Шевченка, — оголосила вона. — «Жалібний марш», написав Микола Віталійович Лисенко. — Вона повернулася, сіла за фортепіано, ще раз глянула на співаків, що аж зіп'ялися навшпиньки, і плавно вдарила по клавішах.

Всі слухали стоячи. Багато незлагодженого було в тому співі, але кожного він брав за серце.

Гей! Браття милі!
Батько наш в могилі,
Та на Україні
Слава його не загине!
Бо zostались вічні
Думки ті величні!..

Навіть Микола Федорович, у кутках уст якого весь час блукала ледь помітна посмішка, посерйознішав — стояв, низько опустивши голову.

А спів то дужчав, то затихав, і кожен промовляв серцем:

Звідки ж тебе виглядати?
Чи по степах, чи по лугах шукати?
Чи сокола послати?
Батечку ж наш!
Та вернись до нас!
Та порадь же ти, батьку, нас,
Як без тебе в світі жити Україні
При лихій годині?

...Останній акорд. Леся встала і разом з хором низько вклонилась присутнім.

Петро Антонович приголубив дочку. В очах його блищали сльозинки.

Потім проспівали «Садок вишневий коло хати» та ще кілька пісень, і хористи розійшлися — хто підсів до батьків, хто на вільні стільці.

Почалася декламація.

Читали «Тополю», «Мені тринадцятий минало...». Найбільше зворушив усіх Варчин виступ. Вона вийшла на середину кімнати, обсмикнула спідничку і почала:

Єсть на світі воля,
Та хто її знає?
Єсть на світі доля,
Та хто її має?..

Лесі, що сиділа біля фортепіано, було добре видно кімнату й гостей. Он Йосип, а біля нього Федоська, за ними Килина Гетьманчукова, а там, у самісінькому кутку, причаїлися сільський парубок Левко, дід Мартин, який завжди першим приходив на Лесині читання, і ще чимало інших селян. Одні слухають, дивуючись, як-то таки можна вивчити такого довгого вірша, інші понуро опустили голови, вражені глибокою правдою Шевченкових слів.

Коли Варка проказала останні рядки, всі разом підняли голови, дивилися на неї, ніби чекали, що ж вона скаже далі, де ж, зрештою, тая правда і чи довго ще шукатимуть її люди? Дід Мартин навіть головою киває — видно, збіглися з його думками Кобзареві слова, зачепили у серці хлібороба найвразливіші струни. Бо сидів, сидів та й упустив непрохану сльозу, сам не помітивши, коли і як вона вискотилась. Підхопив сльозу витертим сукняним рукавом, кинув очима туди-сюди — чи, бува, не бачили. І першим обізвався:

— От ніби поговорив з нами Тарас Григорович. Кажете, по Волині він мандрував? То-то й видно, бо ж геть усі наші гадки та жалі списав.

— Так вони, діду, всюди однакові, — обізвалася на його слова Ольга Петрівна, — що на Волині, що на Поділлі чи Слобожанщині.

— Е-е, однакові то однакові, а проте всякий пан ще й по-своєму норowitz укусити. Шкода, що мені не привелося здибатися з Шевченком, шкода, а то б ми з ним...

Дід Мартин так і не доказав, бо враз підвівся Микола Федорович і артистично мовив:

— А серед нас же є свідок Шевченкового похорону. — Всі повернулися до нього. — Ольго Петрівно, чого ж ти мовчиш? Анумо, не отставай, — він навіть узяв Ольгу Петрівну за плечі і ніби підняв її. Ніхто цьому не здивувався, бо всім відома була широка приятельська натура Короткевича, його простота й щирість у стосунках.

Ольга Петрівна задумалась.

— То тяжкі були дні. З Петербурга привезли до Києва труну Тарасову і понесли через усе місто...

Ольга Петрівна часто зупиняється, добираючи найвиразнішого слова, а перед слухачами постає весняний Київ, невеличка біла церковка над самісіньким Дніпром, біля підніжжя Володимирської гірки, де перепочивав Тарас після тяжкої останньої своєї подорожі рідною Україною.

...Гойдається на руках оббита червоною китайкою труна, все більше збирається за нею люду, і ось уже процесія заповнила вулицю, пливе і пливе древнім містом. Стари і малі проводять в останню дорогу свого Кобзаря, свого захисника. Лунають траурні мелодії, жалобні марші, в які вплітаються полум'яні рядки «Заповіту»:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

Шаліють жандарми — не передбачали такого, думали — забула Україна сина свого. Не розганяти ж кінями та шаблями похоронну процесію!

Так і витали до самісінького вечора над Києвом невмирущі Шевченкові думи.

...Пізно, вже густа безмолодикова темрява оповила село, сховала від ока людські злидні, проте ніхто не поспішає. За декламаціями — спогади, за ними — пісні, потім читання і ще читання. Вже вкотре читала Леся ту «Катерину», а ще просять, і вона дістає з шафи і вчисто кладе на столі невеличкий, подарований Комаровим, томик Шевченкових поезій, розгортає його, і така знайома

вже розповідь про долю обдуреної москалем сільської дівчини знову й знову бентежить серце.

Щойно годинник пробив десяту, Леся знову збрала своїх співаків. «Заповіт»!

Це була якась незнайома мелодія. Ольга Петрівна пригадала, як дочка годинами просиджувала біля фортепіано, награвши її. Думала — нову якусь пісню розучує... Що ж, непогано як для першого разу. Всі заслухались, ніхто й не догадується, що це тільки спроба покласти на музику «Заповіт».

Роздумувала над цим, певне, сама лиш Ольга Петрівна, бо інші, хоч і знали вже слова «Заповіту», були вражені нездоланною силою пророчих слів. І коли скінчили співати, всі почувалися напружено, ніби готові от зараз піти і «вражою злою кров'ю волю окропити».

— «...В сім'ї вольній, новій», — промовив хтось у задумі, і ніби луна прокотилась кімнатою.

— Коли-то ще воно буде, людоньки?

Це, здається, зіткнула Федоська. Чи Килина. І Леся, не чекаючи, поки озветься хтось із старших, відповіла:

— Буде! Може, й за нашої пам'яті.

Вона помітно хвилювалася, і Ольга Петрівна посмішила змінити тему.

— Ну, Лесенько, — обізвалась, — будемо вважати офіційну частину закінченою. Тепер я порядкуватиму.

Посеред кімнати поставили стола, накрили великим білим обрусом і почали подавати. За кілька хвилин з'явилося малинове варення, яке Ольга Петрівна щороку тримала спеціально на свята, у полив'яних хлібницях — пиріжки з грушами, різне печиво. Розпочиналася традиційна вечерея...

V

Генерал Новицький мав рацію: невдовзі йому, хоч і не зовсім точно, стали відомі організатори університетського заворушення. Переглядаючи поданий список, він не без подиву натрапив на прізвище Косача. Колись десь він уже з ним зустрічався. Але де, з якої нагоди? Заклавши руки за спину, генерал став біля вікна і довго дивився на безлюдну Думську площу, потім пройшовся по новенькому килиму, що рівною стежкою стелився од столу через увесь просторий кабінет, і зрештою, так нічого певного й не пригадавши, тельнякнув дзвіночком.

— Підполковника Євещького, — наказав і, коли той

з'явився, запитав: — Ти не пригадуєш, — генерал звертався до підлеглих тільки на «ти», — такого прізвища? — Він підкреслив і ткнув олівцем.

Худорлявий, довгий Євєцький перегнувся через стіл:
— Косач?

Генерал запитливо подивився на підполковника.

— А чи не той часом, що замішаний у справі Петровського?

Новицький наказав негайно принести справу поліемігранта Петровського.

— Так і є, — констатував, переглянувши список осіб, причетних до справи Петровського. — Значить, син іде слідами батька?

— Син-то син, — додав Євєцький, — але між ними є ще небезпечніша особа, пане генерал.

— Слухаю, — насторожився Новицький. — Ти мене тишиш останнім часом, підполковнику. То що ж там за особа?

— Дочка, пане генерал... Лариса Косач. Молодша сестра оцього, — Євєцький показав на список, що лежав на столі.

— Чим займається? Вчиться?

— Ні. Квола здоров'ям, вчиться вдома. Пише.

— І що саме? Крамолу?

— Поки що не доведено, але я обіцяю панові генералу незабаром доповісти достеменно. Знається з Франком.

— Ого, підполковнику! — Новицький вийшов з-за столу, поклав на плече офіцерові свою м'ясисту руку. — Чи не думаєш стати філологом? Така обізнаність...

— Лариса Косач вельми популярна серед студентської молоді, — вів далі Євєцький, — вона, виявляється, теж брала участь у заворушеннях.

Новицький дивився на офіцера з легким подивом. Роздобути такі дані — треба неабияких умінь.

Генерал не без задоволення згадав свою розмову з підполковником тоді, під час бунту в університеті. «Він таки вмів дотримувати слова, — міркував, слухаючи Євєцького, і зрадів несподіваному повороту думок. — А втім, мої ж офіцери. Чи, може, виучки їм бракує або вимогливості з мого боку?»

Розчулений думками, Новицький навіть запросив підполковника сісти.

— Що ж, Борисе Трохимовичу, — всупереч правилам він інколи, аби заохотити підлеглому, звертався і так, —

все це похвально. Але...— покрутив олівцем,— але це тільки ниточка, початок.

— Саме так, пане генерал,— поспішив підтакнути Євецький.— А по ниточці дійдемо й до клубочка.

— Отже, ти мене зрозумів? — голос знову звучав офіційно, сухо.— Дій обережно. Ці, хай їм біс, конспіратори таки вміють од нас ховатися. Хоч би той же Петровський. Під самісіньким носом... Добре, коли він так собі. А якщо це агент женецького центру? — Видно було, що історія з Петровським глибоко засіла йому в печінки.— Однак про що ми говорили? Ага. Сім'ю Косачів взяти під особливий нагляд. Яка твоя думка щодо цих? — Генерал кивнув на список.

— Гадаю,— Євецький навмисне зробив паузу, обдумуючи та зважуючи всі «за» і «проти», щоб і тут його відповідь сподобалася генералу,— гадаю... досить обмежитися... попередженням.— Він глянув на генерала і, не помітивши на його лиці ні схвалення, ні заперечення, сміливіше (коли вже в них така конфіденціальна розмова — чом не козирнути своєю винахідливістю?) вів далі: — Справа давня, не варто, гадаю, зараз робити навколо неї шуму. Це одразу ж приверне увагу, викличе багато розмов.

«Ні, він таки насобачився, цей Євецький. Даремно я його раніше недооцінював. Обдумав усе до дрібниць... Нічого не скажеш».

Проте, щоб усе-таки показати свою зверхність, Новицький мовив:

— Знов ліберальничаєш, підполковнику? Дивись...

— Гадаю, не промахнуся, пане генерал,— виструнчився офіцер, відчуваючи, що розмова закінчилася і йому належить йти.

— Гляди, не передоручай нікому, сам веди діло.

— Слухаюсь!

Євецький крутнувся на місці і прошмигнув у двері, а Новицький знову підступив до вікна.

«З кожним роком важче і важче стає боротися. Організуються гуртки, народжуються якісь партії, на бік люмпенів стають студенти... Хто б подумав? І навіть дворянські синки та дочки. Хоч би ці Косачі. Чого їм?.. Ні, таки слабо ще притискуємо крамолу, панькаємося, замість того щоб гарячим залізом випікати цю заразу. А Євецький пропонує обмежитись попередженням. Пропонує, сто болячок йому в печінку, і доводиться згоджу-

ватися. Бо й самому ж не вигідно: коли багато репресій — значить, багато й неблагонадійних. Погано, скажуть, працюєш... Ще, чого доброго, запропонують відставку...

А часи, видно, надходять безрадісні. В Петербурзі страйки, в Москві — так само, у себе тільки й дивись, щоб не підсунули чогось такого, від чого потім і кісток не збереш. Як було з Дрентельном... Ні, Сибір, каторга по них плаче».

Невеселі думки перервав ад'ютант: викликали до канцелярії Драгомирова. «Певне, знову буде вичитувати генерал-губернатор за безпорядки», — збираючись, невдоволено думав шеф київської жандармерії.

Свецький знав, що розмова з молодим Косачем чи Косачівною бажаних результатів не дасть, лише розпалить їхні почуття, тому обрав за краще поговорити з матір'ю.

Ольгу Петрівну було розшукано в редакції журналу «Киевская старина», де вона разом з іншими членами редколегії працювала над першим українсько-російським словником. Безвусий унтер, який сповістив її про виклик до канцелярії генерала Новицького, не став чекати, поки пані збереться, щоб супроводити її, а, хвацько відкозирявши, пішов. Проте, виходячи з приміщення, Ольга Петрівна помітила його — унтер, ніби прогулюючись, походжав по алеїці бульвару і нетерпляче поглядав на двері. Очевидно, йому таки не було байдуже, куди саме піде спочатку Косачева, з ким розмовлятиме.

Ольга Петрівна вдала, що не помітила його, розкрила парасольку — саме почав накрапати дрібненький дощик — і, дочекавшись візника, поїхала в напрямку Думського майдану.

Всю дорогу вона намагалася вгадати причини цього виклику і так і не змогла напевне їх визначити, хоч у думках вертілася і Михайлова справа, і, чого в світі не трапляється, можливо, знову щось зв'язане з Петровським...

Свецький зустрів Косачеву чемно, вийшов з-за столу, злегка вклонившись, запропонував сісти.

— Я прошу пані вибачити за турботу, — він зробив невелику паузу, спостерігаючи, як реагуватимуть на його слова, і продовжував тим же повільним тоном, від якого Ольгу Петрівну, пряму і відверту в розмовах, аж нудило: — Служба, нічого не вдієш! — Він розвів руками, ступив кілька кроків.

— Прошу вас,— не витримала-таки Ольга Петрівна,— прошу вас пояснити, у чім річ?

Євецький усміхнувся одними лише очима і перейшов до справи.

— Гарзд... Нам стало відомо, пані Косачева, що ваш син, Михайло Косач, студент університету святого Володимира...

Її здогадка таки була правильна. Їм усе відомо. Оті червоні необачні слова молодості дійшли до їхніх вух. Мало того, що доводиться морочитися з навчанням та Лесиною хворобою, так, будь ласка.

— ... був одним з організаторів вечора збору коштів,— закінчив Євецький.

Ольга Петрівна нервово відкрила замшевий ридикюльчик, дістала хусточку і витерла спітнілі долоні. Вони в неї завжди пітніли, як тільки починала хвилюватися.

— І що ж ви бачите в цьому протизаконного? — запитала в жандарма.

— Але ж, вельмишановна пані, вечір було заборонено... До того ж є підозра, що саме ваш син — слово честі, мені просто не віриться! — був учасником негідного вчинку щодо особи самого ректора.

— Ну, пане підполковник,— образилась Ольга Петрівна,— за все, що вам здається, або може здаватися, ні я, ні мої діти відповідати не збираємось. У тому, що Михайло був того самого дня серед своїх друзів, нема нічого поганого.

— Ну, а коли не тільки син? — глянув спідлоба Євецький.

— Що ви хочете цим сказати?

— Нічого, як ви зволили зауважити, особливого. Я просто хотів повідомити пані, оскільки вона, видно, не знає, що в університетських заворушеннях брала участь і її донька...— Він висунув шухляду, глянув, очевидно, на захований там од стороннього ока папірець...— Лариса Косач.

— Дякую. Але моя дочка, хай буде відомо панові, тяжко хвора. Вона майже нікуди не виходить.

— О! Не турбуйтеся, пані, і в голосі Євецького почувся нотки іронії,— нам відомо і це. Але того дня вашій доньці, бачте, полегшало, і вона таки була біля університету. Зрештою, нам відомо також,— голос у Євецького потвердішав,— що у вашій квартирі часто збирається гурток, який іменує себе «Плеядою» і який переховує нелегальну літературу.

Так он які справи! Живе людина, радіє, сумує, а того й не відає, що хтось ревно стежить за кожним її кроком, ніби на клубок намотує всі її вчинки, щоб потім вивернути отак і копірситися в них...

Лєся, її кохана, нещасна донечка! Як сприйме все це Петро, що він скаже?

Думки блискавично спалахували в голові, від них Ольгу Петрівну кинуло в жар. Що діяти? Мов чайка, над гніздом якої закружляв яструб, Ольга Петрівна шукала засобів, щоб відгородити дітей од лиха.

Євцький, помітивши її хвилювання, подав склянку води (чого доброго, ще зомліє, і доведеться отут з нею возитися). Косачева надпила трохи і заспокоїлась.

— От що, пане слідчий,— вирішила й вона піти напролом,— моїм дітям ніхто не заборонив мати друзів, зустрічатися з ними, гуляти... І навіть побіля університету. А в тому, що в місті непорядки, не їхня і не моя вина.

Ольга Петрівна підвелася, даючи зрозуміти, що не бажає далі вести цю мову.

Встав і Євцький.

— Як знаєте, пані Ольго, як знаєте... мій обов'язок — попередити вас.

— Я можу йти?

— Будь ласка, прошу.— Він встав і поспішив провести її до дверей.— Раджу все-таки не забувати нашої розмови,— сказав наостанок.

Ольга Петрівна не відповіла. Як тільки переступила поріг і дихнула свіжим повітрям, перед нею враз постали всі можливі наслідки цієї справи: і позбавлення Петра Антоновича служби, звільнення сина, і переслідування, якого досить зазнав брат Михайло, нарешті, втрата авторитету...

Розмова Ольги Петрівни з Михайлом і Лесею відбулася десь опівдні, як тільки Михайло повернувся з університету, а ввечері того ж дня «Плеяда» зібралася в Судовщиківих, на Лабораторній. Ганни Іванівни якраз не було, вона поїхала на кілька днів до знайомих у Гадяч, і молодь, щільно позачинявши двері, задумалась над одним-єдиним: хто проговорився і що робити?

Що робити?

Це питання впливало з усього, що сталося, воно вимагало негайного вирішення.

— Михайлові і Лєсі, я гадаю, на певний час треба

відійти від громадської роботи,— першим вискочив Славінський.

— Я певний, що Новицький нагородив би тебе за таку пораду,— одразу ж заперечив Михайло.— До речі, чи не ви, пане Максим,— він перейшов на «ви»,— розбазікали все це? Скажу відверто: на інших у мене підозри немає.

— Справді, Михайле! — підтримав Зюма.— По всьому видно, що його робота.

Славінський раптом почервонів, навіщось зняв і почав протирати пенсне.

— *Parole d'honneur*¹,— ледь чутно пробурмотів він.

— А ти по-нашому,— перебив Зюма.

— Не розумію, Михайле, навіщо так різко? — втрутилась Шура.

— Спокійний тон, Шура, тут ні до чого.

— Або чесне визнання, або негайно, як кажуть французи, а *quarte diables*²,— наполягав Михайло.

Славінський почав плутано розповідати, як недавно на вечорі в графині він напідпитку похвалився одній дамі своїми демократичними зв'язками.

Коли та не повірила, він, хоч і шкодував потім, назвав їй і гурток, і деяких його учасників, і навіть місце зібрань.

— Цього й слід було сподіватися,— констатував Зюма.— Ради бога. Я пропоную порвати з ним раз і назавжди.

— Пробачте мені,— промимрив Славінський.

— Справа не в пробаченні,— підвелася з м'якого глибокого крісла Леся.— Доки ми не усвідомимо, що робимо все це не заради сенсації, як розуміє Славінський, не од безділля, доти не зможемо чесно служити суспільству.— Вона закашлялася, певне, од хвилювання, і попросила води.— Так от: в ім'я чого ми все це затіяли?

Друзі сиділи мовчки, Славінський — знітившись і втупивши додолу очі.

— Говори, Лесю,— порушив мовчання Габарашвілі.

— В ім'я правди, і волі святої, і щастя простих людей,— Леся сказала надто швидко, чітко — видно, ці слова вже давно визріли, не один раз повторювалися в думках.

Славінський скося глянув на Лесю і одразу ж опустив

¹ Слово честі (франц.).

² Під три чорти (франц.).

повіки. Не такою вважав він цю тендітну панну. Її миле, з виразом постійного страждання лице, її поезії ліричніші од цих сповнених бунтарства, політики слів.

Михайло замріяно кивнув чубатою головою. Видно, його думки повністю збігалися з Лесиними.

— Що ж далі? — випустила хмарку цигаркового диму Шура. — Який же рішенець?

— А коли так, — вела далі Леся, — то одні ми нічого не варті... Так-так, Несторе, не дивись на мене докірливо, без єднання з масами нічого не варті. Викаже якийсь пан Максим, перехапають нас, як коршак курчат, і все. Треба з робочим людом єднатися, готуватися до великої борні.

На цьому закінчили. Сповнені почуття важливості розпочатої справи, друзі вийшли на вулицю і незабаром загубилися у вечоровому натовпі.

VI

Більшість вечорів проходила тепер при участі старших. Найчастіше бувала на них Ольга Петрівна. На її вимогу засідання переносили до Судовщикових, до Старицьких, з приводу чого Михайло Петрович, або як його, зважаючи на високий зріст, «перехрестили» останнім часом, Михайло Верстович, частенько кепкував.

— Так це ж виходе, Ольго Петрівно, ніби ви навмисне міняєте явки, — жартував він. — От вам і виставлять нове звинувачення.

— Киньте, Михайле Петровичу, мені не до жартів, — сердилась Косачева.

Проте не так-то просто було вгомонити веселого Старицького.

— А сто чортів їм в печінки, — щиро зичив він, — щоб я ще й без причини журився.

Михайло Петрович охоче ділився з молоддю політичними новинами, запрошував на вечори цікавих знайомих.

Так було й цього разу: коли Михайло і Леся прийшли, у Старицьких уже сидів Ковалевський з дочкою. Леся стрічалась з ними й раніше, у Судовщикових, але тоді близько не познайомилась, хоч і хотіла, бо чула про Миколу Васильовича чимало цікавого. Недавно він повернувся з заслання, де втратив дружину — не стерпівши поневірянь, вона отруїлася. Раніше Ковалевський був учителем словесності в Київському кадетському корпусі, а тепер живе з приватних уроків.

Микола Васильович знав багато поезій напам'ять, особливо Шевченка й Некрасова, дуже любив декламувати.

Проте поважали його не тільки за це. Незабезпечений як слід сам, він виступав організатором допомоги Драгоманову, від якого відреклися діячі київської «старої громади», твердячи, ніби його діяльність за кордоном шкідлива для українців.

То була неабияка підтримка Драгоманову — не стільки матеріальна, як моральна.

Одного разу в Судовщикових Леся мала коротку розмову з Галею, дочкою Ковалевського. Ця гарна, запальна дівчина, як виявилось, добре знає літературу. Вони домовилися зустрітись, але ота історія з викликом Ольги Петрівни до Євцевого стала на перешкоді.

— От добре, що ти тут, — щиро зраділа, побачивши Гаю тепер. — Я навіть хотіла тебе розшукувати.

— А ми, бач, догадливі, взяли й самі прийшли, — відповіла Галя.

Поки молодь сходилась, Галя розповіла про свої мандри з батьками, про те, чим живе нині. Виявляється, через батька вона має зв'язок з багатьма робітничими гуртками, дістає там нелегальну літературу.

— Саме цього нам і бракує! — зраділа Леся.

Вони так і сіли рядочком: Леся, Галя, Людмила. Пізніше до них підійшли Шура і менші Старицькі.

— Сьогодні у нас вечір читань, — повідомив Михайло (за спільною згодою він завжди головував на зібраннях).

— Кому надамо перше слово?

— Гадаю, дівчатам, — запропонував Зюма.

— Одразу видно — джентльмен, — похвалив його Михайло Петрович. — Звичайно ж, так.

— Почнемо з поезії, — додала Шура. — Виступай, Лесю. Леся завагалася.

— Що ж, сестро, на тебе падає вибір, — заохочував Михайло.

— Починай, Лесю, — просили друзі.

Подякувала за честь, неспіхом ступила до столу, стала поруч Михайла, зітхнула і враз гордо закинула голову.

На шлях я вийшла ранньою весною
І тихий спів несмілий заспівала,
А хто стрічався на шляху зо мною,
Того я щирим серденьком вітала:
Непевна ж путь, мій друже, в нас обох, —
Ходи! Шлях певний швидше знайдем вдвох.

Вірш захоплював щирістю.

Простими словами розповідала авторка про свій нелегкий, хоч ще й недовгий, життєвий шлях. Це була сповідь перед власною совістю, перед товаришами, перед майбутнім.

Коли я погляд свій на небо зводжу —
Нових зірок на ньому не шукаю,
Я там братерство, рівність, волю гошу
Крізь чорні хмари вглядіти бажаю,—
Тих три величні золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ вгорі...

«Знову братерство, воля,— думав Славінський.— Вона, видно, занадто кохається в політиці. Для справжнього митця це шкодить. Мистецтво є мистецтвом. А коли воно стає політикою — втрачає свою принадність... Треба з нею якось поговорити — заради ж її таланту... Хоч, видно, це даремна буде розмова: вона — фанатик. От хоч би взяти щойно прочитані рядки:

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду,
Чи без пори скінчу той шлях тернистий,—
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

«І чим тільки тут захоплюватися? Яка тут поезія?» — в думках дивувався Славінський, спостерігаючи за присутніми. Та все ж, щоб не бути білою вороною й не викликати нову неприязнь, пан Максим і собі спроквола заплескав у долоні.

— Ну, знаєте, після цього я просто не відважусь сьогодні виступати,— шепнула Шура подругам.

— Сильно, Лесю! — захоплено вигукнув Зюма.— «Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах!» І поетично, і зміст глибокий... Ти, Шуро,— звернувся він до Судовщикової,— маєш рацію, Я чув твою репліку.

— В такому разі нехай Лариса Петрівна,— обізвалася Галя,— прочитає ще дещо з своїх поезій.

— Чому мені така особлива честь? — заперечила Леся.— Нехай читають усі.

Вона хотіла сісти, але тут знову втрутився Михайло.

— Е, ні, Лесю, так негоже... Воля більшості — закон. Не змушуй чекати і ще раз просити тебе.

Погляд її упав на Старицького — Михайло Петрович підбадьорююче кивнув головою.

— Читай «Contra spem spero!», — підказав Михайло.

— Це теж, друзі, новий вірш... «Без надії сподіваюсь!» Я написала його в тяжкі для мене хвилини...

І знову розмірено лунав Лесин голос, і знову в задумі притихли товариші. Здавалося, то ніби їхні думки, наче їхніми болями жила ця слабосила юначка. «Чи то так у жалю, в голосінні проминуть молодії літа?..» Хіба тільки її хвилювало це питання? Хіба кожен із них не виголошував у години життєвої скрути:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Здавалося, вона випитала в них заповітні думки, і от, будь ласка...

Читання надихало Лесю, голос її з кожним рядком міцнів, ставав виразнішим. Ось вона ніби з викликом закінчила:

Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

«З неї таки вийдуть люди, — думав Михайло Петрович. — Уже, власне, вийшли... а скільки впевненості, волі, ніби це не хвора двадцятирічна дівчина, а велет».

Леся скінчила й стояла, мов чекала вироку товаришів. А його не було й не було, навіть оплески, як першого разу, не зривалися, — тільки мовчання й глибока задума.

Зрештою Микола Васильович устав, підійшов до Лесі і потиснув їй руку.

— Спасибі, Лесю, — мовив стиха. — Надзвичайно. Чувте? — звернувся до присутніх. — Правильно сказав Франко: після Шевченка й Некрасова я вперше стрічаю таку сильну поетку.

Хтось заплескав у долоні, всі одразу загомоніли.

Тільки Славінський сидів ні в сих ні в тих.

Після Лесі так ніхто й не наважився читати. Микола Васильович, захоплений почутим і підохочуваний дочкою, погодився продекламувати щось із Некрасова.

— Коли вже Некрасова, то давайте про «неистового Виссариона», — запропонував Михайло.

— Гаразд, — пристав на те Ковалевський.

Белинський був особливо любим...
Молясь твоєї многотрадальної тени,
Учитель! Перед іменем твоїм
Позволь смиренно преклонити колени!

— Занадто високодумно! — не витримав Славінський, як тільки Микола Васильович закінчив.

Всі оглянулись, і в тому погляді було німе здивування, запитання, на яке Славінський поспішив відповісти:

— Нічого дивного, панове. У Некрасова є справді тальяновиті поезії, алье й чимало в нього риторики, гольої польїтики. — Він повторив, злегка іронізуючи: — «Ты нас гуманно мыслить научиль...» Виходить, не бульо ні Софокля, ні Арістотелья!

— Виходить, пане Славінський, — різко обірвала його Леся, — що ви так же погано розумієтеся на античному, як і на сьгоднішньому. Інакше б ви знали, що історія рухається вперед, що вона народжує нові протиріччя, нові ідеї...

— Пан Максим, з усього видно, далекий од нашої політики, — додала, стримуючи хвилювання, Галя. Тиха і спокійна, вона враз стала рішучою, гнівною — такою Леся бачила її вперше.

— Joli¹, — вдавано спокійно мовив Славінський і до-
дав: — Я, панно Ковальєвська, переконаний, що польїтика не є доброю порадницею музи.

— Wirklich?² — в тон йому іронічно запитав Михайло.
— Яке ж, по-вашому, поклонання музи?

— Природа, кохання, — віронізував Зюма.

— Зітхання, — докинув Нестор.

— Годі-бо вам, — зауважив Старицький.

— А мені здається, — Шура постукала цигаркою об попільничку, — даремно ми напосілися на пана Максима. Справді, до чого вся оця наша розмова?

Леся й Михайло переглянулися. Це було несподівано. Шура, яка не підтримувала подібних сентенцій, — і раптом такий сюрприз. «А все це товаришування з отим паничем», — подумала Леся, а вголос мовила:

— Десь там, у розкішних вар'єте, в цигарковому диму та винних випарах, мораль пана Максима, хоч і не ним

¹ Гаразд! (Франц.)

² Справді? (Нім.)

вона вигадана, була б сприйнята на «біс», а тут... і йому неприємно, бо нема співчуття, і нам незручно...

— De grace! ¹— вигукнув Славінський.— Коли це серйозно, я можу залишити...

— Ну навіщо так?! — поспішила уладнати справу Шура.— Леся погарячкувала.

— Аніскілечки!

— Char mé! — схопився Славінський.— Adieu! ²

Він підбіг до вішалки, схопив капелюха, абияк накинув його, вискочив, метнувши на Леся недобррозичливий погляд. За ним поспішила Шура.

— Ну й нехай! — відрубав Михайло.— Я давно відчував неминучість цієї розмови.— Він зачекав, поки всі вгамуються, і додав:— З усього видно, друзі, що будуть між нами й розходження, і суперечки. Дев'ятнадцяте століття кінчається, а нове народжується в муках, у борні. І нам, не комусь іншому, бути її учасниками.

— Дехто, правда, воліє переждати цей непевний час,— додала Ковалевська.

— Поле, щедро засіяне Шевченком, Чернишевським, Некрасовим, починає потроху зеленіти сходами,— вів далі Михайло.— І хоч палять його чорні неблаганні бурі — сходи щоразу буйнішають. Час і нам уже одпихати свого човна, яке б там не було море. Може, ми попливем перші не дуже-то просто, але більше сорому сидіти, ніж блукати навіть.

— Нам випадає доля першими пускатись до хвилевої пристані у далеку плавбу. Хоч, певне, кінця її ми й не побачимо, проте зоря нам ясно світить, і ми дамо тому човнові потрібний керунок у далеку чудову путь. І він таки дійде своєї мети. І тоді на щасливому березі згадають нас — перших керманців на великому морі великого діла...

Того вечора Ольга Петрівна довго джала своїх неслухнянців. А молодь гуторила.

Вишневі віти тяглися з саду, заглядали у вікна, ніби прислухалися до тієї розмови, мов сторожили її од поганого ока.

¹ Скажіть, будь ласка! (Франц.)

² Дуже радий. Прощайте! (Франц.)

Відень то й Відень. Зрештою, їй однаково. Аби здоров'я, аби одужання. Хоч надії на це уже й немає, та вона ладна зробити все — не задля того, аби лиш не згинути, а щоб жити людиною, не скрипучим деревом, котре два віки стоїть, та обидва без користі. От кілька місяців провела в Криму, і хоч лікарі категорично забороняли працювати, все ж писала, читала, листувалася.

А тепер везуть її до якогось фон Більрота. Ну, що ж? Шкода тільки мами. Скільки вже вона, бідна, натерпілася через неї, а кінця ж так і не видно. І чи буде він? Певне, аж тоді, коли скінчиться все: і думи, і пісні, і оці щоденні невідступні турботи.

Однак смутку на серці не було: вона якось уже звикла до свого нещастя і на диво спокійно до нього ставилася. А цього разу була навіть весела. Ще б пак! Попереду Львів, зустріч з Франком, своїм хрещеним по літературі. Скільки було в родині про нього розмов!

Постукують колеса, миготять за брудними вагонними віконцями засніжені полустанки, поодинокі деревця і дрімучі ліси, а вона вже бачить в уяві наступну зустріч, відчуває дружні потиски рук...

До Львова прибули опівдні. Потяг до Відня ішов десь аж уранці, і Ольга Петрівна, здавши речі до камери схову, довгими сходами та переходами, вогкими тунелями подалася з дочкою до міста. На щастя, біля вокзалу трапився візник, і незабаром вони опинились в центрі.

Львів дещо розчарував Лесю. Хай і зима, і снігу всюди понавалювало, але ж який він тісний, як і в нього покручені та вузенькі вулички! З розповідей уявляла його просторішим, вільготнішим, хоч і не таким, звичайно, як Київ — такого, мабуть, другого немає, — а все ж привабливим. А тут, власне, нічого особливого. Хіба що височенні костьоли, що повпирались у небо гострими довжелезними шпильями... От уже правду кажуть: до всього треба звикнути.

Посковзується на легенькій ожеледиці конячина, туго натягує віжки візник, а мати з дочкою притулились одна до одної, заглибились у власні гадки.

— Об чім ти задумалась, Лесю?

Нехотя одводять погляд від перехожих, що снують тротуарами, і, збагнувши, про що її питають, одказує:

— Про те ж, мамочко, що і ти. Вгадала?

— Вгадала, — зітхнула мати. — Я теж думаю про зустріч... тільки про ту, з Білротом.

Леся на мить смутніє, але одразу ж звертає розмову на інше:

— Альбома й забули взяти.

— Та навіщо він? Гадаю, Івана Яковича зараз менше всього цікавитимуть твої поезії. Їх він уже читав. Просто познайомитесь.

— Мені аж лячно.

— А ти не думай про те.

І знов мовчання.

За якісь півгодини машталір зупинився коло старенької обкутої залізом брами на вулиці Зиблікевича, за котрою, у глибині двору, виднівся двоповерховий будинок. Брама була зачинена, і, поки Ольга Петрівна розплачувалася, Леся шукала входу.

— А ви, панночко, пройдіть он поза тим будинком, — пораяла їй якась бабуся, що саме проходила вулицею.

Широка, розчищена від снігу доріжка вела просторим двором, а там розходилась на кілька стежечок, — будинок мав щось два чи три входи.

Косачеві зупинилися в нерішучості: куди йти? На їхнє щастя, одні з дверей розчинилися і кілька хлопчаків викотилися на подвір'я.

Ольга Петрівна скористалася нагодою.

— Це той вусатий? — переглянулися хлопчаки, коли Ольга Петрівна назвала Франкове прізвище. — Знаємо! Ідіть он туди. — Хлопчаки показали на коридорчик праворуч.

Не встигли вони дійти до будинку, як назустріч вийшов середнього зросту чоловік.

— А я собі дивлюся: що воно за чужинці блукають. Сюди ходіть, Ольго Петрівно... Давайте ваші речі, обмітайте ноги і швидше до хати, певне ж, замерзли. — Він забрав у Ольги Петрівни валізку, набиту яблуками та банками з варенням, які та везла в подарунок Франковій, і, загородивши своїми широкими плечима двері, запитав: — А це ж хто з вами? Невже Леся? По всьому бачу — вона! — Не чекаючи ствердження, Франко тут-таки, надворі, обняв молоду Косачівну, поцілував у холодну, ледь порожевілу на морозі щоку: — Отак, а то в хаті жінка, чого доброго, ще й не дозволить цілувати таку гарненьку панночку. — Він лагідно усміхався добрими розумними очима, жартував, аж поки не вийшла Ольга Федорівна.

— Та чого ж ти морозиш людей? — напосілася на чоловіка. — Заходьте, будь ласка, — запросила.

Оце й уся квартира, весь комфорт. В очі одразу впала скромність, якщо не сказати — убогість житла: тісна, з вогкими стінами кухонька і трохи більша, затишніша кімната; ліжко, круглий стіл посередині і другий — в кутку біля туго набитої книжками шафи.

Леся роздягалася і водночас непомітно стежила за гостинним, енергійним господарем, який одразу ж почав поратись біля самовара.

— Хоч би ж були листом сповістили, чи як! Вийшли б зустріти, а то... Куди ж воно годиться? — докоряла Ольга Федорівна гостям.

— Нічого, добралися й так. Правду кажучи, ми все вагалися: куди його краще податися? Знов у Німеччину чи у Відень? — І Ольга Петрівна почала розповідати про доччину хворобу, скаржитися на лиху долю, яка так несправедливо з ними обійшлася.

— Та годі-бо тобі, мамо, — перепинила її Леся.

— От-от! — підхопив Іван Якович. — А хвора, бачу, і вусом не веде.

— Звикла вже, — мовила Ольга Петрівна.

— Ну, а що там нового чувати у ваших краях? Як ся має Петро Антонович? Усе ще воює за правду?

— Ет, воювання його, — махнула рукою Ольга Петрівна, викладаючи гостинці. — З тими позовами та судами геть-чисто стратив своє здоров'я.

— От і неправда, мамочко, — втрутилася Леся. — Коли б усі робили, як тато, то й лиха було б менше.

— Еге, в Петра Антоновича, бачу, надійний захисник. — Іван Якович підійшов до Лесі і з якоюсь особливою цікавістю подивився на неї.

— Лихо мені з ними! — скаржилась Ольга Петрівна. — Вірите, не можна нічого сказати супроти: як візьмуться обое, то хоч тікай.

Леся почервоніла під пильним Франковим поглядом і, сором'язливо опустивши очі, вела далі:

— Коли всі будуть клопотатися тільки власними болями — кінця цьому лихоліттю і не чекати.

Іван Якович при цих словах нетерпляче поскубував короткого рудуватого вуса.

— Здається мені, Ольго Петрівно, що ваш брат, а мій добрий приятель Михайло Петрович Драгоманов помиляється: Леся таки знає життя. Що не кажіть, а знає.

— Та не хваліть ви її, — завважила Ольга Петрівна. — А то ще загордиться.

— Сказати правду про людину — підтримати її, — мовив на те Іван Якович.

— І що ти за господар, Іване? — обізвалась дружина. — Люди з дороги, промерзли, а ти з розмовою. Запрошував би краще до столу.

— Маєш рацію, Оленько, газда з мене абиякий... Та що я вдію? З розумними людьми рідко доводиться стрічатися... А сісти нам недовго. Подавай скорше на стіл.

Ольга Федорівна постелила настільника, поставила самовар. Франко допомагав їй, жартував, хоча в погляді його більше було задуми. Він приніс із кухоньки майстерно вирізьблену з дерева хлібницю і обережно, щоб не впустити жодної кришечки, почав краяти хліб.

— Прошу сідайте, частуйтеся, — запросила господиня.

— А чим частуватися? — перепитав Іван Якович. — Що то за частування без чарки? — Він вийшов на кухню і незабаром повернувся з невеличкою пляшечкою в руках. — Недавно в мене були земляки, то оце передали... Сливовиця на меду. — Він налив потрошку, сів біля Ольги Петрівни. — За нашу стрічу і за ваше, Леся, здоровля.

Та не встигли випити, як у коридорі зашаруділо.

— Кого там біг післав? Пождемо.

Двері широко розчинилися, і до кімнати зайшов бородатий чоловік.

— Я так і знав, що це Михайла нечистий несе, — мовив Іван Якович. — Ну й щасливий же ти, Михайле: навіть чарка без тебе не п'ється... Проходь швидше, в нас гості.

Михайло мовчки роздягся, повісив пальто і велику хутряну шапку — видно, він часто бував у цій господі.

— Добри вечір, — вклонився чемно. — Пані Ольга! — здивовано розвів руками. — Якими вітрами? В таку неgodу...

— Він у нас, — Франко показав на гостя, — щоби ви знали, мерзляк, — і додав, звертаючись до Михайла: — А поглянь лише, хто з Ольгою Петрівною!

Гість, помітивши за столом дівчину, запитав:

— Ваша?

— Атож.

— Тоді — Леся... вгадав? — і сам поспішив відповісти: — Ну, звісно, вона... Леся, наша нова поетка! Високе чоло, біляве личко — одразу видно Косачів рід. Ну, драстуйте,

Лесю. Радий бачити вас у наших краях.— Він підійшов, поцілував Лесю руку, від чого та зашарілася.

— Це, Лесю, і є той самий Михайло Павлик,— пояснив Франко,— котрий так захопився вашими віршами, що скоро зведе нанівець усіх інших поетів.

— А й справді! Чого варте оте ссюкання деяких, навіть мужчин? — озвався Павлик.— А це ж сила! Послухайте:

За правду, браття, єднаймося щиро.
Єдиний маєм правий шлях,
Єдину, браття, всі маєм віру,
Єдине серце у грудях.

Покажіть-но мені, в кого з сучасних авторів є такі рядки! — Павлик переможно подивився на присутніх.— Мовчите? Тож-бо.

— Я ж казав,— засміявся Франко.

Павлик присів на вільний біля Лесі стілець, охоче підсунув до себе чашку з чаєм.

— О, та ви багато живете! Варення, сливовиця...

— Спасибі, Ольга Петрівна привезли,— відповіла Франкова.

— Не вірте їм, Михайле Івановичу,— поправила Ольга Петрівна.— Моє тільки варення. У нас же, знаєте, все своє. Влітку — що тої малини кругом, вишень, позьомок!.. Не полінуєшся — на всю зиму вистачить.

— Приїздіть до нас уліті, побачите,— підтримала матір Лесю.

— А й справді,— звернувся до дружини Франко.— Поїдемо, Ольго. Відпочинеш на лоні природи... І я трохи одійду од щоденного клопоту.

— Тобі вже одразу і їхати,— докірливо мовила Ольга Федорівна.— Час уже своє що-небудь мати, не тинятися по чужих кутках.— Голос Ольги Федорівни затремтів, і Лесю тільки тепер згадала, як скаржився в своїх листах Іван Якович на поганий стан здоров'я дружини, на те, як її нервовість шкодить йому в роботі. А Ольга Федорівна враз уся загорілася, в очах заблищали сльози, в руках дрібно затремтіло блюдце.

Пробули довгенько. Приємно було сидіти у теплій кімнатці. Зрештою Ольга Петрівна встала, подякувала за гостинність.

— Лесю, ти, певне, побудеш тут, а я вийду до міста,— звернулася до дочки.— Дещо треба докупити в дорогу.

— Заждіть, і я з вами,— обізвалася Ольга Федорівна.

— Авжеж, чому б тобі не прогулятися? — підтримав Франко.

Жінки хутко зібралися і вийшли.

Леся відчула себе якось незручно в чужій кімнаті. Вона підійшла до шафи, але взяти звідти нічого не наважилася. На письмовому столі аркуші паперу, течки. «Мабуть, з рукописами,— подумала Леся.— От би заглянути туди хоч одним оком». На середині столу лежало кілька аркушів, списаних, видно, недавно, перед їхнім приходом. Твердий, нерозбірливий почерк. «А закреслень зовсім мало,— відзначила Леся.— Не те, що в мене».

— Підглядаєте? — перервав її роздумування Іван Якович. Він і Павлик виходили за жінками і саме нагодилися.

Леся ствердно кивнула.

— Хочу зрозуміти вашу манеру, ваш стиль.

— Це природно. Кожному молодому хочеться заглянути в тайники творчості старших. Михайле,— звернувся Франко до Павлика, що захопився саме газетою,— годі тобі малюнки роздивлятися, давай ліпше тим «Кур'єром» розпалимо дрова.

— Так він же свіжий, учорашній. Певне, ще сам не читав?

— Хоч би й сьогоднішній. Свіжості в ньому стільки, як у старому зужитому смітті. Одна балаканка, та й годі.— Він узяв подану Павликом газету, зібгав її, запхав під дрова і запалив.— Хоч горить файно. Це теж користь.— Стоячи навколішки, Франко роздмухував у грубі огонь. Коли розгорілося, він поставив коло груби три стільці.— Сідайте. Колісь, як будемо живі та здорові, може, біля справжнього каміна посидимо, а поки хоч так. Про що все ж ми з вами почали, Лесю? — Франко насупив кошлаті рудуваті брови.— Ага, згадав! Про манеру і стиль... Ну, те, що ви хотіли зовні все це побачити і збагнути, гадаю, жарти. Самі чудово розумієте. Найліпше промовляють про митця його твори.— Іван Якович поправив у грубі дрова й додав: — А вашу манеру і творчу фізіономію я, здається, пізнав. Однак в останніх ваших поезіях надто багато стогону, мук та страждань. Що це, ваша доктрина?

Леся замислилась.

— Справді,— мовила згодом.— Зараз я в думках переглянула написане останнім часом, і це питання таки виникає. Той біль і смуток є виразом певних обставин.

— Я чом питаю...— вів далі Іван Якович.— Для люди-

ни, обдарованої гарячим почуттям і палкою фантазією, це страшенно небезпечно. В такому стані не раз навіть дуже сильні натури ламалися і безнадійно попадали в болото песимізму.

— Певний, що з нашою добродійкою цього не стане, — мовив Павлик.

— Дай-то, боже... На загал маю вам сказати, що я більше вірю в таланти поступові, котрих розвій іде звільна. Бувають такі, котрі блиснуть, мов метеор, одним-двома творами, а все даліше їх існування — то вже повільне згасання.

— Це більш стосується тих, котрі приходять в літературу дозрілими людьми, — зауважив Павлик. — Панну Лесю це хай не турбує, її талант, видно з усього, міцніє рік од року, що, певно, є продуктом упертої праці.

Леся сиділа заслухана в розмову. Їй і ніяково було, бо ж говорили про неї, і разом хотілося слухати й слухати цю спокійну товариську бесіду.

— Говорите ви про мене чимало незаслуженого, — сказала, — та коли вже зайшла об цім річ, скажу: працювати мені таки справді важко. День пишу, а три лежу. Бува, доходить до скреготу зубовного... Проте не писати не можу. Інколи вже й кину, щоб одпочити, та минає день-другий — і настає просто якесь божевілля.

— Тота нам'єтність, Леся, буває у всякого митця, — зауважив Франко.

— Юрба образів не дає мені спати: мучить, як нова недуга, — вела далі Леся. — І тоді приходить демон, лютіший над усі мої недуги, і наказує писати... І я пишу.

Чоловіки засміялися.

— А він не вказує часом, що саме писати? — жартував Павлик.

— Це вже справа сумління.

— Ось вона, Іване, твоя далекоглядність. Леся, бач, має діло із духами, а ти тут цілу теорію розвів о талантах, індивіді...

— Коли й так, — підхопив жарт Іван Якович, — то її дух скрупулятний, незлий.

Щирість і невимушеність розмови викликали Лесю на відвертість. Здавалося, нікуди вона й не виїздила, а зібралися оце в Колодяжному чи в Києві увечері і гомонять собі потихеньку.

— Взагалі ж не писати я не можу, — розповідала. — Коли в мене радість, що буває надто рідко, чи смуток, то враз ніби вогонь загоряється в серці.

— А без цього, Лесю, — Іван Якович поклав на її худеньке плече руку, — і немає справді мистецьких творів. Усе, що написано з холодним серцем, не варте і торби січки... Через те й кричимо на всіх перехрестях, що немає у нас літератури. — Він трохи підвищив тон, видно, це питання хвилювало його давно і неабияк. — Так, нема! Замість неї поки що крики, сварки та нікчемні повісті, в котрих справжнього життя, правди й дотепу — як на пустій видмі колосків. Чи, може, оті немічні віршики про природу, засушену в бібулі, і про почуття, законсервовані в спіритусі, може, їх назовемо літературою? Але гов! Се підпеньки, що ростуть на здрухнїлих пнях, плісень, що вкриває гниле багно, але не пахуча, цвітиста мурава...

— Та годі-бо, Іване, — кинув Павлик, вибравши зручну хвилину.

— Коли ж серце розривається, як подивлюся та послухаю наших консерваторів. Ви, Лесю, даруйте мені сей тон. Аби не боліло, то й пощо говорити? Михайлові он не подобається — в нього душа м'яка.

— Ну й дразливий же ти! Інший уже давно порвав би з тобою.

— Про іншого я, може, і не сказав би, а про тебе скажу, бо знаю — витерпиш... З іншим я, може, і говорити не став би.

— Бачте, Ларисо Петрівно, які ми друзі, — звернувся Павлик. — Ради бога, не беріть з нього приклад.

Леся усміхнулася, згадавши, до яких суперечок доходять вони на своїх вечорах, і мовила:

— А ви, прошу вас, не зважайте на мене. Ми з вами одним миром мазані.

— От бачиш! — зрадів Франко. — А ти з своїм примиренням. Хто ж, як не ми самі повинні вчити молодь? Не віддавати ж її барвінським та романчукам? Досить і так уже наплодилося отих, як писав Тарас, моголів. Хіба ж од них ждати народові справжньої літератури? З гнилого дерева не зробиш доброго ціпа... То, кажете, — звернувся до Лесі, — у вас так само бувають суперечки? Об чім же ваші спори?

Леся розповіла про «Плеяду», про захоплення молоді демократичними ідеями.

Франко і Павлик слухали її, не перебиваючи.

— Добре було б, Ларисо Петрівно, — сказав Павлик, — аби ви шукали в Києві певних людей. Нам треба надійних, особливо в Києві.

— Я певна, що виконаю ваше прохання, — не задумуючись, відповіла Леся. — Мені вельми прикро, що здоров'я ставить мене весь час на одшибі активного громадського життя. Але знайте: коли трапиться яка ризикована робота, я буду вашим найпершим і найбезпечнішим помічником.

— Діло не так і в здоровлі, Ларисо Петрівно, — сказав Франко. — А вашу згоду ми приймаємо. Можете не сумніватися — роботи вистачить на всіх. Головне, нам треба налагодити перевезення нелегальної літератури.

— Я готова стати в пригоді.

— От і гаразд. Будете їхати назад — дещо візьмете. Тільки — гов: про нашу умову нікому ні слова.

Леся кивнула головою.

— Ну, а щодо ваших поезій мушу сказати, що за останні кілька літ ви зробили помітний крок. — Франко вдарив об коліна руками, і Леся тільки тепер помітила, які в нього витерті штани. — Не будемо зараз вдаватися до аналізу ваших поезій, — вів далі Іван Якович, — але на шляху ви стоїте правильному. От хоч би взяти цикли «Подорож до моря», «Кримські спогади», котрі ви мені переслали, а надто «Contra spem spero!».

— Так-так, — втрутився Павлик. — То річ сильна і характерна.

— Virізняються вони поглибленим розумінням життя. А це, замітьте, головне. Література єсть життя. Це найправильніший кодекс справжнього митця. Життя — передовсім. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що воно розв'яже, те й буде розв'язане.

— Здається, пора б вам уже і про збірку подумати, — додав Павлик.

— Боюсь, нічого ще збирати.

— Не кажіть, є сильні штуки, — заперечив Франко. — Михайло має рацію: при поверненні додому зложіть увесь свій доробок і шліть нам.

— І чим хуткіше це зробите, тим ліпше... для загальної справи, — додав Павлик.

— Взагалі добре було б, щоб ви і ваші друзі взялися пропагувати все, що є гарного, розумного в нашій літературі. Народові підсовують таку убогу, натикану гнилими ідейками літературщину, що хоч сили наші й нерівні, хоч і перепадає нам, але не протистояти їй не можемо!

Франко підійшов до столика, щось там записав і став, задивився на засніжений двір.

— Гадаю, що й це буде нам під силу, — стиха мовила

Леся,— бо, правду кажучи, коли я слухаю проповіді, що «життя святих» розвивають у літературі дух героїзму, то мені самій хочеться зайву свічку в хаті засвітити, щоб ясніше було.

— Отже, домовились? — не то запитав, не то ствердив Франко.

— Так,— чітко відповіла Леся.— *Alea jacta est!*¹

— Жереб кинуто,— повторив Франко.

VIII

Вернутися б зараз назад, у Колодяжне, і писати, писати. Стільки думок і чуттів народила ота коротка зустріч у Львові.

А от доводиться їхати. За Львовом — Тарнів. За Тарновом — Краків... Гаї змінюють поля, поля змінюють гаї... Гори, долини — засніжені, білі. Чужі.

У Відні Косачів мав чекати Теофіл Окуневський. З його дочкою Ольгою Леся познайомилася ще в Києві, де вони разом навчалися музики.

Дівчата розсталися кілька років тому, і Леся ніколи не гадала, що доля знову пошле їх одну одній назустріч. Та, видно, не дарма кажуть: гора з горою не сходиться, а людина з людиною — неодмінно.

Величезний Північний вокзал у Відні був геть заповнений людом. Одні приїздили, інші товпилися до вагонів — кудись їхали, а поміж усім цим снували товстопикі, вусаті жандарми в начипчених до блиску гостроверхих касках.

Ольга Петрівна і Леся вийшли і стали оддалік. Ні вони Окуневського, ні він їх не знали. Тому, як було домовлено, Ольга Петрівна витягла й тримала на видноті останній номер «Зорі» — по цьому Окуневський має їх пізнати.

— За якийсь десяток хвилин до них справді підійшов високий, у довгому сірому пальті й циліндрі чоловік і, стримано всміхаючись, показав такий же номер журналу.

— Пані Косачева, панночка Леся? — запитав він, щоб пересвідчитись остаточно.

— Так,— відповіла Ольга Петрівна.

Окуневський чемно привітався, і одразу його бліде, з чорною — клинком — борідкою і короткими вусами обличчя набрало нового вигляду.

¹Жереб кинуто! (Лат.)

— А я вже думав — не приїдете. Народу стільки... Ну, ходімо...

Окуневський покликав носія і повів гостей до виходу в місто.

Надвечір'я, що поволі спадало на верхів'я дерев і високі шпилі ратуші та костьолів, робило місто якимсь непривітним, холодним. Чи від втоми, чи від цього першого неприємного враження було важко на серці, надокучливими здавалися допитування Окуневського — про дорогу, про Київ, про здоров'я...

Лунко цокотіли по бруку коні, і ті звуки чомусь нагадували Лесі ритмічний і такий же до нудоти одноманітний перестук вагонних коліс. «Додому, додому, додому», — віддавалося те цокотіння в думках. Гнітючими здавалися просторі, красивої архітектури будинки, за якими не було нічого видно, високі пам'ятники, що виринали з темряви мало не на кожному кроці, ажурні арки під'їздів... Хотілося швидше добратися до житла, впасти, забути від усіх цих переїздів.

— Дунай... Лесенько, під нами голубий Дунай!

Мама в захопленні. А від чого? Чим тут захоплюватися?..

Леся кинула погляд на річку. Яка ж вона, скажіть, голуба? Каламуть — і тільки.

— А цей міст — чуєш, Лесю? — його збудували кріпаки Розумовського?

— Розумовського?

— Еге ж. Коли він був російським послом у Відні.

Он якою ціною створювались усі ці багатства, уся ця пишнота! В уяві одразу постали ватаги полтавських, київських, чернігівських кріпаків, які на плечах своїх несуть з усіх усюд до Дунаю каміння, зраненими руками вкладають його, а могутні хвилі, ніби граючись, зносять усе те, збивають німечин з ніг, руйнують їхню працю.

Хто його знає, може, з тих пір і побуріла у Дунаї вода, розбавлена потом і кров'ю кріпацькими... А он скільки понад берегом заводів та фабрик! Їх теж будували мозолясті руки. Хай не полтавські, чернігівські, так галицькі, волинські, а все одно ті, яким бракувало шматка насущного.

Глухо прогуркотів під колесами міст, мов обзиваючись голосами далеких отих будівничих, коляска ще кілька разів повертала праворуч, потім ліворуч і зрештою зупинилась перед будинком з величезними яскраво освітленими вікнами.

— Приїхали,— мовив Окуневський.

Поки зносили речі, Леся встигла обдивитися вестибюль, перемовитися з швейцаром — старим чоловіком у голубій, розшитій золотом лівреї і трикутному капелюсі.

В готелі розкішно: картини, шафи з книжками, золочені люстри, мармурові, застелені коштовними килимами, сходи.

— Ця розкіш чомусь гнітить,— сказала Леся, як тільки Окуневський пішов, побажавши їм доброї ночі.

— Завжди в тебе якісь незрозумілі примхи. Бідність вражає, багатство — гнітить...

— Хіба не можна було найняти скромніший номер?

— Ти ж знаєш: Відень — світове місто, сюди з'їжджаються знатні особи... От коли ми поверталися з Флоренції, од дядька Михайла, то зупинялися в самому центрі. Там ще розкішніше.

— А я цим не захоплена. Красиво, але ж, як подумати...

— Ну, гаразд, годі,— перебила мати.— Філософії на сьогодні досить. Я теж стомилась.

Поки мати розкладала речі та милувалася з вікна містом, Леся вмилася, випила принесену служницею каву і шмигнула під перину. Стомлена дорогою, заколисана гомоном чужого міста, вона швидко заснула.

Отак воно буває часто. Те, що спочатку видається поганим, при уважнішому знайомстві краще, а на що сподівавшися — повертається проти тебе ж самого. І мама, і Окуневський такі мають рацію: місто справді чудове! Десь-то вже вона тоді, першого дня, дуже стомилася, що ніщо не милувало зір, і десь, видно, доля готувала їй новий жарт.

Як не є, а справи пішли своїм трибом. Більрот, оглянувши її та обмацавши довгими холодними (аж досі бридко!) пальцями, прийшов до висновку, що ніякої операції не потрібно. Він наклав на стегно гіпсовий бандаж, а оце вже днів кілька тому замінив його апаратом. В апараті таки зручніше — можна нагинатися, і нога майже зовсім перестала боліти. Погано тільки, що апарат важкий, і під час ходіння в ньому аж гаряче, багато не набігаєшся. Та й то сказати : скільки можна тинятися без діла по отих театрах, кафе та вулицях! Все оглянуто, все переслухано. Гаразд, хоч студенти не дають сумувати — приходять, розпитують, охоче розповідають про свої літературно-мистецькі справи, а то — вовком вий.

З допомогою Окуневського Леся взяла в тимчасове

користування піаніно. Їхня кімната перетворилася на своєрідний музичний салон. Всі суперечки — від того, чому в Венери Мілоської немає рук, до передвиборної «угоди» народовців з австрійським урядом — закінчилися співами. Виявляється, у цих лисів, як жартома назвала Леся галиччан, досить мелодійна музика. І Миколу Віталійовича вони знають незгірше. А Ніжанківський, Вахнянин і, зрештою, одей Гриневецький, котрий так охоче зголосився писати музику на її «Русалку», — то таки гарні митці.

Леся напівлежала на вузенькій канапці, переглядала щойно куплені газети. Гуляти більше не хотілося, та й погода чомусь зіпсувалась: зранку було морозно, сухо, а це враз одпустило, на вулиці заблищала вода — справжня тобі весна!

Газети забиті різними оголошеннями (навіть призовленнями до шлюбу та заочними освідченнями), проте на першому місці рясніють заклики, красуються портрети лідерів політичних партій і тут же — багатообіцяючі слова з їхніх гучних виступів та промов перед виборцями.

Австрія обирала парламент. Це було видно не тільки з газет. На вулицях, у кафе, театрах, навіть у готелі, де мешкали переважно приїжджі, — всюди говорили про вибори. Кампанія саме переживала ту стадію, коли до неї хоч трохи були причетні маси. Бо пізніше, коли вже діло дійде до призначення членів уряду, ні народовцям, ні угодовцям, ні радикалам робить буде нічого. Там справу вирішуватиме його цісарська воля...

Тож, поки не пізно, поки була хоч найменша надія, партії сперечалися, ганили одна одну, на всі лади вихваляючи свою політику, свою тактику.

І все задля того, роздумувала Леся, щоби з п'ятисот чоловік один (лише один!) міг проголосувати!

IX

В Любитові поїзд стояв недовго, і Франко ледве встиг посаджувати малих та вивантажити взяті в дорогу речі. Тепер усі ці клуночки, валізки, складені на скриньку з білизною і притулені одне до одного, лежали чималою купою.

— Ото набрали на свою голову, — бідкався Іван Якович і поскубував короткого рудуватого вуса. — Що будемо робити, Олю?

— Або я знаю, — обізвалась дружина.

На вулиці показалась однокінна підвода. Низенька черевата конячина сумирно брела, похнюпивши голову. З-під її лапятих копит раз у раз пахкала клубками курява.

— Гов, чоловіче! — вийшов назустріч Франко.

Кошлата бараняча шапка заворушилася, товсті шкарубкі пальці, що ледь виглядали з подертих рукавів свитини, спроквола сіпнули віжки.

— Та стій же, бодай ти лоп! — крикнув селянин, хоч та, кого це стосувалося, і не думала рухатись.

— Далеко їдете? — спитав Іван Якович.

— Ет, їзда наша. А вам куди тре?

— До Колодяжного. Тут, кажуть, близенько.

— Та близько... Ну, то сідайте, чи як? — Селянин закинув віжки на люшню і, поки Франко ходив по речі, сяк-так розправив на возі сіно. — Мать, у гості до Косачів, — не то ствердив, не то запитав він уже за селом.

— Вгадали.

— Тут нікуди більше. — Він помовчав, поки минули калюжу, і ні з того ні з сього додав: — Бабі моїй на старості добра закортіло. Причепилася: їдьмо та й їдьмо... Куди? Аж у той... як його... Та куди оце їдуть усі.

Франко згадав, з яким обуренням молода Косачівна писала в своїй кореспонденції про поневіряння переселенців на сході, і сказав:

— У Сибір, певне?

— Ото-то... Їдьмо, та й годі! А я кажу: «Лучше тутки згину, ніж маю волочити свої кості по світу. Ліпше там, де нас немає...»

Франко слухав, мрійними холоднуватими очима дививсь перед себе. «Скільки їх, безправних, знедолених, тиняється по світу... Коли б зібрались усі та стріпонули панів — пір'я з них полетіло б...»

Змовк і візник, задумався. Десь зачепила та розмова найпотаємніші струни його старечого серця — і от слухав тепер їхню невшісну мелодію, коб не чужі на возі, то й замутикав би, певне, в тон їй — повільно, неголосно...

— Ми й не спитали, Іване, як тут, чи не лютує хороба яка, — порушила мовчання Ольга Федорівна.

— Леся написала б, — заспокоїв Іван Якович, але для певності запитав: — Не чули, дідуню, пошесті тут немає ніякої?

— Чом немає? — ніби ждав цього питання старий. — Дивіть, як мене висушила, наче в'язове лико.

Ольга Федорівна стурбовано глянула на чоловіка.

— А що ж то за хвороба така? — допитувався Іван Якович.

Селянин повернувся, пильно глянув з-під насуплених кошлатих брів на подорожніх, на Франкові стоптани черевики і лиш потому сказав:

— Неправда. Куди не подайся — скрізь ця холера клята... Так уже змагає людей, що куди тим сухотам... Тільки не бійтеся, вона вас не рушить.

— Авжеж, авжеж, — підтакнув Франко. — А як же ви лікуєтесь, діду?

— Е-е, були б то ті ліки.

— А ви шукайте їх.

— Шукаю, сину... та дарма.

— Гуртом треба, громадою.

— Авжеж, твоя правда.

...І знову мовчання. Порипує віз на вибоїнах, стомлено пирхає конячина.

Опівдні Леся сіла за збірку. Ну й дивний же він, цей Франко, приїхав, не встиг привітатися й одразу з докором: чом до журналу нічого не вислала, чому збірку не подала, як домовлялися?.. «Нашій літературі так бракує справжніх талантів, а ви, яка може зробити багато для її розвою, не цінуєте часу...»

«Не цінуєте». Як гірко слухати! Вона б ні дня ні ночі не знала, аби здоров'я. А то що його зробиш, коли життя буває не любе?

Леся перечитувала поезії. Кожен вірш вона знала напам'ять, проте уважно вдивлялася в рядки свого дрібного письма, мов шукала в них чогось нового, незнамого.

...Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні.

Було приємно зустріть ці рядки, перечитати їх. Це ж про них сказали Франко і Павлик тоді у Львові: «Хай усі ваші поезії, Лесю, будуть такими пристрасними».

Багато дала їй та зустріч! Минуло вже кілька місяців, а вона й досі пам'ятає ту щиру розмову...

В кімнату долинув дитячий гамір, і Лариса Петрівна відірвалася од роботи, виглянула у вікно.

Стежкою до будиночка прямував оточений дітворою Іван Якович. В руках він тримав невеликого кошелика.

— Панно Лесю! — гукнув Франко, помітивши її. —

Ходіть-но гляньте на мій вилов. Файні в'юни у вашому озері.

Леся вийшла.

— Коли ж це ви встигли?

— Е-е, добрий рибалка завжди знайде час.

В'юни звивалися, пищали, але ніяк не могли вислизнути з цупких Франкових пальців.

Рибу віднесли на кухню, а Франко, у високих мисливських чоботях, позичених у Петра Антоновича, в старенькому тіснуватому піджачку, зайшов до кімнати.

— Гарно у вас: затишно, зелені стільки, простору. А я от ніяк не стягнуся на хатину. Дружина вже й докоряє, та й сам бачу — треба, а що поробиш? — Він пройшовся, став біля письмового столика, прочитав: — «Україно! Плачу слізьми над тобою...» Серцем сказано... Одначе мушу вам зауважити, Ларисо Петрівно: не сліз нам треба. Доволі вже їх вилито. «Втопить всіх імператорів би стало», — як писав Тарас Григорович.

Леся сиділа, поклавши хвору ногу на низенький ослінчик, і уважно слухала.

— Взагалі ж, — казав далі Франко, — останні ваші поезії — се такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося давно.

— Пишу, бо не могу мовчати. Душа болить.

— Чимало розвелосо в нас віршомазів, котрим нічого не варто сьгодні хвалити одних, наавтра — других. Їм аби гроші. А справжній митець має студіювати, шукати основу, на котрій виростає і щоденне горе, і великі ідеальні стремління до свободи та рівності... «Де правди не згас промінь пишний, там треба шукати любові та миру...» Так, здається, у вас?

— Навіть напам'ять знаєте? — зніяковіла Косачівна. — Була б я дужа... а з оцими-о кайданами далеко не підеш.

— Слово правди, Ларисо Петрівно, то грізна зброя. І байдуже, хто її вигострив: велетень чи хвора, слабо-сила дівчина.

— Для мене це вельми істотно.

До воріт підкотила парокінна коляска. З неї вийшли Петро Антонович з дружиною і Ольга Федорівна. Малі кинулися їм назустріч.

— Он вони де! — зраділа, помітивши у вікні чоловіка, Франкова.

— Надворі так гарно, а ви сидите, — мовила Ольга Петрівна.

— Я щойно з рибалки, завітав до панни Лесі показати в'юнів.

Косач і Франко сіли осторонь, біля вікна, а жінки хвалились покупками.

— Тобі, Лесенько, нову валізку в дорогу купила,— показувала Косачева.— І парасольку... Бо ж на півдні тепер спека.

— Спасибі, мамочко,— дякувала дочка.

— Ти знову погано себе почуваш? Ляж одпочинь,— турбувалась мати.

Покликали до вечері. Франко пішов перевдягатися, а Ольга Петрівна з гостею допомогли Лесі лягти. Косачева звеліла подати дочці вечерю в постелю.

Гостей помістили у великому будинку, в одній з кімнат, що вікнами дивилася в садок.

Та коли після вечері стали розходитись, Іван Якович запитав:

— А сіно у вас, Петре Антоновичу, є? Люблю спати надворі.

— Ще ж холодно,— зауважили жінки.— Весна хоч і рання, та непривітна якась.

— Нічого, здоровше буде,— мовив Іван Якович.

— Ну, тоді і я з вами,— підтримав гостя Петро Антонович.— Давай нам, Олю, рядна, ковдру і ще що там.

— Ото мені чумаки! — сплеснула руками Косачева.

Винесла рядна, і чоловіки пішли.

Було ще рано. Залізницею прогуркотів поїзд. Його довге скісне проміння прорізало вечорову сутінь і зникло, Прощуміли слідом високі тополі та приколійні кущі, і знову тиша.

Зненацька прямо над головою крикнув пугач, помовчав і обізвався знову.

— Зловісна птиця,— сказав Франко і запитав:— Як вам живеться, Петре Антоновичу?

Косач не поспішав з відповіддю.

— Подивися, як цього бідного мужика мордують, то й у самого серце кривавиться,— мовив зрештою.

Вони дійшли до клуні, спинилися.

— По правді, спати мені не дуже-то хочеться. Сядьмо де-небудь,— запропонував Іван Якович.

— Отут на возі хіба? — Вони посідали, звисивши ноги за полудрабок.— Оце розглядав справу,— вів далі Косач,— поміщик заборонив селянам проганяти худобу повз його садibu. Курява, мовляв... Яка нелюдянність! А спробуй доведи їм!..

Десь зовсім близько почулися голоси. Хтось когось про щось благав, а у відповідь синалися погрози і груба лайка. Раптом усе це — і недалеко розмову, і густі вечорові сутінки — прорізав голосний жіночий плач.

— Ой людоньки!.. Та що ж це робиться? — голосила жінка. — Та де ж вона тая правдонька в світі божому?..

Франко і Косач миттю опинилися за ворітьми.

— Це в Блощука, — сказав Петро Антонович, — певне, староста порядкує.

Обидва мовчки поспішили на крик.

...Посеред вузького двору стояла похнюплена черевата конячина. Висока розпатлана жінка одною рукою судорожно чіплялася за стареньку мотузяну обротьку, що обвисала на лишаюватій голові коняки, а другою тяглася до огрядного, з довгим костуром чоловіка, намагаючись схопити його за рукав.

— Та пощадіть же хоч нашу старість... ой боже ж мій, боже!.. — благала жінка.

Вони підійшли до гурту.

Посіпаки, що намагалися вирвати з заціплених жіночих рук недоуздок, відступили, забачивши Косача і незнайомого.

— Що тут у вас? — звернувся Петро Антонович до старости.

— Недоїмки, пане голова. Кілька разів попереджував, а далі вже нікуди.

— Нікуди?! — встряв у розмову Франко. Він ледве стримував гнів. — Нікуди, кажете?! А їм куди після цього? З мосту да в воду?..

— Це, ласкавий пане, нас не стосується. Закон. Нікому не дозволено його порушувати.

— Ми ж заплатимо, людоньки, — знову заголосила жінка, — заплатимо... але пождіть еку дняю. Бо де ж його взяти одразу? Змилуйтесь!..

— Та цить ти! — обірвав її чоловічий голос.

Щось знайоме вчулося в ньому Франкові. Поглядом відшукав чоловіка, придивився — він, той самий, що підвозив його сьогодні зі станції. Стояв простоволосий, видно, давно вже пізнав його, бо з надією дивився в очі.

«Справді, що ж тепер? Чим помогти небораці?»

— Законом передбачено й інше, — мовив, підступаючи впритул до старости. — Насильство та грубість не складає вам честі.

Староста обм'як: з ним розмовляли мовою закону. Хто зна, що воно за пан, ще попадеш у немилість. Косачі

з будь-ким не знаються... Однак про це треба рапортувати повітовому начальству, як велено.

— Гаразд, з поваги до вас... панове, — сказав підкреслено ввічливо староста. Він махнув рукою, і посіпаки облишили змагатися з жінкою. — Але це не звільняє тебе від недоїмок, — звернувся до селянина. — Чуєш? За тиждень навідаюсь.

Він згорда кивнув Косачеві і незнайомому, повагом пішов із двору. За ним посунула його свита.

Конячина, коло якої щойно точилася боротьба, враз лишилась сама, мовби нікому не потрібна. Вона ступила кілька кроків, зупинилася і, широко розставивши тонкі передні ноги, байдуже почала скубати моріжок...

Франко і Косач побули в дворі, поки все заспокоїлось, і тільки тоді попрощалися з господарем.

Над Колодяжним густішала ніч.

От і закінчилося коротке гостювання. До Ковеля Франка проводжали дружина — вона з малими ще залишалася, Ольга Петрівна і Леся.

— Ви ж, Ларисо Петрівно, не забудьте надіслати мені описання волинської хати, — прохав Іван Якович.

— Чи встигну до від'їзду? Може, з Криму приплю.

В Ковелі, як проїжджали головною вулицею, Франко не витримав:

— Дивуюся, чому не видно жандармів.

— Тобі все жарти? — докірливо мовила дружина.

— Які там жарти? Я просто не звик без охоронців. Та й як інакше? Мужичський поет, бунтар вільно роз'їжджає вулицями міста!

— А з Києва вже цікавились вами, — додала Косачева.

— От бачите! — ніби зрадів Іван Якович. — А ти кажеш, Олю, що я не правий.

На вокзалі їх уже чекав Косач. Він подав Франкові квиток.

— Викликають до Києва. І вельми спішно. Пояснення доведеться писати.

— Яке пояснення?

— Питають, яким чином Франко опинився в Колодяжному?

— Ну от, я ж казав, що це так просто вам не обійдеться.

— Та ну їх, зрештою, під три чорти! — махнув рукою Косач.

Повз них пройшов гурт селян з клунками за плечима. В одному з дядьків Франко впізнав Блощука. Він плівся

позаду, важко спираючись на сучкуватий костур. Селяни зупинилися трохи осторонь, познімали важку свою ношу.

— Таки поїхав? — звернувся Іван Якович до Косача. Той мовчки кивнув.

— Іване Яковичу, — попросила Леся, — друкуйте скорше отой мій допис, щоб хоч трохи зупинити цю повінь. Вони ж згинуть там.

— Неодмінно, Лесю, надрукуємо.

Вони стояли й дивилися, як переселенці, випереджаючи одне одного, кинулись до вагонів.

— Поволокли свої кості по світу, — сумно сказав Іван Якович.

Леся дістала хустинку і, стріпнүвши нею, витерла злегка набряклі червоні повіки.

Х

Це, мабуть, єдине місце у світі, куди вона прагнула і куди досі не могла потрапити. Все чекала слушного часу; нагоди, а вони ніяк не приходили.

Була неділя. Невеличкий старий пароплав, на який Леся сіла в Києві зранку, прибув до Канева надвечір. Пасажирів повідомили, що зупинка триватиме кілька годин, бо треба щось там полагодити, Леся, яка мала намір переночувати в Каневі і їхати далі іншим пароплавом, вельми зраділа цій нагоді.

Підніматися крутими сходами було важко, і час од часу вона зупинялася, оглядалася навколо. Он-он уже й могила, і високий хрест видніється на тлі голубого, злегка захмареного неба. Швидше, швидше!.. Щось ніби тягло туди, привертало погляд, змушувало схвильовано битись серце. І воно справді-таки розходилося, здавалось, от-от вирветься з грудей. Тоді Леся знову ставала, милувалася селом, що біліло в зелені садків та дібров.

«Убогії села, сумні невеселі!..» — згадалося. Справді, здалеку ніби й нічого, а вона ж знає, що за тими садками та біленькими стінами — горе й нужда нерозрадні. Як і колись, за життя Тарасового...

стежиною минули кілька чоловік, і Леся поспішила за ними.

— Ось і могила. Високий горбок, густо порослий травою, хрест. Оце й усе. Леся застигла, боячись навіть заговорити, аби не порушити врочистої тиші.

Коли пізніше вона розповідала про ці хвилини Михайликові, то, що саме думала, що відчувала тоді, — так і

не могла пригадати. Стояла, дивилась, і все. Потім нахилилася, зіпершись на кийок, поцілувала могилу. Так, так, це вона пригадує добре — поцілувала землю, поцілувала траву...

А потім ще підійшли прочани, поклали біля хреста невеличкий віночок із прив'ялих степових квітів. І Леся згадала, що зробила непоправний гріх, приїхавши сюди стак, з пустими руками. Вона почала й собі шукати, з чого б зібрати хоч невеличкий букетик, та квіток поблизу не було.

А люд валом валив — одні до могили, інші назад. Малі й старі, батьки й діти. Ось один із них — високий, зігнутий, ніби підмитий водою явір, — поклав на траву торбу, став навколшшки, помолвився на схід сонця і сів, знесилений, на моріг.

Леся пройшла довз нього, глянула пильно у висушене вітрами обличчя, всіяне глибокими зморшками.

— Сідай, дочко, — запросив старий. — Бачу, й тобі не легко ходять по світу... Сідай. — Він навіть одкинув край свитини, даючи місце.

— Спасибі, діду. І не втомилася.

— А здалеку мандруєш?

— Із Києва. А ви?

— Не питай. Що перекотиполе, то і я. Куди вітер, туди мене й несе. У Лавру, дочко, йду. А звідки — сам не знаю. Було мене і в Таврії, і на Хортиці, і в Полтаві... і де тільки не носило старого.

Чомусь у неї особливий потяг до бувалих людей. І, певне, вже до кінця віку залишиться в неї особлива повага до старих, зношених життям людей. Та й вони до неї обзиваються, немов бачать у її очах приязнь.

— Кажеш, із Києва? Знаю, знаю це диво-місто. От скільки не топчу землю, а туди тягне. Так я ото помандрую та й повертаю на Київ. — Він глянув знизу вверх на хрест, на могилу і поманив Лесю ближче до себе. Вона сіла поруч на траві, витягнувши вперед хвору ногу.

— Давно це в тебе? — співчутливо запитав старий.

— Давно. Вважайте, з дитинства.

Дід скрушно похитав головою і, прихилившись до Лесі, прошепотів:

— Гадась, даремно вони поклали той камінь? — показав рукою на важку кам'яну брилу, що лежала на могилі Тараса, оглянувся довкола і мовив: — Боятся. Щоб люди ножів отих не дістали — боятся.

— Яких ножів, діду?

Старий пильно глянув на неї і додав:

— Ножі тії — чуєш? — там, коло Тараса лежать. Нагострені. І сокира теж там. Як умирав Тарас, то звелів положити їх коло себе. «Коли треба буде, — сказав, — одкопаєте і візьмете». От вони й бояться тепер, щоб люди не дістали тих ножів, і камінь оцей навалили. Та ще й вартують щоночі.

«Он про що мріє народ, — думала Леся. — А що ж тоді сказати про нас, про всі оті суперечки та дискусії? Бурі в склянці води, та й годі».

Сонце сховалось за далекі гайки, і Леся почала збиратися.

— Ітимеш? — запитав дід.

— Час уже.

— Шкода. Любиш, бачу, людей. — Він теж став збиратися: згорнув і кинув на плече свитину, надів торбу, перехрестився: — Ну, то бувай здорова. А мою казку не забувай.

— Щасливо й вам, діду. Не забуду.

Леся стала на високім пагорбі й замилювалась голубою стрічкою Дніпра-Славутича, далекими, що ледве виднілися в передвечірньому серпанку, курганами. А десь із глибини пам'яті звертанням зринали до неї Кобзареві слова:

Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита...

— Бачу, батьку, — шепотіла Леся. — Я розкажу... і за що полягли козацькі буйні голови, і чому люд України стогне в кайданах.

В тушавині витьохкували соловейки, пахоцями широкого степу дихало надвечір'я, а вона йшла, вперше, мабуть, не звертаючи на це уваги.

XI

Хвиля революційних заворушень котилась по Росії. Розгойдувалася вона десь там, на півночі, на берегах далекої Неви, високим гребенем здіймаючись аж на Уралі, у Підмосков'ї, Катеринославі, Одесі...

Затиснута зусуди тісними шеренгами синьомундирни-

ків, хвиля билася, підмивала трухляву споруду, котру ось уже мало не триста літ зводили 'омиті потом і кров'ю народу руки Романових. Щодня убувало хвилі, висихало за щільними дверима глухих казематів. Та струмочками, невеликими потічками набігали нові її сили — і марно чекали сатрапи спокою...

Однак вони не тільки чекали. Поки Лєся їздила на лікування, чимало її київських друзів було кинуте в темні підземелля Косого капоніра, чимало вислано...

В «Плеяді» теж настало затишшя. Вона так і завмерла — з нескінченними розмовами та суперечками на устах, з добрими пориваннями в серці. Поїхав Михайло — йому запропоновано замість Київського аж Дерптський університет, якоюсь холодною, байдужою зробилась Шура.

Збиралися тепер рідко. Та коли й сходились, то більше говорили про музику, «улітіли» (так називали писання), короткі оповідання чи вірші.

Та Лєсине серце рвалось туди, де кипіло, до тих, хто в муках виборював нове, поки ще не знане ніким, але до болю жадане життя. За нього вже піднімалися не одиниці, не окремі, як їхня «Плеяда», далекі від активної боротьби гурточки, а маси знедолених, напівголодних. Щодня бредуть вони через залізні брами Південноросійського, Гретера і Криванека, кубляться в низеньких, наспіх зліплених хатинах десь поза містом, але духом незламні. Серед них і Галя Ковалевська, і Віра Крижанівська, і молодий, здібний, як розповідають, пропагатор — студент Анатолій Луначарський, і Богдан Кистяківський, з яким познайомив її листовно Павлик, і Тучапський.

Тучапський чомусь особливо її зацікавив. Першого ж вечора, коли вони зустрілися в Галі (це було, здається, минулого тижня), високий, трохи згорблений Павло Лукич полонив її увагу. Щось було привабливе і в його манері розмовляти з людьми — спокійно, без нав'язування власної думки, — і в зовнішній скромності, навіть у худорлявому, оливкового кольору обличчі, що світилося внутрішнім благородством.

Того вечора, пам'ятається, він прийшов змоклий від дощу, зосереджений. І з ним Віра — як же її? — ага, Віра Григорівна. Вони, певне, близькі друзі, навіть, здається, більше.

Щойно з'явився Тучапський, у невеликій кімнаті Ковалевських одразу пожвавилася. Він дістав із внутріш-

ньої кишені зім'яту книжечку і, підступивши ближче до світла, прочитав: «Русская социал-революционная библиотека. Книга третья. Манифест Коммунистической партии Карла Маркса и Фридриха Энгельса. Перевод с немецкого, издана 1872 года с предисловием авторов. Женева. Вольная русская типография. 1882 года».

Пригадалося, як Іван Якович розповідав про женевську групу російських емігрантів, котру зорганізував Плеханов і яка ставить своїм завданням пропаганду революційних ідей у Росії. Так-так, тоді згадували вони і «Манифест», і «Хто з чого жие» Дікштейна, і ще кілька книг, котрі конче треба поширювати на Україні.

То, отже, і ці — Тучапський, Віра Григорівна, Луначарський і ще, кажуть, якийсь Мельников — є тими самими пропагаторами!

«Відкриття» втішило Леся. Виходить, тепер, після кількох відвідин їхнього гуртка, і вона належить якоюсь мірою до них і навіть має доручення.

«Серед молоді чимало занепадницьких настроїв. Їх викликали арешти й заслання. Декотрі подумують, чи не краще переждати цю бурю десь у надійному затишку... То чи не могли б ви, Ларисо Петрівно, написати щось проти цього?»

Ці слова, сказані їй на останньому зібранні Тучапським, знову зринули в думках. Справді, проти цього варто вискупити. І не тільки варто — необхідно!

Леся встала, підійшла до етажерки, де серед інших стояло кілька новеньких книжечок, взяла один томик.

— «На крилах пісень», — прочитала вголос. — От і вийшла, народжена в муках та безсонні, перша збірка. Далека ж ти, поетко, од землі, од людей. Крила, пісні... Ніби й цінять тебе, а коли вчитатися в твоє писання, — бідне воно, ой яке ще бідне!

Леся взяла книжечку і в задумі почала гортати. «Надія»... «Конвалія»... «Сафо»... Знову «Надія»... «Подорож до моря»... «Сім струн»... «Кримські спогади»... Оце й усі атрибути: крила, пісні, струни, спогади... А де ж сокира, де меч, що здійма вражі голови з плеч, де «к топору зовите Русь»?.. Ну, є тут кілька годящих поезій, а життя он яке багате на болі й страждання, на боротьбу!

У двері постукали, раз і вдруге, і тільки тепер Леся згадала, що вдома вона сама, що мама з меншими пішла до Лисенків.

Встала, м'яко постукуючи гумовою п'ятою апарата, відчинила двері.

— Галя?! — здивувалася, побачивши перед собою Ковалевську. — Та ти ж у від'їзді?

Ковалевська щільно причинила двері, приклала палець до уст.

— Не кричи, — мовила спокійно, — стіни теж мають вуха. В тім-то й річ, що мене в місті нема. — Вона стомлено сіла на канапку, уникаючи сонця, що так і рвалося крізь шибки. — Я сіла, а ти збирайся. Та хутко. І не допитуйся: куди та чого. Збирайся, і все.

— Ну й ну, — тільки й відповіла їй Леся. Вона швидко дістала з шафи легеньке пальтечко, наділа капелюшок і стала.

— Тепер ходімо.

На вулиці взяли візника і покотили Бібіковським бульваром униз, повз Галицький базар, на Святошино.

Леся, звичайно, догадувалася, куди везе її Галя, — та давно вже обіцяла познайомити з Ювеналієм Мельниковим і його школою. Про цю школу, чи то пак — слюсарню, організовану на зразок описаних у романі Чернишевського кравецьких майстерень, Леся чула багато. Одні — і таких була більшість — схвалювали це починання, вбачали в ньому зародок нових суспільних відносин, інші вважали школу даремною затією, з якої вийдуть хіба що добрі ремісники, слюсарі, котрі потім робитимуть відра, лагодитимуть самовари і чайники для того ж таки «вищого світу».

Та які б там скептичні просторікування не розходились, школа-майстерня жила. Від легальних читань у ній перейшли до недільних лекцій та бесід про події в імперії та за кордоном, про політичні права, освіту і поліпшення життєвих умов трудящих.

Таких шкіл і гуртків у місті ставало все більше. І все більше виходило з них не стільки вмілих майстрів, як відмінних пропаторів нового, початого Марксом і Енгельсом вчення про комунізм. Мов святиню, несли в маси оті слюсарі, кравці, ливарники, чоботарі ідеї соціалістичної перебудови світу. Натхненні, вони запалювали, гуртували народ і кликали до борні за краще майбутнє. З невеличких іскорок поволи, але незгасно розгорялося полум'я, що зігрівало надіями серця трудівничі.

Доїхавши до Святошина, до перехрестя доріг, далі пішли пішки. Малопомітними стежинками добралися до Сирецького лісу і десь усередині його відшукали зарослий ліщиною видолинок. За першими ж кущами їх зупинили, запитали пароль і спрямували далі.

В центрі видолінка, на невеликій галявині, вже були люди. Одні сиділи на рутвянім килимі, інші стояли групами і розмовляли.

Галя підійшла з Лесею до одного гурту. Вона просто і, як здалося, трохи навіть грубувато, по-чоловічому подала всім руку і відрекомендувала подругу:

— Оце нова наша товаришка, Лариса Косач.

— Або?..— запитав невисокий, з довгим, посрібленим густою сивиною волоссям чоловік.

— Або — Леся Українка,— додала Галя.

— Гадаю, так буде краще,— стримано посміхнувся сивий і подав Лесі худорляву, зчорнілу в долоні (мабуть, од металевого пилу) руку: — Мельников.

— Ювеналій Дмитрович,— додала Ковалевська.

— Для повноти анкети — можна й так.

Про Мельникова Леся вже чула, знала, що побував на засланні і повернувся звідти ще більше переконаний у правоті своїх поглядів.

Та тут, виявляється, і Луначарський, котрий теж цікавив її не менше, і Віра Григорівна, а отже, десь поблизу і Тучапський... Справді, ледве встигла Лариса Петрівна обмінятися кількома фразами, як з ліщини вийшли і попрямували до них двоє. В одному Леся одразу ж пізнала Павла Лукича. Він був у тому ж капелюсі, тій легенькій тужурочці, в котрій приходив тоді до Ковалевських.

Тучапський теж, видно, пізнав свою недавню знайому, бо перший подав їй руку.

— А це Мержинський, Сергій Костянтинівич,— підвів він того, з ким щойно прибув, і одразу почав якусь ділову розмову з Мельниковим.

Мержинський був їй невідомий. Хто він, звідки, чим займається? Чому досі про нього ніхто не згадував? Розпитувати про це було незручно. Галя, видно, теж нічого не знає, бо Мержинський сам їй відрекомендувався.

Народу на галявині побільшало, і Мельников, порадившись з товаришами, закликав усіх до уваги, став посеред галявини.

— Товариші!

Це слово він вимовив не вельми голосно, але так, що чули усі. «Товариші», — повторила вона в думках. То, виходить, віднині всі оці спрацьовані, загартовані життям робітники, ота молода поросль, що примощувалася поміж деревами, — всі вони її товариші, друзі, побратими. Яка ж вона багата, яка щаслива, яка міцна!.. «Міцна? — перепитав якийсь внутрішній голос.— Ні, ти хвора,

ти слабосила, тобі з ними не по дорозі, тут потрібні дужі руки...» — «Ні, ні! Не слухай,— обізвався інший голос,— пам'ятаєш, що сказав тобі Іван Якович? Народо-ві потрібен меч. І байдуже, хто його вигострив — здорова чи хвора людина. Ти теж підеш з ними, друзі не дадуть тобі відстати...»

— То як наше замовлення, Ларисо Петрівно? — нахилився до неї Тучапський.

Вони сиділи під крислатим дубом, що самотньо здіймався над ліщиною. «Що він має на увазі? Ах, так! Оту поезію, про котру говорили минулого разу».

— Певне, ще не готова? — перепитав Павло Лукич.

— Так. Але завтра буде,— відповіла впевнено.

Тучапський більше не став відволікати її уваги, заслухався й сам, втупивши погляд у шматочок прозорого неба, що голубів між деревами.

А Ювеналій Дмитрович уже розповідав про недавню катастрофу на криворізьких копалинах, що належали французькій залізорудній компанії, про десятки загиблих робітників та нелюдські умови праці під землею, про нечуваний визиск.

— Нам закидають, що боїмся праці,— вів далі Мельников.— Ні, панове! Не праця лякає нас, її ми високо цінуємо, бо тільки вона одна дає право на щастя в житті. Але ми проти здирства, ми проти праці на втіху одному, ми за працю для спільного блага. В цьому бачимо своє щастя.

Голос його, спокійний, рівний,— таким буває він у людини чесною, впевненою в правдивості своєї справи. І чи то від простоти його думок, чи під враженням яскраво мальованої картини прийдешнього обличчя присутніх яснішали, ніби зігрівав їх якийсь невидимий промінь, наче лагідна материнська рука розгладжувала зморшки на їхніх передчасно зістарених лицах.

— Але знаймо,— так учить Карл Маркс і Фрідріх Енгельс — ніщо в природі само по собі не виникає, ніщо так просто не поступається новому,— лунав голос Мельникова.— Капіталізм — людське зло, він уже своє віджив. Собі ж на лихо він породив пролетаріат — свого могильника. Часто кажуть: капіталізм ще міцний, у нього тверда опора. Так, міцний. Але скажіть: чи довго може триматися споруда, основа котрої,— тобто ми, народ,— хитка, а вершина, цебто капітал, переобтяжена золотом, в котре перелито піт наш і нашу кров?

— Розпадеться! — гукнув хтось.

— Од першої ж бурі розлетиться!

— Правильно, розвалиться така будова. Але тої бурі не ждати треба, а самим її накликати, готуватися до неї. Капітал чіпляється за все, аби втриматись, над головою наших крапчих синів і дочок він заносить кривавий меч, тисячі гноїть у тюрмах, у казематах, у Сибіру. Тож не чекати нам своєї черги! Всім, хто живий, у кого серце гаряче, — до боротьби за правду, за щастя!

Мельников закінчив, а останні його слова лунали й лунали в Лесиних думках і якомсь ніби самі по собі переливалися там у поетичні рядки:

Вставай, хто живий...
В кого думка повстала!

Як їй раніше бракувало цих слів! Як вона шукала-вишукувала їх у години натхненної праці! Вірш народжувався — слово за словом, рядок за рядком; Леся бачила, відчувала його серцем, вогонь якого так уміло і так непомітно розпалив оцей звичайний слюсар. Вона ладна була встати і тут же, при всіх, читати — хоч не всю, не до кінця зроблену, зате виношену в серці поезію. Але хай вона одшліфує, вигострить її і вже тоді, мов крицевий двосічний меч, віддасть своїм друзям-товаришам.

Хто це говорить? Так-так, це Мержинський, Сергій Костянтинович. Соціал-демократи Мінська вітають київських сябрів і бажають їм успіхів. Вони послали його сюди, щоб налагодити тісні зв'язки, бо мета у них спільна і шляхи одні.

Який у нього сухий, надсадний кашель, як важко йому говорити! Чому він так кашляє? І чому й він — як і Тучапський, і Мельников — худий, блідий? Чому так палають у нього очі?

— Він теж недавно з тюрми.

Хіба вона питала про це у Віри Григорівни? Певне, та сама вирішила сказати.

Мержинський говорив недовго: кашель зовсім знеміг його. Сергій Костянтинович затулив рота хустинкою, обличчя його побагровіло, очі налилися слізьми і поїнялися ще яскравішим блиском.

Сходку оголосили закритою, робітники невеличкими групами підходили до Мельникова, Павла Лукича, обмінювалися якимись книжечками, брошурами і розходились — поодиноці, по два зникали в гущавині.

Десь воркувала горлиця, вистукував дятел, в лагіднім промінні, наче дитина в купелі, пливла небом хмаринка...

Та раптом од міста долинув могутній голос заводського гудка, заглушив чарівні звуки весни. Він лунав довго, мов кликав кудись в інший світ — і далекий, і невідомий...

XII

Наче й не багато минуло тих літ, а скільки подій на тернистій життєвій дорозі. Одружились Михайло і Шура (от уже несподівана пара!), написано нові поезії, п'єси, оповідання... Демонстрації, обшуки, арешти... А ще ж і ота ганебна для всіх чесних людей коронація Миколи II. Сам бог відає, скільки ця подія вточила їй і так слабкого здоров'я! Особливо лицемірство отих плазунів-писак, що курили фіміам російському катові. Треба ж уродитись і жити отаким — без серця, без душі, без власної гідності. Ганьба, та й годі!..

Проте найуразливіша з-поміж усіх подій цього часу — смерть дорогого Михайла Петровича. Ось уже скільки минуло років, а перед її очима, чи закрий їх, чи розплющить, зжовтіле, все в зморшках обличчя, геть посивіле волосся, довга, на півгрудей, сивувата дядькова борода... Скінчилися незгоди, суперечки, страждання. Навіки змовк голос, назавжди перестало завмирати в жалих по рідному красві невгамовне серце. І вже не почує вона ні жартівливого «Леся-Сафо», ні сердечних порад, ні суворих, але щирих осудів... Коли б хоч не була на той час біля нього, не торкалась його рук, його речей, може, не так було б жалісно. А то ж (десь уже все життя на таких різних контрастах) — чудова Софія, квітуча, оточена буковими гаями та полонинами, сповнена шуму сріблястих потоків Владая і — недуга, щоденне згасання, нарешті неблаганна, немилосердна смерть...

Хто відає, може, і вона їде оце в останні свої мандри, може, отут, на випаленій сонцем, потрісканій далекій землі знайде собі вічний спочинок. Хто знає?.. Все може бути. Бо доки ж то зноситиме її серце, доки витримуватимуть нерви всі оті операції, кровні і безкровні, всі оті процедури, од яких її вже просто нудить і кінця яким, видно по всьому, нічого й ждати? Є ж таки якась міра, якась межа?..

Ні незаймана краса Південного Криму, ні раптова свіжість, ні навіть увага коханої тіточки Олени, доля якої колись спричинила написання першого вірша, — ніщо не радувало Лєсиного серця. Думки полонили, спов-

нили її душу знайомими вже напіврозпачем, байдужістю, бажанням єдиного — спокою.

Леся сиділа мовчазна і лише зрідка, коли товстий, балакучий пасажир, що раз у раз підсакував напроти, вигукуючи: «Море! Дивіться, море!» — виглядала в маленьке, затягнене легкою завісою ранкового туману віконце. Машталір, якого Леся ще не встигла розгледіти, бо виїздили рано, на світанку, не гнав коней, і коляска м'яко котилася розмитою дощами кам'янистою дорогою, заколисувала. Двічі, а може, й більше, задрімала сидячи, і тоді, наче марево, перед її очима зринали то зовсім далекі, то навпаки, недавні, свіжі картини життя. Деся ніби співали, вигойдуючись на довгих березових косах, чарівні мавки; веселий гурт молоді водив купальські таночки... Місячні ночі у Гадячі, сріблястий Псьол... А то раптом привиділись київські вулиці, якісь крики... І все це поглинав могутній заспокійливий шум. Який він приємний, лагідний. Так тільки гомоніли їй могутні дуби. Одначе — що-ж це, хто співає їй колискову? Леся розплющила очі: на віконці вигравали ясні сонячні промені, а поруч, за десяток метрів, шуміло море. Здавалося, вони їдуть по ньому, білогриві коні везуть їх у якусь казкову країну, де мир, і спокій, і відрада для душі.

Хтось прочинив дверцята, і гомін моря линув у тісну коляску. Розвіялись галюцинації (останнім часом вони почастишали). Леся навіть запропонувала вийти зустріти світанок. Візник порадив, що найкраще це зробити на горі. Він гукнув на коней, замахав над їхніми спинами довгим батогом, і під колесами зашурхотіла дорога.

Коляска насилу виїхала на підгір'я, спинилась. Пасажири посходили.

— Ялос! Ялос! — загукав, показуючи рукою вперед, неспокійний попутник. — Так назвали місто прадавні греки, — пояснив він. — Вони пливли морем, довго блукали в тумані, а коли одного ранку побачили залений берег, радо закричали: «Ялос, Ялос!...» Відтоді й пішло. Ну, а наші вже переінакшили і з Ялоса зробили Ялту.

В широкій долині, оточене з трьох боків горами, над самісіньким морем лежало місто. Власне, воно ніби виходило з моря чи, навпаки, входило в нього. Будинки стояли так близько біля води, ніби справді збиралися викупатись, наче бавились хвилями, що котилися в затоку з неосяжної даліни — аж від берегів Анатолії.

— Боже, яка краса! — обізвалась, ні до кого не звертаючись, тіточка Олена.

Леся не відповіла їй. Та й що було казати? Вона воліла в таких випадках мовчати — нехай говорять струни серця, нехай плетуться думки. Бо що оті буденні слова про красу! Хіба збагнеш одразу замисленість струнких кипарисів і суворість нагромадженого всесильною рукою природи каміння, ледве вловимий шепіт розкішної зелені і оту вільну, ні від кого не залежну широчінь моря! В Одесі та й тоді в Євпаторії воно чомусь здавалось не таким. Близькість гір, відсутність людей робили його якимсь величнішим, недоступнішим, таємничішим.

Навіть сонце замилювалось цією красою. Піднялося і здивилось на стрімкі скелі Ай-Петрі, на широке, що справді нагадувало спину ведмедя, погір'я Аюдагу, на виплекані промінням розкішні сади й виноградники, обперезані, мов рушником, звивистою гірською дорогою.

А Ялта очищалася від туману, наче дитина вмивалася після сну свіжою криничною водою. Марево ховалось в ущелинах, блякло на сонці, відкриваючи очам нові й нові чудові витвори природи-матінки...

Сонце, гірське повітря, морські прогулянки незабаром поставили Лесю на ноги. Вернулась бадьорість, майже вгамувались нерви, а щоденні купання — от наче й звичайна справа! — додавали сил, наснаги.

Жити б отут роками, то, може, й утопилося б її горе в морській безодні, а може, й не було б його зовсім.

Та вже! Минулого не вернеш, плачем та скиглінням біді не допоможеш.

Цілими днями Леся була на морі. Зранку, як тільки піднімалося сонце, брала з собою куплену колись матір'ю парасольку, книгу або журнал і пускалася в мандри. Мешкала в Чукурларі — невеличкому передмісті Ялти, і дорога до моря була доброю ранковою прогулянкою.

Друзів чомусь не знаходилося. Певне, її хворобливий вигляд, скромні достатки не викликали особливого бажання знайомитись. До того ж і одягалася вона не так, як оті розбещені московські панночки, в котрих тільки й на думці розваги, флірти, знайомства. Ні нових суконь, ні модних кофточок в її гардеробі. Дещо поперешивала, поперелицьовувала, та так і буде. Бо де ж його набрати отих карбованців, коли куди не кинь — гроші і гроші... Гаразд, хоч трапився оцей підробіток — уроки з французької. Як не є, а на харчі собі заробляє. Все ж легше батькові. Рада б і зовсім у нього не брати, час уже своїм хлібом жити, та що вдієш? Мусиш. А так би хотілося

послати додому кілька десятків карбованців — порадувати намучене щоденними клопотами батькове серце. Бо ж у нього, крім неї, он уже піднялися і Ліля, й Оксана, і Микось. І кожному дай, кожного зодягни, взуй, ще й на учобу найди...

Намагалася заощаджувати, скорочувала свої витрати навіть на дрібному. Інші приїжджі понаймали кімнати у центрі міста, поблизу моря, харчуються в ресторанах і кафе, щодня ходять у театр, а в неї маленька кімнатка на околиці, сама варить собі їсти, а в театрі за кілька тижнів була всього-на-всього двічі, та й то на тіточчині гроші.

З тіточкою Оленою було куди краще. Вона й на базар збігає, і поторгується, і зварить, і попере, а тепер, як поїхала,— важкувато самій. Обіцяє приїхати Михайло з Шурою і Ганною Іванівною. Та й мама казала, що десь пізніше одвідає, а немає, нема поки що нікого.

Леся поверталася з моря. В одній руці тримала валізку і парасольку, в другій — палицю, без котрої тепер уже не могла. Дорога крутилась, збираючись вище і вище на підгір'я, і Леся часто зупинялася, відпочивала і знову рушала далі.

Неподалеку будинку, в котрім мешкала, ще оддалік помітила знайому людину. Десь бачила її, а от де і коли — не пригадає.

Наблизилась. Чоловік ступив назустріч. «Та це ж той, що на сході виступав, на Сирці... Як же його?.. Ще й привіт передавав од мінських соціал-демократів. Ну, як-бо його?» Та роздумувати вже було ніколи. Пість став на дорозі.

— Пізнаєте, Ларисо Петрівно?

— Ви знаєте навіть моє ім'я?

— А ви, певне, забули?

Лариса Петрівна зніяковіла.

— Мержинський, Сергій...

— ... Костянтинівич,— додала Леся.— Не забула, а просто не сподівалася тут зустріти.

Вони привіталися і все ще стояли в нерішучості.

— Сердечне вам вітання од Віри Григорівни, Галі і од Тучапського. Це він направив мене до вас.

— Спасибі. А то я вже починаю занепадати духом.

— Чого б то?

— Сама... кругом чужина...

— Даремно. Я вам і гостинці привіз. А це...— дістав

кілька асигнацій і простягнув Лесі,— це вам допомога. І ради бога не відмовляйтесь. Таке доручення маю: передати у власні руки.

Лариса Петрівна не знала, що їй робити.

— Візьміть... товаришко Лесю.

— Змусили ви мене розгубитися, Сергію Костянтиновичу. Стоїмо обом серед дороги... Ходімо до хати, осьдечки вона, там і поговоримо.

Маленька, на два вікна кімната, в кутку старомодне, акуратно прибране ліжко. На столі — книги, папери, записники. А поряд з чорнильницею, в малюсінській чарочці, — пучечок дрібненьких гірських квіточок.

— Оце такі умови митця? — співчутливо спитав Мержинський. — Скромно, навіть занадто.

— Добре, хоч це знайшлося. В центрі таку ціну луплять, що жах.

— Про це ми й догадувались. То прошу, Ларисо Петрівно. — Він знову дістав і поклав на столі гроші.

Що з ними робити? Відмовитись — незручно, адже товариші справді проявили до неї увагу, взяти — теж якось... Зрештою, після приїзду в Київ їх можна повернути, внести до тієї ж таки каси.

Лесю подякувала.

— Розкажіть, що там нового, як ідуть справи? — вона посадила гостя на єдиний старенький стілець і почала готувати підвечірок. Невдовзі принесла низенького дитячого стільчика і сіла, впершись спиною в ліжко. Хвору ногу незручно випростала.

— Може, вам тут краще? — встав із стільця Мержинський.

— Ні, ні, не турбуйтеся... Мені краще, як нога не висить. Так є новини, кажете? Приємні, багато?

— Є чимало і приємних. Насамперед мушу вас повідомити: всі соціал-демократи Києва злились в один «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Такий союз ще раніше організований Володимиром Ульяновим у Петербурзі, незабаром буде в Мінську та інших містах. Назриває, Лесю, — він вимовив її ім'я якось по-особливо, ніжно, — необхідність з'їзду. Передбачається скликати його десь на початку наступного року.

— Славно, бачу, працюєте, — мовила Лесю, — а я... а мені, мабуть, не судилося...

— Ну, що ви, Лесю! Одужуйте швидше, повертайтеся і — до роботи. А стане її всім... «хто живий, в кого думка повсталася». Хороший, скажу вам, вірш! Його часто

цитують на зібраннях, а деякі оратори так і закінчують свої виступи: «Вставай, хто живий, в кого думка повстала!»

— Не перехвалюйте, Сергію Константиновичу. Ці слова я вихопила з промови Ювеналія Дмитровича, тоді — пам'ятаєте? — на сході, де ми познайомились.

— Пригадую, — пожвавішав Мержинський. На запалих щоках його виступив слабенький рум'янець. — А я щось не чув у нього таких слів.

— Ну, не такі точнісінько.

— То інша річ. Знаєте, цю поезію добре було б перекласти по-російськи... «Вставай, хто живої...»

— Далі? — засміялася Леся. — Читайте далі.

Мержинський задумався на мить.

— Ні, не виходить. Рожденный ползать, летать не может.

— А ви мене втішаєте: одужуйте, приїжджайте... і що з того? З моїм смутком хіба що на цвинтар, щоб не морочити голови ні собі, ні людям.

— Не сподівався я, що ви така вразлива. А хіба ваші поезії, ваше слово не служать загальній справі?

— Та знаю, знаю. І не од вас першого чую. Але як подумаю, скільки вже тих мук перенесено і скільки ще попереду, — жити не хочеться.

— Це вже просто-таки, даруйте, нерозумно.

— Облишмо краще цю тему... Я зараз. — Вона вийшла і незабаром повернулася.

— Еге ж, ще забувся вам про газету сказати. Випустили вже кілька номерів. Правда, на гектографі, малого формату, але все-таки газета. «Вперед».

— Отут, можливо, я б таки справді стала в пригоді.

— Так воно й передбачається. Будете першим її літературним працівником. — Мержинського, видно, й самого хвилювала ця думка, бо говорив запально. — А там, як матимемо справжню друкарню і газета стане солідною, вестимете питання, скажімо, літератури, публіцистики.

— Гаразд, Сергію Константиновичу, я готова хоч зараз. А повернуся на тихі води — з охотою помагатиму. Тільки публіцист з мене абиякий. Та й теоретик нікудишній. Простудіювала оце половину першого тому «Капіталу» — Тучапський дав мені перед від'їздом — і, знаєте, чим далі читаю, тим більше застається для мене незрозумілого. Що ви на це скажете?

— Скажу, що ви надто поспішаєте з висновками, не прочитавши книги. Адже це не белетристика.

— Можливо, й так. Одначе заговорила я вас. Коли ж ви приїхали?

— З тиждень тому. А зупинився в Сергія Васильовича Стаханова.

— В завідувача народною бібліотекою?

— Еге ж. Він і допоміг мені знайти вас. Ви ж, здається, активний читач його бібліотеки?

— Так-так!.. То-то він і розпитувався в мене... Отже, він теж...

— Це свій чоловік, надійний. І знаєте, об чім я вас одразу ж, щоб не забути, проситиму? Треба допомогти бібліотеці придбати хоч один-два примірники «Кобзаря». В них немає жодного. Як це зробити — подумайте. Спишіться, з ким необхідно, попросіть, щоб прислали або краще передали.

— Гадаю, що зроблю те без особливих труднощів. В Одесі живе наш добрий приятель бібліограф Комаров. У нього що завгодно можна дістати.

— Ото й напишіть йому, і неодмінно познайомте листовно з Сергієм Васильовичем... Бачте, а ви все: «Що я можу та куди я із своїм здоров'ям?» А такі люди, як Комаров, нам конче потрібні. Ви розумієте? З Болгарії, з Женеви література йде до Львова, Одеси, а звідти недалеко Донбас, Катеринослав... Уявляєте, як це зручно?

В кімнаті стемніло, і Леся засвітила лампу. За чаєм Мержинський розповів їй ще чимало цікавого. Раніше він чомусь здавався їй мовчазним, а тут — чи вплив моря, чи щось інше спричинилось до цього — виявився гарним співрозмовником, Леся навіть пошкодувала, що раніше, в Києві, не зацікавилася з ним ближче.

Погостювали та й поїхали собі Михайло з Шурою, Ганна Іванівна, і Леся знову залишилася сама. Доробляла розпочату ще в Колодяжнім «Блакитну троянду», писала нові поезії, читала.

Читала й читала «Капітал», «Кримські легенди», «Нове слово» — журнал, в котрім привертала її увагу філософські трактати Володимира Ульянова та Георгія Плеханова, переклала Гете і Байрона... А поза тим — щирі бесіди, товариські розмови. А друзів у неї побільшало. Крім Сергія Костянтиновича — той же Стаханов, Руденко, молодий і здібний лікар Дерижанов з дружиною. Можливо, він таки має рацію, цей Дерижанов. Може, справді хоч на кілька літ позбавити себе отого шарваркового життя, тієї біганини, нескінченних турбот, аби поправитись, одужати. Може? Та чи варто задля експе-

рименту тратити дорогий час? Не так, здається, багато лишається до кінця, щоб на кілька літ поставити себе поза громадським життям, боротьбою. Ні, на це вона не піде. Не тихе життя її покликання, а стихія, ота вільна, незборима, лагідна при сонці і грізна в бурю.

Такі думки обсідали Лесю не вперше. І закінчувалися вони подібними ж висновками. Проте останнім часом, — певне, під впливом материних (та й не тільки її!) листів, у котрих тільки й новин, що арешти та обшуки в Києві, — знову й знову поверталась до них, ніби звиряла з часом вірність своїх почуттів і переконань.

Це помітив Сергій Костянтинович. Якось він запитав:

— Чи ви завжди, Лесю, в такій глибокій задумі? Відколи знаю вас — іншою ще не бачив.

Що могла сказати йому? Що в її житті так мало радісного, що сушить її безправність рідного люду? Чи, може, про особисту долю? Ні. Бо й сам він живе тими ж болями. Як треба йому відпочити, полікуватися, а от не сидить, не терпиться йому — вже їде. Побув якийсь місяць і їде. А там знову чекають його холодні безсонні ночі, недоїдання і праця. Тяжка, виснажлива праця підпільника. І нічого не вдієш. Хтось має жертвувати собою в ім'я майбутнього, хтось же повинен жаром серця свого розпалювати полум'я боротьби...

Їде. Він уже їде. Сьогодні востаннє сидітимуть вони біля моря, слухатимуть зітхання прибою, дивитимуться, як падають зорі. О вечоре ніжний, о зоре вечірня! Скажіть йому, любі, шепніть йому стиха. Яка лагідна його щира розмовонька, який милий погляд очей... Про все, все розкажіть. І як завмирає її серце при ньому, і як бачить його уві сні неспокоїної ночі, і як шепоче на самоті його ім'я... Чуєш-бо, вечоре, чуєш, зіронько?

— Ларисо Петрівно...

Аж здригнулася. Знову той голос. Насправді чи, може, привиділось?

— Бачу, минаєте, то й вирішив зупинити... Заходьте...

Ну от. Хіба він сам не догадається? Вічно в роботі, завжди в пориваннях, у мріях... Про все, звичайно, лиш не про неї.

Леся зайшла у двір, привіталася.

— А я вже заждався. Що, думаю, сталося? Збирався одвідати. Не було б ще кілька хвилин, і пішов би.

— Спасибі, Сергію Костянтиновичу. Зустріла оце по дорозі одну знайому, москвичку, — Лариса Петрівна ковтнула води з поданої Мержинським склянки. — Чого

тільки не трапляється на білому світі! Розумієте, довідалася, що я знаю французьку, і причепилась: навчіть та навчіть. Хоч кілька фраз.

— І що ж у цьому поганого? — засміявся Мержинський. — Навпаки, треба вітати.

— Вітати? А знали б ви, які вона підбрала фрази! «Я вас обожаю... Я вас люблю... Мій дорогий...» Аж бридко! Ніби своєю, рідною мовою не можна освідчитися.

Мержинський сміявся. Він був у доброму гуморі, посвіжілий — південь повернув йому сили і бадьорість.

— Та хай їй грець, тій вашій знайомій, — мовив він зрештою. — Знаєте, що я надумав? От відгадайте! Не можете? Зараз прийде татарин, і ми подамося аж он туди, на Ай-Петрі. Хто не бував на Ай-Петрі, той не бачив Криму.

— Довго ж туди добиратися.

— Ну то що? На ніч повернемося — і добре. Може, ви подобідаєте трохи?

— Спасибі, я щойно поїла.

— Гарзд. Ось вам газети, читайте, а я зберу дещо.

Що ж, навіть цей, останній день вони проведуть у дорозі. Так уже треба, так судилося — ні хвилини спокою, ні миті самозабуття. Може, це й краще, може, це й вигартує в ній таку зброю, якої не мають інші.

Кривими вулицями та завулками вибралися за місто і покрученою доріжкою посунули вгору. Власне, одразу важко було зрозуміти, куди їхати, бо спочатку піднімалася на пригірок, потім стрімко покотили вниз, трохи проїхали рівним, а далі коні знову натягували посторонки, напиналися, витягуючи візок над якесь урвище. Орієнтуватися можна було хіба що по рослинності. Внизу стелився густий зелений килим, зітканий із плюща, лаврів, магнолії, ховаючи під собою каміння, а тут стрічалися ще дуби та явори, та й тих щоразу меншало і меншало, — пішли рідкуваті терни, низенькі кущики запашного полину і ще якесь різнотрав'я.

— Диво, та й годі, — дивувалася Леся, — внизу, поглянь, наче в раю, а тут — пустеля. Нащо вже забута богом Волинь, а такого не стрінеш. Там ліс — так ліс, а поле — так поле... Знаєте, Сергію Костянтиновичу, от скільки вже об'їздила країв, а найріднішою все-таки лишається для мене Волинь. Хоч і недуга моя звідти, а все одно люблю її.

— Ви завше так про неї гарно говорите, що й мені кортить там побувати.

— То й що? Приїздіть до нас в Колодяжне. Будьте певні, не пошкодуєте.

— Місяць-два на лоні природи... А що?! Тільки де ж його урвати того часу? Незабаром, напевне, доведеться їхати до Мінська, а там уже думати про це ніколи буде. То ви прямісінько звідси. Я напишу додому. Заперечень не буде.

— Може, від когось і не буде, а сам я проти. В такий час відсиджуватись десь у глухому селі? Ні...

Леся глянула на нього лукаво, обоє однаково зрозуміли цей погляд.

— Не вдалося?

— Де вже вас переконати! Ну, гаразд, але майте на увазі: наша домівка завжди до ваших послуг.

— Спасибі, неодмінно скористаюсь вашою гостинністю.

Тим часом з'їхали на вершину гори. Це була широка рівнина без дерев, без трави, навіть невибагливого до вологи кримського полину — й того не було на голій, мовби навмисне вистеленій гранітом пустелі.

Візник зупинився. Леся і Мержинський зійшли. Каміння, каміння. Рівне, вигладжене часом, і гостре, безформне, хаотично накидане. І тільки в затінках, в широких тріщинах — мох.

— Зате навколо яка краса! Шкода, що я не художник, хоч колись і вчилася цьому мистецтву.

— А ви словами, Лесю, малюйте, у вас гарно виходить.

На човні нас було тільки двоє.
Хвилі скрізь вколо нас колихались,
І такі ми самотні обоє
Серед того простору здавались...

— Може, й гарно, але не так. Перевага художника в тому, що його твір бачать, а поезію треба читати вмючи.

— Це так. Але ж хто не уявить собі картини величного моря, послухавши оці ось пушкінські слова:

Прощай, свободная стихия!
Последний раз передо мной
Ты катишь волны голубые
И блещешь гордою красой.

— Еге ж. Для цього треба небагато: бути Пушкіним... Або Шевченком, щоб написати справді мистецьку картину грізного Дніпра.

— Це вже інша тема, обличмо її. Ходімо краще глянемо вниз. — Мержинський узяв Лесю під руку і помаленьку, боячись, аби вона не спіткнулася, повів до кручі. Лесі було приємно від цієї уваги, вона відчувала тепло

його руки — воно неначе переливалося в неї. Хотілося так йти і йти, ні про що не думаючи, ні на що не зважаючи. Якесь незнане, зовсім одмінне від усіх інших почуття хвилювало, виповнювало душу безмірним щастям.

— Погляньте, Лесю! Ще одне диво,— зупинився чимсь уражений Мержинський.

Над урвищем майже висіла гранітна брила. Коло її підніжжя кучерявилось щось подібне до моху, валялись обмиті дощами і пожовклі на палючому сонці кістки. Видно, орли частенько трапезували в цьому недосяжному людському зорові місці, не одну розшматовували тут жертву.

Але не це здивувало Мержинського. Трохи вище, з вузенької, запорошеної вітровими наносами щілини, витикалася велика, червона, мов племінь, квітка. На чому вона трималася, як росла — не було видно, ніби квітка пробивалася до світла крізь все оце німе громаддя, що панувало над світом, що скинуло із себе і людей, і рослини, і навіть неподатливі терни.

Лариса Петрівна і Мержинський стояли, вражені незвичайним видовищем.

— Чи не здалося нам? — стиха мовила Леся.

Сергій Костянтинович підійшов і простяг до квітки руку.

— Жива! — Він підклав під її пелюстки пальці, і квітка похитнулася. — Ходить сюди, гляньте на її стебло.

Стебельце у квітки справді було незвичайне — товсте, покрите малюсінькими волосинками-голочками.

— Диво, та й годі: така мертвечина, така суворість — і раптом ніжна, майже неприродна краса.

— Зірвемо?

— Що ви? Нехай росте.

— А я хочу для вас... на пам'ять.

«На пам'ять... О друже! Знав би ти, як увійшов ти мені в серце. Не квіткою і не дарунками коштовними, не пестощами — скромністю своєю та людяністю, любов'ю щирою до всього земного і неземного, ненавистю до неправди, що запанувала над світом. І не треба мені іншої пам'ятки — довіку світитимуть мені твої очі, вчуватиметься твій голос, твоя хода».

— То як? — знову перепитав Мержинський. — Не ми, то хтось інший зірве. Не вікувати ж їй тут? — Він висмикнув квітку і подав Лесі. — Забув, у якого народу є звичай: хлопець, коли він хоче одружитись, повинен розшукати щонайкращу гірську квітку.

Леся зашарілась, опустила повіки й промовчала.

Вони стояли, милуючись гірським пейзажем і морем, що голубіло неосяжною широчінню і десь далеко-далеко зливалось з обрієм.

— Уже сутеніє, Сергію, — вона вперше назвала його по імені, та, здається, він не помітив цього — говорив, захоплювався квіткою, а її, що була зараз найближче, почуттів не розумів.

— Будемо їхати. — Він знову взяв Ларису Петрівну під руку. — Цікаво, як називають цю квітку?

— А от ми зараз спитаємо.

Проте й татарин-візник не знав її назви. Він тільки покрутив головою і сказав, що вперше бачить таку дивну квітку.

— Тоді я назву її, — мовила Леся, — ломикамінь. Як, підходить?

— Справді, вона таки варта цього наймення.

— Поставлю її в себе на столі — як символ нескоримості, твердості... Хай нагадає і цю подорож, і вашу увагу...

Леся не докінчила думки: Сергій Костянтинович узяв її руку, поцілував сухими, спраглими устами.

— Спасибі, Лесю. Я теж не забуду. Мов оцей ломикамінь, пробиватимусь до сонця, до світла. — Він стиснув її слабеньку долоню і так тримав у своїй — теплій та ніжній.

Назустріч їм пливла дорога, за тернами — дуби, явори, а там знову горді, непорушні кипариси, духмяні магнолії, пишні лаври, в'юнкий та міцний своїми обіймами плющ...

XIII

Майже рік, як вона в цьому добровільному і водночас вимушеному засланні. Промайнули літо і осінь, сходить зима. Природа знову розкриває свої незліченні скарби, знову манить, знов розпалює в душі вогонь неспокою, творіння, шукань.

Леся переглядала один за одним щойно одержані листи.

В Києві — масові арешти. Аж в астраханські степи заслали Кривинюка, їхнього доброго приятеля. Що ж, це все-таки ліпше Лук'янівки. От тільки Ліля — вони, здається, кохаються — так і не бачилася з ним: не встигла повернутися з Криму.

Мама турбується про її «Блакитну троянду», пише, ніби Заньковецька збирається грати в ній Любу. Це було б

дуже добре, кращої од неї української артистки зараз і не знайти...

А це, чий же це лист? Із Львова? Невже Франко?.. Він! Сповіщає про заснування «Літературно-наукового вісника» і запрошує до співробітництва. Отже, він на неї не гнівається за ту коротку публіцистичну суперечку з приводу українців Желябова і Кибальчича в російському революційному русі! Звичайно, вона має рацію: тільки спільною боротьбою можна добитися волі і правди... Іван Якович це зрозумів, вона певна. І ніхто із львівських літераторів не симпатичніший їй од Франка. Хіба що Павлик? Ні, скоріше, обидва однаково їй рідні по духові... А жаль усе-таки «Життя і слова». У «Віснику», напевне, Грушевський навряд чи допустить друкування матеріалів про робітничий рух. Та й автура там буде, з усього видно, не та.

Але ж спасибі — не забув Іван Якович. Треба негайно йому одписати, подякувати.

Леся відклала коротке Франкове послання і взяла інший конверт. Вона ніколи не читала кореспонденцію вибірково, кожен лист цінний, за кожним — близька їй людина.

Цей був із Мінська, од Мержинського. Всього-на-всього третій, відколи поїхав Сергій отоді, восени. Що там у нього, як?

Лариса Петрівна швидко розірвала конверт, пробігла нерозбірливо написані рядки. Він знову хворий, скаржитися на клятту недугу, що під'їдає здоров'я, не дозволяє (і в такий час!) віддатись роботі. Вона уявляє його стан, його муки — душевні й фізичні. Він же спокійно ані полежить, ані посидить.

Скаржиться, що пишуть мало. Тож і вона в тому винна.

Леся дістала аркушик паперу, вмокнула перо і на хвилину задумалась. Чи не занадто сухо: «Вельмишановний Сергію Костянтиновичу!» — як зверталася вона раніше? Адже йому, хворому, самотньому, так бракує ласки, лагідних слів. А скільки їх у її серці! Скільки щодня на устах — звернених до нього, далекого, рідного.

«Мій милий друже!» — рука, ніби сама, мимоволі вивела ці слова.

Леся дивилася на них, перечитувала, як перечитувала сотні рядків своїх творів. У цю мить і він, цей коротенький рядок, був голосом її душі, її зраненого серця.

«Твої такі нечесті листи чомусь завжди пахнуть мені зов'ялими трояндами. Легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любов, минулу мрію...»

Так-так. То була ніби мрія, немов сон.

«...І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі; тонко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує...»

А може, не треба цих слів? Хай серце його не вражає неспокій. Ні, скаже, напише, бо не може далі стримувати голосу серця.

«...Мій друже, любий мій друже! Як можна, щоб я жила сама тепер, коли я знаю інше життя? О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, проїнятого жалем і тугою щастя, що палило мене, і мучило, і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю, в бажанні згиннути, зникнути з цього світу, де щастя і горе так божевільно сплелись...»

Чи так він її зрозуміє! Чи не осудить за цей розпачливий тон? Зрештою, хай буде, як буде. Може ж вона висловити свої почуття, свої болі і жалі? Вони не перешкоджають їй, коли треба, знову сказати: «Убий, не здамся!» — вони лиш гартують та вигострюють її зброю.

«Я бачила тебе і раніше, але не так прозоро, а тепер я їду до тебе, як сплакана дитина їде в обійми того, хто її жалує. Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, що поміж нами не було і спогаду про поцілунки. О друже! Я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків. Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмєш рятувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, я знаю, ти здіймеш своєю тонкою тремтячою рукою, — вона все тремтить, як струна, — все, що тьмарить мені душу, ти проженеш променем своїх блискучих очей...»

Цих слів вона не казала і, мабуть, не скаже йому ніколи. Тож нехай хоч прочитає, хоч побачить.

«...Мій друже, нащо твої листи так пахнуть, як зов'ялі троянди? Чому я не можу, коли так, облити рук твоїх, що, мов струни, тремтять, своїми гарячими слізьми? Мій друже, мій друже! Я ж для тебе почала нову мрію життя. Пишеш про смерть? Я так боюся без тебе. Бери, бери й мене з собою. Ми підемо тихо посеред цілого лісу мрій і згубимось обоє помалу... А на тім місці, де ми були колись у житті, нехай троянди в'януть і пахнуть, як твої любі листи, мій друже.

Я простягаю до тебе руки, я благаю: візьми! І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди...»¹

Леся докінчила писати і, безсила, відкинулась на стільці.

Може, не варто відправляти цього листа, може, він не застане його! Ні, швидше! Швидше послати. Сергій почує її слова, вловить їх серед людського гомону — так, як і вона чує його тихий, — як шелест осіннього листа, голос, навіть бачить його — зажуреного, з холодним блиском палаючих очей...

Леся швидко накинула пальто, взяла паличку і вийшла.

Здавши листа, вона довго, до втоми, ходила набережною, гамувала свої розбурхані почуття. Хиталися розгойдані вітром кипариси, шуміло море, спалахували блискавки, і десь далеко-далеко вчувалися перекази першого весняного грому.

Скоро вона розпрощається з усім оцим і тільки в згадках буде вертатися до далеких берегів, до цих духмяних ночей, що принесли їй стільки доброго і лихого.

¹ Тут повністю, лише з деякими незначними змінами, використана поезія в прозі Лесі Українки «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...»

Ще в Ялті Мержинський обіцяв Лесі познайомити її з працівниками щойно заснованого в Петербурзі журналу «Жизнь», а не минуло й півроку, як до неї звернулися з офіціальним запрошенням співробітничати в цьому виданні. Листування, що зав'язалося, посилило бажання якнайшвидше зустрітися з невідомими друзями, а надто — з авторами; котрі друкувалися в «Жизни», — Ульяновим, Горьким, Чеховим, Скитальцем. Їхні політичні й літературні твори захоплювали Лесю, допомагали глибокому пізнанню й розумінню життя. До того ж це була нагода заїхати до Мінська, до Сергія Костянтиновича, а в самім Петербурзі — відвідати Лілю, яка вчилася там на Вищих жіночих курсах.

Тож, відпочивши після Берліна, куди їздила на лікування, Леся знову вирушила в дорогу.

Поїзд приходить до Петербурга о шостій вечора. Тількино встиг він зупинитися, як до вагона, випереджаючи носіїв, влетіла Ліля.

— Та обережніше ти... задушиш, — відмагалася од її палких обіймів Леся. — Сили в тебе — як у доброго парубка.

Вони стояли в тіснім, погано освітленім купе і милувалися одна одною.

— Видно, балують вас на тих курсах.

— Як кого, — лукаво посміхнулася Ліля.

— Гаразд, гаразд. Ось я роздивлюся, розпитаюся, і коли що, такого задам тобі перцю...

— Ова! — Ліля знову міцно обхопила за плечі та пригорнула сестру. — Не вдавай із себе, будь ласка, тирана.

— Облиш, — розсміялася і Леся.

Вагон тим часом спорожнів, сестри зібрали речі і вийшли.

— Ти ліпше закутайся, — поправляла Ліля на Лесі хустку. — Це тобі не Волинь.

Надворі справді було холодно. Палючий вітер обпікав лице, забирався в рукава, за комір, неприємно холодив плечі. В білому світлі ліхтарів кружляли поодинокі сніжинки.

— Шукай хутчіше візника, нехай їй грець, цій півночі. В нас уже весною пахне, а тут... хай бог боронить, можна дуба дати.

Дорога втомила Лесю. І не так їзда, як думки — важкі,

нерозраді, невідступні. Гадала — хоч трохи розві їх, розгубить у подорожі, а виходить зовсім по-іншому. Видно, не втекти їй від себе, від свого смутку, не сховатись ніде. Лізе в голову, свердлить мозок усяка всячина.

— Як там Шура, Михайлик? — спитала Ліля, як тільки вони всілися в сани і візник накинув їм на плечі важкого, що, незважаючи на давність, ще тхнув овечим потом, кохужа. — Певне, марить своїми дослідами.

— А я його й не бачила.

Сестра різко повернулася до неї.

— Як так, чому?

— Не заїздила в Тарту. Буду повертатися — тоді. В Мінську довелося затриматись.

— У Сергія Костянтиновича?

Лєся ствердно кивнула головою.

— У нього. Пробула там три дні. Одне, що себе почувала не зовсім добре, а друге — Сергій просив залишитись, і мені не хотілось робити йому прикрості.

— Йому зле?

— Коли б хоч зле, а то ж... не знаю, як тобі й сказати... Він настільки кволий, що не може навіть вільно триматися на ногах. Лікарі пророкують — звичайно, не при ньому — швидкий кінець, а він бадьориться, запевняє, що поправляється...

Лєся примовкла.

— Скоро й наш монастир, — заговорила Ліля. — Це ми так називаємо житло своє.

— Багато у вас дівчат? — байдуже, аби не дати смутку повністю оволодіти собою, запитала Лєся.

— Певне, з двісті.

— Ти б мені хоч розповіла, де ми їдемо і що тут цікавого?

— Таж зараз нічого не видно, нехай завтра вдень. Правду кажучи, я ще й сама тут як слід не роздивилася. Знаю Невський — разів зо три там ходила... Мідного вершника бачила, Ермітаж... Оце й усе, де встигла побувати. Правда, ще на Сенатській площі, де розстрілювали декабристів, була... А їдемо ми вже Петербурзькою стороною — найстарішою частиною міста. Незабаром Архієрейська вулиця — там і домівка.

Санки летіли попід високими, що бовваніли в розрідженій ліхтарями темряві, будинками, черкали, аж повискували, кутими полозками об тротуари, губилися в завіхрених вузеньких провулках.

...Кімнатка в Лілі невелика, проте затишна. Є де спокійно попрацювати і відпочити. Перші два дні Леся так і робила: зранку, як сестра йшла на лекції, писала, а по обіді читала. Але скоро цей розпорядок набрид, і Лариса Петрівна, наскільки дозволяло їй здоров'я, взялася за справи.

Насамперед — задля цього, власне, і їхала такий світ — треба було знайти редакцію «Жизни», зустрітися з її працівниками. Судячи з адреси, редакція містилася не так далеко, а все ж дорога туди, кажуть, забере добрих півтори-дві години.

Вирішила поїхати опівдні.

День видався морозний, непривітний. Над містом висіло суцільне снігове хмариво і час од часу сипало на землю дрібною порошею. Різкий вітер, що налігав з північного заходу, з Фінської затоки, зривав білу намітку снігу, вихрив нею у тісних, мов криниці, двориках і, вибравшись на волю, ніс геть. Купи покидьків, опала штукатурка так і чорніли неприбрані й нічим не прикриті. Особливо це впало в очі, щойно Леся пересіла з конки на «звощика» і той погнав свою дибату конячину провулками. «Ось воно, справжнє твоє нутро, Петербург,— думала Леся.— Виставляєш напоказ Невські та Сенатські проспекти й майдани, дивуєш красою Адміралтейства та Ісаакія, а досить звернути на кількасот метрів убік, як од усього того й сліду не лишається...» Стало тоскно від тих думок, і Леся, щоб відігнати їх, не псувати собі перед зустріччю настрої, заговорила з візником. Вона й не подумала б, що везе її не старожил-петербуржець, а звичайнісінький селянин-єст. Так-так, вони щозими приїздять у місто катати панів. Удома в цей час роботи майже ніякої, а тут, дивись, потроху й назбирається якийсь десяток карбованців.

Санки зрештою зупинилися біля масивних, пофарбованих у темно-коричневий колір дерев'яних воріт. Візник повернув назад, і Леся зосталася одна. Вона стояла в нерішучості, розглядала кам'яний будинок, що був тут чи не єдиною високою спорудою, сподіваючись когось зустріти, розпитати. Проте поблизу ніхто не з'являвся, і вона наважилась зайти у двір. В ньому було просторо і чисто. У глибині — обшитий почорнілими від негоди дошками дерев'яний будиночок. «Певне, там,— подумала Леся,— бо навряд, щоб у цьому, великому...»,— вирішила і подалася розчищеною від снігу доріжкою. Проте редакція «Жизни» містилася таки у великому будинку,

що вікнами виходив на вулицю. Молода привітна жінка, до якої Леся звернулася, завела її до під'їзду, показала двері і попередила, що східцями треба спускатися трохи вниз, у півпідвал. Лариса Петрівна пройшла в кінець півтемного коридорчика і зупинилася перед широкими оббитими дверима. На стук ніхто не відізвався. Почекавши з хвилину, Леся ввійшла до просторої світлої кімнати. Нікого. Кілька робочих столів, шафи, старенькі стільці. За напівпричиненими дверима, що вели, певно, до суміжної кімнати, чути було спокійні чоловічі голоси. Злегка постукала в одвірок і не встигла відняти руку, як двері — туди, всередину — розчинилися і високий, худорлявий чоловік став на порозі.

— Вам до кого? — запитав, жестом запрошуючи ввійти.

— Насамперед скажіть, будьте ласкаві, чи тут редакція «Жизни?»

— Тут, тут, товаришко, — вийшов з-за столу лисий, в окулярах чоловік. — Судячи з усього, друзі, — звернувся до працівників, — до нас гості... і далекі.

Леся всміхнулася і хотіла було назвати себе, але той, в окулярах, зупинив її.

— Даруйте, дозвольте мені познайомити вас... не дивуйтеся: всім присутнім відоме ваше ім'я. Еге ж? — звернувся він до товаришів і, помітивши в декого на обличчі подив, відрекомендував: — Леся Українка... Поетеса, перекладачка, критик. Що, правда, вгадав? — звернувся він до Лариси Петрівни.

— Так. Але мушу дещо спростувати. Критиком я себе не наважуюсь називати. І потім, звідки вам відомо, що це саме я? Хіба мало до вас заходять.

— О-о, це вже інша річ. Сідайте, будь ласка, роздягайтеся, в нас тепло, і поговоримо.

Двоє наймолодших допомогли Лесі скинути пальто, підставили їй стілець.

— Про це неважко було здогадатися, — вів далі, відповідаючи на Лесине запитання, чоловік в окулярах, — хоча б тому, що позавчора я одержав із Мінська листа...

— Ви Володимир Олександрович Поссе, редактор «Жизни»? — поспішила з запитаннями Леся.

— Вгадали. Я той самий злий дух, що ось уже — скільки ж це? — відай, з півроку не дає вам спокою своїми листами та вимогами писати.

Вони ще раз потиснули руки, і Леся відчула в тому потиску тепло доброї, сердечної людини.

— Я, певне, зашкодила вашій бесіді? Може, зайти пізніше?

— Полюбуйтеся на неї! — розвів руками Володимир Олександрович. — Тут її ждуть кілька днів, а вона...

— Простіть, ради бога, — вибачилася Лєся. — Я ж по ширості.

— Ми теж по ширості. Розповідайте, що там у Києві, чим живе літературний світ?

Лариса Петрівна пригадувала останні події літературно-мистецького життя на Україні, розповіла про масові арешти соціал-демократів, про заворушення серед робітників і селянської бідноти. Поссе час од часу щось занотував до маленького блокнота.

— Тепер я розумію захоплення Мержинського і Чирікова, — мовив він. — Ви ж справжня ходяча енциклопедія. Ні, ні, тепер я од вас вимагатиму... Крім статей-оглядів, рецензій, давайте переклади. Франко, Стефанік, Коцюбинський, Ольга Кобилянська. Що знає про них російський читач? Хіба що фальсифікаторські рецензії в лояльних журналах.

Володимир Олександрович говорив так, ніби знав гостю принаймні з десятків років, наче вона щойно повернулася з поїздки за його дорученням. Лєсі подобалася ця діловитість, приваблював якийсь ледве вловимий, але, видно, постійний гумор у розмові редактора.

— Шкода, що ви так скоро збираєтесь назад, — жалкував Поссе, — незабаром має прийхати Горький — він у нас веде белетристику. Дуже хотів з вами познайомитись. Навіть радив якось запросити вас до редакції, та часи такі, що — самі бачите — не знаєш, де будеш завтра. Та нічого, наше все попереду.

Зайшло ще двоє молодих людей. Прізвища їхні Лєся чула вперше, і Поссе, вибачившись, перейшов до редакційних питань. Мовилося про наступний номер. Серед авторів, твори яких пропонувалися до журналу, Чехов, Скиталець і Горький.

— З України знову нічого? — поцікавився Поссе і, не чекаючи відповіді, звернувся до Лєсі: — Бачте, Ларисо Петрівно? — Ніби те сталося з її війни.

— Може, Лариса Петрівна щось привезла або напише, поки гостюватиме тут? — кинув хтось із співробітників.

— Справді.

— Ні, товариші, на жаль, нічого не можу запропонувати, — відповіла Лєся, — а за ті кілька днів, що буду в місті, також не встигну. Прислати — пришлю... на осінь.

— Гаразд, — погодився Володимир Олександрович. — Домовляємося твердо: на дев'ятий номер. Цікаво було б щось про творчість галицько-українських письменників.

— Місяців за два чекайте таку статтю.

— Оце по-діловому.

Говорили про зростаючу популярність «Жизни», цензурні утиски; Леся бачила з тих розмов, яких надзвичайних зусиль вимагає од співробітників кожен випуск журналу. «Діло тут справжнє, — констатувала, — треба буде загітувати ще когось із киян».

Люди потроху розходились.

— Вам далеко добиратися, Ларисо Петрівно? — підійшов до Лесі секретар.

— Не так, мабуть, далеко, як довго. Поки випетляєш тими завулками...

— А в чім річ? — поцікавився Поссе.

— Питаю, чи далеко додому нашій гості.

— А в гостях вона ще й не була. Хіба це гостювання — посидіти біля робочого столу? Зараз підемо до мене, поп'ємо чаю — погостюємо по-справжньому, — сказав Поссе. — Одягайтеся, Ларисо Петрівно. Прошу, — подав пал'то.

Поссе мешкав тут же, в дворі, у тому невеличкому дерев'яному будиночку, до котрого, шукаючи редакцію, спочатку подалась була Леся. Дружина його, досить молоді жінка, привітавшись, поспішила на кухню, а Володимир Олександрович почав знову розпитувати про київське життя.

— Є тут ваші — Кистяківський, Славінський, заходять інколи, пропонують свої опуси. Але, скажу відверто, не те, що нам потрібно. До речі, ви, певне, з ними знайомі? Здається, Славінський, коли ми надрукували першу вашу статтю, хвалився, що знає вас.

— Так. Але я волила б не знатися з ним.

— От-от. Якийсь він дивний. Служить при дворі, вважає себе соціал-демократом. Ми взагалі намагаємось бути від нього подалі.

— І добре робите. Непевна він людина.

Володимир Олександрович дістав з книжкової шафи і поклав перед Лесею два останні номери «Жизни».

— Раджу прочитати в них статті Володимира Ульянова. Особливо зверніть увагу на «Капіталізм у сільському господарстві». Це найновіша його робота. Добре було б перекласти її і видати на Україні. Взагалі ж, майте на

увазі, Ульянов найсильніший зараз теоретик марксизму в Росії.

— Дякую, я вже чула про цю людину,— Леся перегортала сторінки «Жизни», зупиняючись на окремих місцях.— Погано тільки, що видавничу справу у нас поки що не налагоджено.— Ліпше — у Львові. Думаємо видавати там «Маніфест» і ще дещо.

За чаєм говорили більше про родинні справи, і Лесі, на прохання його дружини, довелося розповісти про свій родовід, сім'ю. Довідавшись, що одна з її сестер тут, у Петербурзі, подружжя виявило бажання познайомитися з Лілею.

Лариса Петрівна подякувала за гостинність і почала збиратися. Було вже пізно, надворі знову починалась хурделиця. Володимир Олександрович з дружиною провели її, знайшли візника і розпрощалися.

— Вітайте Мержинського і Чирикова,— почувла вже в санках Леся і, обернувшись, злегка помахала рукою.

За годину вона була в Лілі, де чекали на неї давні київські подруги.

...Через кілька неспокійних, проведених у зустрічах та розмовах днів, Леся від'їздила з Петербурга.

XV

Іменини Ольги Петрівни вирішили святкувати в Зеленому Гаю, що поблизу Гадяча. Цей невеличкий хутірець мав затишок, широкими луками та старим дубовим гаєм, що спускався до самого Псла.

Леся приїхала сюди разом з Михайлом, Шурою та їхньою донькою Євцею прямо з Тарту. Останні місяці їй притомно не сиділося — чи то надолжувала своє лежання в Берліні, чи це завдяки полегшенню, яке дало тамтешнє лікування, весь час манило її на нові місця, — а побувала і в Сергія Костянтиновича в Мінську, і у брата, і навіть у далекому Петербурзі.

Спогадами про Петербург жила довго. Часто розповідала про своїх нових друзів із «Жизни». Та й як не розповідати, коли всяк, хто не зустріне, цікавиться. Такий нині час настав, що кожен живе тривогами і сподіваннями.

От і вона, нова приятелька, Кобилянська, що вперше гостює в їхній родині, не встигла відпочити з дороги, а вже: «Як вам мандрувалося, що нового чувати в світі?»

— Один тільки раз проїхала нашою Україною, а стільки побачила! — розповідає захоплено. — Яка ж вона велика та красна! Сидиш собі у своїм закутку і, здається, ліпшого на світі немає. А поїздиш, подивишся, поговориш з людьми — і такий перед тобою світ відкриється!..

Вони сиділи над річкою, що сліпуче виграла під сонцем, і з цікавістю слухали одна одну.

— Пригадується мені ваш перший лист...

— Котрого вам переслав Павлик?

— Еге... «Її писання не дилетантство, а справжня література...» Не звикла я до похвали, а підтримали ви мене дуже. Бо, признаюся щиро, оті ефремовські і їм подібні докори, буцім я аристократка, вороже ставлюся до соціально пригноблених і оспівую буржуазну мораль, — нічого спільного з критикою не маюють... Ані я сама, ані предки мої не цурались хоч би найтяжчої праці, не одвертались, як дехто з тих «праведників», од нижче соціально поставленого, коли цей простягав руку.

— Саме щирість і сердечність помітила я у вашій «Лореляй». А пізніші писання все глибше переконують, що йдуть від серця. — Леся глянула на Кобилянську, на її тонкі пальці, що якимось, ніби самі по собі, за звичкою сплітали у віночок зірвані ромашки.

Ольга Юліанівна допомогла Лесі встати, і обидві пішли понад річкою.

— Ота моя віддаленість од великого світу все ж, бачте, дає себе взнаки, — мовила Кобилянська. — Читаєш усе, що потрапляє під руки. А сама не завжди розумієш, що до чого. Коли б не Франко та Павлик, то хоч вовком вий. А то, спасибі їм, допомагають і совітом, і літературою. Не знаю, як вам, а мені так буває важко без друзів, без нових книг... Так хочеться вправлятися в українській мові, а, на жаль, нема в нас що читати. Ваші «Думи і мрії» я таки дістала.

— Дещо я вам обіцяю. Але поруч з нами є російська література. І коли б вам було цікаво познайомитися з нею, то я з великою охотою, в чім можу, послужу.

— Щиро буду вам вдячна, Лесю. Дещо я вже читала. А Чернишевський справив на мене разуче враження. Ви, певно, чули про наше «Товариство руських жінок на Буковині»?

— Так. Михайло Іванович писав. Затія вельми похвальна. Взагалі увага до жіноцтва, в якій би формі вона не виявлялася, варта всілякої підтримки.

— То слухайте ж: щодо ідеї нашого товариства — то

вона і народилася саме під впливом роману «Що робити?». Кравецькі майстерні, освіта жінок — все те спричиняється до одного: прилучити жінку до громадської праці. І знаєте, Лесяю, посліднім часом ця робота підупала, зате я до кінця віку лишуся відданою жіночій темі — так прив'язала вона до себе.

Стежка піднімалася на горбок, і Леся зупинилася перепочити.

— Благородне зробіте діло, дорога товаришко Ольго, коли присвятите свій талант, свою працю поліпшенню гіркої жіночої долі. Бо скільки я не їздила, де не була — всюди вона однаковісінька, що в Росії, що в Німеччині, що в Астрії. Болгарія, цей чудовий своєю природою край, зосталася в моїй пам'яті країною жіночої неволі...

Вони піднялися на невисоке узгір'ячко і знову стали.

— Отаке моє ходіння, — мовила Леся. — Наділи на мене цей апарат — і як хочеш. Хоч живи, а хоч — як хоч... Символічно, правда? Точнісінько як наша доля. І вмирати не дає, і жити нема сил... А гарно ж тут! — Леся обводила жадібним поглядом навколишні поля, зелені луки, наче хотіла ввібрати в себе всю їхню красу. Здавалося, ще мить, іще один порив — і вона злетить, горлицею полине понад галями й дібровами.

— А в нас куди красивіше! — додала гостя. — Зійдеш на гору, і вся як є зелена Буковина перед тобою. Приїдуть уліті. Покажу вам і полонини, і смерічки, про котрих ви так допитувались у Павлика...

Їх помітили з веранди і замахали хустинкою. Вузькою стежкою, що вела від будинку до пагорбка, назустріч побігла дівчинка. Леся загукала до неї:

— Євцю! Не біжи так, Євцю!.. Чи й ми ото були колись такими, Ольго Юліанівно?

— А певне, що були! Пригадую, як заберусь, бувало, в гори, то попошукають неньо...

Євця підбігла задихана і пригорнулась до Лариси Петрівни.

— Чи ж можна так, Євцю? — вдавано суворо озвалась до племінниці Леся. — А, якби впала та забилася?

— І не впала б, і не забилася, тіточко! — щebetала дівчинка. — А вгадайте, хто до нас приїхав?

— Та хто ж? Певне, хтось київський...

— От і не вгадали! Не вгадали! — підстрибнула з радості Євця. — І погляньте, якого вінка мені подарували.

Леся збагнула:

— Олена Антонівна?! Правда?

— Еге... А як ви вгадали? — допитувалася дівчинка.

— Бо теж була маленькою, такою, як оце ти... і подарунки такі ж одержувала від тіточки Олени.— Вони пішли стежиною, і тепер уже поспішала не Євця, а Лариса Петрівна.— Я давно вже не бачила Олени Антонівни,— пояснювала Ользі Юліанівні.

— Це та, що ви мені про неї писали? Що була в Сибіру?

— Так. Її тепер не дозволяють жити в Києві, тому бачимося ми рідко.

Назустріч їм вийшли Михайло, Шура і Олена Антонівна. Леся першою кинулась обнімати та цілувати тітку, в її очах заблищали сльози.

— Не треба, Леся, тобі не можна хвилюватися,— умовляла її, голублячи, Олена Антонівна. Вона помітно постаріла, в косах з'явилася сивина, але погляд, як і замолоду, був гострий, а на обличчі лежав спокій.

Леся познайомила тітку з Кобилянською.

— А де ж мати? — запитала Михайла.

— Мама залишилась чекати батька і гостей у Гадячі. А тобі, сестричко, лист. Аж із Петербурга.

— Правда?! Давай же!

Лариса Петрівна швидко розірвала конверт, пробігла очима лист.

— Ну от. А ви, Ольго Юліанівно, кажете: до вас їхати. «Жизнь» просить негайно надсилати статтю. А я її тільки розпочала писати... До речі, Ольго Юліанівно, я вам ще не казала, тема цієї статті знаєте яка?

Кобилянська знизала плечима.

— Ви ось скаржилися на несправедливу оцінку вашої творчості і творчості інших буковинських літераторів. А що ви скажете, коли я виступлю в «Жизни» і розповім про все, як воно є? Публіцист із мене абиякий, а все ж напишу. І ви мені в цьому допоможете.

Кобилянську дещо здивувало таке раптове Лесине рішення.

— А написати справді варто. І є про кого,— додала Шура.

— От-от,— підхопила Леся. Вона ще раз переглянула лист, прочитала вголос: «Русским небезынтересно творчество украинских писателей...» Чуєте? «Небезынтересно»... Редактор пише, що Горький — він якраз керує літературним відділом — схвально поставився до моєї теми.

— Домовились: Леся виступає з статтею про мало-

руських письменників на Буковині, — резюмував Михайло. — Рішенець прийнято. Гайда полуднувати, Лесю! Запрошуй гостей, сама йди...

В ідальні вже давно чекав накритий стіл.

Давненько не збиралися отак. Прибули Старицькі і Лисенки, батькова і материна рідня, знайомі... З'їхалися старі й молоді, друзі і ті, кого вона й не вельми хотіла б бачити. Що ж? Не її тут право порядкувати, вона сама, по суті, гостя...

Шкода, що не приїхав Сергій. Що б це могло значити? Писав же, ніби легше, обіцяв, а от немає... Та хіба лише його бракувало б сьогодні?! А Тучапський, Віра Григорівна, Галя Ковалевська, Гамбарашвілі, Зюма... Розкидала життєва хвиля по всіх усюдах. Одні на волі мучаться, а інші — в тюрмах...

Є, правда, й такі, що за ласий шматок продали і свою гідність, і свої переконання...

Лунали тости, дзвенів кришталь, а Лесю, як і завжди, обсідали думки. Навіть коли сміялися з якогось дотепу — в очах незмінно стояла зажура. Дивилася на матір, що сп'яніла од щастя, люб'язно всім усміхалася, на батькову сивину, на тіточку Олену і молодших Старицьких, а в уяві чомусь зринало дитинство, колодяжанські зелені луки і отой свіжий, росяний ранок у Нечімному... Глянула на Михайла. Чи той це мрійний хлопчина, що зривав тоді на озері білі лілеї?.. Таки він. Хоч постарів, бороду он яку має, дочку вже гладить по русявій голівці, а він: ті ж очі, той же погляд. Тільки голос погрубішав. Як би то зараз вийшло в нього: «Лесью-у...»?

Усміхнулася, і Михайло помітив, нагнувся. Сказати? Ні, зараз не час... Навіщо навівати й на нього смуток? Нехай жартує, співає... Досить у нього тих болів та скарг. Та чи й потрібні вони отут? Не так уже часто збираються, щоб і в такі дні печалитись. Нехай хоч батьки потішаться дітьми та онуками. А вона... Ось уже й під тридцять береться...

...Хтось кинув з гостей: «Чи не час уже нам і честь знати?» Старицький підтакнув: «Авжеж, авжеж!» — і перший підвівся з-за столу. І як Ольга Петрівна не прошила скуштувати того та сього («бо навіщо ж воно пролося та варилося»), всі встали, подякували господарям.

— А все це ти, Михайле Верстовичу, — дорікала Ольга Петрівна Старицькому. — Гості б ще й посиділи, і з'їли чого-небудь...

— Ова! Ти цим, Ольго, не журися. От ми перекуримо

та побалакаємо — тоді й ще можна. Гляди, аби було чим пригощати. Бо ми знаєш які!.. Он як! — Михайло Петрович хвацько підкрутив вуса, підморгнув Лисенкові. — Ге ж так, Миколо? Рай його батька!

— Так, та не зовсім, — кинув Єфремов. Сказано було багатозначно, якимось з викликом.

На устах Михайла Петровича згасла усмішка.

— Дехто зраджує нашій українофільській корогві, — вів далі Єфремов, — друкується в кацапщині... і навіть, — він кинув погляд на Лесю, що стояла поруч з жінками, — навіть за наукою туди їздить. — Він був напідпитку, щоки його пашіли.

— Навіщо про це зараз? — спробував зупинити його Старицький.

— А я, щоби ви, Михайле, знали, ніколи не цураюся нагоди виховувати нашу молодь. Бо хто ж за нас це робитиме?

— Пізно вже, добродію, — підійшла, залишивши жіноче товариство, Леся. — Може, он ті, — вона показала на дітей, що гралися на подвір'ї, — вас децю й послухають, а щодо мене — то пізно. Даремно силкуєтесь.

Єфремов почервонів ще дужче.

— Ну, коли вже ви, Ларисо Петрівно, зашуміли, то чекайте громів.

— На мою голову вже стільки їх падало, що навіть блискавки буває не страшно.

З веранди долинула мелодія вальсу. Шура і Людмила Старицька закружляли в танці. За ними пішло ще кілька пар.

Старицький, Леся й Єфремов одступили вбік.

— Як-не-як, Лесю, — трохи змінив тон Єфремов, — а вам, доньці таких статечних батьків, племінниці і учениці Драгоманова, не личить ставати під чужі знамена. Ви повинні боронити честь старої корогви, а не зрікатись її.

— А ми гадаємо, — випередив сестру Михайло, що саме підійшов і одразу зрозумів, про що мова, — краще зробити нову корогву, ніж латати стару і ради того латання ризикувати власною честю.

— Отак?! Хай гірше — аби інше?

Старицький, бачачи, що суперечка розгоряється, спробував пригасити її, але ніхто не підтримав. Господарі десь порядкували на кухні та у дворі, Олена Антонівна про щось розповідала Кобилянській, а молодші кружляли в танці...

— Ні,— вів далі Єфремов,— ви, Ларисо Петрівно, таки далеко сягнули. Не знаю тільки, за чим дивилася ваша матінка, Ольга Петрівна, що допустила таке, а я...— він безнадійно махнув рукою і зник.

— Отак буде ліпше,— мовив услід йому Михайло.

Підступили Олена Антонівна з Кубилянською, Микола Віталійович.

— Чим це ви так допекли старому, що скаржитесь Ользі Петрівні? — запитав Лисенко.

— Не зійшлися характерами,— відбулася жартом Леся.

— Чи то пак, поглядами на корогву,— додав Михайло.

— Тут, Миколо, поки ти грав, ціла баталія розгорілася.

Ольга Петрівна, що саме нагодилася до вітальні, не дала Старицькому докінчити розповіді. Кинувши невдоволений погляд на Леся та на Михайла, Косачева запросила гостей на веранду, де все було готове до чаювання.

Леся побула трохи і, відчувши втому, вибачилася, подалася до своєї кімнати. Ольгу Юліанівну попросила прийти одразу ж, як тільки насидиться та нагостюється.

В кімнаті, що була їй і кабінетом, і спальнею, на Леся чекали нові журнали, книги. Вони лежали німі, з розкритими сторінками, наче припрошували заглибитись у них. «Народ», «Жизнь», кілька Франкових оповідань, котрі переклала для «Донской речи», Гауптманові «Ткачі»... «Ткачів» замовили їй перекласти для гуртків соціал-демократів. А на черзі — «Хто з чого жие» Дікштейна... А там обіцяли переслати і «Маніфест». Його неодмінно треба видати українською мовою — хай вчать пролетарі боротися й перемагати, жити по-людському. Надходить бо новий, великий день. Вже загорілися зірниці, а за ними, дивись, і сонце зійде — велике, променисте сонце правди і волі, щастя і радості. Розступиться перед ним одвічна пільма, від сили його впадуть темниці, і звільнений від пут народ вийде на майдани і вулиці, щоб разом, однією сім'єю, йти назустрічі своєму майбутньому.

...Внесли і засвітили лампу, і Леся, скинувши святкове вбрання, взялася до роботи. Була на вершині своїх заповітних дум, сягала мрією того далекого світлого дня, коли на оновленій землі врага не буде супостата, а будуть Люди, серед яких незгасно горітиме вогник і її — нехай слабого, зате палкого й щирого серця.

Книга друга

ОДЕРЖИМА

Частина перша

Тільки — життя за життя.

Леся Українка

У Мінську самотній умирав Мержинський. Для Лариси Петрівни ця звістка була несподіваною. Кілька місяців тому Сергій Костянтинович скаржився їй на здоров'я, потім писав, що стало ще гірше. Та й сама вона бачила, коли востаннє стрічалися, — хворий тоне, мов свічка...

Листа від Еліасберга одержали по обіді. Леся пробігла поглядом списані недбалим почерком лікаря сторінки, потім перечитала уважніше і безсило опустила ся в крісло.

— Що з тобою? — зайшла і, помітивши, як дочка зблідла, занепокоїлась мати. — Тобі зле?

Лариса подала їй листа.

— Сергій при смерті, — насилу вимовила чужим голо-
сом.

Ольга Петрівна швидко переглянула листа.

— Цього слід було ждати. Я тобі ще навесні казала. Та й раніше, у Гадячі.

Дочка кинула на неї насторожений погляд, у якому Ольга Петрівна відчула докір. «Я, мабуть, занадто холодно сприйняла цю звістку», — подумала. Щоб якось розвіяти неприємний холодок, що війнував поміж ними, чи то порадила, чи то запитала:

— Може, нехай Ліля по дорозі заїде?

Лариса Петрівна заперечливо покрутила головою.

— Мій клопіт, мені й пектись ним.

— То хоч тямийш, що кажеш? Сама ледь стала на ноги.

— То й що, інших можна забути? — Леся встала. Хвилинне заціпеніння, що було охопило її, вже минуло. — Ні, власне благополуччя для мене нічого не варте, коли друг у біді.

Ольга Петрівна одійшла до вікна. В доччиній відповіді вона відчула рішимість і ту постійну готовність до самопожертви, що так одверто проявлялась у Лесиних стосунках з Мержинським. Вона не схвалювала цього, її виводило з рівноваги те, що Лариса, знехтувавши і колишніми, і теперішніми настановами, так щиро, всім серцем сприйняла ідеї соціал-демократів. Роль Мержинського в цьому була добре відома, і простити йому цього вона не могла.

Мовчанка затягувалась. Ольга Петрівна знов узялася за лист. Кілька хвилин читала безмовно, а потім вголос:

— «...опять стал лихорадить (ім'я вона пропустила навмисне — з певного часу не могла спокійно його вимовляти)... потерял аппетит и значительно ослабел... Хотя в легких нет еще угрожающих изменений, но при этой проклятой болезни нельзя полагаться на объективные данные: бывает скоротечная чахотка...— Час од часу вона зиркала на дочку, стежачи за виразом її обличчя, і, не помітивши будь-яких змін (лише здавалося закам'янілим), читала далі: — Больной тает, как свеча... Вдобавок, он еще охрип...»

Леся слухала, тримаючись за ріг столу. Очі її були напівзаплющені.

— Подумай, Лесю: кому потрібна така жертва? Поїдеш, намучишся, змарнуєш здоров'я...

Дочка обернулася.

— Може, й так. Я про це зовсім не думаю. Ти ж знаєш, я люблю приносити саме такі безкорисливі жертви.

Вона заходилася складати папери.

— А про нас — про мене, про батька — ви коли-небудь здумаете? — Ользі Петрівні, видно, урвався терпець. — Ми що ж, гіршого вам зичимо?

Лариса підступила до матері.

— Навіщо ти завдаєш сама собі жалю? Чи ми вже справді такі невдячні? — Їхні погляди стрілись, і Леся не витримала, пригорнулася до неньки. — Прости мене, любя, я інакше не можу... Я мушу їхати. Його треба рятувати.

— Що ж дасть йому твоя присутність? — вже лагідніше мовила Ольга Петрівна. — Хіба не ясно, що це вже кінець?

— Але ж лікар пише про можливе поліпшення. Ось послухай, ти, видно, не дочитала. — Леся скопила листа, відшукала потрібне місце, — «...может быть, и действительно ему станет лучше, когда установится зима». Чуєш?

— Я певна, що він сам у тебе не вірить.

— І все-таки я поїду.

— Що ж, силою тебе не втримаєш. От тільки з грішми зараз сутужно.

— Мені до цього не звикати. Краще збери мене в дорогу.

— Навіть батька не дочекаєшся?

Леся промовчала. Їй самій хотілось порадитися з батьком, та коли-то він повернеться з того Колодяжного?

— Розкажеш йому, мамочко, він зрозуміє. І не думайте, нічого зі мною не станеться. — Нею дедалі більше оволодівав неспокій. Спочатку вона старанно укладала речі у валізу, а потім хапцем почала скидати туди білизну, книги, журнали. Раптом спинилася: — Мало не забула! Як тільки Брокгауз надішле літературу, негайно направте мені... Мабуть, на адресу Мержинського... А Ліля, як приїде, хай сходить до Бердяєва, попросить для мене щось до теми «Народництво в Німеччині».

— Збираєшся там працювати?

— Муситиму. Ти ж знаєш — я заборгувала «Жизни» статтю про новітню соціальну драму.

— Гляди, надірвеш себе.

— Не бійсь. — Лариса Петрівна оглянулася по кімнати. — Ніби все.

— Візьми ж хоч їсти що-небудь. Такий світ, а ти з порожніми руками. Нащо ж його все потім купляти? — Мати поспішила на кухню, і там одразу заметушилися, застукали дверима.

Невдовзі до будинку № 97, на Маріїнсько-Благовіщенській, підлетіли новенькі парокінні глабці. Візник гречно привітався до жінок, які вже чекали його, молодший, що накульгувала і здавалася надзвичайно чимось ураженою, допоміг сісти, і санки знову рушили засніженим бруком.

Не доїжджаючи Галицького базару, вони круто повернули ліворуч і раннім присмерком помчали до вокзалу.

Лариса Петрівна прибула до Мінська надвечір. Погода стояла на диво тепла. Капало з дахів, наче весною. Зрадділі раптовій відлизі горобці згряями пурхали між людьми, зухвало хапаючи з-під ніг то насінину, то кришку хліба; деякі, очевидно, ті, що наїлися, нехотя хлюпалися в калюжах, брижили й так неспокійну од вітру каламуть.

До квартири, де мешкав Мержинський, дісталась не швидко. Це була майже околиця міста, з поганим, грязьким під'їздом. Будинок належав тіткам Сергія Костянтиновича. Його, вже тяжко хворого, перевіз сюди батько.

Біля хвіртки Лариса Петрівна зустріла Еліасберга. Лікар повертався од хворого.

— Як він там, Борисе Михайловичу? — запитала з тривогою, ледь привітавшись. — Йому не краще?

— Боюся, що ні. Хвороба ускладнюється.

— А перспектива... сподіватися на щось можна?

Еліасберг розвів руками.

— У вас такий втомлений вигляд, Ларисо Петрівно, — сказав замість відповіді. — Ходімо, я вам допоможу. — Він узяв валізу, відступив, пропускаючи Косачівну у двір.

Похмурий зимовий день догоряв. У кімнаті, де лежав Мержинський, ткалися рідкі вечорові сутінки, але хворий не запалював світла. Так, у півтемряві, йому було легше. Світло нагадувало про життя, а він ось уже півроку відгороджений од нього чотирма стінами, півроку не залишає ліжка, не знає ні дня ні ночі. Його існуванням є тепер муки. Життя і тліє в ньому, певне, для того, щоб завдавати ще більших страждань.

Години дві тому ввели морфій, болі ніби притихли, і Сергій Костянтинович дрімав. Він намагався заснути, однак сон пішов од нього, видно, назавше, лишивши як спогад німецьке забуття. Воно теж тривало недовго. Сухий надсадний кашель, підкравшись зненацька, підкинув Мержинського і почав ним трясти, як пропасниця. Сергій хотів розстебнути сорочку, щоб легше дихати, але пальці тремтіли, не слухались, і він рвонув комір, оголивши липкі од млості запалі груди. Та це мало допомогло.

Він лежав непритомний, розбитий. Коло ліжка валялися подушка і ковдра, один кінець простирадла звисав до підлоги.

— Недавно був приступ, — пояснив Еліасберг.

Не роздягаючись, ледве стримуючи себе, щоб не кинути до Сергія, Лариса наблизилась до ліжка. Ступила крок і жажнулася: перед нею лежала не людина, не той невгамовний, життєрадісний Сергій Костянтинович, якого вона знала раніше, а, скоріш, тіль його. «Леле моя! — мало не зойкнула. — Що від нього лишилось!» Бачила Мержинського кілька місяців тому, але зараз він був невпізнаний: ще більше висох, пожовтів, загострилися вилиці. Запалі очі прикривали зчорнілі, мабуть, од безсоння, повіки.

Гуркнув зачеплений Еліасбергом стілець, і хворий поворухнувся, потрісканими вустами прошепотів:

— Пи-и-ти-и...

Лікар підвів його голову, підніс до рота склянку з во-

дою. Перш ніж Мержинський розціпив зуби, кілька краплин скотилися на шию. Леся бачила, як вони тремтіли, зупинившись у заглибині ключиці.

Зрештою хворий блимнув очима. Якусь мить він нерозуміючи дивився перед себе, потім знову зімкнув повіки.

— Доброго дня, Сергію,— обдала його шепотом.— Це я, Лариса.

Мержинський напружив слух... У кімнаті ніби хтось є? Він розплющив очі. Наче в тумані блищали перед ним очі. Але що це — сльози? Чи, може, то зорі одбилися? Хто на нього так пильно дивиться?.. Сергій Костянтинович провів рукою, мовби змахуючи з обличчя павутину,— зорі не гасли, навпаки, зробились ясніші, ближчі, і йому захотілося дотягтись до них. Проте сил не вистачило, руки знесилено впали на груди.

— Лежить, Сергію,— знов той же голос. Але тепер Мержинський пізнав його. То був її голос, Ларисин.

— Приїхали...— видавив одним подихом.— Спасибі...

Вона тримала його жовту, ніби виліплєну з воску, руку і тремтіла від болю, що обпікав їй душу і мозок.

— Приїхала.

— То це вже я гин...— кашель не дав йому докінчити.

— Що ви, друже? — щиро здивувалась Леся.— Ми ще з вами поїдемо... От потепліє, і гайнемо кудись на південь.— А самій хотілося крикнути, щоб небо почуло, гукнути, щоб блискавиці ударили, розігнали ці зловіржії хмари.

— Знаєш, Сергію,— обізався Еліасберг,— я все ж таки думаю, що ускладнення в тебе тимчасове, результат, головним чином, погоди.

Щось подібне до усмішки болісно скривило Мержинському губи. Йому стало приємно: отже, не тільки він сам, а й інші вірять в його одужання.

— Скоріш би поправитись,— мовив до Лесі.— Бо так... буде занадто... клопоту в дорозі.

«Боже мій! Він повірив!.. Він не розуміє, що його вже ні в яку санаторію не приймуть».

А хворий, жадібно ловлячи кожен порух Лесиних очей, рук, говорив безгучним, як шелест, голосом:

— Треба тільки... спитатися. Ви, Ларисо Петрівно...— кашель знову перервав його мову.

— Говори спокійно, Сергію,— втрутився лікар і звернувся до гості.— Він зараз хвилюється, краще б пізніше.

— Ні, ні,— заперечив Мержинський,— я зараз... Напишіть, Лесю... напишіть у Швейцарію... до того... як його?..

— До Борецького? — підказала Лариса Петрівна.

— От-от...

Він раптом замовк, очі його закотилися. Ні, це були не ті чисті, з ясным поглядом і зажурою очі, в які вона так любила дивитися і так рідко дивилася. Леся миттю відвела Сергієву руку, з жахом поглянула на лікаря.

— Не бійтеся: звичайна знемога,— заспокоїв Еліасберг.— Останнім часом буває часто...— Він узяв руку хворого, послухав пульс.— Робити нічого не треба. Можна натерти скроні нашатирним спиртом, але це його вже не врятує — страшенне знесилення.

Борис Михайлович засвітив лампу, що висіла на стіні, відчинив квартиру. Леся тільки тепер відчула, яке тут важке повітря.

— Та ви роздягайтеся,— запропонував лікар. Він допоміг Ларисі Петрівні зняти пальто і повісив його на кілочку біля дверей.

До кімнати зайшов літній чоловік. Лариса одразу пізнала в нім старого Мержинського. Та ж висока, трохи згорблена постать, та ж хода.

— До вас гості, Костянтин Васильовичу,— відрекомендував Еліасберг.— Прошу знайомитись: панна Лариса Косач.

— Мержинський,— сухо відповів чоловік, на ходу ткнувши Ларисі руку.— Що з Сергієм?

— Зомлів... Не чіпайте його, будь ласка, він сам опритомніє.

— А я в аптеку ходив,— ніби виправдовуючись, сказав Костянтин Васильович.— Важко одному.

— Тепер будемо вдвох,— мовила Леся.

— Ви хіба... не проїздом? Сергій писав, що ви одвідували його восени, як їхали з Петербурга.

— Ні, не проїздом.

Костянтин Васильович не виявив ні схвалення, ні осуду. Сидів, звисивши втомлено голову.

— Я мушу йти,— порушив мовчанку лікар.— Навідаюсь завтра. А де ви думаєте зупинитися, Ларисо Петрівно? Тут чи, може...

Лише тепер Леся згадала про нічліг.

— Чого ж, можна й тут,— зласкавів старий.

— Спасибі. Проте, гадаю, мені буде зручніше найняти кімнату десь поблизу.

— Як знаєте.

Того ж вечора Лариса Петрівна поселилася в сусіднім — через двір — будинку на Михайлівській вулиці.

Малюючи дочці ймовірні й неймовірні біди, які, на її думку, неодмінно стануться після, а то й під час перебування в Мінську, Ольга Петрівна розраховувала, що Леся, переконавшись у приреченості Мержинського, повернеться додому. Вона, чи то забуваючи, чи з якихось інших міркувань, не сповіщала Ларисі останніх київських новин — відбувалась головним чином дрібними порадами.

Звичайно, їй, матері, було важко. Сім'я немала, вимагає уваги. Кожного треба забезпечити. А Колодяжне, це, по суті, єдине джерело їхніх прибутків, з року в рік хиріло.

Та яких би там зусиль не коштувало Косачам підтримання хоч видимості благополуччя, їхня родина не була останньою, вважалася зразком чемності та гостинності, вогнищем, до якого тягнулися всі, кому дорогі були національні традиції. Петро Антонович, а надто Ольга Петрівна це знали і не без гордоців підкреслювали свою виняткову любов до всього українського. Властиво, таких родин-острівців, серед малого й великого панства у Києві було кілька. До них належали також Лисенки і Старицькі. Вони всіляко підтримували і оберігали давні народні звичаї, чим нерідко викликали нарікання, а то й прямі погрози новоспеченої міщанської знаті. Петрові Антоновичу досі не забули його колишнього вільнодумства, досі ганяли його по периферіях, хоч це, одверто кажучи, не дуже-то засмучувало старого. Він давно вже примирився з своєю суворою долею, не нарікав на неї і не благав чогось. Інколи, правда, спогадувалися, ятрили душу студентські літа, але ненадовго. Згадки танули, як нетривкий березневий сніжок. Косач розумів, що кращі його роки давним-давно одгриміли. Залишалось одне — змиритися, а Ольга Петрівна ніяк не могла з цим погодитись. Вона сперечається, над усім ставить власний контроль. От хоч би ця історія з Лесею. Як на його, батьківське, розуміння, то чим Сергій Костянтинович не пара Лесі? Хворий? Та хіба ж це ганж? Тут інше: Мержинський соціал-демократ, неблагонадійний, з ним навряд чи знайдеш справжнє родинне щастя... А воно ж і Леся йде тими стежками. І як би хто не старався збити її, — марна затія. Та й навіщо втручатися в їхні справи? Окрім завади, те нічого не дасть.

Цих своїх заперечень Косач, однак, не висловлював. Його часта відсутність в родині не давала йому мораль-

ного права переінакшувати настанови й поради дружини. В сім'ї так уже повелося, що займалася дітьми більше Ольга Петрівна. Можна собі уявити, скільки це забирало в неї і сил, і часу! Як не є — шестеро, чотири дочки! І коли про менших, Оксану і Дору, ще можна було якось помовчати, то Ліліне майбутнє ставало на порядок дня.

Ліля збиралася заміж. Навчання в Петербурзі на Вищих жіночих медичних курсах закінчувалось, і дівчина серйозно замислювалася над своєю будучністю. Ще в Києві вона потоваришувала з студентом університету Михайлом Кривинюком і всі ці роки, особливо відколи Михайла за участь у заворушеннях було вислано до Астраханського краю, жила думками про нього. Недавно Кривинюк повернувся. Неволя зробила його ще чутливішим до людей. Михайло став другом, якщо не сказати улюбленицем Косачів. Безкорисливий, завжди готовий допомогти, він швидко завоював симпатії не лише Косачівен, а й самої Ольги Петрівни. Але й тут не обійшлося без вагань. Схвалюючи Лілін вибір у цілому, мати не забувала, що Кривинюк — людина з незакінченою освітою, без надійного фаху, ще й з політичних. А на таких тепер дивляться косо, службу для них підшукати не так і легко. «Йому б самому ще повчитися десь за кордоном», — наголошувала Ольга Петрівна в своїх листах до молодшої.

Збита з власної думки, Ліля почала занадто над цим розмірковувати, всіляко уникати вирішальної розмови. Кривинюк розцінював це по-своєму. Йому здавалося, що Ліля охолола до нього, що кілька років розлуки вбили її колишні почуття, залишивши, можливо, одну тільки жалість.

Косачівну таке непевне становище теж гнітило. Інколи вона навіть ловила себе на думці, що Кривинюк справді став їй ніби чужішим, просто другом, але не коханим; що нічого в ньому нема особливого — звичайна людина, і все. В Петербурзі чи й у Києві можна знайти пару куди кращу. До того ж вони одне одному не присягалися... Але тут же Лілі пригадувалася її ніким, окрім власного серця, не чута обітниця, яку дала в день арешту Михайла і якою вже тоді зобов'язала себе жити заради нього. В такі хвилини, а їх завжди набиралося більше, суджений поставав перед нею в іншому, благородному світлі. Забувалася деяка розбіжність у поглядах Михайла, часом не виправдана, як здавалося дівчині, стриманість. Надто ж похвальними були Лесині думки про Михайла. Лариса вже давно назвала Кривинюка своїм братом і радила сестрі

виходити за нього без вагання. Мовляв, з часом усе перемелеться, забудеться, і Михайло зможе або вчитися, або працювати.

А втім, усі розуміли, що це не так просто. Перша ж Михайлова спроба повернутися до університету закінчилась невдало. Ректор відмовив ще й — мало того! — пообіцяв негативну характеристику. А куди з нею приймуть?

Така суворість у ставленні до Кривинюка пояснювалася тим, що його провина і пов'язана з нею історія не були рядовими, буденними. Про них пам'ятали. І не тільки ректор. Генерал Новицький, у якого вже не вистачало жандармів, щоб висліджувати і виловлювати всіх ненадійних, над силу старався навести в місті хоч видимість ладу і спокою. Спеціально виданим з його ініціативи таємним наказом рекомендувалося зафіксувати і належності до соціал-демократичних та всіх інших нелегальних організацій робітників (чиновників і студентів) всіляко звільняти, очищати від них підприємства і навчальні заклади.

Крім того, у ректора були й інші побоювання, про які він поки що не доповідав по інстанції. Після деякого затишшя в університеті знов почалися невдоволення. Цього разу причиною їх стали лекції професора Ейхельмана. Недалекий у теоретичних знаннях, Ейхельман був таким же обмеженим у поглядах на живу дійсність. Незважаючи на соціальні події, що відбувалися в світі і хвилювали громадську думку, він уперто стояв на старих, давно підгнилих позиціях. Найбільш прогресивна частина студентів спочатку провокувала професора різними «небажаними» запитаннями, вважаючи, що він зробить з того певні висновки, потім його попередили — анонімною, а це вже доходить до більшого. Намагання умовити, залякати неслухняних лиш підсилювало реакцію. Перед ректором стояла дилема: або ж не зважати на вимоги студентів, і тоді можуть виникнути нові заворушення, або звільнити професора. Останнє, звичайно, не завдало б нації ніякої шкоди — таких, як Ейхельман, сотні, але ж... досить один раз піддатися, як дійде черга й до нього, ректора.

Після певних консультацій було вирішено найактивніших підбурювачів з університету звільнити. Про поновлення Кривинюка, зрозуміло, не могло бути й мови. Йому залишалось одне: їхати за кордон і там здобувати собі шматок хліба.

Такими — дрібними й великими, сімейними і загаль-

ними — турботами жили Косачі. Було і смутку і радощів. Більше, звичайно, смутку.

«Що вдієш? — час од час примовляв Петро Антонович. — Нині всі так живуть». Останніми роками він якось збайдужів. Косач розумів, що це старість, можливо, результат невиліковної сердечної слабості. Єдине, що його ще хвилювало, — це діти, їхня доля. Найперше ж — Лесина. Відтоді, як дочка заслабла, Петро Антонович думав про неї з тривогою, ніколи ні в чому не відмовляв, не перечив. Саме тому не підтримував він і дружининих наполягань на поверненні дочки з Мінська. Натомість запропонував: «Комусь треба до неї поїхати».

III

Дні пішли один одного безвідрадніші. Лариса Петрівна, хоч і готувалася до цього, знала, що біля хворого буде нелегко, такого не сподівалася. Мержинський без сторонньої допомоги не міг уже ні підвестися, ні навіть попоїсти — до всього потрібні були чийсь руки, чиясь постійна увага. Щоправда, їй нічого втомного робити не доводилося, вона — раз уже приїхала — просто була при тому присутня.

Легко сказати — присутня. Дивитись, як найдорожча тобі людина борсається в пазурах смерті, і не мати змоги нічим їй зарадити, — яку ще можна придумати пекельнішу кару? І то не годину, не дві — по кільканадцять щодня, з ранку до вечора. Та якби її воля, якби можливо — свого здоров'я вточила б, хоч теж ним не багата, небо прихилила б, — тільки одужуй, Сергію, живи...

Та чим зарадиш йому? Сподіватись хіба що на диво... Але див не буває. Мрії часто приносять розчарування, добрі наміри — гіркі наслідки. Скільки витрачено сил, скільки нервів, аби хоч зупинити хворобу, а вона вже смертю проглядає крізь Сергієві очі.

Приїздила тьотя Еля з Риги. «Тут, Лесю, робити вже нічого». Надпила трохи з її чаші терпіння і поїхала. Справді-бо: мертвого з могили не вернеш. А він, Сергій, уже... Доле! Які жахливі слова є на світі!

Був полудень. Крізь відчинену квартиру було чути, як за вікном капотить з даху вода. Під стіною, мабуть, стояв таз, і краплини інколи падали з приглушеним дзвяканням. Сергій Костянтинівич прислухався до незвичайного серед зими передзвону, і якась майже дитяча радість виповняла його змучену душу. Сьогодні він почув-

вав себе краще: спала гарячка, майже нормальна температура. Щоправда, полегшало йому після посиленних старань Лесі і лікаря, але хіба в цьому річ? Головне — він одужує. Коли отак піде й далі, то на весну вони справді зможуть вирушити в якусь санаторію.

Створена власною уявою перспектива до того захопила Мержинського, що він не витримав, нетерпляче заворушився.

— Вам щось болить, Сергію? — обізвалася Лариса Петрівна. Вона облишила писання, підійшла. — Чи, може, незручно? — Йй і справді здалося, що подушки лежать під ним надто високо, і обережно взялася їх поправляти.

— Спасибі, — ворухнув губами Сергій. Він узяв і поцілував її руку. — Мені... добре, Лесю. Ви поїдете... зі мною... до Швейцарії?

Лариса Петрівна підсунула стілець, сіла. Вона розуміла його. Колись і сама, лежачи отак нерухомо, в гіпсовому полоні, думками витала по горах та долинах, мандрувала казковими світами.

— Звичайно, мій друже.

Мержинський заплющив очі.

— Весна в горах красива. Мені й досі пам'ятається маленька Владая. Ми жили там, як одвідували дядька Михайла. — Леся примовкла, і в цю мить перед нею в усіх барвах постало те невеличке село біля Софії.

— Говоріть... говоріть...

— Смішно, — мрійно вела далі, — воно чомусь здавалося мені Парнасом... Щоранку ми ходили по квіти. Потім купалися...

— Ми теж... підемо... по квіти.

Сил, щоб вимовити фразу, в нього не вистачило, і Сергій з натугою видавлював з себе по слову.

— ...Я так... люблю... квіти, — беззвучно шелестів. І раптом: — Я дуже... змінився, Лесю?

— Дуже, — сказала відверто.

Сергій Костянтинович зиркнув на неї не без подиву.

— Треба взятися за харчування, інакше слабкість не подолаєте.

«Он вона про що!» — усміхнувся хворий і враз посерйознішав:

— Так-так... сьогодні... бачили?

В обід він справді з'їв чашку бульйону і півкотлети. Це було, кажуть, незвичайним пробудженням апетиту. Принаймні за останній місяць.

— Ну от. І почуваете себе значно краще. — Вона була

рада нагоді так просто — ніби ненароком — поговорити на цю тему.— Давайте домовимось: щодня снідати, обідати, вечеряти. Гаразд?

Він кивнув головою.

— Тільки... потроху.

Сергій узявся за ліжко, спробував підсунутися вище, йому зненацька захотілося навіть підвестися, сісти, але судорога крутнула ним набік, зігнула. З хвилину він мучився, та ось корчі минули. Пітний, знесилений, Мержинський благально і водночас вибачливо дивився на Лесю, ніби запитував: «Ну як? Що тепер?»

— Нічого,— заспокоїла вона.— Це мине.— Підсунувши руку хворому під плечі, Лариса підняла його трохи вище.— Це від нерухомості.— Потім дістала гребінчика і почала розчісувати йому волосся. Чорне, смолисте, подекуди з сивиною, воно покійно влягалось, відтіняючи високе бліде чоло.

— Ось погляньте, який ви...— їй хотілося сказати «страшний», але знала: цього не можна, а іншого слова не знаходила.

Сергій Костянтинович з вдячністю пригорнув її руку. Йому знову стало краще, хотілося розмовляти.

Зайшла тітка, поклала пошту.

— Нічого не треба? — поцікавилась, ні на кого не глянувши.

Лариса Петрівна відірвала од вікна погляд.

— Спасибі, нічого.

Переглянула листи. Із «Жизни» писали, що ждуть обіцяної статті; Михайло, брат, розпитував про причини її раптового від'їзду в Мінськ; такою ж сердечною тривогою був пройнятий лист Кобилянської... «А йому знову нічого,— з прикрістю подумала Леся.— Він уже й не допевняється»,— глянула на Сергія. Але Мержинський помітив той погляд, запитав розуміюче:

— Навіть... од Віри... Григорівни?..

Щоб відволікти його увагу, заговорила про Кобилянську.

— Справді-бо, це ідея! — захопилася власною ж гадкою.— Коли не вдасться в Швейцарію, поїдемо на Буковину. Зелені гори, потоки, співучі трембіти... Кобилянська вже давно запрошує мене в гості. Ви навіть не уявляєте, яка це мила, прегарна жінка.

А в душі клекотіло обурення — обурення на всіх тих, що кинули товариша в біді, хто ось уже півроку не обізветься до нього й словом. Розуміла, що не всі Сергієві

друзі чинять так з доброї волі, бо багатьох, і, мабуть, саме найкращих із них недоля загнала за тридев'ять земель, але, вкрай озлоблена, як тільки могла, картала зрадливих спільників. Мержинський навіть не догадувався, які шалені бурі інколи стрясають його зовні спокійну подругу. Як на нього, то він давно вже змирився з таким станом речей. Змирився і навіть простив їх, отих колишніх товаришів.

— Як ви... думаєте... вони не сердяться, що я їм... нічого не пишу? — Очевидно, він хвилювався, бо говорив ще гірше звичайного; кілька разів голос його обривав кашель. Все-таки Сергій Костянтинівич докінчив думку: — Аде ж... я не можу... навіть диктувати... довго не можу, а після... — він задихнувся, — після такої перерви... коротко писати... гріх...

Мержинський, ледве докінчивши фразу, знепритомнів. Лариса Петрівна швиденько намочила в ефірі вату, піднесла йому понюхати.

Її давно вже непокоїть оце всепрощення, якась не зрозуміла самовідреченість Мержинського. Звідки б їм узятися? Що посіяло їх у душі цієї сильної колись, вольової людини?.. Муки, страждання?.. Чи, може, бажання до кінця, повністю принести себе в жертву? А я? Яке вчиню я диво? Те, що сидітиму побіля друга? Те, що не залишу його до смерті? Те, що не забуду — любитиму до кінця днів своїх? Так цього мало!.. Лариса підійшла до столу, кинула на чистий аркуш паперу: «Чим ти мені ясніше, друже, тим душі ворогів твоїх чорніші». Це був голос її згорьованого серця.

— Ви вже... працюєте? — почувся збоку шепіт.

— Мушу, Сергію.

— Я люблю... коли біля... мене... працюють.

Він заплющив очі, відвернув голову. Леся бачила, як слабо тремтіли сухожилля на його шиї. «Він їм простив, — міркувала. — Він їм усім простив... І навіть тим, хто ладен відректись од нього. Навіщо так? Їх таврувати треба!» Вона дивилася в сіру, нудну порожнечу, що снувалася в кімнаті, а бачила тих ненависних — о ні! — не друзів, навіть не приятелів далеких, скоріше — виродків. О, як би вона хотіла кинути отруйними словами їм в обличчя! Нехай би очі їм повипікало, ті очі безсоромні... Слова здалися не буденними, і Леся поспіхом записала їх на тому ж аркуші.

До кімнати занесли дрова. Тітка, — чи то не втримала

ноші, чи забулася,— кинула їх так, що Сергій стрепенувся.

— Ох,— застогнав він і схопився за серце.

Лариса Петрівна поспішила до нього.

— Чи можна ж так? — на ходу дорікнула жінці.

Та байдуже повернулася, вийшла.

— Давить,— задихався Мержинський. Він потягнувся до коміра, та Леся, одгорнувши ковдру, вже вивільняла йому груди. Вона пригадала, як колись у Софії рятувався при сердечних нападах дядько, Михайло Драгоманов: намочила водою рушника і поклала Сергієві на груди. «Це б землі, холодної, свіжої,— подумала.— Треба буде сказати Костянтину Васильовичу, щоб дістав на всякий випадок».

Минуло кілька хвилин, а Мержинському не легшало: різко піднялася температура, почалася гарячка. Найкраще в такому разі діяла кіна. Але хворий так звів щелепи, що розціпити зуби неможливо. Лариса кілька разів підносила йому до рота порошок і все марно — висипати не вдавалося... Зненацька налетів кашель. Він мучив доти, поки горлом не пішла кров.

Лариса Петрівна не встигла нічого підкласти,— кров бризнула на подушки, на простирадла і, свіжа, гаряча, горіла великими багровими плямами.

Мержинський після нападу кашлю знепритомнів. У горлі в нього весь час крипіло. Леся, остерегаючись повторення кровотечі, обіклала йому ший і груди рушником. Брудну білизну вона познімала і зараз думала, як би підстелити чисту. Кликати нікого не хотілося. Та й кого? Костянтина Васильовича якраз не було, а отих, як вона їх називала «quasi (ніби) родичів», уникала навмисне.

Дивний люд, їй-богу. Не те що допомогти — поспівчувать не хоче. При кожному ускладненні тікає, мов од вогню. Ніби два життя збирається прожити.

Розправивши простирадло, Лариса Петрівна заходила обережно просовувати його попід хворим.

За цим заняттям і застав її лікар.

— Білизну ви даремно поспішили зняти,— зауважив. Він роздягся, допоміг Косачівні застелити ліжку.

— Не слід одразу турбувати хворого, хай заспокоїться.

— Який тут спокій? — скрушно відізвалася Леся.— Борисе Михайловичу! — підступила.— Скажіть мені по щирості... Мені не треба втіхи, будьте відверті.

Еліасберг замислився, зосередивши погляд на власних пальцях. Вони в нього були тонкі, довгі, з кушиками волосся.

— Я гадав, — мовив переходя, — хоч ви не поставите цього питання.

— Я мушу знати. Рано чи пізно — він запитає.

— І ви скажете правду?

— Побачу... Хоч не таїла її ніколи.

Обоє змовкли. І раптом з тиші, що запанувала в кімнаті, немовби вирвалося: «Так-так, так-так...» То билосся маленьке, залізне серце часу. І в його ритмах, в його байдужім спокої Леся вловила ствердження цієї жахливої правди... «Так-так, так-так...»

— Бачте, Лєсю... — Він уперше назвав її ласкаво — певне, хотів щось пояснити, можливо, втішити: все ж таки жінка.

Але Косачівна зупинила його:

— Не треба, я все розумію... Скажіть лише, як довго ще триватиме ця агонія? Тиждень, два тижні, три?..

— Не більше. Організм виснажився... В нього напрочуд сильне серце.

— Сьогодні й воно здало.

— Цього слід було сподіватися. Ліки руйнують. Такої кількості антифібрину, хіни та всього іншого, як він прийняв, стало б на десятьох. Але й без них не можна — гарячка спалить.

Хворий застогнав, почав марити. На посинілих спухлих устах виступила рожева піна. Клаптиком марлі Леся витерла хворому губи.

— Він весь горить.

— Доведеться знову зробити укол.

Коли лікар, наготувавши шприц, відтягнув на передпліччі хворого обвислу шкіру, Леся відвернулася.

IV

Чергування закінчилося пізно. Розбита, втомлена, Лариса Петрівна ледь добралася до своєї домівки і впала на ліжко. Не хотілося ні їсти, ні світити. Єдине, чого жадала, — спокою. Спочити, забутись! Не чути отих його надричних кашлів, глухих зітхань і стогонів, не бачити жахливих нападів гарячки, непритомності, що, мов прибії, налітають хвиля за хвилию, забирають і несуть у безвість останні сили... Не чути, не бачити!..

Але що більше намагалася добитись цього, позбутись

страхить минулого дня, то сильніше, настирливіше бентежили вони мозок. Не йшли з думок розмови, його марення про смерть і про життя — десь там, у вічності. Голова, здавалося, от-от не витримає і трісне, гупало в скронях, тупим боєм віддавало в потилиці.

Леся підвелася, знайшла в шухляді снотворне, випила. Проте й воно не діяло. Вкрай збуджену уяву не так просто було приспати. Вона працювала з якоюсь шаленою непослідовністю, вертаючи до життя то свіже, сьогоднішнє, то далеке, давнє. Досить було заплющити очі, як оживала ясна доріжка місячна на морі... І кипариси... І хиткий баркас... Вечірня пісня і вечірня зірка.

«Я не забуду, Лесю...»

Хто це? Хто промовляє до неї?

Лариса кинулась — нікого... Та це ж Сергій! Там, на Ай-Петрі. Дарує квітку — дивний ломикамінь...

«Я пробиватимусь до сонця, світла».

Сонця, світла? Чому ж так темно?.. Ніч надворі... Ага, ось місяць зійде, висиплють зірничі.

«Ви любите лічити зорі?»

«Люблю».

«Нумо! Я з цього краю, ви — он з того».

Місяць, зорі...

«Ну, багато вже нарахували?»

...І яблуні — старі, крислаті. Такі, як у Гадячі...

«Вам заважають яблуні?»

...У Гадячі? Заждіть, чекайте... Отого літа?.. Отого літа...

«Ви чуєте, як пахнуть яблука, Сергію?»

«Так, чую».

«Я пити хочу. В мене душа палає».

«Зірвати яблуко?»

«Ні, я вже знайшла. Яке пахуче!»

Пити, пити! В неї справді усе палає — обличчя, руки. Хоч би краплину... Дивно: а ніби й холодно.

«Мені вже холодно, Сергію».

«Ось нате, одягніть».

«Спасибі. Краще ходім од річки».

«А куди?»

«Ходім... у поле!»

У поле, в поле. Де шляхи безкраї, де гомін спить, а вітер напина тополі парус... Де пахощі колосся, скоринки зачерствілої, води джерельної...

«А ми так і забулися рахувати».

«Глядіть! Он зірка впала».

«То, кажуть, чиесь життя згоріло».

«Чиєсь життя? Месії, мабуть... А я стою, дивлюся, як воно жевріє... і гасне... О блискавице, вдар! Хай запалає серце в грудях Месії! Ви чуєте, ученики? Він вам простив. І зраду, й лестоці — усе забув навіки! Я ж не прошу. Бо я його любила. Як сонце, як повітря, воду, землю... О світочу моїх очей! Я гину тут від туги. Й нічим потішити тебе не можу... Чи є де більша мука, як неспромога віддати за друга душу? Сергію, чуєш! Обізвись хоч словом... Хто я така? Я — Міріам. Ота, що полум'ям твоїх очей горіла, думок твоїх пила нектар отрутий; що ладна й далі йти за тобою. Або... укупі вмерти...

Але — як холодно! Який страшений вітер!.. Ні зір, ні місяця, ані тополь високих...»

...У кімнаті справді був неймовірний холод. Лариса встала. «Дивне щось верзлося... Треба розпалити грубку, бо до ранку й задубіти можна».

Полінця сичали, капали — не розгорялися. Лариса Петрівна пхала під них папір, дмухала щосили, проте даремно. В грубі замість вогню гоготів холодний вітер. Кілька разів, зозла, він жахнув у вічі їдким смердючим чадом. Тоді і в Лесі урвався терпець. Взяла зі столу лампу, линула в грубу гасом. Полум'я смачно лизнуло дрова, вчепилося в них язичками, затріпотіло. Спочатку слабо, потім сильніш, сильніш, і запалало.

«Котра ж година? Північ, ранок? Звільнилася о дванадцятій. Лежала, мабуть, години зо дві. Отже — північ. Колись це був найкращий праці час. А нині все змішалось до купи: і ніч, і день, спочинок, праця. Душа якась смутна...»

«А працювати треба!» Підсунула до груби столика, напнула хусткою. «Коли не маєш права вмерти — знайди у собі сили для роботи...» Дістала й почала переглядати якісь листки, куценький записник.

Перепочинок, а трохи й холод бадьорили. Лариса Петрівна заходилася шукати папір. Її увагу привернув аркушик з отими наспіх записаними колись рядками: «Чим ти мені дорожче, друже...», «Він їм простив... Їх таврувати треба!..» Читала-перечитувала... Тремтіло полум'я. Папір тремтів... А на папері, як-то колись на хустці Вероніки, оживав незабутній образ — образ любові. Він знову полонив думки, і вже не ставало сил, щоб їх збороти...

Він там, він все лежить, так нерухомо,
Як те каміння...
Невже йому не можна допомгти?
Невже він завжди буде самотній?

Ні! Вона піде за ним, піде, мов одержима, вони загинуть чи переможуть разом. Спокій? Навіщо спокій, як його не буде?

А рука вже говорила далі:

О, я не хочу,
Не хочу я спокою!

«Чом не хочеш?» — питав її суворо Образ.

«Бо ти його не маєш...»

«Уперта річ твоя. Таких... сувора кара жде».

Вона ж, чи то пак, Міріам, доводила своє: нічого їй не страшно, вразливу душу вже попелить та кара. Наймення їй — ненависть і любов. Так, так! Любов і ненависть. До кого ненависть? До ворогів Месії.

«Я їх казав любити... Вони не відають, що творять». О мій друже! Коли ти задля них творив дива, вони все відали, все знали. А нині, бач, німі й глухі зробилися. Це ж фарисейство! Наказуєш любити їх!

Всіх, окрім тебе, — се можливо,
Але тебе і всіх — се понад силу...

Щось фанатичне було в її роботі. Бліде чоло, холодні тонкі руки, гострий погляд... Сягала ним аж за моря далекі — по Палестині, Сирії, блукала Гефсіманським садом і понад озером Гадаринським — шукала слуг синедріону, щоби помститись за смерть Месії... «Боже правий! Де ж твоя воля?! Той, хто все віддав за тебе, за народ, розп'яттям мертвим на Голгофі звівся. Де ж правда, боже? Мовчиш? Ти теж гукаєш за смирення, за прощення? Тобі синовної не шкода крові? Мені ж вона пече, хоч не за мене лита. Я й відомщу! Ви чуєте?...»

Ви, сонне кодро! Світло опівночі
Не будить вас? Вам заграва кривава
Очей лінєвих не здола розплющить?
Бодай вам вічний сон наліг на груди
І зморою душив вас без кінця!

Я проклинаю вас прокльоном крові!

...Леся кинула перо. Вона дивилась на своє писання з якимось острахом. Душа ще клекотіла гнівом, рука тремтіла. Від холоду? Скоріше від напруги... Що вона створила? Поему, драму? І як назвати її? «Месія і Міріам»? Ні, краще «Месія і Одержима».

А в голові шуміло (чи, може, то в саду поміж галуззям

вітер?), ніби хто крутив там жорна. Їй стало млосно. Щось підкотило під самі груди, здавило... Відчуваючи, що от-от знепритомніє, Лариса Петрівна схопила склянку, яка тепер завжди стояла поруч, надпила води... Перед очима пішли темні кола. Схилилася на стіл — на книги, на писання.

«Хто я така? Я — Одержима духом...»

V

Якось уранці, коли Лариса Петрівна збиралася виходити з дому, до неї постукали. Не встигла підійти до дверей, як на порозі, винувато усміхаючись, стала Ліля.

— Нарешті! — зраділа Леся. — Де можна стільки гуляти?

Сестри обнялись, поцілувались.

— Трохи в Михайла, потім у тьоті, — розповідала гостя. — Від неї і дізналася про твою... — вона зробила паузу, обдумуючи, як ліпше сказати — «адресу» чи «біду»?

— Адресу? — перепитала Леся.

— Так. І про біду, звичайно.

— Я ж тобі писала.

— Тоді, здається, ще була надія. Ну, а як ці дні? — Веселість зникла з сестриноного лица.

— Усе те ж саме. Кашель, кровотечі... Просто дивно: на чому там життя тримається? Сили, мов у малої дитини. Та ти проходи, — скаменулася Лариса, — роздягайся, швидше зігрієшся.

Ліля поставила чемодан, скинула пальто.

— Ти, певне, їсти добре захотіла? А в мене саме і безхліб'я, і безгрошів'я. Було трохи грошей, то на Сергія витратила. Живу ще тим, що з дому привезла.

— Не журись, у мене є. Можу навіть позичити, — похвалилася Ліля. — Михайло дав.

— Тоді візьмемо візника — мені якраз в аптеку треба — й до міста снідати. Гарзд? Відзначимо твій приїзд. — Вона почала одягатися.

Кафе-їдальня була майже пуста. Містилася вона у центрі міста, в тихім завулку, і, певне, саме за це Леся її уподобала. В ранковий час тут можна було з'їсти сосиски чи просто випити склянку кави.

Сіли в найдальшій кутку.

— Яка я рада, Ліленько, що ти приїхала, — досі не могла заспокоїтися Лариса Петрівна. — Одній нестерпно. Удень, при Сергієві, ще нічого, а ніч настане... ліпше не

розказувать. — Вона піймала на собі зосереджений сестрин погляд. — Про що ти думаєш?

— Дивлюся, як ти змарніла, — призналась Ліля. — Часом не хвора?

— Ні, ти ж знаєш: це мій звичайний вигляд. — Вона спробувала навіть усміхнутися, але усмішки не вийшло: кілька тижнів, проведених у Мінську, вже встигли накласти на лице відбиток муки і нерозрадної туги — вираз, який потім не залишав її ніколи.

Помовчали. Лілі згадалася їхня торішня зустріч у Петербурзі. Леся була тоді куди бадьоріша.

— Мама писала... — нерішуче обізвалася. — Може, й справді, Лесю, тобі не варто було... Ну, приїхала, провідала... Що ж тут допоможеш?

— І ти тієї ж?

— Тільки не подумай, що я... осуджую, — поспішила виправитися Ліля. — Просто...

— Просто, — обірвала її Леся, — обличмо про це... Це питання поза темою звичайних розмов. Не будемо його чіпати.

Подали чай. Ліля мовчки колотила ложечкою. Так, Леся дуже змінилася. Раніше вона ніколи не дозволила б собі такої різкості... «А я теж добра!.. Хіба їй легко?!» Ліля вже ладна була взяти на себе всю вину непорозуміння, як Леся мовила:

— Не сердься, Лілеє моя Лілейная, не хмур своїх брівок, — в її голосі раптом одгукнулося щось далеке, давнє — дитяче. Зиркнули спідлоба одна на одну і засміялися. — Ти ж розумієш, — знов переходячи на серйозний тон, додала Лариса. — Хіба тобі треба пояснювати?

Звичайно ж, не треба, вона все розуміє.

— Ти не дослухала мене, Лесю. Не знаю, як для кого, а мені твоє здоров'я, твоє майбутнє не байдуже. І зовсім я не беруся тебе переконувати... Хочеться тільки, щоб ти була здорова, дужа. Все останнє — я знаю — в твоїх руках. — Вона хвилину подумала і, користуючись сестриною мовчанкою, додала: — Мені інколи навіть заздрісно, пробач за відвертість: ти хвора, а така сильна духом, скільки в тобі енергії. Ти якось умієш знаходити своє щастя, бачиш його навіть у муках... А я, та й чимало таких, сприймаю все на віру, яким воно є. Погане мені здається поганим, гарне — гарним. А над тим, що наше буття будується на протиріччях, не задумуюсь. — Ліля примовкла, чекаючи, що скаже на те сестра. Та Леся не поспішала.

— Чого ж ти мовчиш?

Лариса зручніше примостила хвору, в довгій чорній рукавичці, руку і, не відриваючи погляду від склянки, де плавав шматочок цитрини, сказала:

— Я не з усім згодна, що стосується мене особисто. Але річ не в цьому. Ти порушила досить гостру проблему, так би мовити, питання питань: людина і життя. — Леся перевела подих. — Мені здається, що насамперед треба мати одвагу до життя. От народилась людина; народилась, звичайно, щоб жити. Але всяк по-своєму розуміє це «жити». Один бачить у ньому повне задоволення своїх фізіологічних, просто кажучи, тваринних потреб; інший — чогось шукає, прагне, його весь час пече якийсь вогонь у серці. Це, може, й не дає йому такого щастя, як тому, першому, зате дає щось більше, духовно вище.

— Ти маєш рацію, — сказала Ліля, — але не всім це під силу, не всі так можуть.

— Чому ж? — заперечила Леся. — Треба тільки щиро бажати, прагнути. Від народження люди однакові. От ти говориш про мене, буцім я і така й сяка. А я ж однако-вісінька з тобою, з Дорою, Михайлом. Хіба що долю маю трохи одмінну. І коли дехто з вас бачить у моїй хворобі тільки лихо, то я знаю й інше. Я знаю те, що не мучило б мене так пекельно моє нещастя — не мала б я ні духу того, про який ти кажеш, ні волі до життя. Хто знає, чи не кує мені моє лихо такої зброї, якої немає в інших, здорових людей. Так, так, не дивись на мене з подивом. Це свята правда. Я знаю, почім фунт лиха, тому й не можу спокійно глядіти, як хтось страждає. І в цьому я бачу щастя.

Ліля уважно слухала сестру. Вона завжди цінила її розсудливість, холодний спокій (чомусь він найбільше проявлявся саме в такі рішучі моменти), її тверду, постійну впевненість у собі. Пригадалося маленьке біляве дівча. Лежить, бувало, з тим «втяженим» на носі, від одного тільки погляду на яке по шкірі повзли мурашки, і — ні стогону, ні слова скарги! Видно ж по очах, що болить, а вона ще й інших розраджує... Звичайно, від тієї Лесі лишилось мало. Але залишилася оця незламна сила, готовність здолати любого ворога. У цьому її краса... І, зрозуміло ж, в її очах, де завше світиться глибока думка, мрія, у благородстві, яке ще здавна поклато на її лице саме життя.

Ліля відкинула косу, що сповзла з плеча.

— А я чомусь так не можу, — сказала скрушно. — Мене теж хвилює, мучить, але знайти потрібний вихід, правильний рішенець я не завжди спроможна. — Вона набрала в ложечку чаю, підняла її. — От хоч би в цій історії з Кривинюком. Як бути? Не доберу толку.

Леся сьорбнула кілька разів.

— В цій історії винна ти сама. Непевне становище завжди мучить. І чим швидше ти вирішиш, тим краще буде для вас обох.

— Як — вирішиш? — насторожилася Ліля.

— Порадник з мене абиякий. Та й трудно в такому ділі радити. В житті трапляються обставини, з яких людина повинна виходити сама, без чиеїсь помочі. Зрозумій мене правильно. — Леся пильно поглянула на сестру. — Я бачу одне: порвати ви не в силі. І, признаюся, щиро з цього радію. Михайло Васильович прекрасна людина. — Ліля почервоніла від такої одвертості, опустила повіки. — А коли так, — вела далі Лариса, — не міряй і не важ. Повної згоди в думках і почуттях все одно не доб'єшся... Та чи й потрібно це? Любиш — люби, як можеш, скільки можеш, люби, не збирайся жити, а живи, не відкладаючи на завтра. Бо ж «завтра» не завжди приходить, а як і прийде, то нас може не застати.

Ліля нічого на це не відповіла. Вона відсунула склянку, поправила сукню.

— Та ми засиділися, — схаменулася Лариса. — Ще ж треба в аптеку. — Вона розуміла, що зараз Лілі краще по-бути одній. — Де ти мене зачекаєш? Тут чи надворі? Краще он там, — показала у вікно, — у скверіку є лавки, там можна посидіти.

На головній вулиці юрмився люд. Невідомо звідки з'являлися групи молоді, переважно студентів, і з гомоном кудись поспішали. Вулиця гула від тупоту, голосних розмов, вигуків.

Леся і Ліля зупинилися в одному з під'їздів. Кілька юнаків, теж, видно, студентів, про щось гаряче сперечалися.

— ...ждати, поки й нас поголять? Чи, може, хай хтось підставляє груди, га? — допевнявся рослий, у тіснуватій форменці хлопець. Що ж тут незаконне? Наша демонстрація мирна.

— А її мета? — запитав інший. — Ми виступаємо проти царської волі. Це кожному ясно.

— Ану тебе!.. — спалахнув високий юнак. Він оглянувся і, помітивши жінок, осікся.

— То не йдеш? — втрутився третій голос.

— Ну й дідько з ним! — знову той перший. — Гайда!

Троє швидко вийшли з під'їзду, приєдналися до гурту. Лариса Петрівна оглянулася: на місці, де щойно стояла група, лишилося двоє. На її запитання, з приводу чого демонстрація, один з них пояснив:

— У Києві віддали в солдати неблагонадійних студентів, а цим, бачте, й собі закортіло.

Натовп рухався в напрямку міського майдану, де містилися власті. Завершувала демонстрацію юрба хлопчаків, що, з галасом штовхаючи один одного, носилися від тротуару до тротуару, хапали то клапті газет, то викинуту кимось коробку чи ще якийсь непотріб.

Сестри саме виходили з аптеки, повз них навздогін молоді помчала кінна поліція. Вершники з нагайками в руках нетерпляче підганяли коней, з-під копит навсібіч летіли осколки збитої підковами тонкої криги.

Лариса Петрівна зупинилася, проводячи поглядом вершників.

— Ну, роботи сьогодні буде, — глухо, з жалем мовила до Лілі. Раптом вона помітила Еліасберга. Лікар стояв на протилежному боці вулиці і теж дивився вслід кіннотникам. — Борисе Михайловичу! — гукнула неголосно.

Еліасберг почув, замахав рукою і поспішив до них. Вигляд у нього був заклопотаний.

— Бачили? — запитав привітавшись. Він хвилювався і тому ще дужче гаркавив. — Це ваша сестра, Ларисо Петрівно? — запитав.

— Так, так... Вибачте, я зовсім забула вас познайомити. Прошу.

Лікар потис простягнуту руку.

— Костянтин Васильович казав, що у вас гості...

— Недавно, кілька годин тому приїхала, — пояснила Леся.

— В Москві нібито вже кілька днів неспокійно, — вів далі лікар.

— У Петербурзі також, — додала Ліля. — Університет, політехніка — всі на вулицях. До студентів приєднуються робітники...

— Ось воно — «Із іскри полум'я», — мрійно сказала Леся.

Ще надворі Леся відчула, що в будинку не все гаразд. Двері одчинені, в коридорі метушаться тітки.

— Доброго ранку,— привіталися Косачівни.

Одна з тіток буркнула щось невиразне і поспішила до кімнати, друга скорботно мовила:

— Сергій...— і кивнула на двері. Вона хотіла ще щось сказати, та Леся не дослuchала, рвонулася до Сергієвої кімнати.

Біля хворого було двоє: батько і Борис Михайлович. Не роздягаючись, нічого не розпитуючи, Лариса з острахом подалася до ліжка. Еліасберг мовчки зупинив її. «Куди ви, хіба не бачите?» — промовляв його погляд.

Сергій Костянтинович лежав посинілий, груди його не рухались. Лариса Петрівна судорожно схопила Еліасберга за полу. Лікар заспокійливо поклав їй на плече руку.

— Спазми гортані,— шепнув на вухо.

— Може, попробувати кисень,— порадила Ліля.

Борис Михайлович заперечив:

— Кисень при спазмах небезпечно.

Сергій раптом шарпнувся, широко розкрив рота. Якийсь час із горла чулося глухе щипіння, та як тільки хворий хотів дихнути — там щось хлигнуло. Мержинський ще більше темнів, щелепи його весь час працювали, ніби хотіли над силу розжувати якесь невидиме, незвичайне їстиво.

— Боже мій! — не витримав і затрясся од безгучного плачу старий. Ліля посадила його, дала води.

Скарлючені, сині пальці хворого тяглися до горла. Здається, він хоче розірвати його. І вони таки були б вцепилися у випнуті сухожилля, коли б не лікар. Борис Михайлович нагнувся і притиснув Сергієві руки до постелі.

Боротьба тривала хвилин десять-п'ятнадцять. Та ось конвульсії зменшилися, тіло почало слабнути і зрештою нерухомо випросталося. Лице хворого потроху стало набирати попереднього вигляду; повіки здригнулися, одкривши налиті кров'ю, безтямні очі.

Лариса Петрівна заглянула в них. Ніякої реакції! Хворий дивився, але був настільки безсилий, що не міг нікого пізнати.

— Сергію!

З хвилину мовчав, хрипко й уривчасто дихаючи, потім, пересилуючи самого себе, прошепотів:

— Кінець.

— Треба негайно сходити за ефіро-камфорним маслом,— не зважаючи на його слова, мовив лікар. Він підійшов до столу, швидко виписав рецепт.

— Дозвольте я,— попросилася Ліля.

— Знаєте куди?

— До тієї ж аптеки,— докинула Леся, коли сестра була вже біля порога.— Ідьте і ви, Костянтині Васильовичу, відпочивайте,— звернулася до старого, який усе ще сидів у кріслі.— Я вже тут буду.— Вона допомогла йому піднятися, відвела до сусідньої кімнати.

Мержинському дали збільшену дозу снотворного, і незабаром він заспокоївся.

— Борисе Михайловичу, любий... Я так далі не можу,— сказала Леся, як тільки вони залишились самі.— Треба щось робити... Не можемо ж ми отак сидіти і ждати...

Вони стояли в найдальшому од ліжка кутку.

— Що ж ви радите? — сумно запитав лікар.

Лариса підняла на нього смутні, повні благання очі. «Що ж я можу порадити?» — говорили вони.

— Зараз можна чекати всього,— сказав Еліасберг.— Сьогодні спазми гортані, а завтра... Не виключена можливість, що завтра настане параліч задніх крико-аритеноїдних нервів, тобто звуження горла до мінімуму. Не треба втрачати надії, Ларисо Петрівно.

— Але ж...— вона для чогось, мабуть, несвідомо, підняла кришку піаніно.

— Розумію... Це вгадати трудно. Організм хоч і виснажений, але молодий, бореться. У всякому разі, *speriamo bene*¹. Агонія, а це вже не що інше, триватиме недовго.

Еліасберг підібрав волосся.

— І знаєте, в чому секрет його витривалості? Крововиливи допомагають, так би мовити, полегшують функції серця. Одне врівноважує інше.— Він поглянув на годинник.— Однак мені час до клініки. Навідаюсь увечері. Постарайтеся змазати хворому горло. Тільки обережно.

— Ліля зробить, не турбуйтеся,— відповіла, скидаючи пальто, Лариса Петрівна.

...Хворий спав, мабуть, годин дві. Розбудив його кашель. Коли кашель минув, Лариса Петрівна піднесла Сергієві теплого молока. Мержинський цідив довго і так усього й не випив, жестом дав зрозуміти, що досить.

¹ Сподіваймось на краще (лат.).

— Я щось... говорив? — запитав.

— Ні. А що?

— Певне... кінець...

— Навіщо ви так, Сергію? — з мукою і докором впи-
лася в нього очима.

Мержинський мовчав.

— Ми ж домовились про це не говорити.

Хворий заперечливо махнув рукою.

— Ви...— він довго вагався, не знаходив потрібних
слів.— Ви не... втішаєте... мене... Лесю?

Косачівна здригнулася. Цього запитання вона ждала
кожної хвилини.

— Я знаю... я... мої... tu... тіс¹.

Щоб не видати себе, Леся затиснула хустинкою рота.
Звичайно, вона могла здивуватися його словам, розціни-
ти як слабодухість, але навіщо, кому це потрібно?

Після щойно перенесених мук Мержинським оволоді-
ла зневіра: буде він жити чи ні? Коли буде, він готовий
на все, а ні — навіщо оці тортури? Щоб потім, після смер-
ті, хтось міг сказати: «Він боровся»? Ні! Досить!.. Досить
ліків, уколів, щоденної мороки з їжею. Що буде, те й
буде! Однак в душі він іще, певне, чогось ждав, на щось
сподівався, невтомно шукав соломинки, яка винесла б
його з бурхливої Лети. Виливши Ларисі душу, Сергій
насторожився: що вона відповідь?

— Бачте, Сергію, — спокійно почала Леся, — ви постави-
ли переді мною найтрудніше з можливих запитань.
Відповісти на нього, зрозуміло, не зміг би ніхто. Час—
усьому суддя. Будемо вірити...— Йй самій забракло повіт-
ря, бо до горла підкотився і став якийсь давлючий клу-
бок.— Краще про це не думати.— Вона рішуче встала,
підійшла до кватирки, жадібно вдихнула свіжого повітря.
«Чи надовго ж вистачить моїх сил, щоб витримувати
ці катування?»— запитала себе. А вголос, продовжуючи
попередню розмову, додала:— А коли думати, то тільки
про життя.

— З його грудей вирвалося щось подібне до стогону
чи важкого зітхання.

— Боротися?.. Я.. дуже... втомлений... Я вірив, що...—
він знову примовк, а тоді, напружившись, вимовив:—
Що зможу щось зробити.— І знову безсилля на деякий
час німотою накрило його уста. Та це тривало недовго,

¹ Рокований на смерть (лат.).

хворий десь видобував у собі рештки енергії і вів далі: — І ось я... вмираю... вмираю, нічого... не зумівши.

Лариса Петрівна різко повернулася, кольнула його проникливим поглядом.

— Ви не маєте права так говорити. Вогонь, який ви і ваші однодумці запалили полум'ям власного серця, незабаром розгориться величезним багаттям.

На якусь мить він погодився, переміг у собі гнітючий стан; в очах його засвітилася надія... Але все це швидко минуло.

— Ні, ні,— незграбно замахав руками Мержинський,— не умовляйте... Життя... не має... рації... воно — ніщо...

Леся просила його заспокоїтися, не розмовляти, та це ще сильніше розпалювало нетерпіння хворого висловитися до кінця. І він говорив, говорив, уже майже непритомний. Лариса Петрівна швидко розвела хіну, підвела Сергієві голову, дала випити. Сьорбнув, але рідина одразу струменем пішла назад — ледве встигла відхилитися, щоб не забризкало. Рушником обережно витерла йому зранені губи, бороду, на волосинах якої осів порошок, збрала рештки води з ковдри.

— Не хочу... — борсався. — Я жити... жит...

Він раптом замовк — знеміг настільки, що вже й шепотіти не було сил. Груди його ледве здіймалися. Лариса Петрівна поправила ковдру, причинила кватирку.

Було о пів на четверту. Від нервового напруження знову розболівся зуб, відчувалося — набрякають ясна. Леся поглянула в дзеркало: права щока трохи підпухла. Помивши руки, намочила у спирті клаптик вати, поклала на хворе місце. Біль ущух. Зате голова не давала спокою — якимось поважчала і ніби давила на потилицю. Лариса Петрівна знайшла в сумці і розгорнула порошок (останнім часом вони в неї не вибували). Проте пити не стала. «Одне лікуємо, інше отруюємо», — згадала чийсь слова. А їй ніяк не можна злягти, вона зараз vis major — вища сила. Сила, що має тримати двох.

Щоб хоч трохи позбутися важких думок і переживань, взялася за лист. Розпочала його ще вчора увечері, та так і не закінчила. «Одваги в тім нема, за що Ви мене хвалите», — перечитала останні слова, аби нагадати собі думку, на якій обірвалось писання. Так, так, панна Ольга захоплюється її мужністю, називає starker Geist'om¹. Що ж, час

¹ Сильна духом (нім.).

покаже, наскільки вона сильна духом. Може, ще й зламається... А коли ні, то в тім заслуги нема, не її в тім заслуга.

Ділилася своїм горем-розпукою: «...З моїм другом дуже зле, і він уже сам не вірить, щоб міг видужати. Стан зовсім розпачливий, і на поправку немає надії».

Лист виходив короткий і, здавалось, холодний. «Що ж я ще можу їй написати, — зупинилась, роздумуючи, — коли, окрім туги, тепер нічого не маю? А нащо та туга має бути ще й довга! В неї ж своя біда з'явилася».

Згадавши, що Кобилянська скаржилася на хворобу Мавкою, Лариса Петрівна додала: «Не давайте свого товариша на поталу недуз! Рятуйте його чим тільки можете, і не тратьте часу — в зароді, — підкреслила, — сю хворобу можна викорувати. Боріться на життя, а не на смерть, бо інакше се такий розпач!..»

О, вона знає, що то за розпач! Від нього — в землю ввійти б, змовкнуть навіки, аби не чути, не бачити. Хіба один такий день, одну ніч провела вона наодинці з жахом?! Навіть не маючи з ким поділити його, бодай на словах убавити собі пекельного лиха. Про те знають хіба що стіни — ці німі свідки людського відчаю — та дехто з найближчих друзів. Ні батько, ні мати, а лише — дехто. І то далеко не все. Бо надто воно жахливе, те її горе, щоб про нього розказувати, — більше, мабуть, ніж можна розповісти і ніж варто розповідати. Є почуття, яких навіть не слід намагатися розкривати, тому що слова існують зовсім не для них. До таких належать і її щоденні страждання. Людям в нормальних умовах їх не зрозуміти. Для цього потрібно бути як вона, — одержимою.

Леся надписала конверт, заклеїла і відклала. Мержинський усе ще не турбував. Дрімав не дрімав, спав не спав, а лежав на диво спокійно. Лише зрідка губи його напіввідкривалися, ворушилися — так, ніби щось вимовляли, а потім знов застигали, набрякли, у незагоєних виразках. Час од часу здригалися повіки, наче людина, чиї очі вони повивали, навмисне пробувала їх відкрити, щоб пересвідчитись: може вона те робити чи ні? Давно не голений, з густим розпатланим чубом, неймовіро худий і пожовклий, Сергій гнітив своїм виглядом. Це був мрець, здавалося, дивом воскреслий тільки для того, щоб думчатися призначеними йому, але чомусь до кінця не звіданими муками, і щоб узяти з інших кривавий викуп за свою смерть. Готова вона, що лишається тут, на землі, сплатити цей борг мертвим? Так, вона в цьому впевнена.

Після всього, що бачила і що муситиме ще побачити, вона дає аннібалову клятву¹.

...Хворий здригнувся, миттю розплющив очі, довго нерозуміюче водив ними по кімнаті. Зрештою його погляд зупинився і завмер на годиннику. Лице зморщилось у болісній гримасі.

— Що, Сергію? — підійшла і обдала його жарким диханням.

— Чуєте? — полохливо запитав.

Лариса Петрівна оглянулася, напружила слух.

— О... знов. Що це?

Вона здогадалася.

— Годинник, Сергію.

— Голосно! — з обличчя не сходила мука. — Тихше.

Довелося зупинити годинника.

— А тепер, — провів рукою по голові, — зачешіть... мене.

Леся дістала з верхньої полиці етажерки флакончик одеколону, густо покропила Сергієві голову і взялася зачісувати. Пахощі, видно, були для нього приємними. Лежав з виразом задоволення.

— Ви не... сердитесь, Ларисо... на мене? — запитав, як тільки вона закінчила.

— Чого б же? — щиро здивувалася. — Навіть з голови таке викиньте.

Ворухнув ногами, поправляючи ковдру, подивився вдячно.

— Я розумію... це великий егоїзм... але я... не в змозі... zostатись без вас... повірте... не в змозі.

Надвечір свідомість його прояснялася. І коли бачив, що Лариса Петрівна над чимось працює, не розмовляв, нічим не турбував її, просив тільки не відходити, не залишати — сидіти за столиком побіля нього.

Сьогодні, чи то після отого зубовного скреготу, чи під впливом інших якихось чинників, його змордована душа благала музики. Він так любить Шопена! Не перестаючи слухав би зараз його легкі, мов літні хмаринки, мазурки. Нехай зіграють йому, він дуже просить, хоч кілька... О, вони просто чарівні!.. Вони винесуть його на своїх чудо-крилятах з цього жахливого лігва... Туди — на простір, де сонце, потоки, де квіти... Музика й квіти! Що мо-

¹ Аннібалова клятва — образний вислів (від імені карфагенського полководця Аннібала), означає непохитну рішучість боротися до кінця.

же бути прекрасніше?! Ніжність і сонце! Витвір душі і витвір природи!.. Грайте! Ще грайте!.. Навіщо все інше, коли — музика й квіти?.. Скільки можете, скільки вистачить сил — грайте!..

Старе, погано настроєне піаніно злегка похитувалося, коли Лариса натискала на педаль, порипувало, а все ж обзивалося до молящої душі ніжними, хоч і не завжди благозвучними голосами. Звичайно, вона б ніколи не сіла за такий інструмент — кожний неточний, вірніше, нечистий, звук непримно різав їй слух, але заради нього, задля його хоч хвилинного забуття ладна була на все. Лесині пальці — ба! далеко не всі: хвора ліва рука лежала майже без руху, лише інколи незграбно підкоряючись волі митця — то шалено металася, то спокійно, розмірено лягала на клавіші, сповнюючи кімнату радістю, світлом. Ніби далеке море дохлюпнуло сюди плескотом хвиль, пахощами сонця і вітру; мовби сама квітами-травами перевита Мазурчина вдихнула ув оці стіни всі свої пісні, весь свій гомін...

Вона гратиме! Їй самій треба хоч на мить звільнитися від страхіть, одвести очі від смерті, щоб — так, так! не бійсь, говори! — щоб не прогледіти, коли занесе вона свою загребущу руку.

Хто сказав — «Прелюдія смерті»? Леся навіть оглянулася. Ні, це «Соната». Бетховенська, сонячна, та, яку вона найбільше любила. Чому — любила?! І любить! Любить! Любить!

Вечір настав тихий та лагідний — смерть, видно, теж має спочинок. Надворі підморозило, випав легенький сніжок. Деревя стояли в ряному інеї, ніби цяцьковані. Дихне вітерець, колихне гілку — і посиплеться-попливе з неї додола срібний пилок. Вибігти б, упасти на крилаті санчата... як колись у Колодажнім, в Луцьку...

Але де вони? Ні санчат, ні села, ні років отих незабутніх... Чотири стіни, щоденна скорбота, щоденний посиднок зі смертю. Страшно подумати!

Зайшов Костянтин Васильович. Млявий, стомлений, хоч і після спочинку.

Час додому, нарано. А як на неї, то вона вже й ніч отут просиділа б. Однаково не спатиме. Де вже тому спокійним бути, хто покликаний мертвих будити!

Леся почала одягатися. Мержинський мовчки стежив за нею, зрештою поманив до себе.

— Надворі... певне... слизько, — прохрипів, — не посковзніться.

Усміхнулись обоє — щось далеко, дитяче обізвалося в тому усміху. Спогад, надія?

—...Або краще... ось почекайте.— Він притримав її за полу, покликав батька.— Тату, проведіть... Ларису Петрівну...

— Навіщо? Тут же поряд, та й Ліля мене зустрічати-ме,— заперечила, та згадала, що цього не варто робити, й погодилась.

— Я побуду... один... проведіть...

— Гаразд, гаразд, сину, ми підем удвох,— заспокоїв старий і вийшов до сусідньої кімнати за пальтом.

Поки він там одягався, Сергій допитувавсь:

— А віконниці... не забуваєте... зачиняти?

Правду кажучи, таки забуває.

—...А то... щоб часом... хто не вліз.

Лариса Петрівна, рада такій переміні, тільки похитувала головою. «І такого друга я маю втратити!» — не сходило з думки.

На прощання Мержинський слабо притис її руку до своєї зарослої худой щоки.

VII

Виступ мінських студентів, свідком якого довелось стати Лесі Українці, був лише відгомном подій, що відбувались в центрі Росії. Знекровлений масовими арештами та репресіями, які царський уряд провів тут кілька років тому у відповідь на Перший з'їзд соціал-демократів, Мінськ поки що тільки збирав, накопичував нові сили. Вогнищами революційної боротьби, як і раніше, залишалися Петербург, Київ, Москва.

У Києві ось уже з місяць не працювали нормально вищі учбові заклади. Щодня збори, протести чи демонстрації; не в одному, так в іншому, хвиля за хвилею, хвиля за хвилею...

А почалось з університету, з тої ж таки горезвісної ейхельманівської справи. Начальство даремно намагалось загладити її чи й зовсім замазати. Звільнення кількох, як воно кваліфікувало, підбурювачів виявилось іскрою в пороховій діжці. Того ж дня ввечері в одній з найбільших аудиторій зібралося кількасот студентів, щоб заявити свій рішучий протест. Пропозицію розійтись по домівках вони категорично відхилили, вимагаючи пояснень самого ректора.

Звістка про студентське заворушення швидко облетіла

місто. Біля університету зібралася маса народу: робітники, чиновники, гімназисти — співчуваючі і просто цікаві. Переполохане можливими наслідками, начальство вдалося до останнього заходу — викликало поліцію. Розлючений, готовий всіх одягти в арештантські мундири, до аудиторії в супроводі високого представника генерал-губернатора і доброго загону своїх молодців увірвався сам Новицький. Але і його зустріли холодний спокій і вимога: пояснень ректора! Відчувши свою силу, студентство стояло твердо. Доведений до безсилля, шеф поліції змушений був запросити ректора. І поки між начальством та молоддю тривали переговори, солдати оточили університет, розігнали натовп, а явні й таємні агенти Новицького поспіхом брали на замітку найактивніших учасників заворушення. Через кілька днів «злочинців» настигне сувора кара: їх позбавлять студентської форми, замінивши її солдатською.

Віддача в солдати на кількарічну муштру ста вісімдесяти трьох студентів була тією краплиною, що переповнила громадську чашу терпіння. Сам царський уряд цим своїм крайнім заходом сприяв переростанню звичайної студентської історії в значну політичну подію. Офіційне урядове повідомлення, розраховане, зрозуміло, на те, щоб залякати інших «вільнодумців», кількість яких зросла в міру загострення кризи¹, виявилось прекрасним звинувачувальним документом, спрямованим, мов бумеранг, проти його творців. Повідомлення читали з обуренням, кожен розцінював його як вияв слабості царизму.

У відповідь на розправу з киянами піднялося студентство Петербурга, Москви, Одеси, Львова... Воно вимагало відміни ганебних «Тимчасових правил»². В ряді випадків до студентів почали приєднуватися робітники.

Заворушення загрожували перерости у всенародний протест.

Уряд вживав термінових заходів.

Соціал-демократи згуртовували маси, закликали їх до відкритої боротьби проти самодержавства...

Незважаючи на постійну зайнятість хворим і втому, яку ці клопоти викликали, Лариса Петрівна все ж працю-

¹ В кінці 90-х років Росію охопила велика економічна криза.

² «Тимчасові правила» від 29 липня 1889 року узаконювали віддачу в солдати (на строк від одного року до трьох) студентів, які брали участь у виступах проти існуючих порядків.

вала — лихо лихом, а робота роботою. «Жизнь» чекала від неї нових оглядів, і вона не могла не рахуватися з такою прихильністю. До того ж становище, в якому опинилася, вимагало хоч невеликих, та власних коштів. Журнал ці кошти давав.

Слідом за «Новітньою соціальною драмою», закінченою тут-таки, в Мінську, і відісланою редакції на початку січня («Одержима» — мов стогін, мов зойк, — вирвалася за одну ніч). Леся приступила до розвідки про народівський напрям у німецькій літературі. Треба було узагальнити все те краще, чого досягли прогресивні німецькі письменники. З їхніми творами вона ознайомилася ще торік, під час перебування в клініці Бергмана, а Гауптмана, найвидатнішого з них, знала й раніше. Його «Ткачі», так високо оцінені Іваном Франком, були подією справді винятковою. Не герой-одинак, обранець, а народ, з його муками ї сподіваннями, — ось хто став у центрі цієї та деяких інших драм Гергарта Гауптмана. І не тільки його. Масова робітнича організація привертає творчу увагу Б'єрнстєрна, про злиденне життя простолюдинів оповідає в своїх новелах Людвіг Якубовський. На відміну від писань буржуазних митців, лейтмотивом літератури, що народжувалася, стає рішуча боротьба проти визиску й експлуатації, а її головним героєм — пролетаріат, маса.

Все це треба було обґрунтувати й показати як зразок служіння митця і мистецтва народові, протиставити всім отим проповідникам і їх проповідям «штуки для штуки», примирителям і примиренцям. Лариса Петрівна перечитувала привезені з собою і надіслані пізніше книжки, переглядала журнали, робила виписки. Була в неї і інша робота.

...Ще торік навесні, коли приїздив Сергій Костянтинівич, київські товариші, мабуть, не без його рекомендації, доручили їй організувати видання ряду соціал-демократичних, головним чином нелегальних, брошур. Доручення вона виконала. Залучила до цієї роботи Читадзе і ще декого з найближчих друзів. Особисто переклала «Ткачів». Твір здали до набору, але під час наскоку поліції друкарня знищила рукопис, і тепер треба було починати заново. П'єсу чекали. І хто знає, коли довелось б за неї взятись, аби не підштовхнули події.

Якось увечері зайшов Чириков. Євген Миколайович привіз масу вітань, серед них і від Поссе та інших співробітників «Жизни».

— А це вам авторський, — подав примірник журналу. —

Ледве виштовхнули. Цензура так було навалилася — зовсім хотіла заборонити, та Володимир Олександрович відвоював. Щоправда, кілька статей таки зняли.

Леся бігцем переглянула журнал.

— Книжка мовби нічого.

— Навіть добра, — поправив Чириков. — Одна ваша стаття чого варта. А попередній номер з «Новими перспективами і старими тінями»! — захоплювався далі. — Ні, колего, ви публіцист, справжній! Я на вашому місці не залишав би цього так необхідного тепер жанру.

— Що, не те саме... я вам... казав? — пожвавішав Мержинський.

— Досить вам, — байдуже махнула рукою Леся.

Сергій Костянтинович чи то хотів засміятися, чи задихнувся — раптом почав хапати ротом повітря. Леся одноруч підвела його разом з подушкою, потримала, поки напад минув, і дала випити молока.

— Еге! Мало не забув, — згадав Євген Миколайович. — Ще одне визнання вашого авторитету. І знаєте ким? Горьким, Олексієм Максимовичем.

— Авжеж? — насторожилася Леся.

— Так-так! Посе одержав від нього листа, де Олексій Максимович пише: «Чертовски нравятся мне обзоры Леси Украинки». Радить частіше вас залучати до роботи не тільки з оглядами, а й з белетристикою... Отож майте на увазі.

— Правильно, — зашепотів Сергій Костянтинович. — Тільки... зараз... Лариса позбавлена... можливості... мій гріх.

— Ну от! — зупинився біля нього Чириков. — Навіщо ти так? Ніхто тебе ні в яких гріхах не звинувачує. Лариса Петрівна зробила, як зробив би кожен із справжніх друзів.

Розмова могла викликати нове загострення, і Чириков, глянувши на Лесю, почав збиратися.

— Ідїть і' ви... Ларисо, — зажурено мовив Сергій Костянтинович. — Зараз... батько... заїде. Євгене, проведи Ларису Петрівну додому, — попросив.

Надворі, прощаючись, Чириков сказав:

— Я не хотів говорити при Сергієві: завтра ввечері, як будете вільні, приходьте на склянку чаю.

«Склянка чаю» — було, звичайно, сказано умовно. Бенчежила обстановка, що склалась в імперії, події останнього часу, боротьба партій.

— «Треба готувати людей, які присвячують револю-

ції не тільки вільні вечори, а все своє життя, треба готувати організацію...» — Чириков перестав читати, запросив Ларису Петрівну сісти. — Ми вже гадали, що ви не прийдете, та й почали. — В руках у нього була газета. Тонкий, з багатьма складками, бувалий, видно, не в одних руках, папір м'яко шарудів навіть при слабкому подиху. — «При міцній, організованій партії, — знову зазвучав тихий голос читця, — повстання в окремій місцевості може розростись у переможну революцію...»

Лариса Петрівна заглянула через стіл: «Искра». А нижче, меншими літерами: «Россійская соціаль-демократическая рабочая партія».

— «Перед нами стоїть у всій своїй міці ворожа фортеця, звідки засипають нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, який пробуджується, з'єднаємо з зусиллями російських революціонерів в одну партію, до котрої потягнеться все, що є в Росії живого і чесного... — Читець зробив паузу і закінчив: — І тільки тоді збудеться велике пророкування російського робітника-революціонера Петра Алексєєва: «Підніметься мускулиста рука мільйонів робочого люду, і ярмо деспотизму, захищене солдатськими багнетами, розлетиться в порох!»

Чириков випростався, закриваючись долонею од світла, що падало йому прямісінько в очі.

Лариса Петрівна підсунула до себе газету, що лишилася лежати на столі. «Насущні завдання нашого руху», — прочитала на першій сторінці і почала переглядати передвицю.

— Отже, ми не повинні цуратися економістів? — почувся голос.

— Дивлячись у чому, — поправив інший.

— Гасло «Організуйтеся!» — є і нашим, соціал-демократичним гаслом. — Чириков одсунув лампу набік. — Але економісти мають на увазі товариства взаємодопомоги, страйкові каси і тому подібне — тільки не політичну партію, мета якої — боротьба проти самодержавства, проти капіталістичного світу взагалі.

Маленький, у золотому пенсне чоловік, що сидів поруч Лесі, невдоволено засовався.

— Чи не вельми абстрактно? — кинув. — Самодержавство... капіталізм...

Присутні загомоніли.

— Робітникові потрібні матеріальні блага, — вів далі

сусіда.— Вони визначають свідомість. І, наприклад, мені зовсім байдуже, хто створить ті блага — економісти чи так звані соціал-демократи.— Чоловік попустив краватку, що, мабуть, стягувала йому шию.— Чи не можна обійтися без так званої революційної політики, яка лише псує людей?

«Так званої...» Знайома фраза. Де її чула, від кого?

Сусіда витягнув хусточку, почав витиратися. На Ларису Петрівну війнуло гострим запахом медикаментів. «Та це ж фармацевт! — зраділа несподіваній розгадці. «Ваш так званий рецепт, — пригадалося, як вона вперше прийшла до аптеки з нестандартним Еліасберговим папірцем, — ми могли б не прийняти...» Він, він. Ну, що ж, добродію, стережіться. Розпалили ви мене своєю так званою теорією. Суперечка буде гарячою. У війні духу не можна допускати ні ласки, ні милосердя, ані скидки на особисті взаємини».

Лариса Петрівна попросила дозволу висловитись.

— Як же все-таки насправді: політика псує людей чи, навпаки, люди псують політику? Скажіть мені, добродію, — нахилилася до сусіда, — як би ви розцінили такий факт: ви працюєте, з вами трудиться ваш колега. Добрий, ввічливий, навіть гостинний. Минає рік, два, три. За цей час відбуваються зміни: ваш колега стає підприємцем. Робить він — ви це бачите — менше, а життя його куди краще. У вас сім'я, вам трудно. Ви просите свого патрона збільшити частку прибутку, а у відповідь одержуєте, вибачте, не частку, а дулю. Що б ви на це сказали? І хто, по-вашому, зіпсував тут стосунки, тобто в даному разі — політику?

— Я не маю на увазі окремих осіб, — заперечив фармацевт.

— Чому ж? Даремно! Саме з них складається суспільство. І те, що виникає між двома людьми, може статися між багатьма, між певними соціальними групами. А щоб підтвердити це, звернімося до життя. Хіба відносини між робітниками й капіталістами не те саме? По якому праву ця кількісно незначна каста присвоює собі «и труд, и собственность» мільйонів? По якому, скажіть, праву обкрадає їх, тисячами гноїть на каторзі, у казематах? З любові, чи що, до ближнього? І що ж у такому разі лишається робити народові? Просити милостині? Дайте, мовляв, мені більше, бо в мене діти голодні? Згляньтесь, пани-капіталісти?

Ні! Час уже покласти край цьому свавіллю! Трудів

ник — ось хто єдиний і повноправний господар на землі. Бо він — творець, бо все, що довкола нас, — витвір його енергії, його невтомних рук.

— Правильно!

Шепіт, у якому вона вгадала схвалення, шелеснув між присутніми.

Від неї чекали — це вона бачила по зосереджених обличчях — продовження.

— Як це зробити? — повторила їхнє німе запитання. — Тільки не методами панів економістів і їм подібних. Тільки шляхом революційної боротьби. — Леся надпила трохи із склянки, яку підсунув їй Чириков. — Для цього робітникам і селянам треба поєднатись межи собою. Повсюдно закладаються нині такі об'єднання і товариства. Є вони і в нас — у Києві, Мінську та по інших містах.

— Еге! А як же їм спілкуватися? — вихопився моложавий чоловік, що сидів на розі столу навпроти. — Я, приміром, тутешній, мінський, а ви — з Києва. Не їздити ж нам туди-сюди, а їздити, то хто за нас хліб зароблятиме?

— От-тот! — підтакнув інший.

— Багачі якось спілкуються, щоб душити пролетарів? Нехай же й пролетарі знайдуть вихід. — Вона згадала тільки що прочитане в газеті. — А вихід цей, товариші, є. Він у партії. В міцній, добре організованій робітницькій партії, яка мала б свій центр, свої кошти, пресу. Спробу утворити такий центр ми вже мали кілька років тому тут-таки, в Мінську. З'їзд наших товаришів, як сказано в цьому виданні, — Леся підняла «Искру», — правильно поставив завдання. І ми повинні рішуче взятися за здійснення його.

— У багачів гроші, — зітхнув білорус. — З ними цар. А в царя поліція, військо.

— Є така примовка: «Вовків боятися — в ліс не ходити». Військо, яким уряд намагається залякати маси, — це ті ж самі робітники, селяни, одірвані од свого діла та зодягнуті в солдатські шинелі. Соціал-демократи мають допомогти їм уяснити мету революційного поступу, і тоді військо піде за ними. Гвинтівки і гармати самі не стріляють. Для цього потрібні люди. Коли ж вони, ці люди, відмовляться стріляти в страйкуючих або, що краще, повернуть зброю проти спільного ворога — тоді вже нічого не вдіють ні цар, ані герой. Усю цю роботу і повинна здійснити партія.

— Одна для всіх? — скептично глянув з-під пенсне

фармацевт. — Щоб росіянин, українець з поляком чи жидом? Містика!

Ларисі Петрівні зробилось погано. На мить вона мовби знепритомніла, але це тривало лише мить («Я ж сьогодні майже не їла», — скинулась думка), наступної хвилини вона вже опанувала себе і сказала:

— Перед лицем смертельної небезпеки люди усвідомлять свою єдність і свою силу і подадуть одне одному руки. І тоді прийде велике визволення. Цей час гряне! Тимто для кожного має бути священним гасло: «Робітники всіх країн, єднайтесь! Єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним!» — Вона зробила паузу і докинула: — Чия правда, того буде й сила ¹.

Збуджені її словами, присутні загомоніли, підводились. Дехто, дійшовши до порога, закурив, і гіркуватий, їдкий димок незабаром повис під стелею.

— Ви стомилися? — запитав Чириков. — Валю, — звернувся до дружини, — налий Ларисі Петрівні склянку чаю. Та міцнішого! — Він ширше розчинив кватирку. Свіжий потік повітря приємно остудив лице.

Подали чай з цитриною. Косачівна сьорбнула ложечку-другу, а потім випила весь одразу. В голові прояснилося, стало легше.

...Сиділи, знову читали, гуторили. Виявляється, є уже й центр російських соціал-демократів. Тільки не тут — за кордоном. Володимир Ульянов (Ільїн), Плеханов, Мартов, Засулич. Це ж, здається, про них розповідали колись у Львові Франко і Павлик? Так-так... А статтю Ільїна «Капіталізм у сільському господарстві» навіть читала. Торік, як була в Петербурзі... Еге ж, у тому номері «Жизни», де її переклади Стефаникових оповідань.

Слухала, а думками витала у Києві, де друзі, де чекають її палкого слова. «А я за «Ткачів» ще й не бралася», — дорікнула сама собі.

...Додому дісталася пізно. Зайшла на подвір'я Нарейка, прислухалась: як там у хаті, тихо, спокійно? — а вже потім до себе. Витягла з-під ліжка великий важкий чемодан, добула — аж з дна, з-під речей — невеличку тоненьку книжечку, зверну на палітурці якої чужими літерами було витиснуто: «Die Weber» ².

¹ Тут використано фрази з статті Лесі Українки «Додаток від упорядника до українського видання перекладу книжечки «Хто з чого живе».

² Ткачі (нім.)

Хворий опритомнів лише увечері, та й то ненадовго. З обривків фраз і слів, які він над силу видавив, Леся зрозуміла, що вночі між батьком і сином відбулася неприємна розмова чи й суперечка. Тепер їй стала зрозумілою ота ранкова Сергієва відраза до старого. Очевидно, користуючись тимчасовим відступом хвороби, Костянтин Васильович вирішив знову погомоніти з сином. Про що саме — вона знала. Якось Мержинський проговорився: рідня не може простити його революційних переконань. Себе загубив і нас, мовляв, занастив... Навіть її звинуватили. За те, бачте, що не відмовляла його, а й сама виявилася такою ж... Зрештою, для неї це було зрозуміло ще восени, коли вперше приїздила сюди. З отих-таки натяків і косих поглядів тіточок. Ну, та лихो з ними! Коли б тільки його, Сергія, не драгували...

І от — весь день напад за нападом... Як не гарячка, то кашель, не кашель, то спазми. Знову була кровотеча. Хворому без кінця давали хіну, антифібрин — аби хоч пал його не палив. Кілька разів вводили морфій. Зрештою і ліки збезсиліли і не могли вже стримати цього оскаженілого вулкана нелюдських мук. Хворий метався, непритомнів. Важко було зрозуміти, коли кінчався і починався напад. Мордування ішли одне за одним з якоюсь невмолимою послідовністю, якимись пекельними хвилями. Людські руки вже не могли будь-що зарадити — ні зупинити їх, ні бодай зменшити. Лишалось — терпіти. І тут уже не можна було напевне сказати, кому важче: хворому чи тому, хто доглядає за ним. Обое розуміли, що це кінець, у всякому разі, його зримий початок. Більшого Лесина голова уже не сприймала. Голова до того отупіла, що видобути з неї будь-яку іншу думку було неможливо. Сил ставало тільки на те, щоб усвідомити фатальну неминучість смерті.

Виснажена цілоденною мотаниною, і не так нею, як марністю всіх тих турбот, Лариса Петрівна жадала хоча б хвилинного спокою. Розв'язка, видно, настане все ж не сьогодні, пізніше — ще ж не до дна випита чаша! — то хоч би мить, бодай капелиночку забуття. Там хай буде, що буде, — забутися!

Нагодився Костянтин Васильович, і Леся почала одягатися. Думала вийти хоч перекусити що-небудь. Накинувши пальто, вона ще раз підступила до хворого, наче надивлялася на нього востаннє. В цю мить Сергій розплю-

щив повіки. Сп'янілі від болю очі якийсь час нерозуміюче гляділи на неї. Раптом у них з'явилося щось подібне до страху.

— Ні... Ні... — замотав головою, — зостаньтєся...

Не можна було без жаху слухати це хрипіння. Ларису Петрівну охопило передчуття біди.

— ...не ходіть, — Мержинський силкувався підвестися, та батько утримував його. — Прошу вас... зостаньтєся.

— Я коло тебе, сину, — обізвався Костянтин Васильович, — нехай Лариса спочине.

Хворого мовби пересмикнуло. Він заплющив очі і нетерпляче замахав руками. Щось хворобливо-дитяче було в цій його поведінці.

Старий устав. Дві дрібні сльозини заблищали на його віях. Не витираючи їх, Костянтин Васильович подивився на Косачівну. «Робіть як знаєте», — говорив той німий погляд. Жаль здавив Лесине серце. «Чи він винен? Хіба винен батько, засліплений любов'ю до своєї дитини?»

— Костянтине Васильовичу, ходіть спочиньтє, — сказала благально, — коли що, я покличу. — І почала роздягатися.

— А... — він ніби забув, про що хотів мовити, потер долонею лоба і раптом, збагнувши, спитав: — А як же вечеря? Ви ж голоднісінькі.

— Нічого. Коли можете, приготуйте, будь ласка, чай.

— Чому ж? — пожвавівшав старий. — Я зараз... хутенько.

Коли батько вийшов, щось подібне до зітхання вирвалося з Сергієвих грудей.

— Не треба так, друже, — лагідно обізвалася Леся.

Бліда, смертельно втомлена, сіла побіля хворого, погладила напахчене волосся. Сергій принишк, жодним м'язом не реагуючи на пестоші. Проте вони не були йому байдужі, вони нагадували йому щось давнє, безмежно далеке. Але незабутнє. Краєм свідомості, що з кожним днем гасла, мов покинуте вогнище, він інколи бачив те «безмежно далеке». І тоді, як от зараз, воно з'являлося то худеньким хлопчам, що ніяк не встигало за швидкою в ході матір'ю, то широким розлунням гудка на лісовім полустанку, то тихим, ніби озерне плесо, літнім світанком...

Гарячі сльозинки зросили сухі, запалені очі. Сергій зрадів їм. Як давно він не плакав!.. Значить, він ще живе, відчуває.

— Пам'ятаєтє, Лєсю... — ворухнув спраглими устами.

Вона не відізвалася, рука її застигла на подушці. Мержинський повернув голову, глянув: Лариса Петрівна, спершись на ліжку, дримала. Солодка радість на мить витиснула усі його болі. На одну лише мить. Бо наступна гарячим клубком застряла десь у горлі, сперла повітря і почала давити. Як не силкувався стримати кашель, щоб не сполохати її, все ж вибухнув ним, застогнав.

Леся кинулась.

— Ой; що це я?

Схопила і піднесла йому склянку.

— Знаєте, Лесю,— поглядом потягнувся до неї, як відкашлявся,— я згадав... пам'ятаєте... оту галявину... з ромашками... над дорогою...— Голос ледве вловимий, щоб почути його, Лариса Петрівна нагнулась.— Багато-багато ромашок...

Аякже! Вона пам'ятає, вона нічого не забула з того літа у Зеленому Гаю. Не забула й ромашок. Густих-прегустих! Ніби хто навмисне насіяв їх над самісіньким шляхом. Вони ще посиділи там, у тих п'янкх, чарівних пахощах. Був полудень. Обіч дороги шелестіли перевиті берізкою та утикані волошками жита, а ромашки, мовби хмариночки, пливли попід житами. Білі-білісінькі!.. Чи вони всміхалися сонцю, чи сонце їм. Сміх бринів — лився з душі в душу.

— Так, то було щастя,— прошепотіла Леся, а в думці додала: «І я житиму ним. Житиму спогадами про нього, пахощами квітів, які ти любив і не долюбив». — Сергію, ви плачете? — помітила його сльози. Вони скотилися з вій і ніяк не могли випасти з глибоких очниць.

— Ні, вам здалося...

— Може, вам прочитати що-небудь? Чи зіграти?

Мержинський заперечив:

— Нехай... пізніше.

Сьогоднішня розмова, солодкі спогади, видно, дорого йому обійдуться. Сергій відчував, як усі його клітини поволі просотуються болем. Він тримався, але дедалі опір слабшав і слабшав. Ось уже запекло в пролежнях, гостро зашпигало в ногах, у суглобах... Полум'я підбиралося вище й вище, і нічим ставало дихати; Сергій стрепенувався, наче хотів збити те полум'я, а воно вдарило ще тугіше, загоготіло, і він спалахнув, ніби суха гілляста ялиця на ватрі.

— Ой... гасить... — забився в гарячці,— ромашки... ромашки... гасить.

Набряклі від нерухомості ноги випросталися з-під ковд-

ри і заметляли холошами. Їй важко було стримати це падаюче тіло, що безпорадно тіпалося і от-от могло рухнути на підлогу. Ларисі Петрівні стало моторошно.

Вона тривожно постукала в стіну сусідньої кімнати. За хвилину прибігли обидві тітки.

— А де Костянтин Васильович?

Жінки зойкнули, побачивши, що коїться, і з галасом подалися назад. Лариса намагалася оббити тіло ковдрою — так було б легше його утримувати, — однак це не вдавалося, і вона лягла Сергієві на ноги.

Ускочив батько. Застогнав болісно і кинувся вгамовувати сина...

Після опіуму (за весь час Лесиноного перебування до нього вдалися оце вперше) хворий впав у забуття. Костянтин Васильович узяв синову руку, попробував пульс і пустив. Рука немічно зламалась у зап'ясті, хитнулася, впала. Вона була оголена і до того тонка, що здавалася погано обструганою палицею, невідомо для чого обтягнутою шкірою. В ліктьовому суглобі темніло напівпорожнє і в'яле, мов вичавлені п'явки, жилля. Звідси тонкими синюватими шнурочками воно тяглося до пальців.

— Ларисо Петрівно, — благально, крізь сльози мовив Костянтин Васильович, — розважте хоч ви мене... Скажіть правду: довго ще все це триватиме? — Він дивився з надією, повіки його тремтіли.

— Що ж вам сказати, Костянтине Васильовичу? Думаєте, мені легше?

— А Борис Михайлович, лікар... що ж він? З вами він, певне, одвертій.

— За його висновками, кінець уже мав наступити ще тиждень тому... Серце бореться.

Старий покинував головою. Останнім часом він дуже змінився, побрези, під очима з'явилися жовтуваті мішечки. Нічне сидіння біля вмираючого довело його до безсоння, виснажило й без того слабкі нерви.

Руки його тремтіли, помітно частіше почали сочитися сльози... Йому самому слід було б лікуватися, а не порати-збирати в останню дорогу єдиного сина.

— Я більше не можу, — стояв і, схлипуючи, дививсь на свою колишню надію. — Сергійку, любий... за віщо нам така покара? Чи ми зло яке вчинили?..

— Ідіть, Костянтине Васильовичу... зробіть ласку. Він, здається, заснув. — Її саму пекли невиплакані сльози; ще трохи, і вона не витримає, дасть їм повну волю... Хоча ні, цього допустити не можна. На все дано їй право — на

втому, на муки, навіть на скрегіт зубовний, коли тільки він чомусь помагає, а на сльози — ні, не дано. Вона му- сить гасити ними вогонь своєї душі, мусить бути гор- дою — інакше не витримає. Інакше хрест, добровільно взятий на плечі, придавить її до землі і не даватиме звес- тись, аж поки не вжене в землю.

— Ходіть. Нате ось, випийте... може, заснете,— подала старому порошок.

Той узяв байдуже і, заплітаючи ногами, пішов.

Лариса Петрівна залишилась віч-на-віч з жахом.

Хворий прокинувся серед ночі. Була четверта година. Найперше, що подіяло на свідомість, збудило її,— світло. Чому його ніхто не погасить? Надворі темрява, вітер, а во- но горить так яскраво... Не розплющуючи очей, Сергій став пригадувати подробиці вчорашнього. З якого боку до нього не підступав,— воно обривалось одним: чиясь рука підпалила ромашки, і той вогонь завдав йому пе- кельного гарту. Але... чому саме ромашки? До чого тут квіти? Він напружував пам'ять і насилу примусив її вир- вати з забуття ще один образ — галяву з ромашками... Так-так, це було влітку в Зеленому Гаю.

Однак, чого йому зробилось так легко? Ні задишки, ні болю, навіть гарячка пропала. Що б це могло значити?.. А що, коли справді?! Кажуть, перед тим завжди настає полегкість... Авжеж, це — кінець. Як він одразу не збаг- нув? А просвіток у муках — щоб попрощатися...

Жахливий здогад обік мозок хворого. Він шарпнувся, ніби хотів розірвати на собі тенега смерті, вмить роз- плющив очі, кинув ними по кімнаті. Вона сидить! Вона ще нічого не знає!.. Треба спішити. Це може настати швидко, в одну мить...

— Швидше,— прохрипів натужно.

— Що, Сергію?

— Прощ...— йому забракло повітря, і він задихнувся.

Але цього разу відпустило. Смерть, видно, пильно сте- жить за ним, бачить, що він не докінчив.

— Прощайте,— втративши надію віддихатись, повто- рив могильним голосом — аж самому зробилося моторош- но.— Дайте... вашу...— Леся зрозуміла — «руку», і подала здорову правичку.

— Що ви, Сергію? Заспокойтеся.

— Ні, ні... я знаю... чую... вже недовго... нічого мені... не болить... так буває... перед тим... так буває.— Він ше- потів поспіхом, пропускаючи слова, наче боявся, що не встигне усього сказати.

Минали хвилини, сплигло півгодини, а йому ніскільки не гіршало. «Чи не поспішив я?» — подумав Сергій і одразу ж відігнав цю думку, бо вона здалася йому зрадливою і підступною. Він таки має вмерти. Не зараз, то через годину-другу. А попроситися зарані — не грішно: хто знає, яким буде його кінець, повільним чи, може, раптовим.

— Сідайте, — попросив, не випускаючи її руки, — слухайте...

Лариса ніби закам'яніла. Не відчувала ні страху, ні болю, що в подібних випадках завжди виповнювали її серце. Якось нечуттєвість притупила їй нерви. Чи тому, що все ж не вірила його передчуттю, чи, може, що давно приготувалася до удару зрадливої долі. Була на диво спокійна, покійна його вимогам.

— ...слухайте, — шепотів Мержинський, і вона чула той шепіт мовби крізь сон. — Батька не треба... потім... пізніше... одразу телеграму... Вірі... Григорівні... Чирикову... як не приїде... всім телеграми. — Він утомився, трохи перепочив і знову заговорив: — Папери... перегляньте... відберіть... речі хай... батько... — Косачівна ствердно кивнула головою. — Шкода... нема Бориса Мих... — щоб не закашлятися, Сергій затулив рота хустинкою, почекав, поки напад минув. — Він допоможе... похорони, — лиш при цьому слові Лариса Петрівна жажнулася, але внутрішньо, серцем, зовні була така ж спокійна, зосереджена, як і досі. — Та не забудьте... квітів... більше квітів... Я так люблю... — Зморшки навколо його очей погустішали, затремтіли; невдовзі те сіпання перекинулось на обличчя. А ще за кілька хвилин — сильніше, відчутніше — затіпалось усе тіло.

IX

Ліля розказала рідним усе, що бачила в Мінську, і так, як бачила. Картина виходила неприваблива, в усякому разі, далеко відмінна від тої, що змальовувала в своїх листах Леся. Зовсім не бажаючи сестрі зла, а, навпаки, з добрих намірів Ліля розповіла батькам і про її недосипання та недоїдання, і, звичайно ж, про безгрошів'я.

— Ти тільки подумай, — сплеснула руками Ольга Петрівна, — а казала ж — із «Жизни» їй переслали. Ні, як собі хочеш, — вона зверталася до чоловіка, — я поїду. Або заберу її звідти, або... Звідки ця кара на мою голову?

— Не гарячкуй. Лариса вже не маленька, — урезою-

вав Петро Антонович.— Твій приїзд, твоє нервування нароблять ще більше лиха.

— Тоді їдь сам, благодійнику. Чи вже забувся, скільки довелося поневірятись, поки поставив її на ноги? Що ж, ти хочеш, щоб все це так змарнувалось?

— Говори, говори... А їхати тобі я все ж не раджу.

Обважнілою, непевною ходою Петро Антонович вийшов до сусідньої кімнати.

Ольга Петрівна схопила аркуш паперу і одним духом випалила дочці все, що накопало на серці. У кінці додала: «Наступного тижня хтось із нас (напевне, я) буде».

За кілька днів поштовий агент вручив Косачам телеграму. Вона вражала категоричністю: «Не приїздіть. Леся». А наступного ранку був лист. Він надійшов швидше, ніж завжди. На конверті стояв лише київський штамп — очевидно, Леся вкинула його у поштовий вагон або передала кимсь попутно. В кількох реченнях було стільки притамованого болю, моління, що Ольга Петрівна мусила погодитися з застереженнями чоловіка. «Своєю присутністю я, мабуть, справді лише підсилю ті муки,— міркувала.— До того ж Леся пише, що можемо розминутися. Отже, десь цими днями усе закінчиться».

І все ж таки до Лесі поїхали. І саме завдяки Лілиним наполяганням. Прочитавши листа, вона з усіма подробицями уявила сестрине становище. Умовила Михайла Кривинюка принагідно висловити бажання відвідати Мінськ. Мовляв, діла у Києві все одно нема, то, може, там що знайдеться.

Нагода, звичайно, трапилася. Косачі навіть зраділи його бажанню. І того ж дня Кривинюк відбув до Білорусії.

Коли Лариса Петрівна писала матері, що в неї бракує слів, щоб передати свої почуття, тоді ще не все було нею звідане. Незабаром після тієї пам'ятної ночі (відтоді вона перебралася жити в будинок Нарейка) зліг Костянтин Васильович, і всі турботи про хворого, вірніше, про обох їх, повністю лягли на її руки. День і ніч тепер для неї були поняттями тотожними і виражали одне — муку. Терпіння, нелюдське напруження нервів стали символами її буття, мірлами, якими вона відмірювала свою криваву платню за те, щоб завтра, позавтра знову й знову терпіти нестерпне.

Агонія все ще тривала. Тортури варіювалися, слабшали, гострішали, проте не настільки, щоб вийти за межу можливого і покласти самим собі край. Якось нікому не підвладна рука старанно дозувала їх і в цій своїй пекель-

ній роботі була несхибна, не прорахувалася жодного разу. Коли вмираючому ставало краще, вона добавляла мук, а як бачила, що переборщувала, потроху знімала їх, давала хвилиний перепочинок.

Мержинський був уже не житець на цьому світі. Свідомості йому ставало тільки на те, щоб розуміти свою безнадійність. Більшість часу він уже перебував десь по той бік життя. Години минали в могильній тиші, або ж у хрипінні, кашлі, од яких мороз ішов по спині.

Розв'язка насувалася. Еліасберг уже нічого й не радив, лише констатував: набрякають легені, товщають (опухають) голосові зв'язки — Сергієві загрожує повна німота. Винятком, як і раніш, було тільки серце. З якоюсь незвичайною затятістю воно вело поєдинок зі смертю: всупереч передбаченням, сподіванням, навіть бажанням, відтягувало й відтягувало кінець, аж поки не відігнало смерть невідомо на який час — власне, настільки, щоб дати Ларисі Петрівні змогу пережити ще одну особисту трагедію.

У розпал кризи несподівано надійшов лист од Віри Григорівни. Крижанівська-Тучапська обзивалася аж з Вологодського краю, де перебував на засланні її чоловік, Павло Тучапський. Писала, що дуже вразила її звістка про Сергія, коли б можна було, приїхала б, але і далеко, і коштів на таку подорож обмаль. Натомість посилає свою фотокартку, бажає якнайшвидше одужати. «А мого великого листа Ви одержали?» — запитувала.

З цього листа Мержинського найбільше зворушили не зовсім зрозумілі Ларисі Петрівні слова про те, що в її, Віри Григорівни, серці знов ожили троянди їхньої колишньої дружби. Сергій Костянтинович просив ще і ще раз перечитати це місце, задумувався слухаючи. Надіслане фото він притис до грудей і час од часу подовгу в нього вдивлявся, і тоді в його очах щось оживало, змертвіле лице освітлювалося відблиском далекої радості.

Листа читали увечері, а вранці, коли Сергієві трохи полегшало, він заявив:

— Треба їй... відповісти. Прошу вас... Лесю.

До писання приступили десь опівдні. Мержинський довго мучився, вишукуючи в пам'яті потрібні слова. Йому хотілося бути якнайніжнішим. «Мій друже Віро Григорівно!..» Та чи й скажеш більше рукою іншої людини, людини, яка теж стала тобі не те що близькою — рідною, любовою, на яку насправді він повинен молитися. «Я... я так ослаб після шестимісячного лежання з високою

температурою...» А хотілося б згадати колишні зустрічі, розмови, суперечки... Все ж те було!

Мержинський надовго забувся. «Мабуть, оцей перепочинок даний мені для того, щоб востаннє зустрітися з юністю»,— думав. Паралізована болями уява нехотя повертала ті безмежно далекі роки. Вдивляючись у них зараз із свого смертного ложа, Сергій навіть не вірив, що все те колись відбувалося. Що він, залізничного майстра син, пробивсь до училища, щоб продовжити батьківську лінію; що були сходки, вечірки, студентські бунти; що, зрештою, йому вручали «вовчий квиток» з погрозою запакувати в таке місце, де не тільки правди не чути, а світла сонця не бачитиме...

Яка давнина!.. Київ, Мінськ... Київ. Робітничі гуртки, нелегальні зібрання, палкі розмови про майбутнє... Там — на одній з таких сходок — і зустрів її, Віру. І Тучапського...

— «Мене переслідує якась невдача в листуванні з Вами»,— вишпигував слово по слову. Лариса Петрівна низько схилилась, бачачи, що його уста починають ворухитися, дослухалася до найслабшого звуку, а потім швидко дрібним, нерівним почерком викладала все на папір. Перед нею на столі лежали кілька вирваних з блокнота аркушків. Аркушики були маленькі, в клітинку. Ось уже минуло понад дві години, а написано всього-навсього кілька плутаних речень. Зате кашлю, глухих зітхань, гарячого й холодного поту було скільки завгодно! Хворий сам попросив дати йому опіум — щоб не так відчувалися болі. Та й сама вона не відмовилася б од будь-чого, аби звільнитися від цих мук. Не відмовилася б, коли б не він. А поки він є, поки дихає, дивиться на неї своїми незрячими очима, поки мучиться,— вона теж мусять бути. Не маючи права навіть на звичайне жіноче зітхання.

— Не звик... диктувати,— засмутився Мержинський,— даруйте, Ларисо...

— Ми ж домовились,— з легким докором відповіла Лариса.— Спочиньте трохи.

Сергій ніби всміхнувся вибачливо. Шкода, що він так пізно зустрівся з Лесею! І взагалі, чого б він от зараз, в такому своєму жахливому стані, без неї був би вартий? Вона ж йому й мати, і товариш, і друг найсердечніший. Страшно подумати, що з такою людиною доведеться розлучитися.

Разом з жінкою, яку недавно найняли, Лариса Петрівна

сяк-так погодувала Сергія, і десь надвечір вони знову взялися за лист. Леся нотувала по букві, по складах, бо від початку до кінця фрази минала, здавалося, ціла вічність.

Пізнього вечора писання припинили. Лариса з полегкістю відклала перо. За якихось десяток годин вони спромоглися на дві невеличкі сторінки, всього на тридцять (вона навмисне порахувала) коротюсіньких рядків!

— А тепер спочивайте, — поправила йому подушки, — завтра докінчимо.

— Допишіть іще, — обізвався Мержинський, і Лариса Петрівна швидко сіла за стіл, — допишіть: «Висловлюючись Вашою ж... символічною... мовою, я можу сказати... троянди... дружніх (як би він хотів поставити тут інше, вагоміше слово!) почувань до Вас... ніколи в мене... не в'янули, а тому... їм нічого... оживати». — Видно, ця фраза була заготовлена в нього заздалегідь, і він продиктував її значно швидше. — Ну, досить, — мовив по тому. А Лариса Петрівна, вгадуючи ціну листів од Віри Григорівни, тут же дописала: «Дуже хотів би, щоб Ви не затримались відповіддю на мій лист». Прочитала Сергієві, той на знак згоди кліпнув очима. — Треба ще, — прошепотів: — «Дружньо тисну Вашу... руку».

Лист можна вважати закінченим. Його треба підписати. Та як? Сергій Костянтинівич знову впав у забуття.

Лариса Петрівна вийшла, а повернувшись, помітила, що Сергій уже чекає на неї.

— Давайте, — простягнув руку.

Це було видноще, якого навіть їй не доводилося бачити. Пальці хворого не згиналися, тремтіли, ручка випорскувала з них, мов крижана бурулька з рук немовляти. Леся звела Сергієві пальці, спрямувала перо, він інстинктивно дряпнув: «Серг...» Букви вийшли немічні, підпис довелося обірвати на половині.

— Мій уклін... Павлу... — Безсило осунувся хворий. Він ще встиг попросити її написати від себе і провалився у морок. Його не брав уже й кашель. Леся лиш угадувала напади кашлю по сильнішому, ніж звичайно, хрипінню.

Зараз, однак, усе було спокійно. Покликавши жінку, Лариса Петрівна перейшла до сусідньої, відведеної їй кімнати. Годинник пробив дванадцятю. Сон ще й не думав до неї заходити. Вирвавши з блокнота пару аркушків, взялася писати Вірі Григорівні пояснення до щойно домученого «послання з того світу» — як у думці назвала Сергієву відповідь.

Наступні дні мало чим відрізнялися від попередніх. Хворому було порівняно легше, і він використовував цю дочасну відстрочку головним чином для того, щоб переконати присутніх, котрі й так ніскільки в тому не сумнівалися, в неминучості і незабарності свого кінця. Найменший порух набряклих уст, найслабші зусилля горла бодем віддавалися не тільки на обличчі хворого, а й у серці того, хто це бачив. Щоб усе ж таки почути його (а вона мусила слухати), треба було нахилитися, напружуватись, а деякі слова просто вгадувати. Агонія прогресувала, голос слабнув, і це, мабуть, було зараз для Мержинського найбільшим лихом. Йому так хотілося розмовляти, він ще стільки мав у собі невисказаного, що, здається, вистачило б оповідати цілий день і ніч безперестанку.

Лариса Петрівна слухала той шепіт заціпеніло. Коли намагалася стримати чи зупинити якоюсь власною розповіддю або читанням, — Сергій перепиняв її, судорожно хапав за руки, і потік хрипіння, кашлю, глухого свисту та обривків слів лився од знемоги до знемоги, од більшого нападу до меншого чи навпаки. «Життя — ніщо, милостиня, дана людині зверху...» — ця істина найчастіше варіювалася в словесному хаосі Мержинського. Леся шукала і не знаходила їй пояснення. Вибравши слухний момент, запитала. Сергій замислився, ніби йому належало відповідати за когось іншого, довго з подивом дивився на неї, не розуміючи, чого од нього хочуть, зрештою пояснив:

— Відчуженість смерті... Інших причин не шукайте.

Єдине, що все-таки ще займало відчуженця, хоч трохи будило його проїнятий байдужістю мозок, було так неждано відновлене листування з Крижанівською-Тучапською. Пошти від неї він чекав, мов чогось рятівного, святого. День у день перепитував, чи нема того «великого листа», про котрого згадувала Віра Григорівна, зрештою, чи не прибуло хоч що-небудь.

Кореспонденція надійшла в середині лютого. Сергій з нетерпінням схопив подані йому листи, крутив перед очима, роздивлявся. Натішившись, попросив розпечатати. Леся акуратно порозрізала ножицями конверти, однак читати не стала. Не просив цього й Сергій, хоч був ранок — час, коли йому особливо важко давалися будь-які розумові зусилля.

Читав зосереджено, довго. Лариса Петрівна працювала поруч за столиком, бачила, як стомлює його та робота. Час од часу Сергій зупинявся, руки, що тримали папір, безсило падали на груди. Кілька разів потемніле од болю лице ледь освітлювало щось подібне до посмішки.

Після останнього листа хворий чомусь засмутився, впав у глибокі роздуми.

— Так, я міг би... — ворухив губами, — міг... зробити краще... я винен... я міг би...

— Що б ви могли, Сергію? — обізвалася Леся.

Він блимнув очима.

— Багато... міг би... Вже пізно...

Лариса слухала, нічого не розуміючи.

— Чуєте, Лесю... багато... багато... найкращі... хвилини минулого... Віро... Ві-і... — Він гукав, він кликав її, свою, видно, найпершу любов, в очах його бриніли немічні сльози.

Чим вона могла тут допомогти?! Як затамувати незагойну рану, котру лишає людині на всьє життя нерозділене кохання? Були б такі ліки — хай навіть добуті з власного серця — вона віддала б їх. Тепер їй однаково. Гірка чаша випита до краплини. Тепер вона звідала все!.. От, виходить, задля чого виривала його з лапиц смерті. Щоб здобути ще один болючий удар.

А перед ним далеким відінням поставали картини минулого і огорталися таким фантастичним покривом, що Сергій уже не в змозі був зрозуміти, сон це чи жива дійсність. Хтось усміхався до нього, чиясь мила рука простягала йому червоні троянди, і він силкувався взяти їх. Троянди кололися, руки тремтіли, смикались, гублячи квіти. Ось їх лишилось кілька... дві... Хоч ці втримати... Та буря підхопила троянди і покотила пилюкою...

— Держіть... — жахався вмираючий, — візьміть троянди. Троянди, троянди... «Твої листи завжди пахнуть зов'язлими трояндами... Легкий, тонкий аромат, мов спогад про якусь любу мрію...» Тепер немає і мрії. Її рознесла-розвіяла лиха чорна буря. Зостались лише спогади. «Спогади — ось єдиний рай, з якого нас ніхто не вижене». Це сказав, здається, сам Данте...

— Він же падає, Ларисо Петрівно! — хтось гукнув і підскочив до ліжка.

Кривинюк! Звідки він узявся, коли зайшов до кімнати? А втім, добре, інакше була б катастрофа. Михайло Васильович обхопив хворого, трохи підняв і поклав на місце. Та не встиг він одхилитися, як незвичайної сили корчі

знову зламали Мержинського навпіл, підкинули і повернули впоперек ліжка, вдарили колінами об стіну. На стук влетіли тіточки, загаласували, закричали, невідомо чого й на кого. Слідом за ними кволо увійшов Костянтин Васильович.

— Лікаря... лікаря покличете, — тримаючись за серце, промовив він. — Що ви самі?

Хворий, вимучений, він не міг навіть тепер угамувати свого неслухняного сина. Йому теж стало зле.

Поволі Сергій заспокоївся. Кривинюк поправив на собі одяг, зачесався.

— Ну, добрий вечір, Ларисо Петрівно. Вітаю вас з днем народження.

— Ой Михайле, — Косачівна безсило опустила на стілець. Сіре, землистого кольору лице здавалося навіки застиглою маскою втоми, душевної муки. Леся навіть не потисла гостеві руку, хоч нікому зараз так не зраділа б, як зраділа йому.

— Спасибі. Вибачайте, що так приймаю. — Вона поглянула на нього, спитала: — Як там дома? Всі дужі? — Одержавши ствердну відповідь, поцікавилась: — Вас послали?

— Дякуйте Лілі, це за її клопотанням. А то Ольга Петрівна збиралася сама.

— Я дуже рада вашому приїзду, Михайле.

— Вам поклони... Від Лисенків, Старицьких, Читадзе просив вітати. — Лариса Петрівна тільки покивувала головою. — Ідіть спочиньте, — додав Кривинюк, — ви така стомлена. Я почергую. А тоді поговоримо. Ви тут спите?

— Спите... Коли це було? Відколи сюди перебралася — думаєте, провела хоч одну ніч по-людськи? Кожне його зітхання, найслабший шепіт, в якому я вгадую марення, напружують мій слух, увагу, здіблюють нерви. Який же то сон, який відпочинок?.. Спасибі, Михайле, не турбуйтеся. Я вже звикла, дотягну як-небудь. — Подивилася на ліжко. — Та й ждати, здається, недовго.

— Вам треба берегти сили для... — Кривинюк осікся, проте докінчив: — Для вирішального моменту.

— То етап уже пройдений, — зітхнула. — Ніщо вже не може загострити моїх почуттів, вони й без того надто гострі. Найбільший мій клопіт зараз у тому, щоб наближення кінця завдало Сергієві якомога менше мук.

Мержинського здавив кашель, він почав борсатись.

— Поверніть його, Михайле, на бік, — попросила Леся. — На спині йому важко дихати.

Кривинюк почав повертати хворого. На мить Сергієві очі відкрились, він жахнувся й замахав безладно руками, одпихаючи назнайомого.

— Лесю... Лесю-у! — покликав і, коли та нахилилась над ним, запитав сполохано: — Хто це, хто?..

— Та це ж Михайло Васильович Кривинюк, з Києва, — пояснювала Лариса Петрівна.

— Чого?.. — допитувавсь. — Я вже... вмираю?.. Приїхав... на похорони?

Довелося вишукувати найрізноманітніші причини появи Михайла Васильовича. І він сам, і Косачівна пояснювали це випадковістю: Кривинюк їде до Петербурга, до Лілі («Ви ж пригадуєте її, Сергію?»), і по дорозі дещо завів Лесі з дому.

Проте хворий не хотів навіть слухати.

— Знаєте що, Михайле, ідіть до моєї кімнати, — вирішила Леся. — Відпочиньте хоч ви. Там канапа, лягайте, і край... Хоча підемо, я постелю. Сергію, — звернулась до хворого, — я на хвилинку вийду.

Мержинський жахнувся:

— Не залиш... айте... Не... — потягнувся усім тілом.

Леся махнула Кривинюкові, щоб ішов сам, і повернулась. Сергій схопив її руку, притиснув до висхлих грудей.

— Уже не... довго... покриєте обличчя... — Він схлипнув і задихнувся. Лариса Петрівна допомогла йому лягти на бік. — І квіток...

Кілька сльозин упали Лесі на руку і мовби обпекли її. Здригнулася навіть... Доки ж? Доки?! Скоро два місяці. А кінець то наблизиться, то... Невже й цього разу він не настане? О, то буде над силу, над усяке людське терпіння. Випробувано всі засоби. Зостався тільки один.

Погляд упав на маленьку металеву коробочку, що лежала в буфеті... А в другій, поряд — ампула... з морфієм. Вона вже навчилася робити уколи. Найкраще, звичайно, в руку. Нічого мудрого.

Підійшла, взяла коробочку... дістала ампулу. Однієї замало, краще дві. Щоб напевне... Він тільки дякуватиме. Ніхто більше не має на це права, навіть батько. Тільки вона... І вона зробить цей *Spädenstoss* — удар у милосердя.

Вітер стукнув кватиркою, і Леся положливо обернулась. Нікого. Ніч... Хіба не все одно: сьогодні це станеться чи завтра? Адже йому не допоможе вже нічогісінько. Варто мучитись, коли попереду надія. А тут — навіщо? Для чого?.. Щоб збожеволіти?

Дві мініатюрні, мов іграшкові, ампули перекочували-

ся, зблискуючи на долоні. Кілька хвилин — і все. І не буде отого нелюдського, несамовитого кашлю, тієї гарячки, того шепоту, нервування.

Кілька хвилин. Рука потяглася до металевій коробочки.

— Лесю-у, — обізвався той, якому вона ладна була завдати смертельного удару з милосердя. Щось дитяче, благальне було в його голосі. Лариса Петрівна стрепенулася і хапцем поклала ампулки назад.

Ступила до ліжка.

—...квіток... більше, — просив Мержинський.

XI

Кілька днів Мержинський лежав майже непритомний. Приходив до пам'яті зрідка і нанадовго. Та все ж у нього ще вистачало сили продиктувати прощального листа Вірі Григорівні. Лариса, як і раніше, старанно пов'язувала його обірвані, часом безладні слова і фрази, рядок за рядком виливала на папір чужу смертельну тугу, а вірніше — вбирала її у своє не знаюче міри серце. Два дні, поки писали, ходила мовчазна і скорботна. Листа не показала навіть старому Мержинському, сама й віднесла його на пошту. Було боляче-боляче... Проте де її право на такі почуття? Вона повинна бути гордою!

Користуючись присутністю Михайла Кривинюка і його допомогою, Лариса Петрівна за кілька днів докінчила давно розпочату статтю про народовський напрям, написала кілька листів, серед них і Крижанівській-Тучапській. Вона знає, як то тяжко втрачати друга, — нехай же хтось, кому він був (а може, і є) дорогий, не мучиться невідомістю. Нехай знає, що його не залишено напризволяще, що, незважаючи ні на які обставини, вона виконає свій обов'язок друга й поета.

Стан Мержинського після листа (це було останнє послання живого живим) почав катастрофічно гіршати. Почуття різко притупилися, зір і слух майже згасли. Хворий уже нічого не просив, ні на що не реагував. Навіть болі, здається, його не займали. Жахливо було дивитися на це немічне, висохле тіло, слухати його глухе марення, стогони чи зітхання, які — по суті, єдині! — свідчили, що життя ще блукає десь у закутках змертвілої людської душі.

Після чергової кровотечі Еліасберг помітив незвичайні бурі згустки.

— Легені розпадаються, — відповів на німе Лесине запитання. — Тепер уже скоро. — Він помацав пульс. — Будьте напоготові. Криза може наступити з години на годину.

Проте минув ще й ще день, сплив лютий. Весна вже тріпотіла над містом, проглядала в галях блідими снігоцвітами. Якось, будучи в місті, Михайло Васильович купив їх пучечок, поставив у склянку на роаялі, і зараз квіти розкривали пелюсточки, розріджували затхле повітря ледве вловимими пахоцями лісової вологи, боліт і пробудженої весною землі. Під вікнами видзвонювали краплини, весь день пересварювалися горобці. Сонце стало ще вище і тепер, заходячи, хоч краєм ока заглядало в кімнату, де прощалася і ніяк не могла розпрощатися з світом людина.

Ларису Петрівну не радувало весняне пробудження. Як не важко було це усвідомлювати, а вперше в житті, мабуть, за свої тридцять літ, вона так холодно, так байдуже зустрічає весну.

Був третій день березня, полудень. Години дві тому Сергієві зробилося ще гірше. Відіславши Кривинюка за лікарем, Леся ні на крок не одходила від ліжка. Власне, Мержинський не відпускав її, цупко держав за руку. Він уже навіть не шепотів — тільки дивився широко розкритими, нерухожими очима у стелю, судорожно хапаючи ротом повітря. «Ось вона, вища міра людської слабості і нещастя, — думала Леся. На вії викотились скупі сльозини, та Лариса не зважала на них, а може, й не помічала. — Тримайсь, поетко. Все на світі має свій кінець. Ти ж дала слово. Не забувай: ти одержима. Тобі належить або згинутися отут біля нього, або перетворити горе і вилити потім на папір палкими словами. Ти ж поклялась обезсмертити цей образ».

Рука, що тримала її, ослабла, пальці розціпились. Мержинський сіпнувся, витягся й затих. Голова в'яло схилилась набік. Ларисі Петрівні забило дух. Першу мить вона обімліла, заточилася, а потім кинулась до ліків. «Що ж йому дати?» — хапцем перебирала коробочки з порошками, але так ні на чому й не зупинилася.

Нарешті в коридорі загунали поспішливі кроки, розчинилися двері. Еліасберг влетів і кинувся до ліжка.

Послухавши пульс, обережно поклав Сергієву руку так, як кладуть мерцям, — на груди. Рука ледь-ледь зсунулась, уперлася ліктем у подушку, застигла. Лариса Петрівна глянула на лікаря.

— Де Костянтин Васильович? — зніченим голосом запитав той.

В ній наче щось обірвалося. Їй перестали підкорятися ноги. Щоб не впасти, Леся вхопилася за спинку ліжка.

— Ви сядьте, — Еліасберг підставив стільця.

Леся машинально опустила на нього, не зводячи очей з Сергія. За кілька хвилин навпроти не сів — упав, одразу похилившись на ліжко до сина, Костянтин Васильович. Лікар підняв старого, посадив, тримаючи за плечі.

Мержинський уже не корчився, не стогнав, очі йому поїнялися полудою.

Лариса Петрівна взяла його правицю, безвільну, податливу. В зап'ясті, де тримала її, рука ще тепліла, а далі — до ліктя, на передпліччі, вже починала братися мертвим холодком. Леся жажнулася. Їй раптом захотілося почути його — бодай слово, півслова, хоч один-однісінський звук. Нагиналась, обдавала гарячим диханням — ніби хотіла побачити, коли не почути, останній наказ, останнє прохання... Але там, за скляною завісою, вже було пусто.

...Схлипував старий, не витираючи сліз у скорботі, і, якось наче знітившись, стояли Еліасберг і Михайло Васильович. Кривинюк навіщось поправив на Сергієвих ногах ковдру, ніби це мало тепер якесь значення.

Зненацька подих — глибокий і справжній. Навіть очі взялися живцем на якусь мить і ледь ворухнулися губи. Що він сказав отим порухом?! О, знати б, що він сказав?

Рука важніла, ніби наливалася свинцем.

Зморщене болями, скривлене судорогами обличчя поволі розгладжувалося; яснішало, скидало з себе печать мучеництва.

А їхні руки все ще єднались у потиску — вони не прощались, вони лиш зустрілись, щоб уже ніколи не розлучатися, щоб разом піти великим бурхливим життям.

Частина друга

Війна і звада, смерть, недуги зникнуть,
Мир буде на землі і щастя в людях.

Леся Українка

Київ зустрів Ларису Петрівну безрадісно. Боліла голова, тіло здавалося налите важкою втомою. Не хотілося ні з ким ні зустрічатися, ні розмовляти. Навіть з рідними.

Проте уникнути розмови не вдалося. Вона відбулася другого ж дня по приїзді.

До Лесі завітала її давня — ще по Луцьку — приятелька Марія Биковська. Не бачилися вони років десять. Биковська щойно приїхала з Уссурійського краю, де побувала з своїм чоловіком, військовим, розповідала масу цікавих історій, хвалилася своїм сімейним щастям.

— А я оце, як бачиш, — зітхнула Леся, — вчора повернулася з Мінська. Поховала там свого нареченого. — Вона коротко розказала все, що трапилось.

Посумували разом, і Биковська, бачачи, що її веселість тут недоречна, розпрощалася.

— Хоч би вже сама не розносила, — не втрималась, щоб не вколоти дочку, Ольга Петрівна, як тільки гостя вийшла. — Досить, що й так поговорі пішов.

— Мені те байдуже, — намагаючись бути спокійною, мовила Лариса. — Нікому і нічого я не винна.

— Крім чиеїсь, є і власна совість.

— І перед нею я чиста.

— Авжеж!

Косач, що досі сидів, не втручаючись у розмову, поволі згорнув газету, поверх окулярів осудливо глянув на дружину.

— Ти б хоч трохи стримувала свої нерви.

— І що з того? — розпалювалась Ольга Петрівна. — Хіба не по-моєму вийшло? Поїхала, змарнувала здоров'я, час...

— Моя в усьому вина, — обізвалася Леся. — Можеш бути спокійною, мамо: більш нікого це не зачепить.

— Уже зачепило. Вчора Єфремов питається: «Що це з Ларисою? Кажуть, до Мінська поїхала рятувати того соціал-демократа?..» Що ти на це скажеш?

— А те, що й казала, — зітхнула Леся. — Куди б і чого я не їздила, то справа моя особиста. Я не цікавлюсь вояжами пана Єфремова, тож нехай і він дасть мені спокій.

Якийсь час у кімнаті панувала гнітюча мовчанка. М'яко порипувала підлога під важкими кроками старого Косача. О, як би він хотів щастя своїм полісянкам! І Лесі, і Лілі, й молодшим — Дорі та Оксані. Різного та великого щастя.

Петро Антонович підійшов до Лесі, поклав їй на плече руку.

Воно злегка тремтіло. Той дрібний трепет болем отдавався в батьковім серці.

— Ні, справді, — пересилиючи хвилювання, мовила

Леся.— Яке Єфремову до мене діло? Ми з ним зовсім різні люди.

— Не думай, що коли ти цураєшся його, то й він тебе.

— Я волію бути подалі від таких добродіїв. І взагалі, мамо,— Лариса поправила напнуту на плечах хустку,— шлях, на який ти мене навертаєш, не по мені. Я звикла до незвіданих, тернистих доріг. Хіба ти не знаєш? А коли говорити про долю, то ліпшої для себе не шукаю.

— Ти письменка, ти не повинна нехтувати собою заради якихось маячних ідей,— стояла на своєму мати.

— Це не маячні, це насущні і надто універсальні ідеї, без яких не може обійтися митець. Ти от радиш берегти себе. А навіщо, для чого? Повір, я цього не розумію. Не розумію, як може поет не жити болями свого народу.

— Віль теж буває неоднаковий. І з різних причин.

— Авжеж. Тож декому й болить, що не всі роблять так, як йому бажалося б, що чимала когорта митців ставить свій талант на служіння народному поступу, оспівує нову, червону, а не прадавню корогву. Але скажи мені, мамо, ти теж літератка: невже не холоне кров у жилах тих, хто стоїть осторонь і споглядає усю цю кривду?

Лесине лице взялося червоними плямами. Вона розуміла, що тон її сьогодні різкий, але... зрештою, колись мала відбутися ця розмова. Краще ясність, яка б вона не була, ніж дратливий холодок нещирості, удаваного благополуччя. Через те, що вона вилила батькам свою душу, розкрила перед ними всю правду, її поваги до них не убуде. Вона любитиме їх, як і любила.

— Що ж ти обстоюєш? — ухилилася од прямої відповіді мати.— Щоб ми й свої крові додали до того кольору?

— Чи не краще припинити вам цю суперечку? — устрям Петро Антонович, але, бачачи, що його слова пройшли повз увагу, додав: — Кожен має чесно покласти свою частку на вівтар народного добробуту.

— Саме так! І коли сьогодні стоїть питання про місце поета, то скажу: воно посеред бурі. Полум'ям серця просвічувати шляхи в прийдешність — ось наше покликання. Навіть смертю своєю ми повинні вчити інших, як їм жити на світі.

Зайшла Дора.

— Тільки що в Університетському парку поліція наскочила на студентів. Кількох забрала, останні розбіглися. Якись відозви читали, чи що.— Дора втомлено сіла, обвела усіх поглядом.— Чого мовчите?..Ох, ці мені тасмніці!.. То давайте хоч їсти! — Вона була збуджена і від то-

го ще красивіша. Обличчя зарум'янилось, пашіло здоров'ям, великі голубі очі випромінювали стільки завзяття, веселості, що Леся в думках позаздрила сестричці.

Попередня розмова урвалася. Невдоволена наслідком її і тим, що скоро, певне, такої нагоди не трапиться, Ольга Петрівна, не приховуючи злості, вийшла на кухню. Дора підлетіла до Лесі, обняла, цмокнула в скроню. В їхній гімназії теж неспокійно. Одні за тих, кого забрали в солдати, інші — проти: так, мовляв, їм і треба, кай не бунтують.

— А ти ж як? — несподівано запитала Леся. — Підтримуєш чи осуджуєш?

— Я? — здивувалася Дора й подумала: «Справді-бо, як же я?» — Звичайно, підтримую, — випалила. — Як же інакше? Ти ж — «за»?

Лариса міцно пригорнула й поцілувала сестру.

Коли Дора вийшла, Петро Антонович сів ближче до дочки.

— От що, Лесю, — мовив спроквола, — я тебе в твоїх переконаннях і ділах не неволю.

— Спасибі, тату. Я вдячна тобі за підтримку.

— Зажди, не в цьому суть. Ти вже доросла, хоч для нас з матір'ю та ж сама дитина. Кожна твоя похибка, невдача завдають нам болю. — Він узяв її руку, поклав собі на долоню, погладив. — Прошу тебе, дочко, будь у всьому обачна. Роби як тобі здається за краще, але пам'ятай: твоє здоров'я, твоє благополуччя нам не байдужі.

Леся прихилилась щочкою до його м'якої руки.

— Я ніколи й ніскільки в цьому не сумнівалася. Як, сподіваюся, і він в моїх почуттях.

Вбігла Дора.

— Обідати! Швидко.

За столом Петро Антонович запитав Лесю:

— Як твої зуби, ще болять? Тут заходив Читадзе, а з ним якийсь Горощенко, стоматолог, про тебе розпитували. Не знаєш Горощенка? Десь і адресу лишив. — Він дістав блокнота, перегорнув кілька сторінок. — Ага ось: Поліцейська, сім. Просив зайти неодмінно. Та ти спочатку розпитайся в Читадзе.

Надвечір Лариса Петрівна вийшла до Ботанічного саду. Хоч він ще й не вабив своїми зеленими шатами, зате тут було затишно, а головне — безлюдно. Зараз це мало для неї неабияке значення. Хотілося побути на самоті, щоб хоч трохи розібратися в останніх подіях. Досі зробити цього не вдавалося, заважав отой постійний шарварок,

яким здавна живе їхня сім'я: з ранку допізна гості, друзі, знайомі... Чиїх тільки нема! Батькові, матеріні, обох сестер та, звичайно ж, і її, Лесині.

Вибравши найглухіший закуток, сіла на лавку під крилатим каштаном. Іншого разу вона почала б угадувати, скільки цьому гіллястому красеню літ. Звернула б увагу на крупні бруньки, що рясно лисніли в слабому промінні сонця, а нині... нині її не бентежило навіть голосне пицання синиць. Знову й знову поверталось, будило думки, роз'ятрювало і без того незагойні сердечні рани все оте пережите, муками перемучене в Мінську. Воно вчувалося то здавеним, пригнічено-благальним: «Квіток!.. Більше квітів...», то урочистим голосом органа, що стиха награвав реквієм в убогій церковці на околиці міста, то таємничим — на її адресу — шепотом юрби: «А хто ж ота?..» Назустріч спогадам десь аж із дна душі вихоплювались безгучні зойки, судомили її. «Треба відпочити! — міркувала. — Сьогодні ж напишу Кубилянській».

Повз неї пройшла група студентів. Молодь швидко розтікалася парковими доріжками. Виходили, як помітила Леся, з теплиць, поблизу яких сиділа.

Одна постать привернула її увагу, в ній було щось знайоме. «Зюма! — майнуло в думках. — Де він тут узявся? Що робить?»

Устала, пішла назустріч давньому плеядівцю. «Таки він! Те ж саме, батьківське, пенсне... Тільки одяг уже свій, не з чийогось плеча...»

Зюма, видно, пізнав її, усміхнувся.

— Здрастуйте, Лесю. Не забули?

— Як можна! Але скажіть, на бога: де ви пропадали, звідки виринули?

— Довга історія, — махнув рукою Зюма. — Було нас, як то кажуть, по всіх усядах. А зараз знову сюди.

— Рада вас бачити. Як ви змужніли!..

— Роки!

Літа дійсно переінакшили його. І на краще. Правда, в нього ще лишилося трохи сором'язливості (це Леся помітила по тому, як він зашарівся, потискуючи їй руку, зате з'явилася твердість у голосі, в погляді).

Вони пішли доріжкою попід парканом. Зюма розповідав про своє життя-буття.

— А що ви робили в теплицях? — запитала Лариса. — Наскільки мені відомо, ви не ботанік.

— Скажіть, будь ласка, батько передав вам запрошення

і адресу лікаря Горощенка? — замість відповіді запитав Зюма.

— Передав. Але я нічого не розумію, — насторожилась Леся. — Хто такий Горощенко?

Зюма всміхнувся.

— Яків Олексійович Горощенко — це я.

Лесин подив змінився захопленням.

— Ви? Це ваше псевдо?

— Так. Задля конспірації. А хотів я вас бачити ось з якого приводу, Ларисо Петрівно: з-за кордону прийшла посылка «Искры», то Крохмаль просив частину газет направити вам.

— Я маю їх взяти сама?

— Ні, чому ж? Сьогодні, якщо ви готові, до вас зайде робітник, наш агент. Він принесе вам свої поезії. Розумієте?

Леся ствердно кивнула.

— А тут, — Горощенко поглядом вказав на теплиці, — тільки що відбулося зібрання. Читали відозву Володимира Ульянового з приводу ста вісімдесяти трьох. Студенти палають бажанням виступити. Наше завдання — правильно скерувати їхню енергію. Студентів треба поєднати з робітниками. Самі вони нічого не вдіють.

...Повертаючись того вечора додому, Лариса Петрівна міркувала: «Отже, мене все-таки не забуто». Це радувало, але водночас і смутило: «Що зможу я в такому-от стані?»

...У неділю Хрещатик завирував зранку. Десятки крамниць, крамничок, кафе глтали і тут же викидали назад відвідувачів. Дрібні чиновники і конторники, ради неділі послані жінками за їстивом, наймищки і домогосподарки, міщанки й приїжджі з навколишніх сіл та містечок моталися в пошуках продуктів та різного краму.

Біля Бессарабського базару юрмився люд. Неповороткі від зимової уніформи поліцаї спочатку не звертали на це уваги. Та коли Курглоуніверситетським і Кловським узвозами з Печерська почали спускатися арсенальці, охоронці порядку занепокоїлися. Тривожно заскюрчали свистки. «Розійдись!», «Припинити неподобство!..» — залунало над головами. Натовп сколихнувся, загомонів ще дужче. Вгору раптом скинулись кілька невеличких червоних корогів та чимало по-різному, часом і невміло зроблених написів: «Вернути 183-х», «Протестуємо!», «Геть самодержавство!»

— Товариші!

Гомін, свистки — все миттю змовкло од несподіванки. Голови, мов по команді, повернулись. Молодий, невисокий чоловік (Лариса Петрівна знала його: це був член підпільного комітету Валах¹), стояв на якомусь підвищенні і говорив, час од часу помахуючи затиснутим у правій руці кашкетом:

— ...Царизм хоче силою змусити нас мовчати... далі терпіти безправ'я та злидні. Кращих наших синів і дочок гноять у тюрмах, на каторзі, мордують у солдатських ротах...

Навколо знов залунали свистки, заметушилась поліція..

— Доведемо ж, товариші, що й ми сильні... Нашою згуртованістю скуємо той молот, що розіб'є кайдани самодержавного гніту!

Промовець пірнув у натовп. Збуджена маса, прорвавши німецький поліцейний кордон, ринула на Хрещатик і посунула до Думського майдану. По дорозі вона з обох боків обігнула трамвай, що стояв на зупинці, вийшла на колію. Трамвай дзеленчав, худий, у форменці й окулярах водій раз у раз висовувався у віконце, кричав, погрожував, але нічого вдіяти не міг. Зрештою, мабуть, на вимогу пасажирів, він зупинив трамвай зовсім. Більшість тих, що їхала, вискочила і одразу ж загубилася в юрбі, дехто лишився сидіти.

Фундуклеївською і Прорізною підходили нові загони. Це з Шулявки, вокзалу, частково з Лук'янівки, ішли студенти Київської політехніки, Комерційного інституту, робітники Південно-Російського, Гретера і Криванека, залізничних майстерень. Вливаючись у загальний потік, вони на повні груди підхоплювали почату кимось пісню:

Отречемся от ста-а-рого ми-и-ра...

Леся і Горощенко стояли на розі Миколаївської і Хрещатика. Тут зібрався чималий натовп цікавих, дівчорі. Чулися то захоплені, то лайливі вигуки. Звідусіль натискували, та прорватися на головну артерію не дозволяла заслона з поліції і солдатів.

Колона демонстрантів наближалася до майдану. Передні, де маяли червоні полотна, — тісно, пліч-о-пліч, а далі вільніше, ширіше. Здалеку вулиця нагадувала збурену ріку, яка загрожувала от-от вийти з берегів.

¹ В а л а х — партійна кличка М. М. Литвинова.

Лариса Петрівна скопила Горощенко за руку.

— Скільки люду! — Очі її горіли завзяттям. — Титан піднявся, розправляє плечі грізні... — «Яка б це була радість Сергієві! — скинулась думка. — І йому, і Ювеналію Дмитровичу, що теж загинув десь в астраханських пісках...»

Йї чомусь пригадалися всі ті, хто поліг у нерівній борні: і Мельников, і Ковалевський, і багато-багато інших відомих і маловідомих героїв.

Здавалося, дух їхній витає сьогодні тут, у лавах демонстрантів.

Перед ними відкривалася частина майдану з трамвайним заворотом і лінією вгору, на Мало-Житомирську. Леся бачила, як біля величезної крамниці Торліна і напроти, коло кафе-шантану «Олімп», купчився люд. Що діялось у глибині, там, де громадилася споруда міської думи, не було видно. Та ось на майдані захвилювалися, забігали; Лариса Петрівна помітила, як попід стінами, розганяючи народ, шикувалися постаті в шинелях. Частина тих, що стояли, ховалась у під'їздах, будинках, решта кинулась у бік Володимирського спуску й на Інститутську, та, зустрівшись з кінною поліцією, що поспішала до думи, повернула назад, напроти демонстрації; зіткнувшись із нею, розігнані поділилися на ще менші потоки, аж поки не змішалися з загальною масою.

Передні шеренги демонстрантів уже виходили на майдан. Поминувши крамницю, вони повертали ліворуч, до думи. За якихось кільканадцять хвилин щойно змертвілий плац заряснів постатями, зацвів корогами, транспарантами, різноколірними хустинами. Та не встигла вилитися на майдан і половина процесії, не встигли посланці піти і висловити властям свої вимоги, як у масу людей з ходу врзалася кінна поліція. На майдані зчинилося безладдя, знявся галас. Закричали й поблизу. Леся і Горощенко одійшли вбік.

— Як комітетчики? — занепокоєно спитала Лариса Петрівна.

— Гірше буде, коли ті, що оточили майдан, не зрушать з місця. Через їхні ряди не прослизнеш. На всякий випадок, у крамниці сидять наші люди. Валах попереджений.

Наліт кінної, очевидно, був сигналом і для пішої поліції. З під'їздів вискочили десятки «фараонів» і зголоднілими псами накинудись на середину і хвіст колони. Демонстранти не витримали, кинулись врозтіч. Деякі

відбивались камінням, держаками од транспарантів. Чималий гурт робітників і студентів прорвався на Миколаївську і помчав угору.

Горощенко одвів Ларису Петрівну в безпечніше місце.

II

Лист од Кобилянської вже давно лежав на столі, нагадуючи про запрошення і гостинність його авторки. Та й сама Лариса Петрівна вже кілька разів призначала строки від'їзду, а от вибратися ніяк не могла. Причин знаходилося чимало. Треба було владнати перед дорогою дещо особисте, трохи перепочити після Мінська і останніх демашніх справ, головне ж — вона мала виконати одне вельми важливе доручення Київського комітету РСДРП. Власне, це доручення не було для неї новим; як і раніше, мова йшла про видання нелегальної літератури. Однак цього разу питання ставилося гостріше. Зміцнений відданими іскривцями, Київський комітет провів рішучий наступ на економістів. Для ведення широкої агітації необхідна була література. Нелегальні друкарні після розгрому, що стався в місті кілька років тому, повільно відновлювали свою роботу. Треба було шукати виходу.

Довідавшись, що Леся Українка виїздить за кордон, київські соціал-демократи доручили їй організувати там видання потрібних книг та брошур. Частина з намічених перекладів («Хто з чого жив» Дікштейна, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса і ще деякі) вже була зроблена самою Лесею або з її активною участю, інші доводилось ждати: товариші, залучені до цієї справи, барилися...

Майже через місяць після повернення з Мінська, ніскільки не відпочивши, Лариса Петрівна зрештою вирвалася з Києва. У подвійному дні її чемодана лежали рукописи майбутніх видань, зверху — більше для маскуваннн — деякі власні папери та книги; голова тріщала од утоми, думок, безперервних балачок сусідів. Треба ж було виїхати саме в неділю! Тіснота, задуха. У вагоні повернутися ніде. І так — яких-небудь шістнадцять годин!..

У Львові Косачівну зустрічав Труш — художник, чоловік Ради Драгоманової. Дивак! За біганиною переплутав дні і вчора аж тричі виходив на вокзал. Сьогодні все ж прибіг вчасно. І кімната, яку приготував для неї в готелі «Централь», поряд із своєю майстернею, гарна. Світла,

затишна. Бо зупинитися зараз з її настроєм у когось із знайомих — і собі горе, і людям клопіт. А так — незалежна. Куди захотіла — пішла, кого забажала — побачила.

Після короткого перепочинку вони зробили невелику прогулянку містом, завітали до редакції «Літературно-наукового вісника». Ларисі Петрівні хотілося одразу ж побачити Франка, а знайти його в такий час можна було тільки на роботі.

Іван Якович справді сидів за своїм столом. Забачивши гостю, спокійно підвівся, пішов назустріч. На високім, обрамленім ясним буйним волоссям чолі та ж постійна задума; сумовиті, працею перевтомлені сині очі засвітилися радістю.

— А-а, здорові були, — обізвався м'яким, лагідним голосом і простягнув обидві руки — ніби хотів обняти.

Довго не засиджувались: одне, що Леся не зовсім добре себе почувала, по-друге, перед Франком лежала якась нагальна робота. Домовилися зустрітись у нього вдома.

— Іване, — звернувся Франко до Труша, — а Лариса Петрівна вже виділи свій портрет?

— Таж думка була, аби разом погляділи, — мовив художник.

— Ну то йдемо.

— А де ж він? — запитала Леся.

— Ге! Ось побачите.

Вони спустилися на перший поверх, до просторої зали, що нагадувала чи то художню майстерню, чи то салон. На стінах, підставках, просто на мольбертах, у рамах і без рам, висіли й стояли полотна — портрети, краєвиди, військові баталії.

— Ану-ну, чи відшукаєте себе, — жартував Франко. — Чи, може, доведеться показувати?

— Ви ж бачили, Іване Яковичу, і, здається, були доброї думки, — не в тон йому відповів Труш.

— Е-е, то я, а це ж Лариса Петрівна. Як ви не розумієте? Я за всеньке своє життя пензля в руці не тримав, а вона, відайте, студювала цю штуку.

— Толку з мого студювання, — скептично кинула гостя. — Та й що то були за студії? — Вона таки знайшла портрет, зупинилася. — Ну от... «З кого вони портрети пишуть?» — сказав би Тарас Григорович. Ніби я і справді якась визначна особа... Смішнувато на це дивитись.

— От, чули, маестро? — підхопив і по-своєму страктував Франко її останні слова. — Я ж вам казав.

Пожартували, подивилися інші полотна і розійшлися. У себе в кімнаті Лариса Петрівна виклала перед Трушем усі, що їй дісталися, фото Мержинського.

— Маю до вас, друже, прохання: напишіть портрет цієї людини. Ви знаєте, ким він для мене був...

Чотири дні провела Леся Українка у Львові. Погостила у Франків, навіть з'їздила за місто, на Софіївку, де Іван Якович закладав дім та садив чималий сад, одвідала деяких знайомих, а більше відсиджувалася в кімнаті, бо погода видалася ще гірша, ніж колись у Мінську. Проте і в готелі не було спокою: заходили ті, в кого вона не побувала, Трушеві приятелі і чимало іншого люду.

Другого чи третього вечора відбулася зустріч з Ганкевичем. Лідер галицьких соціал-демократів прийняв їх у своїй розкішно умебльованій вітальні. Слухав неухважно, через що Ларисі Петрівні доводилося терпеливо повторювати одне й те пояснення чи прохання. Рукописи все ж прийняв, пообіцявши незабаром повідомити свою остаточну думку.

— Щось мене не захоплює цей Ганкевич,— одразу, як тільки вийшли, поділилася своїм враженням Леся.

— Справді, він сьогодні наче не в гуморі,— згодився Труш.— Та то пусте, аби видрукував.

— Авжеж, а тільки якесь внутрішнє чуття підказує мені, що справа тут не зовсім надійна. Добре буде, коли ви та, може, ще й Іван Якович нагадуватимете йому.

— Щодо мене — я не дам йому спокою.

Повернувшись до готелю, Лариса Петрівна упала, мов підтята: втома валила з ніг...

Наступного дня кур'єрський Варшава—Бухарест мчав її до Чернівців.

III

Ольга Юліанівна була старша за Ларису Петрівну на вісім років. Незважаючи на цю все-таки значну вікову різницю, вони любили одна одну любов'ю, на яку були спроможні лиш їхні великі — з огляду на те, скільки зміщалося там горя людського і людських почуттів, — серця, ділилися найінтимнішим.

В їхніх біографіях чимало подібного: обидві народилися в сім'ях дрібних урядовців; обидві самотужки здобували освіту; обидві кохались у книжках, літературі, а ще більше — в самотніх піснях та легендах, природі своїх казкових країв. Як і Леся, Кобилянська навіть зду-

мати не могла свого існування без постійного спілкування з народом. Коли перша вздовж і впоперек сходила та з'їздила рідну Волинь, друга знала кожний мальовничий куточок вічнозеленої Буковини, чуїно дослухалася її гомону. І та, й друга жадібно припадали до спільного джерела — життя народу, пили з нього цілющі соки, на яких таким крицевонезламним зростало їхнє полум'яне, їхнє невмируще слово.

Писати почали теж майже разом. Одночасно, 1891 року, їхні твори читали двоє сердечних друзів — Іван Франко та Михайло Павлик. Сталося так, що тоді ж, перебуваючи у Відні, через Павлика ознайомилася з її «Лорелляй» і Лєся. І як же тепло відізналася! Щоправда, Лариса Петрівна приписала їй вплив Жорж Санд і ще декого з модних французьких письменців, але подружили вони з тих пір назавжди. Молодша товаришкка гаряче цікавилась Кобилянською, пізніше запросила її до себе, в Зелений Гай.

О, та поїздка! Нові друзі, палкі суперечки, розмови... Кобилянській ніколи їх не забути! Не померкнуть у пам'яті Київ, Дніпро, Тарасова могила на крутій Чернечій горі. Цілий світ — великий, до того незнаний — розкрився тоді перед Ольгою, вона ніби народилася вдруге...

Кобилянські мешкали аж на другім кінці Чернівців. Од вокзалу треба було поминути центр міста, спуститися вниз, до східної околиці, де й звивалася пагорками вулиця з трохи незвичайною назвою — Новий Світ. Будинок № 61 однією своєю стороною приставав до пологого підгір'я, залишаючи зовсім мало місця для двору. Щоб ґрунт не сповзав і не змивався дощами, господарі закріпили його високою кам'яною стіною, зробивши в ній вузьенькі, з арочним перекриттям, східці нагору, де зеленів молодий невеликий садок.

Сім'я — батько, сімдесятит'ятилітній патріарх «староруського» напряму, схожа на святу Анну з малюнків Леонардо да Вінчі мати, два молодші брати — розміщалися в чотирьох кімнатах. Правда, одну з них недавно зайняли квартиранти гімназиста, але тісніше від того не стало. Користалися ще й верандою, де, звичайно влітку, бажаючи проводили вечори, а то й дні, бо веранда була засклена, тіниста, затишна.

Гостю Ольга Юліанівна взяла до себе. Та чи й могли вони бути десь нарізно! Стільки не бачитися, стільки пережити за цей час і розійтись по різних кімнатах? Ні й ні! До того ж для двох Ольжина кімната чудова.

Можна поставити друге ліжко, ще й буде де повернутися. Зрештою, хіба вони збираються весь час сидіти в хаті, під дахом? Аби з вечора до ранку. А там — на повітря, на простір! Одним місцем зачаруватися можна. Яке ж воно, справді, чудове! Невелике, менше од Львова, зате все-все в буйнозелені. Парки, сквери, сади... Сади в кожному дворі, навіть у центрі. А про околиці вже й казати нічого. Це щось казкове, райське. Невисокі гори, геть-чисто залляті сонцем і зеленню, блакитна стрічка Пруту, що, оточений густими верболозами, грайливо скрадається попід самісіньким містом, а далі — широкі зарінки, за гаями гаї, мальовничі, мов писанки, села, — вся, як на долоні, буковинська весна. Зацвітають сади, рутою взялися клапті полів... і над усім — високе, чисте, прополоскане весняними грозами небо.

Скоріше б на те заманливе доно.

— Так-то ми вас одразу й пустимо, — лагідно заперечує Кубилянська. — Звикнете, поправитесь після всього того вештання по світах, тоді, прошу, і я з вами.

Хіба посмієш їй заперечувати? Їй, любій-найлюбішій, чарівному лотосовому квіту. Так обів'є тебе рученятами, так ніжно, зворушливо заговорить та загляне у вічі, що мусиш коритися. В усьому твердий розпорядок. Мов у санаторії: лягати раніше одинадцятої, вставати лише до снідання, праці — три, щонайбільше чотири години. Решта — гуляння. Добре, хоч читати не заборонили. Та писати листи. А втім, хіба багато напишеш, коли в Ольги стільки друзів, знайомих. Після обіду і ввечері мало не щодня гості. В Чернівцях гастролює «Руська бесіда»¹, а там таки чимало приятелів Кубилянських. Гостями Ольга багата. Першого ж дня були Стефаник, маляр Івасюк, Маковей, молода вчителька і письменниця Ярошинська.

Стефаник її років. Зовні здоровий, але ніби слабує нервами. Небалакучий. В очах якась наче трагічна зажура. Видно, живеться йому не вельми — приїхав до міста, в буденнім костюмі. Залишив, кажуть, університет через матеріальні нестатки. Шкода чоловіка. До того ж написав оце драму про Палія, з постановою нічого не вийшло.

Найцікавішим видається Маковей. Літами він якраз поміж ними: від Ольги чотирма роками молодший, од неї — старший. На відміну від Стефаника, елегантний, хоч Ольга жартома й називає його ведмедем, веселий, любить багато розповідати про себе, свою роботу. Розпо-

¹ Так називався театр у Львові.

відати має що! Вже встиг бути редактором «Буковини», секретарем «Літературно-наукового вісника», а нині викладає українську філологію в учительській семінарії. Виступає як новеліст і сатирик. Критики¹ не забув, пригадав одразу. Не сподівався, мовляв, на такий розгром. Проте не злопам'ятний, доброзичливий. І дотепний.

...Вони цоверталися од Смаль-Стоцького. Лариса Петрівна завітала до професора, сподіваючись найти в нього невідомі ще листи Драгоманова. Маковея попросила провести. Обоє були під враженням бесіди про Шевченка, якою вчений почастував їх, здавалося, від усього серця. Він так вихваляв Кобзареві заслуги, з таким захопленням говорив про великомучеництво батька Тараса, що Леся мало не повірила в його щирість.

— Годі-бо! — заперечив Маковей. — То с звичайна гендлярця. Душею і вірою він в іншій світі, а щоби — чого не трапляється! — вдавати з себе народовця, прикривається ім'ям Шевченка.

Справді, тепер не бракує таких. На ділі розпина Україну, запродус її оптом і вроздріб, а туди ж! Лле крокодилові сльози. Плаче: гине мова, культура, народні традиції.

— Я більш ніж певний, — вів далі Осип Степанович, — що станься диво, воскресни Тарас і прийди до такого-от мужа, попроси посунуться місцем на кафедрі, — од його любові лишиться хіба що облудка.

По дорозі завернули до міського парку. Дерева кидали легеньку тінь. На алеях нікого не було.

— Ольга розповідала мені, що ваша особистість відіграла немалу роль у розвою її як письменниці, — мовила Леся. — Скажіть: як ви оцінюєте її талант?

Маковей глянув на неї запитливо, поправив пенсне.

— Не заперечую, хоча нікому про це не хвалюсь. Панна Ольга далеко мене обігнала. Ім'я цієї письменниці не забудеться.

— Її остання новела...

— «Під голим небом»?

— Так... Це річ високого злету.

— А «Меланхолійний вальс»? Мені він видається шедевром на ниві нашої сьогочасної літератури. Читаючи її писання, я дивуюся: відколи ця авторка, що, вважаєте,

¹ Викриваючи в 1895 році галицьких буржуазних націоналістів і їхнє угодовство, Леся Українка критикувала О. Маковея, тоді редактора «Буковини», за опублікування в газеті статей хибного напрямку

крім Кімполунга та вашої Полтавщини, ніде не бувала, відки вона так глибоко знає життя? Де бере матеріал для своїх повістей і новел?

— Це вже ознака, чи, як у вас кажуть, ціха її таланту. Певне, для неї досить одного поштовху, одної риси, щоб народився образ.

— Мені часом шкода її, — несподівано заявив Маковей.

— А то чого? — здивувалася Леся!

— Тадже гляньте, скільки вона тратить часу і сил на даремне. Все на її руках: і дім, і старі батьки, і менші брати.

— Хто знає, чи варто по сім шкодувати. Умови, в котрих виробляється письменник, далеко неоднакові, власне, ми зовсім не знаємо, які ті умови потрібні.

На алеї з'явилася молодь. Леся сказала, що притомилася, і вони помалу пішли з парку. Симович, який здибався їм біля Народного дому, попередив Ларису Петрівну, щоб готувалась до зустрічі: громадськість, а надто студенти вирішили влаштувати в її честь вечір.

Лариса Петрівна прокинулася на світанку. Ольги поруч не було. Вона сиділа, не запалюючи лампи, біля вікна, що вже ясніло наступаючим днем, і... плакала. Леся від несподіванки широко розплющила очі. Перше, що збігло на думку, — встати, довідатись, у чім річ, розважити подругу; та ось її погляд упав на столик перед Ольгою, там лежали недбало розкидані аркуші паперу, в руці у Кобилянської чорніла ручка. «Працює», — заспокоїлась Леся і нечутно повернулася на бік.

А Ольга нічого не бачила, нічого не чула — була зачарована творенням, полонена думками і почуттями, якими жили народжені нею герої.

...За сніданком Ольга Юліанівна була тиха, спокійна, мов погідний літній ранок. Як завжди, по-простому зачесана — з проділом на високе чоло, уважна. Коли зосталися удвох, Леся запитала:

— А чому це хтось чорненський сю ніч не спав?

Кобилянська здригнулася.

— Ви все бачили?.. Ох, панно Лесю... Цеї ночі старий Івоніка ховав свого сина, Михайла. Чи могла ж я спати? — Вона дістала з шухляди кілька дрібно списаних аркушків, поглянула на них, мовби то було щось чуже. — Послухайте, Лесю, — Спокійним, розміреним тоном стала читати: — «Ніч була прекрасна, і відкриті голови чоловіків рисувалися виразно у магічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами, позавиваними в білі рушни-

ки, нагадували сотки лілей, що струнко стріляли вгору...

Світло свічок освічувало із долини кожде обличчя. На них було видно найглибшу повагу.

Докія і Петро проводили пливучим кроком нещасну матір за домовиною, а Івоніка сам ступав. Із відкритою, набік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очей з домовини, так ступав він.

Зорі миготіли на висоті і, здавалося, сипали всім своїм світлом у долину. Місяць розгорівся палаючим світлом.

Далеко, широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тіні і голосіння двох плачниць. Від часу до часу продирався воздухом розпучливий викрик напівзбожеволілої матері...»

Голос Кобилянської набрав дедалі трагічніших ноток. Лице її оживилося, очі загорілись якимсь незвичним блиском. Здавалося, то вона, а не стара, вбита горем мати голосила за сином:

«— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш?..— викрикувала, збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне ніколи! — відповідали жалісливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами, й затягали далі своє.

— Вночі передаю тебе іншому світові... вночі покидаєш татка твого!..— крикнув раз болісно Івоніка...»

А перед Лесею враз постали Мінськ, глибока весняна північ, маленька церква на околиці...

«— Не гризіться, бадіко! Господь дав таку нічечку, що і мак визбирав би, а зорі гонором блищать! — потішала Докія...»

Ольга перестала читати. Аркуш дрібно тремтів у її руці, і вона поклала його. Сиділи мовчки — кожна думала про своє.

— Хто його вбив? — стиха запитала гостя.

— Сава, брат... за землю. Гадав, йому більше припаде, коли ні з ким буде ділитися.

Знову мовчання.

Леся:

— Це жакливо.

Кобилянська:

— Це правда. Це трапилось кілька років тому недалечко Чернівців, у Димці, в родині Івана Жижіана, — молодший брат убив старшого. Я тільки змінила фамілію...

— Це справді жакливо, — повторила гостя. — Жакливо те, до чого доводить людину життя. Яка страшна доля!

— Хочу зладити її, цю свою працю, якнайретельніше... з інстинктом на будучість,— пояснювала Кобилянська.— Аби-сь покоління, що прийдуть по нас, читали і відали о житті сьогочаснім...

— Багато вже маєте зробленого?

— Надумала я її в двох частинах, першу ніби викінчую... Я просто фізично терплю під з'явиськом тих фактів і ніяк не успокоюся, аж доки не виллю той біль чорним по білому... а коли пишу, ох, як ридаю!

— А ми вчора лиш думкували з Осипом Степановичем: відкіля, мовляв, Кобилянська бере матеріали для своїх творів?

Ольга Юліанівна осміхнулася:

— Декотрим, хто не знає мене ближче, це справді дивно. І, мабуть, через те, що я не сходжуся ні з літераторами, ні з ученими... не маю найменшого дару до бесіди. Знали б вони, що кожний голосок життя будить у мені цілу бурю уявлень, певне, не дивувалися б.

— Ну, то чийсь клопіт — дивуватися чи не дивуватися,— розважливо мовила Леся.— Ви своє знаєте.

— Самій про себе судити доволі важко, а все ж скажу, вам скажу: кожна моя річ — найбільша а чи зовсім мізерна — писана кровію. Всі вони вийшли дорогою серця. Бо пишу я, коли терплю — а цього чуття мені не бракує,— пишу, коли бачу кривду, заподіяну як людям, так і звірятам, квітам і птахам, деревам і водам, пишу, захоплена великими ідеями визволення людей, найперше — жінки...

— Ще тоді, в Зеленому Гаю, слухаючи ваших речей про себе, свою країну, я відчула вас щирою, доброю...

Ольга Юліанівна зашарілася, поспішила заговорити про інше.

— Розохотили ви мене, Лесю, до балачки,— сказала.— Взагалі не люблю звертати на себе увагу. Тому нікуди не їду, уникаю гучного товариства.

— Я теж не маю звички підпускати до свого серця кожного цікавого. Те, чого коштував мені Мінськ, знаєте хіба що тільки ви єдина. Але здумати свого життя без раптових подорожей не можу. Митець має час од часу поновляти свої враження, чуття,— додала і тут же обмовилась: — Власне, це річ чисто індивідуальна.

— Не знаю,— відповіла Кобилянська.— Для мене досить послухати наших лісів, наших гір, як щось у мені оживає, кудись кличе. І вже не буде рятунку, поки не вирветься голосом серця... Музика, співи люблю

пристрасно. Вони впливають на мене майже потрясаюче.

День розгорявся, попід вікном на вулиці снував люд, і Ольга змушена була перервати розмову: треба ж поприбирати і до базару збігати, а по дорозі до аптеки заскочити за ліками.

Вона заховала писання, швиденько прибрала в кімнатах і почала одягатися...

Вечірку влаштували в просторому залі Народного дому. Зібралось переважно студентство, вся, як було казано, «Молода Україна»¹. Коли Леся, супроводжувана Кобилянською, Ярошинською та Маковесем, з'явилась у дверях, всі встали і довго їй аплодували. Гостя, не чекаючи такої зустрічі, аж розгубилася.

Василь Симович, закоханий в літературу студент і початкуючий науковець, зробив доповідь, у котрій, окрім красивих Франкових епітетів, сказаних у спеціальній про неї статті, не пошкодував і своїх. Послухати, то й справді виходить, що вона «трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну». «Ох, ці мені критики,— червоніла, слухаючи Симовича.— Неодмінно зроблять із тебе ікону... Коли захочуть, звичайно».

Потім декламували її вірші. Та як же гарно, зворушливо! От уже не сподівалася, що її поезії матимуть такий резонанс...

Взагалі це добре, саме цього — крицевості, закличності — вона прагне в кожному рядку, в кожному слові... Що, тепер її черга? Розказати про себе?

— Ні, любі друзі, то справа критиків — розбиратися в творчих, а часом і не в творчих особливостях автора. До того ж зроблено мною дуже й дуже мало, щоби хвалитися.— Подумала хвилину.— Поговорімо ліпше о тих рушеннях, що намітилися в нашій житті і що зачіпають наші серця, наші мислі. Маю на увазі робітницькі і студентські поступи супроти соціальної кривди, котрі зачастили так на півночі — в Петербурзі, Києві, Мінську, Москві та й ближче до нас — у Львові. В чому ж сила? Пролетарі єднаються до спільної боротьби за велике визволення народів...

Зал зустрів її слова схвальним гулом.

— У Женеві зорганізувався революційний осередок, до котрого входять наші найсвідоміші марксисты Плеханов і Володимир Ульянов, які взяли на себе керів-

¹ Студентське українське товариство в Чернівцях.

ництво соціал-демократичним рухом Росії. З півроку минуло, як видається ними газета «Искра», епіграфом котрої є відомі слова декабристів: «Из искры возгорится пламя...»

Вона розповідала про труднощі боротьби, кликала не лякатися погроз і тортур, на які не скупиться царизм, згадала березневу демонстрацію в Києві і те, як до студентів приєдналися робітники, — з усього було видно, що промовляє не просто свідок, а активний учасник подій.

— Погляди на новітній, цебто соціал-демократичний, рух, — вела далі Леся Українка при цілковитій увазі й мовчанці, — подибуються різні. Декотрі не бачать у ньому істотної різниці від попередніх, народницьких рухів, змішують з боротьбою за економічні умови. А між тим це справді революційний, справді марксистський рух. На Україні і для України він конче потрібний, як основа, на котрій зростатимуть і наша воля, і наша правда.

Проте декотрі політики — з ваших галицьких та буковинських у тім числі — вже тепер намагаються ревізувати соціал-демократичні ідеї, чорнити їх. Усі ці дні, відколи мешкаю у вашім чудовім місті, я маю змогу читати «Гасло» — газетку чернівецьких так званих соціал-революціонерів. З тоном такого «Гасла», скажу прямо, погодитись не можу. Що тут говорити про якийсь ревізіонізм, коли справжнього, послідовного марксизму у нас, вважайте, ще не було, він тільки починає оволодівати масами... Ну, а програма «Гасла» — це взагалі якась маячня. Ось послушайте. — Леся розгорнула газету, прочитала: — «Мета соціалізму є для нас нічим, рух — усім». Як це зрозуміти? Задля чого ж тоді рухатись, коли попереду ніякої мети? Та й взагалі такий рух неможливий, народ збагнув облудність соціал-революційних проповідей і рішуче переходить на бік соціал-демократів. Далі: «Гасло», а отже, і люди, що стоять під ним, обрали собі за метод боротьби терор і на всі лади його вихваляють. Це вже не тільки шкідливо для справді революційного руху, а й взагалі безглуздо. Терор не дає масам ніякої свободи, замість одного вбитого тирана стає інший. Нам потрібна широка політична робота в масах, щоби підготувати їх до спільного рішучого удару. Це якраз і відповідає духові соціал-демократичної партії, котра єдина є справді народною і котра боронить інтереси народу. Що б не чинив уряд, в руках якого поки що сила — поліція, військо, зброя, — все йде до кращого, час працює на нас. Треба

лиш, мов оті Франкові каменярі, прокладати дорогу прийдешньому, мостити йому мости, дружно, як то писав буковинський соловій Федькович, братися «однов силов до одної справи».

І ще раз присутні зустріли її слова оплесками. Потім виступали із зали. Леся слухала промовців, і серце її повнилось гордістю: яка любов, яка увага! До літератури, політичних подій — там, на великій Україні... «Ні,— заперечила в думках,— ніколи і ніякими кордонами не розмежувати землі української».

Котрийсь із студентів запропонував видати поезії Лесі Українки на громадські кошти. Лариса Петрівна не встигла навіть словом заперечити, як пропозицію — знову під оплески! — прийняли. Лишалось тільки подякувати.

Вечірка закінчилася пізно. Додому Ларису Петрівну і Кобилянську проводили, окрім Осипа Степановича, Симович і ще кілька шанувальників.

— Я оце ніяк не заспокоюся після вашої затиї,— вже котрий раз признавалася Леся.— Незручно якось друкуватися на таких засадах.

Симович запевняв, що це з виняткової поваги до гості, що цим пишатися треба, а не печалитись.

— Ви ж бачили: молодь сама забажала.

— У вас он своїм ніяк видаватися. Тим же Стефаникові, Черемшині.

— Не бідкайтесь, і Черемшину видрукуємо.

— Та вже ж! Що з вами вдієш? — згодилася Леся.— Видавайте, коли є на те палке бажання. Децю візьмемо друкованого, а більше нового, що встигну тут написати... Догляньте лише, щоб те виданнячко було чепурненьке.

На тому й розійшлися.

IV

Гей, під у я в ті зелені гори,
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жалі одинокі
Та й пуцу їх у гірські простори...

Так думалося, так бажалося... А вони — хоч би один куди подівся, розвіявсь чи заглух навіки. Печуть її і ранять невидимо. Чи дивиться на гір легку мережу, вбирає подих їх смолисто-фіалковий, чи слухає шум потоків, спів флюєри, — завжди і всюди жалі, жалі, жалі... Вони її вдягають у смуткові шати, гартують у вогні пекельнім. Ще й родять пісню! «Гей, шалена пісне! Чому тобі ні впишу,

ні зупину? На серці радість — ти ридаєш, плачеш, а смуток — то смієшся... чуєш, пісне? Чи ти мені помститись хочеш? Так за віщо?! Хіба тебе я стримувала в леті, хіба з тобою ми були нещирі? Навіщо ж нині краєш мені душу? Поглянь, я тиха, я спокійна... Я зовсім втомлена. Іди над Черемош, на Рунг чи на Магуру¹, знайди собі там пару, а я спочину. Попереду ще досить праці і змагання — тож сил бракує».

Та пісні не слухалися, біль не вщухав. Місяць, поки жила в Кімполунзі, вони — як змовились — творили одне одного, терзали думку й тіло. Бралася за «Михайла Крамера», хоч «Жизнь» — вона того не знала — уже й була закрита, а на папір лилося: «Ти не хтїв мене взятъ...», «Квіток, квіток, якомога більше квітів...»; прагнула писати про Вілу-посестру — уста вимовляли: «Він навіки згинув!»...

!
...Хто мене поставив
Сторожею серед руїн і смутку?

Відповіді не було. Та й хто міг знати? Хто міг подумати, що години, дні вона марнує в спогадах та мріях? Про віщо? А про те, про що взагалі не варто б думати. Хоча б тому, що дійсністю воно ніколи не було й не буде.

Стративши отак-от червень, Леся на початку липня повернулася з Кімполунга до Чернівців. Нерви ніби й наладилися, і сил ніби побільшало, та — лихо! — материному пророкуванню, мабуть, таки судилося збутись: у неї з'явилася нова якась хвороба. Рипить у грудях, зрідка йде кров. За всіма ознаками — сухоти. Видно, мало їй було отих ночей, тих страхіть січнево-березневих, треба ще й цього спізнати. Ольга Юліанівна одразу ж повела до лікаря. Той вислухав, оглянув.

— Сказати правду, справа кепська. Легені вражені. Катастрофи ще можна уникнути, але ні в яким разі не запускати хвороби.

Кобринський був знайомий Кобилянської. Він знав, що панна Леся добра приятелька Ольги, йому хотілося допомогти по щирості.

— От що, ясні панни, — звернувся до обох, — вам треба в гори. Далеко, чи то пак, високо в гори. Де ні пилинки і де багато смерек... Я незабаром виїжджаю в Буркут. Це майже в Чорногорії, понад тисячу метрів над-рівнем моря. Там щось на взірець маленького курорту. Ви, панно Оль-

¹ Рунг і Магура — гори в околицях Кімполунга.

го, напевне, чули?.. Так от, ви могли б туди дістатись? Я обіцяю вам нагляд. Одне лиш кепсько: там ніде жити. Кілька будиночків у таку пору звичайно зайняті. А все ж спробуйте. Спишіться, запитайте, не тепер, так пізніше щось знайдеться. Єдиний вихід, — розвів руками.

Він має рацію: єдиний вихід. Заявивсь вона зараз додому — вся її з трудом здобута незалежність лусне, як мильна булька... Так, але як туди їхати? Світ не близький. А з її здоров'ям тільки в мандри. Та ще в гірські. Весь вечір, повернувшись од лікаря, міркували, як його краще влаштувати ту поїздку. Ользі Юліанівні їхати — щоб допомогти — не випадало, було ряд причин, зриватися ж самій...

— А знаєте, о чім я думаю, Лесю? — сказала зрештою Кобилянська. — Що, як удатися до Квітки? Пощо має лешувати ¹ тамтою Швейцарією, коли тут не згірше. Легінь він, як по мені, файний.

Климент Квітку Лариса Петрівна знала вже кілька років по Києву, проте не настільки, щоб запропонувати йому своє товариство. В Чернівцях він майже випадково — заїхав з друзями, теж студентами. Хочє податися до Швейцарії на лікування. У нього теж, здається, сухоти, чи доведена до краю анемія. Винсажений, нервовий, а до роботи ще беручий! Молодість! Коли б їй одняти зараз дев'ять літ — ого, що б то було!.. Звідкілясь, певно од студентів, довідався, що вона тут, — розшукав. Обіцяв ще зайти...

Ні, його таки сама доля послала, цього Климента Квітку. Погодився — лиш Кобилянська натякнула. Виявляється, у нього вже й грошей замало, і взагалі, чував, карпатський клімат ніскільки не поступається швейцарському. А коли там будуть ще й купелі...

— Так це ж чудово! — захоплювався Квітка. — Мов санаторія!

Чи він завжди такий піднесений, чи удав?.. Але — навіть б, заради кого?.. Чому такий завбачливий, уважний? Багато ж їй доводилося стрічати краян, та цей якийсь... незвичайний. Щадить її, немов сестру чи... яке безглуздя!.. Навіть не розказує їй київських новин.

— Нічого нового.

Навмисне криє чи й справді далекий того? Але і ні. Вона пригадує, він був активним. Та й по тому, як тут

¹ Блукати.

усім цікавиться, можна судити... Отже, жаліє, оберігає. З якого дива?

Все ж було приємно. Приємно і бентежно якось. Щоправда, не обійшлося і без прикростей. Невідомо (ще одна загадка!), навіщо було Квітці писати її рідним усю правду. Отак ні сіло ні впало узяв та й виклав. Буцімто вона вже й справді при смерті... Спробуй довести тепер татові, що ніякої причини для тривоги немає, що в неї катар — і більш нічого, і що з вигляду вона здорова, навіть поправилась... Їм тільки дай привід! Уже, будь ласка: «Не затримуй Квітку, нехай їде в Швейцарію». Хай собі їде. Він не маленький, знає, де йому і як ліпше. І нікого вона не затримує. Але звичайно, й не забороняє бути коло неї. Це взагалі було б безглуздо — сказати людині: не стійте, не сидіть і не ходіть коло мене, зрештою, не дихайте повітрям, яким я дихаю... Виходить, так. І взагалі яке тут «втручання в наші сімейні справи»?

Поки відповідь з такими міркуваннями йшла до Києва, до рук Петра Антоновича, якого Квітчин лист і схвилював, і цього разу чомусь розсердив, Лариса, владнавши все необхідне, виїхала на Буркут. Квітка вирушив кількома днями раніше.

Зустрілися вони у Вижниці, у Ганни Москви. Москва доводилась Квітці чи то далекою родичкою, чи просто знайомою його батьків. Зрештою, як би там не було, а гостей вона прийняла радо, Лесі виділила кімнатку, поматеринському про неї турбувалась. Тиждень, який подорожні провели у Вижниці, чекаючи відповіді з Буркута, залишив приємні враження. У хляпавку — її тут не бракувало — сиділи вдома, читали або писали листи, в погіддя гуляли, переважно за містом, над Черемошем, у горах. Одного надвечір'я, коли стояли високо на горі Німчич, вона побачила щось таке невимовно красиве, як мрія: на фоні зелено-голубих верхів — поодинокі будиночки. Вони здавалися піднятими кимось до сонця... Казали, що то Ростоки, але чи може село бути таким казковим? Скоріш усього то міраж, і вона певна — таке не повторюється, як би того не хотів.

Відповідь з Буркута була невтішною: кімнати до першого серпня не передбачалося. А ще ж тільки середина липня! Ганна Семенівна радила перечекати цей час у неї; Квітці не терпілося їхати. Остаточне слово було за нею. І Лариса Петрівна вирішила їхати. Одне, що Вижниця — все-таки не гори, хоч тут і гарно, і люди куди привітніші, ніж у Кімполунзі, а головне — її вабили майбутні

зустрічі з Франком та Гнатюком, які вже були в Криворівні.

Дорогою, в Кутах, їх наздогнала телеграма: Ганна Москва (вони так і домовилися) сповіщала, що в Буркуті на них чекає кімната.

— От бачите,— радів Квітка,— поки доїдемо — буде й друга.

— А як не буде?

— Мала біда! Під смерекою ляжу та й спатиму. По-гуцульськи.

Фіакр погойдувало. Пара вгодованих коненят несла його легко і швидко. Опівдні були в Косові.

— Батьківщина Михайла Івановича,— повідомила Леся.

— Павлика?

— Так...

Вони посходили, поки візник підгодовував коней, стояли в центрі містечка.

— Щось він мені, цей Косів, не вельми подобається.. Ніби в ямі.

Місто лежало в глибокій ущелині, на дні якої шуміла річка. З боків його стискували скелясті гори, випинаючи, мов ребра, свої могутні кам'яні схили. Правий берег трохи нижчий, пологіший, але також уतिकаний гостроверхими пагорками, які дедалі густішали, вищали. Вулиця, мабуть, одним одна в місті, тяглась попід скелями. Обіч неї ряди низеньких та зрідка двоповерхових будинків, дворики, що впиралися з одного боку у воду, з другого — в голе каміння. Садків майже нема. Вони видніють десь аж звідти, з-за Косова, де річка, ткнувшись у непорушну скелю, робить крутий заворот. Там щирока заплава, рясніють хатки... Косів, кажуть, славен своїми торгами. Базарного дня з'їжджаються сюди з усіх навколишніх сіл і містечок. Ведуть на продаж маржину¹, везуть кукурудзу, бринзу та будз², усяку сушеницю, вино; місцеві майстри виставляють щонайкращу упряж, блехівки³ та інший ходовий крам... Збираються поважні газди й газдині, легіні й дівчата, стрімкими плаями спускаються з-під самісіньких хмар вівчарі; не обходиться і без калаїв⁴... Гомонить тоді місто! Торгується, плаче, трембі-

¹ Худоба.

² Овечий сир.

³ Посуд з бляхи.

⁴ Жебраків.

тять, співає. Ніде на всій Гупульщині не придбаєте такого убору, як на косівським торжищі! Від сардака¹ до дівчачих упліток — все, що забажаєте, знайдете. Теплі фарбовані гачі², рясно гаптовані киптарі, легкі крисані³... Чого тільки не буває у Косові!

...А зараз місто було до нудного спокійне, задушне. Лариса Петрівна з нетерпінням чекала, поки фіакар рушить далі. Єдине, що її захопило, — водоспад. Назва-бо яка — Гук!

Вода в нім шуміла, пінилась, вирувала. Легкі смереки, що тісними гурточками підступали до берега, стрімкий потік творили мальовничу картину.

За кілька годин дісталися до Яворова. Гадали — перепочинуть трохи і знову в дорогу, та Окуневські запропонували: як це так! Скільки не бачились і не посидіти хоч один вечір? Довелося доплатити візникові за простій і залишитися на ніч.

Ольга, відколи бачилися у Відні, а ще більше — у Києві, погарнішала. Та й грати стала куди краще. Ще б пак! Минув добрий десяток літ. Цілий десяток! Як невмолимо швидко минають дні! Наче ж недавно-білявими дівчатками бігали на уроки до Миколи Віталійовича, а вже... страшно подумати! Як прожито і що пережито.

За вечерею, влаштованою з нагоди їхнього приїзду, старий Окуневський⁴ розпитувався про здоров'я батьків, напрошувався на широку балачку з приводу останніх політичних подій у Києві. Проте Лариса Петрівна, а тим паче Квітка не підтримали його, і весь вечір минув у буденних розмовах. Кілька разів Окуневська сідала до фортеп'яно, і це були найкращі хвилини. Легкі (грала більше розважальні п'єси) мелодійні звуки, такі незвичайні в цій гірській та лісовій далечині, виповнювали серце якимись прекрасними почуттями, вертали далекі, милі роки, коли не треба було ані їхати світ за очі за здоров'ям, ані думати про заробіток, ані шукати форми, в яку б вилити свій біль і свій гнів...

Сиділи допізна. Між розмовами виходили послухати, як дихають гори, сонно зітхають дерева, як, наганяючи страх, кричать нічні птахи. Знизу тягло прохолодою. І Леся швидко верталася; і знову не вмовкали трохи жур-

¹ Коротка свитка.

² Штани.

³ Брилі.

⁴ Окуневський Теофіл — галицький буржуазний політик.

ливі жіночі голоси. Климент Васильович, якого Окуневські поклали в сусідній кімнаті, за переділкою, так і не дждався, коли вони стихнуть, заснув...

За Ясеновом Горішнім дорога почала спадати в долину, де безклопітно шумів Черемош. Фіакр то оддалявся від нього, обминаючи гладкі скелі, які нараз виростили посеред шляху і лежали, мов годовані бики в спеку, то спускався так близько, що чулося прохолодне дихання річки, сонне хлюпання хвиль та заспокійливий шерхіт перекочаного водою дрібного каміння.

День видався погідний. Лариса Петрівна, думками все ще гостюючи в Яворові, частіше й частіше затримувала свою увагу на чудових гірських краєвидах. Як вона раніше не вибралася в це феєричне царство краси? Як зміла стільки років не зважати на запросини Павлика, Ольги Юліанівни? Може, й не було б тоді оцих кашлів, головної болі, істерій, котрі, здається, доконають її остаточно...

Долина звужувалася між двома пасмами скель, і тоді вияло чимсь таємничим, казковим; ущелина повнилася зеленавим мороком, у котрім, здавалось, існують тіні далеких предків, лунають голоси загадкових створінь, од яких ставало моторошно. Лиш угорі, де, розділені широкою смугою фіалкового неба, дримали вікові праліси, було вільно і радісно. На білених подолках берез там гра-ло сонце, уповні пахоцями квіток та живиці, мліли столітні смереки. Їхні коріння мертво спліталосся з камінням, а на скелях, порослих мохом, вилось, мов гадина... Та ось гори одходили, розступалися, небо над ними ширшало, і ширшали обіч ріки зелені зарінки. Схили кичер, уतिकані хатинами, гурточками дерев, куцями терну та гложжя, ставали пологіші: то тут, то там виднілися на них клапті озимини, обнесені сивуватим воринням сіножаті. Косовиця трав була в розпалі — на підгір'ях порались люди. Одні косили, інші гребли, громадили сіно в копиці, прикриваючи їх — щоб не роздуло вітром — важкою в'яззю із сирої вільшини а чи ліщини.

За думками та розмовами — хоч і скупими, короткими — незчулися, як і в'їхали в Криворівню. Фіакр зупинився на невеличкому, вигарцюваному на самісінькім березі, майданчику, захищеному од води товстою кам'яною кашницею ¹.

— Ну, слава Йсу, дістались, — важко ступив на землю візник. — Най будете здорові, — побажав подорожнім.

¹ Так гуцули називають укріплений камінням (деревом) берег ріки.

Це був центр села. Зусібіч сюди збігалися стежини; тут же тулилися чималий, критий гонтом шинок, а трохи вище, обнесена добрячою огорожею, плебанія отця Олексі Волянського. Як не є, а Криворівня вважалася не останнім з навколишніх сіл, до того ж лежала на битім шляху, от Косова, Вижниці, Кут, а навіть од самих Чернівців — на Жаб'є і далі в Карпати. Сюди часто заникували цісарські урядовці, а вліті найжджало чимало панства зі Станіслава, Львова та навіть із Відня.

Зупинитися довелось у Волянських. Незважаючи на свій сан, отець Олексій був людиною широкої вдачі, любив товариство, цікавих людей. Прочувши, що до Криворівні їде Лариса Косач, він упросив Франка, якому симпатизував і з яким підтримував тісні стосунки, направити гостю до нього на постій. Про це Лесі було сповіщено задалегідь, ще у Вижниці, так що компанія Волянських не викликала в неї здивування. Зрештою, який це матиме на неї вплив? Не збираються ж вони мешкати місяць, бодай половину, переночують — і до побачення. Симпатії до нових знайомих навіть збільшились, коли оглянули чималу, зі смаком підібрану бібліотеку. Книжки свідчили, що їхній власник — людина демократичних поглядів, цікавиться значно ширшим колом питань, аніж належить по службі. Климент Васильович, якого захоплювала самотнтя усна творчість гуцулів, знайшов для себе в бібліотеці справжній скарб — масу етнографічних журналів та різних посібників. На його прохання господарі охоче дозволили взяти все те з собою, звичайно, з умовою на зворотнім шляху повернути.

А втім, справа була не в Волянських, хоч Лариса Петрівна пройнялася до них сердечною щирістю. Її вабив Франко. Приємно було знати, що він поруч, за якихось кілька дворів. Пообідавши та віддавши належне гостинності господарів, Леся і її попутник зібралися до Івана Яковича. Наймолодша Волянська, Цьопа, радо зголосилася провести.

Франко мешкав тут же, на Заріччі, по лівім боці Черемошу, в хаті Проця Мітчука.

Був полудень. Липнєве сонце палило щедро. Незважаючи на близькість ріки, повітря дихало спекою. Сіно, складене на дворах, сушилося на вор'ї, трохи скрадало її, бентежило груди тонким ароматом різнотрав'я, ромашок, дзвоників, кашки.

На Мітчуковім обійсті кипіла робота. Гуцул щойно привіз фіру пахучої паші, скинув її і тепер сидів на призьбі,

попихкував закіптюженою люлькою, дивлячись, як жінка та дітвора укладають сіно під оборіг.

— Помагай біг! — привіталися гості.

— Вітайте, вітайте¹, — скинув поруділу крисаню і вклонився, не встаючи, газда. — Чей, пана Івана хочете видіти? — вгадав їхній намір і погукав.

З-за оборогу, з вилами в руках, вийшов Франко. У шкіряних постолах, блаженських штанях і такій же сорочці; блідаве, зрідка вкрите веснянками обличчя заросле; на голові, в рудуватих вусах заплуталися дрібні зілинки.

«Газда, чистісінький газда! — мало не вихопилося в Лесі. — Надіти крисаню — таку, як у Проця, дати люльку — й не відрізниш».

— Моє шанування, — зоддаля мовив Іван Якович. — Як їхалось? — Перекинувши з правої долоні в ліву вила, він цупко потиснув Лесину, затим, коли Косачівна відрекомендувала Климента Васильовича, Квітчину руку. За батьком підбігли менші — Тарас, Петро і Ганнуса, привітались до знайомої ще із Львова панни і поставали — цікаві. Іван Якович відправив їх до роботи, ткнув вила в землю, запросив приїжджих до господи.

Хата була чимала, з двох половин, рублена. Дерево, щоб не псувалось, помастили зверху олією, тому стіни мали червонуватий колір.

На порозі гостей зустріла Ольга Федорівна. Посвіжіла на гірських вітрах та на сонці, була і привітніша, і щиріша, ніж удома. Ларисі мимоволі згадалися її постійні нарікання на долю, на своє невезіння, якими, бувало, і стрічала, і проводжала гостей Франкова. Нині од того, здавалося, не лишилося й сліду. Навпаки, тепер Іван Якович справляв якесь дивне враження: був, мовби чим приголомшений, постійна зажура глибше залягла на чолі, зібрала його в ще густіші зморшки; погляд, що звик проймає співбесідника, блукав десь у далечині... Дивно: так ждали обоє цієї зустрічі, збиралися обговорити так багато питань, а відчувалось — розмови не вийде. Франко ставив запитання й одразу ж об нім забував, тонує у глибинах власних думок.

Лариса Петрівна завела мову про Кобилянську, передала од неї вітання. Іван Якович трохи пожвавішав, почав розпитувати, що в неї нового та як себе почуває...

— Читали її «Під голим небом»? — поцікавився. — Гарне оповідання. Так мистецьки змалювати душу ідіота,

¹ Здорові були (діалектне).

котрому навіть смерть рідної неньки — ніщо, певне, може тільки одна Кобилянська. Щоправда, як на мене, то я менше подав би тих люців у такім невеликім творі. Занадто вже багато в новелі тих ідіотів. Навіть дитина якась ідіотична... А все ж добре. Читаєш, і мороз по шкірі йде... Властиве, я ніколи не сумнівався в таланті Кобилянської, — додав після паузи. — Вже після першої появи її на ниві нашої літератури було видно, що йде великий майстер. Добре, що вона вчасно порвала з отим солодкаво-сентиментальним стилем, котрий властивий її першим оповіданням. І вже «Людина», «Битва» та й це, «Під голим небом», наповняють мене щирою повагою до цієї письменниці.

— Еге, коли б не забути, — згадала Леся. — Ось вам спис новел, — дістала і подала аркуш паперу, — котрі Ольга Юліанівна перебрала з української на німецьку і збирається видавати в Дрездені, у Якубовського. Просить, аби ви написали до них передмову.

Франко напівбайдуже переглянув список, поскуб короткого вуса.

— Нехай, пізніше подумаю, — мовив і поклав папір. — Будете відповідати — привітайте од нас, — він раптом знеохотився до розмови. Щось важке, безвідрадне ще більше заслало йому очі. Здавалося, він нікого не бачить: ніщо його не цікавить. — Та скажіть, що попробую написати ту передмову, — додав перегода. Край столу лежали розгорнуті книжки і журнали. Франко підійшов, узяв одну з них і зачав гортати. Скоро, однак, облишив, зиркнув на Квітку.

— А ви, кажете, юрист? — запитав.

— Студент останнього курсу, — радий увазі, відповів Климент Васильович.

— Не знаю, що саме потягло його до юриспруденції — він весь у музиці, етнографії, — додала Леся.

— Це й гаразд. Чей, хоч один правник буде не з кам'яною душею. З Гнатюком ще не заізналися?.. Він якраз тут. О, то добрий знавець людського буття. Ось він прийде... То що там чувати у Києві, на великій Україні? — нараз поцікавився.

Ольга Федорівна тим часом поставила на стіл плетеницю черешень. Господар перший узяв кілька штук — видно, щоб заохотити гостей, довго вертів у цупких пальцях, а потім по одній почав кидати до рота.

Лариса Петрівна розказувала про безрзеву демонстрацію, студентські заворушення в Києві, про те, якого

серйозного значення надають київські соціал-демократи, головню іскрівці («Знаю, знаю таких»,— підтакнув Франко), боротьбі з економістами.

— Як там Ганкевич,— спитала,— думає що робити? Товариші вже цікавляться, чи скоро буде література. Не знаю, що їм і відповідати. Підводить він мене дуже. Ліпше одразу відмовив би.

— Не такий він, той Ганкевич, щоби говорити з вами по щирості. Я вірив йому, та бачу — це не нашого поля ягода. Не туди він обернений, очиська його не туди глядять. От що! — Він потроху захоплювався розмовою. — Куди вони вернуть наше робітництво? Куди прямують? Гадаєте, з усіма пролетарями? Овва! Австро-Угорщина, Відень,— ось їхній маяк. Ідеї, котрими живе сьогодні весь світ, для них існують яко предмет ревізії, по якій можна виголосувати власні теорії. Ні, такі не приведуть робочий народ до кращого, такі лиш будуть розладнувать наше діло. Україні — і Західній, і Східній — потрібні справжні проводирі. А таких... — він різко відмахнув рукою, не скінчив думки і змовк.

— Даремно я оддала йому ті рукописи,— пошкодувала Леся, та Франко нічого на те не сказав. Він знову зосередився на чомусь своєму, помовчував. Навіть Квітчина розповідь про багатолюдну Першотравневу демонстрацію в Києві не викликала з його боку будь-якої реакції.

Бачачи, що справжньої бесіди сьогодні не вийде, Лариса Петрівна вирішила за краще ознайомитися з побутом господарів. Ольга Федорівна провела гостей через сіни на другу половину хати.

Досить простора кімната, в правім закуті якої, біля дверей, громадилась піч, була воднораз і кухнею, і спальнею, і світлицею. По тім же боці, де й піч, під стіною дибився піл на високих підставках; на ньому зісподу лежав товстий сінник, а зверху піл прикривала широка новенька верета, поверх якої, в кутку — кілька пухких подушок. Поперек кімнати, майже впритул до полу, стояв стіл. Над ним, на покуті, за рушниками виднілися образи. Образи були давні, лица богів вицвіли. Вздовж стін тяглися широкі тесані лави.

— Сідайте, гостоньки милі, сідайте,— запросила Мітчукова. Вона була середніх літ, видно, значно молодша свого чоловіка. — Дай біг вам здоровечко, що ви отсе такі добрі та чемні, що й нас не забули одвідати.

Лариса Петрівна щиро пошкодувала, що нічого не має для подарунка.

— Авжеж, — сказала жартома, — вам і так ніколи, а тут ще ми.

— Йой, що ви, панечко молода! Таж, хвалити бога, видите, кілько маємо легінів, — показала на подвір'я, де під Процевою орудою метушилися Франкові. — Було би що складати. Такі звинні робітники... Чей, попробуєте нашого молочка? — Не дожидаючись згоди, вона метнулася в сіни, внесла і поставила на столі гладішку молока, кварту. Поклала шмат тонкого житнього коржа. — Іжте на здоровля.

Леся відломила коржа, покуштувала.

— Чи стає ж у вас, тітко, свого хліба на весь рік? — запитала.

— Ей, де там! Коби хоч хліба, а то й картоплі. Торік був уродив хлібець, та як пішли дощі, то позносило полови-ну снопів, позносило й сіно. Пропало збіжжячко десь на ізворах, а решта погнило, бо лило зо два тижні й не можна було нічого висушити. Та ви пийте, я ще підоллю.

Вона була говірка, жвава. Видно, любила порядок: у хаті чисто, долівка змазана, рушники білі-білісінькі.

— Життє наше як листочок леліє, — зітхнула. — О, вже й пан Володимир прийшли, — виглянула у вікно.

Біля воріт справді стояв Гнатюк. Невисокий, в солом'янім капелюсі, клинцювата борідка, підкручені вуса.

Подякувавши Мітчуковій за гостинність, Леся і Квітка вийшли на подвір'я.

— Панно Лесю! — щиро здивувався Гнатюк. — Чого ж ти мовчиш, Іване? — дорікнув Франкові.

— А пощо маю лементувати? — спокійно, підгрібаючи під оборіг рештки сіна, мовив Франко. — Посилали до тебе, та ніхто ж не винен, що ти з гостей не вилазиш.

Гнатюк чемно вклонився Ларисі Петрівні, поцілував руку, з Квіткою теж поручкався.

— Як ся мають пані Ольга Петрівна, батечко? — почав цікавитись. — Чував, слабує потроху.

— Всяко трапляється.

Спека вже спала, од річки, що вигравала зовсім недалеко, дихало прохолодою.

Мітчукова винесла стареньку веретку, постелила на призьбі.

— Сідайте, прошу вас.

Кияни і Гнатюк посідали.

— Іване, досить тобі вже там грабати, ходи-но спочинь! — гукнув Франкові Гнатюк.

Іван Якович промовчав, докінчив своє і лиш тоді підійшов.

— Усяке діло любить лад,— сказав, сідаючи втомлено. Пахнув сіном.

З-за оборогу вискочила дівтора, серед неї і Франкові.

— Гаду, гаду! Дідько ззаду! — кричали одні, на що інші відгукнулися:

— Веред, веред! Дідько вперед!

Малеча бігала навколо воза, двір сповнився галасом.

— Андрію! Гов, Андрію! — покликав Іван Якович найстаршого.— А ходіть-но на вулицю та й кричіть там.

— Будьте тихо! — обізався суворо й Проць.

Дівтора через перелаз повалила на вулицю.

— Люблю порати сіно,— сказав Іван Якович.— Ніби не воно мені пахне, а сама та робота.

— Тобі б газдою бути,— мовив Гнатюк.

— То ніби що? Хліб робити умію, лемеші кувати — теж умію... Гадаєш, не впорався б! Ого!..

— А все ж?

— Прецінь маю стояти коло того діла, з котрого найбільше зиску моєму народові.

Підійшов Мітчук.

— Сідайте, газдо,— посунулася Лариса Петрівна, даючи місце на веретці.— В ногах правди немає.

— Скажіть, де вона є? — піймав її на слові господар. З глибокої кишені дістав шкіряного кисета, набив люльку, що й досі стриміла в зубах. Сів.

— А ви шукали її, газдо? — підхопив Гнатюк.

Селянин розкурив люльку, затагнувся, крекнув.

— Чей, і не я, а були легіні,— відповів.— Довбуш он усю як є Чорногору та й Гуцульщину нашу сходив, а й то не видів її, тої правди. Був гуцул забитий, загуканий, таким і зостався. Як рубав скарбові ліси та перся дідькові в пельку, ганяючи плоти, то так воно, чуєте, й досі. Хіба що данина зробилася тяжча.

— А скажіть, вуйку,— обізався Квітка,— чому з-поміж ваших так багато пияк?

— Тому й багато, тому й п'ють,— не задумуючись, зітхнувши, відповів Мітчук.

— Маєте рацію... пильно підмітили,— підтримав Климента Васильовича Франко.— Це страшне лихо гуцулів. Є такі, що послідню вівцю за горілку віддасть. Потім бійки.

— Ая,— ствердив Мітчук,— від горілки до бійки руков

подати. У гуцула кров гаряча. Махне один другов топірцем, скалічить або й заб'є — вже й біда! А той тому мстить... Так і живемо.

Сонце сідало за лісисті верхи. Пурпуровою загравою палали засніжені шпилі далекої Черногори. Мітчук летів туди негаснучим поглядом горця — ніби там, на високих кичерах, і досі гуляли вільні, як птахи, і горді, мов буки, Довбушеві опришки; ніби то не захід горів, а полум'яніла на півсвіту розпалена ними гігантська ватра...

Гуцул одірвав погляд, натис на очі крисаню, устав.

— Піду, маржину час порати.

Підвівся і Франко.

— Ви, Лесю, коли збираєтесь у дорогу? — спитався.

— Та, певне, завтра... вранці поїдемо.

— Ну, то ще будемо бачитись.

Ольга Федорівна просила посидіти ще, та Гнатюк заповіг:

— Раз ви думаєте вранці їхати, то хоч пройдімо селом. На гори сьогодні вже пізнувато, а селом, понад річкою, самий час.

Вони попрощалися.

— Іван сьогодні наче оспаний, — завважив Гнатюк на вулиці. — Кажу йому, аби вже хоч тут, на вакаціях, не сидів ночами, так де там? До всього йому клопіт... взявся досліджувати якийсь волос.

— А це ще що таке? — поцікавилась Лариса Петрівна.

— Та, розумієте, водиться тут по річках та джерельцях щось таке схоже до грубого волоса, довжиною отак з півліктя. Селяни показали нам. Твердять, що коли випити його, то виросте воло — тобто прикинеться базедова хвороба. Правда чи ні, а Франко назбирав тих волосів у пляшку, хоче везти до Львова, професорові Верхратському... Мало йому, бачте, мороки.

Вони поминули майданчик, зійшли на місток. Стиснений кашицями, Черемош сердито бився, клекотів, гнався вперед, на просторінь, а вирвавшись з мертвих обіймів, радо плигав по камінню, крутивсь у ковбанях, плюскотів на мілкоті.

— Отакий він од початку до кінця — неспокійний, мінливий, — мовив Гнатюк. — Як характер гуцула.

— А мені вони видаються лагідними, — роздумувала Леся.

— Черемош теж лагідний, — Гнатюк кивнув на річку, — поки його не затиснуть, поки ніщо не стає на заваді. Інакше — бережись! Бачте, як піниться. А погляділи б

на нього весною, як тануть сніги, чи в негоду, коли реве кругом, стогне. О, з ним не жартуй!

Саме поверталися з сіножатей селяни. Хто їхав фірою, хто — більше жінки — йшов. Засмагли, в картатих запасаках, декотрі в киптариках, гуцулки, поскидавши постоли та підібравши вище колін одіж, заходили в воду, мили ноги; коли з'являлися парубки, серед жінок зчинявся переполох, дівочий вереск котився долиною.

Лариса дивилася на молодечі жарти, слухала повні юної бадьорості голоси та ненастанний гук Черемошу, і з серця її мов упливала щоденна життєва втома — його виповнювало щось легке, приємне, як буває, коли зійдеш на високу — найвищу! — гору та глянеш навкруг.

...Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки —
Ти не масш чоловіка,
Я не маю жінки,—

долинуло парубоче. На невеличкім зарінку — його було добре видно з містка — стояв гурт молоді.

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Що з нашого коханнечка
Та нічю не буде,—

обізвалася дівчина.

— Зараз танцювати почнуть, — знаюче сказав Гнатюк.

— Отак-таки? — здивувався Квітка.

— Еге ж.

І справді: не минуло й десятка хвилин, як звідти почулась флюяра, хлопці й дівчата стали в коло, поклали одне одному руки на плечі й пустилися в танець. Це було так просто, природно, що Леся аж осміхнулася. На неї дихнуло рідним, волинським. Хіба ж не отак збиралися колодзянчанські парубки та дівчата? Хіба не такими веселощами виспівалося її в коротке дитинство?..

А флюяра вифікувала, молоді ноги дуже витупували та вибивали танець.

— І-і-їх-ха! — дружно, в один голос підгукували легіні, додаючи собі сили й завзяття. Після кожного їхнього викрику шпаркіше ходили ноги, дужче розвівалися запаски...

Гуляння стихло раптово. Молодь побрала тайстри, вила, граблі — що хто ніс — і почала розходитись. Легіні ще закурили, погомоніли.

котрийсь попробував голос.

— Далася їм та Черногора,— зі смутком мовив Гнатюк.— От народ, під силу якому були і Чингісхан, і Туреччина, і Жовті Води, Берестечко — та чого тільки не траплялося на його путі! — а ніяк не здобуде своєї державності. Подумати страшно. То він гне спину на орду та шляхту, тепер навіть двом служить — царизмові та австрійському монархові, а сам собою правувати не може. Зродити таких велетнів, як Довбуш, Кармалюк, Хмельницький, Шевченко,— і молитися чужим богам! Усіх захищати — і бути беззахисному, підставляти за когось груди — і стогнати в кайданах... І як плата за все це — палі, четвертування, галери, Сибір.

Леся стиха продекламувала:

Народ наш, мов дитя сліпеє зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитирів оддав...

— Іронія долі!

— Проте я певна, не в державності справа. Народи, котрими кермують свої ж таки, доморощені царі та пани, страждають не менше. Я згодна: над Україною якийсь зосібний фатум, але й ті потерпають. Так буде доти, поки Велет не зірве з себе пута й не закує в них ворогів, доки не розтрощить, не рознесе і монархію, і царизм та не заживе новою, вольною, як завіщав батько Тарас, сім'єю.

— Доки сонце зійде...

— Воно вже сходить. Чуєте, що по світі діється? І на великій Україні, і в Галичині. Тут, поміж гір, може, ще й не так голосно лунає марсельська пісня, зате дух непокори, ви самі твердите, не покидає гуцула. Рано чи пізно він зіллється з могутнім рушенням мас, і тоді не стримає його ніяка монархія.

— Ви так певно говорите, що й мені хочеться вірити.

— А ви повірте.

— Хто знає, кому тепер вірити. Надто вже багато тих вір. Та кличе за одне, друга за інше...

Майданом прямував до них Волянський з доньками.

— У того, хто поклявся віддати себе служінню просто-му людові, а вас я числю до таких, має бути одна віра — віра в народ і в його кращу будучність,— відповіла

Лариса Петрівна, шкодуючи, що поява отця Олексія перешкодить розпочатій розмові.

— Попробуй знайти їх,— здаля обізвався Волянський.— Гадав, у Франка, а вони осьдечки... Чим ви тута займаєтесь?

— Так, стоїмо,— кинув Гнатюк.

— Щось добродій Франко нині смутний. Не заслаб часом, не знаєте?

— Хто його відає? Та то, певне, так...

— Жаль, що ви хутко від'їдете,— Волянський звертався до киян,— навіть по рибу з нами не сходите.

— Приїдїть до нас у Буркут,— розважила Леся,— там і половимо.

— Мандрівка заманлива, та чи вдасться вибратись.

Говорили про всяку всячину. Тим часом звечоріло. Чорногора і ближчі кичери поїнялися мороком. Він швидко спускався, вкатував дерева, будівлі, залягав під камінням, і ось уже вся долина зап'ялася темрявою. Зрідка по хатах заблїмали вогники.

Біля річки похолоднішало. Волянські, а з ними і гості, пішли додому.

V

Ну й дороги, чи, як їх по-тутешньому, плаї! Їздила волинськими, полтавськими, кримськими, а такими ще не доводилось. Круті, звивисті, ніби невміло вимощені здоровенними шматками каміння. Біля Криворівні, надто від Жаб'яого, до самісінького Буркута фіра гоїдалася, часами так нахилилась, що, здавалося, от-от перекинеться, скрипіла всією своєю в'яззю; колеса підстрибували, пнулися з каменя на камінь і знову стрибали далі та далі...

Трясло немилосердно. В найтрудніших місцях, коли зуб на зуб не попадав і всередині мов щось обривалося, Леся вставала, спотикаючись, обдираючи черевики, йшла пішки.

Все це було б нестерпно, якби не дивовижні гірські красвиди. Вони чарували, захоплювали, і тоді забувалися незручності.

Плаї майже весь час тягся над Чѣремошем. Потік то віддалявся, то знов біг назустріч. У спокійних місцях він наче завмирав, дрїмав на осонні, але досить було йому натрапити на каміняччя, як закипав холодним кипінням, плигав, плескався здичавілими хвилями. Врослі

густим, шапкастим мохом, поверх якого пробивалися кущики афіни, вилися широкі пруття ожини, узбіччя гір скидали до річки тихий смерековий смуток, і Черемош ніс його поміж скелями та зарінками аж до моря далекого. Щось величне було в тому одвічному гомоні. Мовби злилися в ньому і шум потоків, і орлиний клекіт, і спокійне дихання гір, стрімкі пориви вітру й неголосна, завжди ледь-ледь журлива вівчарська пісня:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю...

Потомлені коненята ковзалися розбитими копитами на ослизлому камінні, напиналися — аж вигиналась хребтина: фірман покрикував на них, стьобав пітні, кістляві круши.

— Та не гоніть ви їх, бога ради, хоч на гору, — не витримала Леся.

Фіра вибралася на рівнину, просунулась ще кілька метрів, стала. І одразу облягла тиша, врочиста, рухлива й дзвінка, ніби наспівана вітрами соплка. Він аж п'янив, той спокій, від нього шуміло в вухах.

— Говоріть, бо оглухнути можна, — обізвалася Лариса Петрівна до Квітки.

Климент Васильович тихо заспівав:

Черемоше, Черемоше,
Бистра твоя вода...

Треба дуже полюбити цю землю, щоб так просто і сильно передати її красу, — мовив задумливо і знову заспівав:

Як ігри вод, плине ту час,
Свобідно, шумно, весело...

— Все, що є найкращого в світі, друже, насамперед витвір палкої любові, — озвалась Косачівна. — І от замітьте, Кльоню, творенню найгарнішої пісні чомусь неодмінно має акомпанувати дзвін кайданів. Такі наші невмиручі історичні думи, такі поезії Тараса Шевченка, Франка. Вам, як музичці і фольклористу, це варто знати.

Хмари спустилися низько-низько і, мов отари овечок, посунули горами. Гострі верхи враз притупилися, ніби їх хто подрізував і поніс небом.

Сійнув дощик, дрібненький, теплий.

Узгір'ями промчав легіт, напнув зелені вітрила смерек.

Вони натяглися, стали пружнішими, здавалося, от-от попливуть...

В одному місці дорога йшла через потік. Він виривався з-за скелі, що висла над неглибоким проваллям, і, незважаючи ні на що, турботно мчав донизу, до Черемошу. Вода була дзеркально чиста! На рухливому дні струмка виднілися дрібненькі, мов креймахи, камінці. Зеленаві, темно-сірі, коричневі... Коненята пили, і камінці перекочувалися під самісінькими їхніми губами, стика шеркотили об колеса.

Дорога непомітно забиралася вище і вище.

Наступного дня (заночувати довелося в якійсь придорожній хаті) в полудень, нарешті, добралися до Буркута. Кілька будиночків, таких, як у Криворівні чи Жаб'єму, — необмазаних, складених у зруб, — розбрелися крутуватим підгір'ям. Ні церковки, ні корчомки... ба навіть вулиці! Дорога так-сяк приткнулась до скель і розповзлася стежинами до одного двору, до другого... Кінець світу, та й годі! Людей теж десь не видно.

— Куди подамося? — стояла в нерішучості Леся.

— Щоб не блукати, ви, певне, постійте чи посидьте, а я сходжу розпитаюся, — сказав Квітка.

— Ходіть отуди, — махнув пужалном фірман. — Чей, пани обідать пішли.

І справді, не встиг Климент Васильович зробити й десяти кроків, як з будинку, на який показував селянин, вибігла дівчора.

— Літники! Літники! ¹ приїхали! — закричали всі враз.

Видно, поява кожної нової людини була тут надзвичайною подією.

Леся і Квітка забрали речі й пішли на той гук.

Біля будинку їх зустрів лікар Кобринський і ще кілька відпочиваючих.

Добре все-таки серед чужих, та ще в такій пущі, зустріти хоч трохи знану людину! Кобринський завів прибулих до просторого залу — це справді була їдальня, — відрекомендував. «Літники» — чоловік сорок! — обступили, почалися знайомства, розпитування. Відірваним од світу, зголоднілим по світському життю, їм хотілося одразу вивідати все.

— Та заждіть же, дайте їм хоч пообідати, — став на захист Кобринський.

¹ Дачники.

Відпочиваючі неохоче розійшлися, заручившись правом розпитати потім, пізніше.

...Воля! Хто його видамав, хто вперше вимовив оце слово! Благословен хай буде навіть!.. Скільки тут простоти, скільки величі! Який безмежний, незбагненно широкий зміст! Скільки крові пролилося — і ще проллється! — щоб звучало воно повноцінно, гордо, на весь голос.

Воля! Це клекіт орла, що ширяє там, в недсяжній висоті, гучний поклик трембіти, непорочність смерек, що віками ждуть не діждуться об'ємів сонця; це буяння дикої ружі, переливи роси, плин потоку: це — Чорногора з її незабутньою Довбушевою вольницею...

Як порива мене палке бажання
Піти туди пісками, чагарями,
Послухати гірської пущі гомін,
Заглянути в таємну безодню,
З потоками прудкими сперечатись,
Поміж льоди дістатись самоцвітні,
Збудити в горах піснею луну!..

Ні перед чим не зупиняйтесь, не хилитесь — піти! Аж на те далеке верхів'я. Зійти й поставити червону корогву — нехай має! Хай буде знаком, ясним дороговказом.

Вони стояли на самісінькій вершині Лукавиці, безмовні, зачаровані красою бескидів. Перед ними у всій своїй мальовничості лежало царство гір і лісів. Буйні вітри чесали зелені коси смерек, полоскали ущелини, в які не пробивалося й сонце. Гори співали — потоками, птаством, голосами звірів і худоби. Все це перевивалося пахощами полонинських квіток, ніжною голубінню височини, злітало до сонця. Проте не зникало. Між землею і небом лунала якась могутня і водночас на диво спокійна мелодія — гімн життю, як у думках нарекла її Леся. Спів бентежив молоді груди, родив у них нестримний потяг до творення.

Ой гори, гори, золоті верхів'я!..

Співало серце. Її змучене, стомлене серце! Чого хотіло? Спокою, забуття? В такий час? У краю, де гніздяться орли, де в кам'яних ложах набираються сили громи?.. Ні, серце! Нам з тобою іще стояти супроти бурі, будити мертвих. Чуєш-бо? Хай навіть ота лавина з гір впаде на голову, мов доля злая, — стояти маєм! Стояти будем!..

Після всього пережитого останнім часом, суперечок та зустрічей Буркут здавався райською тимчасовою життєвою пристанню, звідки мало початися нове велике пла-

вання. Ні пишноти курортних залів, ані гучного товариства... Природа. Її могутнє, незбагненне царство. З ранку до вечора, з вечора до погідного ранку — природа, природа... нею дихала, снала. Нею і скупим відгомонам життя, що долітав сюди через глибокі ізвори й стрімкі вершини.

Леся мешкала в будинку лісного, в невеличкій кімнаті. Вона і ще одна приїжджа — із Кут. Хатина стояла над потоком, на одвоєній у гір кам'янистій ділянці. Однією подовжньою стороною вона майже торкалася скелі — їх розділяв лише вузький прохід, другою, передньою, видивлялася в струмок. Сюди ж виходило й Лесине вікно. Рано-вранці вона розчиняла його, і в кімнату вісниками ні на мить не стихаючої пісні життя залівав неспокійний плескіт води. Внизу, на самісінькім дні ущелини, шумів Черемош, — Буркут летів до нього з височини, мов пустотливе дитя. Радісно було дивитися на нього в сонячну пору. Прудкий, невгамовний, він сміявся, вигравав усіма можливими барвами. Так і хотілося пірнути в його сріблясті розсипи... Але Кобринський радив не поспішати з купанням, обмежитись поки що ваннами.

— Ви ліпше пийте її, цю воду, — рекомендував. — І якнайбільше.

Метрів за кількасот угору з-під каміння било джерело. На його місці зроблене щось на зразок рубленої криниці, звідки Буркут поступав до купелі, пити ж ходили просто сюди. Терпка, ніби злегка підігріта вода мала якусь чудернацьку властивість: вип'єш — і такий з'являється апетит, що, як то кажуть, собаку з'їв би. Нащо вже вона байдужа до постійних сніданків, обідів, і то через кожних дві години мовби щось під грудьми смокче. Не минуло й півмісяця, а вже почала поправлятися.

— От на зло візьму й розповію, — жартувала Леся. — Приїду, і ніхто не пізнає.

— Поправитись вам треба, Ларисо Петрівно. І зовсім не на зло, не для когось, — відповідав Квітка.

Який розсудливий!.. І взагалі... чому він так про неї турбується? Не дає засиджуватись, захоплюватися розмовами, що майже кожного разу виникають у них за вечерею. Ніби вона справді так безнадійно хвора. Втомилась, і все. А що кров зрідка йде горлом, так у мами теж те буває. І нічого... Проте знала: Квітчині поради й прохання були щиросерді. Та й сам він тримався з нею коректно, не зважати на його турботи було б принаймні неввічливо.

Щоранку після снідання вони йшли гуляти. Коли траплявся хто-небудь іще — гуртом, а частіше удвох. Блукали над потоками, поміж смеріччям, збирали лісові ягоди, квіти. Одного разу забралися так далеко, що заблудились. Ішли якимись ледь помітними стежечками, переходили провалля, на дні яких стояла непорушна зеленава пільма, дряпались об сухе смеріччя, а кінця лісу не було. Та ось десь поблизу заспівала трембіта. Раз, удруге...

— Підемо туди,— прислухалася Леся, й — то, мабуть, вівчарі.

Стежина намітилася чіткіше, а незабаром перед ними відкрилася горбкувата, залита сонцем полонина. Посеред неї стояла — ніби давним-давно виросла тут — старенька колиба. В загороді біля хатини лежали вівці, а біля входу — кілька вівчарок. Собаки скося глянули на незнайомих, стиха загарчали.

Климент Васильович погукав. На голос вийшов гуцул.

— Ігій на вас! — відігнав собак.

Зрозумівши, в чім річ, він засміявся і запросив до колиби. Вівчарі саме обідали. Просто на столі, на голих, почорнілих дошках, парувала кулеша. Запах її виповнював житло, лоскотав ніздрі. Лесі ніколи ще так не хотілося їсти, як зараз. Вона була щиро вдячна господарям, коли ті запросили їх до компанії.

— Ачей, пани з жентицею ¹ хочуть? — запитав найстарший, певно, ватаг.

Що ж, частуватися так частуватися!

З бербениці ², що, накрита дерев'яним кружком, стояла в кутку, вівчар набрав і поставив дві чашки жентиці. Вона одгонила овечим потом. Поволі цей запах витіснив усі інші. Ним віддавала й кулеша, і одяг людей, і їхні руки. В колибі не вельми стежили за чистотою — долівка давно не підміталася, віконця закопчені. Лариса Петрівна перевела погляд на її мешканців. Обвітрені, жилаві, вони нагадували стовбури якихось дерев. «Діти природи, — подумала, — вирви їх з цієї землі — і зів'януть, коли зовсім не загинуть».

— Як живете-масте? Як маржина? — цікавився Квітка, ставлячи запитання, без яких не обходилася жодна розмова гуцулів.

¹ Сироватка.

² Дерев'яна посудина.

— Богу дякувати, поліття нині файне, то й маржинка нічого, — набивав люльку ватаг. — Абис іще сіна зробити, то й зовсім було би... — він не сказав, як саме було б, а натомість вів далі: — Без маржини гуцул що? Калай, і тільки. В маржині вся наша сила. Знаєте, як межі нас рахують? Котрий газда у двадцятєро чи хоч у п'ятнадцятєро сін стоїть, то й заможний.

— А багато у вас таких? — запитала Леся.

— Була б овечка — кліщ знайдеться. — Вівчар дістав з ватри, що жевріла тут-таки, в колибі, жарину і став припалювати люльку, допитливим оком окидаючи незнайомих. «Хто відає, що ви за гості», — говорив той погляд. Але розмова, видно, заінтересувала його, бо, пахнувши раз-другий димком, він заговорив знову: — Гуцул півліта жие відлюдно, на полонині, бо так на маржину ліпше, півзими сидить у зимарці, бо годує її, а що йому за то? Все має панові цісарю здати. Коби могли, з самого шкуру іздерли б...

Вівчарі — їх було четверо — скінчили обідати. Один змів зі столу недоїдки, виніс собакам, інші мовчки почали збиратися — підв'язували старенькі череси, неквапливо натягували крисані, діставали гирлиги. Затурбувався й ватаг. Він хоч і не гнав зараз отари, мусив випровадити пастухів.

Встали й Леся та Климент Васильович. Відпочинок їх підбадьорив, тепер швидше добратися б до Буркута.

— Лукин, — гукнув старий до одного з вівчарів, — наставиш панів на плайд до Буркута. А там підете осюда та от сюди, — показав жартуючи, — та й дістанетесь.

Пастухи поодчиняли хиткі ворітця кошар, і отари висипали на долонину. Вівчарі та собаки скеровували їх у потрібному напрямку.

Попрощавшись із старим, Лариса Петрівна і Квітка пішли за Лукином. Вітер розчісував потолочені трави, гойдав дрібненькі сонечка ромен-зілля... Лиш на густих чебрецях він затихав, пив їхні пахощі і, сп'янілий, мчав далі.

...Несподівано приїхав Франко. Лариса Петрівна саме поверталася з їдальні, поспішала, щоб закінчити розпочатого ще вчора листа Кубилянській, коли на дорозі, як і вони ото колись із Квіткою, показався Іван Якович, а з ним ще двоє. Забачивши її, гукнули, замахали руками. Були веселі і голоднісінькі.

Після вечері Франкові попутники пішли до Квітки відпочивати, а Іван Якович і Леся залишились удвох.

— Ларисо Петрівно, — одразу ж заговорив Іван Якович, — ви даруйте мені отой мій настрій.

— А я і не в претензії. Хоч, правду кажучи, здивувалася, бо вперше побачила вас таким.

— Були причини. Вони, правда, нікуди й не дівалися, відколи з'явився на моїм горизонті пан Грушевський... Цей узявся звести мене зі світу. Мало, що в редакції тягну всю чорну роботу, надумався ще й сюди закинути цілу паку рукописів.

— Порвали б ви з ним, ніж маєте отак псувати нерви.

— Не такий наш літерацький зарібок, щоб одмовитись від постійної служби. «Вісник» хоч трохи мене підтримує.

Ішли понад потоком, угору. Іван Якович якось кумедно закидав ліву ногу, згинався своєю невисокою постаттю, час од часу підбираючи то камінці, то якісь квіточки, що росли обіч стежки. На ньому був приношений бронзуватого кольору костюм, такий же — завеликий, з ввігнутих дном — капелюх, широконосі, далеко не модні черевики. Сорочка, як завжди, вишивана. Розмова, зв'язані з нею спогади помітно змінили настрої Франка. Щоб відвернути його од неприємних думок, Лариса Петрівна почала з захопленням ділитися своїми буркутськими враженнями. Не пропустила, звичайно, й недавнього гостювання у вівчарів.

— Бачу, природа вам не байдужа, — підсумував її розповідь Франко. — А як ви дивитесь на неї в книжках?

— В літературі мені завше бракує вмілого описання природи. Гоголь, властиве, і привернув мене своїми психологічними пейзажами. Його «Вечори» — це щось чарівне! Це казка. А між тим — яка глибока правдивість, яке тонке відчуття і слова, і барви!

— Я не мислю собі твору, в якому митець зображав би особу виключно поза натурою. Чоловік з дитячих літ чує в собі потяг до землі, її лона, і вирвати його з того світу, як чинять деякі змодернізовані письменці, чисте безголов'я.

Сьогодні був, як звичайно, запальний, все хвилювало його.

— Мене — дідько б його вхопив! — вів далі, — виводять з терпцю оці наші австрофіли, котрі міряють все на чужинський копил і галасують о любові до рідного люду. Ось і Куліш. Твердить о рівності українців і поляків, а як умову замирення вимагає од перших зректись своїх норів, навіть своєї мови. І це каже митець, учений, кот-

рий піднявся на українському ґрунті! Любові, щирості нам треба. Любові до землі, до чорних робочих рук, до людей.

Надворі поночило. Голубувате шатро над ущелиною швидко темніло, по краях його блідими вогниками засвічувалися зорі.

— Дивні ми з вами, — мовив Франко. — І дивно те, що, як вас побачу, думки мені плывуть якимсь невпинним потоком. Чого б то, не відаєте?

— Певне, тому, що я завжди приходжу невчасно, коли ви працюєте, — сказала напівжартома.

Іван Якович засміявся.

— Нині ж я у вас гість.

— І однак працюєте. Я ніскільки не здивуюся, коли через кілька місяців зустріну сьогоднішні думки в якійсь вашій статті.

Франко мимоволі кивнув головою.

— То аби не говорили, що Франко і в Буркуті годував вас своїми ідеями, — сказав, — готуйтеся на пструги. Погода ніби стоятиме, — окинув поглядом небо, — підемо на лови.

Пізнього вечора, розпрощавшись з Франком, Лариса Петрівна сіла докінчувати листа Кубилянській. Лист виходив довгий. Та і як його кількома рядками розраяти ту людську тугу? Як допомогти ніжному лотосовому квіту, аби не в'яв, не марнів?.. Ольга, мабуть, помиляється. Не може ж Маковей одружуватися на зло їй. Зрештою, як би там не трапилось, а вона не має права впадати у відчай...

Чиєсь горе розворушило і її власне. У розчинене вікно дихала ніч, смужка неба мерехтіла дрібними зорями. «Мріє... за що мені ти журбою великою очі і серце покрила?.. Чуєш-бо, мріє? Таж ми вже навек розпрощалися, гострим ножем розрізались... Не докоряй мені, мріє загублена, і не хились надо мною!..»

...Пише, що хотіла б не дожити до того весілля. О, як люди інколи необачно розкидаються словами! Замість того щоб стати над усім, — катують себе, проклинають. От і вона, Ольга. Що мала б вигартувати себе на цім огні, — ламається. Ніби не знає, що все на світі минуче, зостається одна лише суть.

Однак що слова? Була б вона тут, посиділи б разом, послушали, як виграс Черемош... Помовчали б. А вдень рознесли б свою журбу по крутих пляях, пустили б на вітри легкокрилі...

Ніч була. Пізній місяць, як млинове коло. Темні обриси гір. І приємна самотність. Коли спогади витають довкола прудкими роями, не дають заснути, коли думаться легко-легко...

Форель, чи як її називають гуцули, пструги,—риба переважно гірських річок. Удень, коли сонце стоїть в зеніті, пструги дримають, забившись у корчі, під каміння, а вранці, увечері шугають супроти потоку, шукаючи їжу. Ловити їх важко, що, власне, й приналежить рибалок, зате на смак воїні напрочуд добрі.

Вибралися опівдні, коли сонце почало сідати і на долини впали тіні. Франко роздав чоловікам знаряддя, для себе взяв сак. Лесі вручив позиченого в господарів кошика. Ішли, не поспішаючи, час од часу знаходячи привід посміятися. То Іван Якович розповідав якусь пригоду, то Кульчицький жартома допитувався, як це Ольга Федорівна відпустила його одного до Буркута, на що Франко відповідав коректно, але дотепно.

— Коли вже мова про жіноцтво,—сказав,—то слухайте, яка трапилась зі мною придибашка. Іду оце недавнечко селом, а назустріч мені газда. «Слава Ісу».—«День добрий»,—кажу. Балакаємо про се та про те, а він і питає: «То ви оце й нас усіх спшижете?»—«Авжеж».—«І, кажуть, всякою нечистою силою інтересуетесь?»—«Інтересуюсь, бо без того справдешнього вашого життя не вийде!»—«Ая, ая,—зрадів,—то прийдіть, прошу вас, до мене, увидите, що за една моя жінка. На всій Гуцульщині такої чередниці¹ не знайдете».

Іван Якович ішов попереду. Важкувата хода, трохи зігнута постать. На плечі — сак... Взагалі, чим більше Леся придивляється, тим більше бачить у ньому рис робітника. Постав його зараз до машини — спокійно, упевнено злазить з машиною, сівачем — ніби весь вік те й робив, що засівав ниву. «А воно й справді,—подумала,—вічний сіятель. Сіятель правди, добра...»

А він, користаючись перервою в жартах, мугикав уже якусь мелодію, з котрої незабаром пробилися слова:

Не по правді жие
Чоловік з жоною.

Леся згадала: вона ж знає той мотив, це Франкова улюблена.

¹ Відьми.

Ой там за горою,
Там за кременною
Не по правді живе
Чоловік з жоною...

Журлива пісня. Як і сама жіноча доля.

Ой мужу мій, мужу,
Не бий мене дуже...

Як це по-тутешньому називають жінок?.. Ага, челядь!
А на Волині челядь — худоба...

В мене тіло біле —
Болить мене дуже.
Пусти мене, мужу,
В вишневий садочок,
Най я собі урву
Рожевих квіточок.

А ще челядь — наймити та прислуга.

Ой урву, урву,
Та й пуцу на воду:
Плини, ружо-квітко,
Аж до мого роду...

Гірка ж твоя, жінко, доля, коли такі сумні про тебе
пісні...

— Далі не йдемо, — зупинився Франко і почав роззува-
тися.

Місцина гарна: з низькими берегами, спокійними пле-
сами.

— Ідїть он туди, вище, — показав чоловікам Іван Яко-
вич, — а я в оцих ямах попробую. — Він підкачав штани,
зайшов у воду і почав шарити саком. Попадалась дрібно-
та. Франко обережно витрушував її назад, примовляючи
лагідно:

— Пливїть, пливїть, біднички...

Та ось за якимсь разом у саку забила ся чимала срібли-
ста рибина. Вона звивалася, намагаючись порвати тонкі
тенета.

— Ну, ну, не дурій, — засяяв майже дитячою усміш-
кою Франко. — Попалася — сиди нишком. — Він підняв по-
перед себе сак і, тримаючи його обіруч, почала пав до
берега.

Підбігли Квітка й Кульчицький.

— А що! Глядїть-но, як треба ловити, — кольнув їх.

— Так ви ж саком! І одна рибина — це ще не риба!

— Є одна, буде й друга. А пструг добрячий! Фунтів, певне, два.— Іван Якович узяв рибу за зябра, підняв.— Довгенько ж ти мене, бідашечко, ждала.— Намилувавшись, кинув її до кошика і знову подався до річки.

У тій же самісінській ямі він піймав ще кілька пстругів. По одному-два принесли й інші. Кошик ворухився срібним плетінням, яке то переставало витися, то з кожною свіжою рибиною знов оживало.

— Дивіться, Лесю, за кошиком, не становить над водою, бо хибнеться — і по рибі,— зауважив Франко.

Рибалка з нього був завзятий. Де не брало саком, Іван Якович нищорив так, талапаючи обіруч попід камінням, старими пнями, знесеними з гір весняними чи дощовими водами. Ларисі Петрівні пригадалося, як десяток років тому, в Колодяжному, Франко не раз дивував усіх багатими вловами в'юнів. Спогад настільки повернув те літо, що вона не витримала, запитала:

— Пригадуєте колодяжнянських в'юнів, Іване Яковичу?

— О! То була прегарна годинка. І місця чудесні!

...Юшка справді вийшла смачна. Хоч і клопоталися допізна, зате хвалили всі, хто куштував.

А потім були пісні. І не абиякі, а «свого краю». Леся також співала. Франкові над усе припала до серця її співанка. Сидів, ворухив палицею пригаслу ватру і слухав.

Ой не шуми буйним листом,
Зелений катране,
Тяжко-важко на серденьку,
Як вечір настане...

Коли порозходились, до світання не змикала очей. Рідне Колодяжне, Нечімне, тихоплинні поліські річки перешіптувалися з нею всю нічку. Усю ніч співали їй соловейки, сміялися мавки, гойдаючись на березовім вітті, кували зозулі...

..... минуле
Не раз мені стає перед очима,
І я дивлюсь так пильно, мов боюся,
Що більш мені не прийдеться побачить
Того садочка спогадів моїх...

Дивно: серед такої природи, в такому товаристві якийсь далекий дитячий спогад раптом полонить усе — увагу, розум, думку. Мабуть, це і є оте тихе, сумирне, зовсім безкорисливе почуття, яке іменуємо любов'ю до рідної землі. Ніхто не знає, коли вона народжується, чим живиться, але кожен відчуває її велике, благодійне горіння, що дає наснагу і силу життя.

VI

У кінці серпня Карпатами поповзли важкі хмари, потягли з собою рясні дощові пасма. В непроглядній імлі потонула Черногора, заклекотили потоки, стрімкою бурою каламуттю задзвеніли круті плаї. Враз стало холодно, непривітно. Літники один за одним тікали додому.

Прощалася з Буркутом і Леся. У хвилини просвіту виходила до потоків, над Черемош, що за кілька днів стали невпізнаними, потемніли ще більше, — невідомо на кого, — озлилися. Дивилась на похмурніле смерекове царство, слухала — назавше вбирала у серце його триожну прощальну пісню.

Поверталися через Ватинарку. Чого, власне, тим шляхом — ні вона, ні Климент Васильович не знали. Здається, фірман порадив... Ледве добралися до Гриняви, перепочили трохи, а там обоє здалися на ласку отця Попеля (повезло ж їй цього разу на священнослужителів!), який і підкинув їх у Довгополе. По дорозі, правда, заїздили в Усте-Путилів, на батьківщину Федьковича.

У Довгополі застали Франка, який переїхав туди з Криворівні, і Труша. Художник саме докінчував портрет поета. Гостювання затяглося. За розмовами, книжками (бібліотека в Попеля була куди багатша, ніж у Волянських), милуванням (гуцули це називали — «місити bagno») Білим Черемошем і його безстрашними бокорашами, що, мов на скелях орли, владно стояли на швидкоплинних дарабах, непомітно минув десяток днів. Тим часом трохи випогодилось, і Леся (Квітка зостався дочитувати відшукану краснавчу літературу), завітавши ще у Вижницю, до Ганни Москви, зрештою добралася до Чернівців.

Кобилянська зустріла подругу радо. Вона помітно змарніла. Ота історія, про котру писала в Буркут, зовсім вивела її з рівноваги. Стала ще мовчазнішою і ніби аж непривітною до свого чернівецького товариства, мовби

воно чимось винне в тім горі. Окуневська запропонувала їй мандрівку до Відня, і Ольга Юліанівна погодилась. Звичайно, краще було б, аби вони поїхали разом до Києва...

Розсталися наприкінці вересня.

Лариса Петрівна з вікна вагона довго і з жалем дивилася на далекі верхи, прощалася з незабутнім барвінковим краєм, що хоч і забрав півроку її життя, зате щедро наділив і силою, і наснагою.

...У Києві змін майже ніяких. Та ж метушня, той же щоденний гамір. Хіба що поліції збільшилось. Куди не ткнешся, всюди натрапиш. Поодинокі, а то й цілими нарядами шпацірують вулицями, парками, занікують у двори. Товариші з комітету попередили, щоб була обережною: у місті з'явилося чимало таємної агентури. З Петербурга, нібито від «Товариства робітників», приїхали якись Маєвський і Лопир, виступають на мітингах, агітують: політика, мовляв, справа інтелігенції, а нам, роботягам, аби гроші та харчі хороші... З усього видно — штрейкбрехери... Отже, умови ускладнюються. Хоча більшість робітників не піддається брехням. Розповідають, як недавно на Деміївці освистали шефа жандармів Новицького. Знайшов чим хвалитися: уряд збавив ціну на горілку! «Можете пити тепер добру і дешеву горілку». Однак на цьому вони не зупиняться. Легальні робітничі артілі, гуртки, які почали організовуватися з відома поліції і її ставлениками на зразок Зубатова, — це лиш облуда, спроба погратися в демократію. Справжнє діло попереду. Сили гуртуються...

Сили збираються. А що ж вона? Не минуло й місяця, як повернулася з Буковини, а вже застудилася. Спочатку нежить, потім сухий кашель... Поболює в грудях. Знову консультації, ради... Одні наполягають, щоб їхала до Італії (там якраз тіточка Олена), де тепло, інші радять сидіти вдома, бо, мовляв, коли у нас холодно зимою надворі, то в Італії — в хатах. Кого слухатись?.. Зрештою, не така вже й страшна та поїздка, щоб її цуратись, не так часто доводиться бувати в тій Італії...

Чужина. Хаос тхозна-ким і коли навалених скель, кам'янисті поля, купками, ніби гніздами, села... Далеко їм до рідних, волинських чи поліських, оточених зеленим шумом, уцяткованих озеречками та струмочками. Там що не ранок — дими димляться над оселями, наче розцвітають хати, реве худоба, скриплять протяжно журавлі над криницями; вечорами легкі тумани сте-

ляться дібровами, на колодах допізна не змовкають веселоці, співи та музики... «У нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий...» — згадалося. А цей... який їдучий! Очі випікає. Навіть в курній поліській хаті, здається, легший...

...Сан-Ремо розташований у крайній західній частині Італії, на березі Лігурійського моря. Щоб добратися до нього сушею, треба перетнути всю країну — через Трієст, Венецію, Геную. З усіх сторін місто відгороджене горами, лиш з півдня до нього вільно вриваються середземноморські та африканські вітри, приносять з собою теплий подих Сахари. Майже весь рік тут стоїть суха, сонячна погода, і не зменшується потік курортників. Їдуть із Англії, Скандинавії, Польщі, Росії, — вся північ, надто восени та взимку, кидає сюди висмоктане та висушене життя — звичайно ж, заможніше — плем'я. Воно осідає — на місяць, два а чи й більше — частина його зціляється, вертає додому, інша назавжди лишається.

Леся Українка поселилася в материних знайомих. Люди бідні. Чоловік ось уже скільки літ слабує на сухоти хребта, не рухається; дружина, власне, й тримає на собі все господарство, крутиться, як білка в колесі. Є ж долі! Батька навіть не пам'ятає, мати весь рік хорувала на істерію, потім — шість літ! — лежала розбита паралічем, німа.. І все це на одну голову, на одні звичайні жіночі руки.

Лесі виділили окрему кімнату на другому поверсі. Перед вікнами ні будов, ні вулиць — город, а за ним море. Весь день заглядає до неї голубими очима, шумить, мов дитина, грається галькою. Широке, далеке... Білі яхти на морі — наче метелики. А баркаси з ритмічними помахами весел подібні до жучків, що повзуть по безмежному килиму. Часом, коли тиша, важко буває одрізнити море від неба, вони ніби переливаються одне в одне. Найліпше милуватися ним уранці, з балкона. Коли з-за Апеннін, що ледь-ледь мріють на сході, витикається сонце і стеле на воді багрянні тіні; коли з порту і з бухточок виходять ескадри човнів і човників і поволі тонуть у легкій тумані; коли місто оживає цокотінням підків, стукотом дерев'яних підшов, протяжними голосами носіїв і, звичайно ж, неодмінним плачем віслюків. Тоді і люди, і вода, і небо трудяться. Навіть рослини, квіти поспішають напитися вологи, щоб потім, вдень, не всохнути від палючого сонця.

А воно розчервонілим колом котиться все вище й вище,

нагріває безформні скелі, срібlistі піски, на які незабаром виповзуть сотні людей, нарешті висне посеред неба одвічним факелом земного буття. Од його жару спадахує повітря і гоготить. Завмирають голоси, порожніють вулиці, лише на пляжах чуються сплески води, ліниві а чи слабкі голоси. Проте невдовзі і там затихає.

Так, їй не дозволено більше нічого. Тільки сидіти, ходити, милуватись. Писати — крий боже! Навіть читання обмежено. Це вже, звичайно, занадто. Тут ніякі авторитети не стануть їй на заваді. Бути в такій славетній, такій багатій великими умами країні і не торкнутися того багатства? Слухати таку мелодійну, таку прекрасну мову, мову, котрою кликали до бою безстрашні Гарібальді і Мадзіні, котрою співали Данте, Леонарді, Ада Негрі, і мовчати? Тоді навіщо ж дбати про здоров'я? Аби лиш скніти?

Одразу по приїзді Лариса Петрівна списалася з бібліотеками Мілана та Генуї, і за кілька тижнів звідти на її адресу почала надходити література. Однак усього потрібного бібліотеки не надсилали, книги часто запізнавались.

Випадок звів її з Альбіною Бізі — відомою і досить впливовою місцевою поеткою. Бізі навіть запропонувала Лесі перебратися до неї жити, але, довідавшись, що там постійно збирається мистецька публіка, гостя вирішила за краще лишитися хай у гіршій, зате спокійнішій оселі. Дружби, однак, не цуралася. В Альбіні чудова бібліотека, там завжди довідаєшся про новини літературного світу, зустрінешся з цікавими людьми.

Якось завітавши до Бізі, Лариса Петрівна застала там двох незнайомих — чоловіка й жінку. Він хворобливий, знервований, вона — тиха, спокійна, з печаттю смутку на блідому лиці. Очі променисті, з зеленуватим відтінком, погляд відвертий, уважний, лагідний. Красиві невеликі уста різко окреслені. Вони злегка стиснуті, мовби ця людина терпить якийсь постійний біль. Над високим чолом хвилями підіймається і спадає назад гарне русяве волосся.

Коли Леся зайшла до двору, Альбіна показувала гостям свої квітники і садок. Був полудень. Земля дихала спекою, але тут, у затінку дерев, стояла ніжна прохода.

Бізі познайомила їх.

От так несподіванка! Перед нею, виявляється, Войничі¹. Той самий Войнич, що листується з Павликом, і та Лілія, чи Етель, яка після своїх відвідин Львова залишила і в Михайла Івановича, і у Франка найкращі спогади.

Виходить, вони заочно знайомі давно, адже Павлик розповідав Етель-Ліліан про Лесю, а Лесі — про Войнич...

Проте будь-яких ознак цього «знайомства» Войнич не подавала. Ім'я Лариси Косач нічого особливого їй не говорило. Лесі ж, якій добре затямилось Павликове захоплення англійкою, було незручно одразу виявляти цю свою обізнаність.

Михайло Войнич здавався цікавішим. Балакучий, інколи навіть занадто, він засипав співбесідницю запитаннями про події в Росії та Малоросії, а довідавшись, що вона родом з Волині, бувала в його рідній Варшаві, та ще й розмовляє по-польськи, зрадів, як тільки може радіти людина, далеко на чужині зустрівшись із країнином.

— Як ви їхали?.. Через Львів? — допевнявся. — У Львові мешкає наш добрий друг Михайло Павлик.

— Не тільки ваш, — осміхнулася Леся.

— Ви теж з ним знайомі?

— Навіть добре.

— Лілі, — звернувся Войнич до дружини, що саме захопилася якоюсь квіткою, — панна Лариса близька товаришка Павлика.

Етель з цікавістю глянула на Лесю.

— Як давно ви бачили Михайла Івановича? — запитала.

— Зо два місяці тому.

— Лілі так інтересується, бо сама зустрічалася з ним, — додав Войнич. — Павлик просто зачарував її. Правда, це було давно...

— Взимку дев'яносто п'ятого, — підказала Лариса Петрівна.

— О, ви навіть це знаєте? — приємно здивувалась Етель.

— Так, Михайло Іванович розповідав. Я була тоді в Софії...

¹ На підставі деяких фактів (напр., Лесин вірш «Леді Л. В.», написаний після повернення з Сан-Ремо) автор вважає таку зустріч ймовірною. Про можливість особистого знайомства письменниць говорять і відома дослідниця життя і творчості Войнич Є. Таратута («Огонек», 1956, № 15).

— Заждіть, заждіть,— перебила її Етель.— Чи не вас часом згадував Павлик... рекомендував мені? — Вона замислилась.— Говорив він тоді про українку. От уже не пам'ятаю, чи то було прізвище тієї особи, чи просто так... але, пригадую, ішлося про якусь родичку Драгоманова.

Леся осміхнулася знов.

— За всіма ознаками — йшлося про мене: я і Українка — це мій псевдонім, і родичка, власне, племінниця Михайла Драгоманова.

— Я дуже рада нашій зустрічі,— Етель щиро потиснула Лесі руку.— Альбіно, ви навіть не уявляєте, кого маєте в себе за гостю,— звернулася до Бізі.

— Я давно захоплена панною Лесею,— відізвалася та,— навіть пропонувала їй одну з кімнат свого дому, та що ж?.. Проте я не злопам'ятна і пропоную в честь такої зустрічі випити по склянці вина. Для добрих людей у мене завжди знайдеться пляшка холодного шампанського.

Хазяйка провела гостей в тінисту, обиту виноградом веранду, попросила принести вина.

Розмова пожвавилася. Етель з приємністю згадувала подробиці своєї поїздки до Львова, тамтешні знайомства.

— Михайло Іванович, певне, розповідав про першу нашу зустріч? — звернулася до Лесі.— Комедія! Приїхала я до Львова змучена, втомлена. На вокзалі холод, скрізь повно снігу. І жодного візника. Довелося йти пішки. Адреса в мене була. Правда, довго блукати не довелося — Михайло Іванович жив недалеко. Знайшла будинок, квартиру — аж зраділа: зараз, думаю, нагріюся, відпочину.

Дзвоню. Двері відчинили одразу, ніби за ними хто на мене чекав. Високий, з блідим чолом і допитливими очима (Павлик! — зраділа я, пригадавши, як змальовував його Степняк) чоловік став переді мною. Не встигла я і рота розкрити, як він мало не одіпхнув мене від дверей, почав кричати, лаятись... «Геть! Геть! Ніяких парижан я не знаю... не хочу знати. Забирайтеся!» Я подаю йому листа, а він в люті навіть не бачить... Оговталася я, і зло мене взяло: чого, думаю, він кричить? — і теж з серцем: ніяка, мовляв, я не парижанка, перше хоч розпитатися треба, а тоді вже виганяти людину... Очевидно, тон мій трохи його остудив,— узяв листа. Прочитав, глянув на мене, на підпис — Степняків підпис Михайло Іванович знав добре — і обм'як. «Так ви з Лондона? — перепитав.— А чому... чому на вас сіре вбрання?» — «А яке

це,— кажу,— має значення. Ви ненавидите сірий колір?» Бачу, мій грізний незнайомець починає всміхатися. Ще по хвилині — широко розчинив двері, взяв мого чемодана, запросив до кімнати. І раптом став невпізнаним, справді добрим, лагідним, таким, як про нього розказували.

— Чому ж він так спершу повівся? — запитала Бізі.

— Всьому вина — сірий колір мого пальта. Друзі попередили Михайла Івановича, що до нього має з'явитися жінка-провокатор з Парижа, одягнена в сіре. Він і прийняв мене за неї... Довго ми потім згадували ту зустріч. Розказала Франкові — той мало не вмер зо сміху.

— Зате подружилися вони після того! — додав Михайло Войнич. — Я мало знаю людей, яких Лілі так швидко могла полюбити. От і скажіть після цього, що потрібні роки, аби по-справжньому потоваришувати.

— Це стосується особливих людей, — мовила Етель. — А Павлика, Франка я вважаю саме такими. Коли познайомилася з матір'ю та сестрою Михайла Івановича, ще більше зрозуміла, що це виняткові люди.

— Я не раз дивувалася його вмінню ставитись до інших, — зауважила Леся. — Це, певне, якийсь природжений талант.

— Павлик як ніхто допоміг нашому ділу. Будете бачитись — щиро привітайте Михайла Івановича, — попросив Войнич. — І передайте велике спасибі. Ми дуже шкодуємо, що він ні разу не скористався нашим запрошенням прийти до Лондона.

— Вічна занятість, — пояснила Лариса Петрівна. — Я навіть не пригадую, щоб він коли-небудь виїздив тільки помандрувати.

Войнич, видно, стомився. Він попрощався і пішов відпочивати.

— Михайло до того перевів свої нерви, що навіть незначне розумове зусилля чи хвилювання виводить його з рівноваги, — пояснила Етель-Ліліан.

Вони все ще сиділи на веранді. З дальшої розмови Леся дізналася, що Войничі повертаються з Франції, з Провансу, де найкращий для лікування Михайла клімат, по дорозі заїздили в Ніццу подивитися на могилу Герцена, а тепер Етель хоче заглянути в Пізу, Флоренцію, ще раз походити дорогами, якими ходив Артур, її залізний Ріварес.

— Це зовсім близько, — пояснила Альбіна. — Піза на протилежнім березі затоки.

— Хвилює мене цей образ, не дає спокою навіть тепер,— промовила Етель.— Смерть Овода я пережила як смерть рідного сина. Дорогий він мені і своєю ранньою мрійністю, а ще більше своєю безстрашністю.

— В Росії роман викликав сенсацію,— сказала Леся.

— Спасибі Степнякові — він перший переклав «Овода». Та й російського духу в нім чимало. Я далеко не схильна розцінювати художні образи як більш чи менш вдалі копії прототипів, а все ж, пишучи книгу, мала перед очима і Гарібальді, і Желябова, і Кропоткіна, про якого так багато розповідала мені Шарлотта Уїлсон, його найближча помічниця, і, звичайно ж, Степняка. Який це, Ларисо Петрівно, колос! Яка непоправна втрата для Росії — його передчасна смерть.— Альбіна підлила їй вина, і Етель надпила грохи.— Я саме лежала хвора — після інфлюєнці і після «Овода». Почувала себе зовсім виснаженою. Одного дня вбігає Михайло: «Сергій загинув! Він потрапив під поїзд!..» Така несподівана смерть... Убила його в найкращі роки. А жартував: сто п'ятдесят років житиму, Лілі!.. Так невчасно.— Вона помовчала.— Все це, дорога товаришко, зримо чи незримо присутнє в романі. Взагалі ж, походження Овода зв'язане з моїм давнім захопленням Мадзіні.— Вона глянула на Ларису.— А ви знайомі з «Оводом», читали?

— На жаль, не повністю. В Петербурзі вчилася моя сестра, то якось привозила на канікули один чи два журнали «Мир божий» — там я й читала розділи вашої книги.

Войнич на те нічого не сказала.

— А ви бували у Петербурзі? — поцікавилась.— Навіть двічі? Скільки мені довелося там пережити! — зітхнула.

Так, Петербург, Росія... Величезна, багатюща і така нещасна країна. Скоро п'ятнадцять літ, як вона з нею розсталася... Півтора десятка! А ніби зараз бачить перед собою неозорі засніжені далі, дрімучі ліси... молоду північну столицю... Вона жила там на Сьомій вулиці Піснів, дім 17. Петербург зустрів її тривогою: напередодні було викрито нову змову проти царя. Арештовано групу терористів-студентів, серед них було двоє Ульянових: Анна і Олександр, брат і сестра... Олександра потім стратили...

Петербург... Вона годинами блукала містом, понад Невю, слухала не відому їй мову. Вона вивчала її, мову безстрашних декабристів, народовольців, вивчала

з живого слова, з книжок. Їй подобаються Достоевський, Гаршин, Гліб Успенський, захопив Салтиков-Щедрін. Їхні твори допомогли зрозуміти цей народ. Зрозуміти і ще більш полюбити. Під кінець свого перебування в Росії вона вже знала, в ім'я чого загинули Олександр Ульянов і його друзі, на вітар чого поклали свої таланти Плеханов, Засулич, Степняк і багато-багато інших.

— ...А через рік ховали Щедріна. Він жив на Литейному проспекті. Власті заборонили процесію, вулиці заповнили голубі мундири. Проте людей зібралось чимало. То була справжня демонстрація...— Усмішка ледь торкнулася уст оповідачки.— Я несла з собою малюсінський букетик ранніх квітів. Думала покласти на труну, але не добралася. По дорозі чую, хтось шепоче до мене: «Давайте квіти. Для букета...» Так і лягли мої квіти на труну Щедріна...

Вони помовчали.

Альбіну кудись покликали — вона пробачилась, вийшла.

— Останнього разу я була в Петербурзі рік тому, — після паузи заговорила Леся. — Столиця вирує. Росія переживає добу революційного піднесення. Скоро, дуже скоро гряне буря.

— Я вірю в прекрасне майбутнє вашої вітчизни, — відповіла Етель. — Такий народ не може бути рабом.

VII

Якось надвечір Лариса Петрівна й Етель прогулювалися містом. Денна спека вже спала, і Сан-Ремо ожив знову. Із санаторіїв, розкішних особняків, будинків і халуп, що нерідко тулилися навіть у центрі, виповзли аборигени й приїжджі, «власть імущі» і люмпени. Вони пливли в однім людським плаві — модно одягнені, самовдоволені і скривджені життям, ситі й напівголодні. З вулиць і курних покручених вуличок брели на набережну. Тут потік був найгустіший, бо кожний поспішав саме сюди, до моря, ніби мав неодмінно вклонитися його величній красі. Загорілі до чорноти хлопчачі сновигали поміж дорослими, пропонували букетики прив'ялих гвоздик чи пом'ятих, очевидно, десь крадькома нарваних, ірисів, канючили в іноземців недокурки сигар, коробки з-під них чи ще якусь зайвину. Мішались люди, мішались мови.

Море дихало прохолодою. Біля одного з причалів по-

гойдувалося величезне, певно океанське, судно. Зграї крикливих чайок вилися навколо нього, на льоту спритно вихоплюючи з води різні покидьки. Трапом, спущеним з корабля, безперервно снували вантажники в широких, брудного кольору блузах. Вони то зникали в трюмі, то, похитуючись під важкою ношею, виринали звідти і один за одним понуро брели на берег.

— Факіно,— задумливо мовила Войнич.— В їхніх зігнутих постатях я бачу приреченість, вони викликають в мені якийсь невимовний жаль. Звичайно це колишні ув'язнені, каторжани... колишні люди.

Ніби на підтвердження її слів, з-за довжелезного дерев'яного складу, куди вантажники зносили лантухи, вийшов, ледь тримаючись на ногах, п'яний факіно. Чорним замащеним беретом він раз по раз витирав спітніле обличчя, заточувався з боку на бік, штовхаючи перехожих, і бурмотів якусь пісеньку.

Забачивши двох рослих жандармів, факіно примовк, спробував випростатись, проте ноги його не слухались, і він захитався ще дужче. Жандарми підійшли, звично підхопили його під руки й поволокли.

— От і розвеселився, сердега,— поспівчувала Леся.

А меві плакали, випрошуючи собі поживи...

А трапом важко ступали натомлені ноги, і він вгинався, поскрипував — так само жалібно...

Вони взяли фіакр і поїхали за місто. Тут було тихо. Терасами спускалися до моря зачучерявлені дикими олівами гори. Подекуди на рівнинках палали маки, кривавили землю, на скелях золотився дрок. Пахло морем, полином, що густо ріс між камінням і робив його ще сивішим.

— Як тут гарно! — на повні груди вдихнула Леся цілюще повітря й закашлялась.

— Коли мені важко або тривожно на серці, я завжди звертаюся до природи,— сказала Етель.— Вона мій вірний розрадник.

— І я завдячна їй усім, що маю найкращого. З любові до натури народилися мої найперші поезії. Шкода, що вам не довелося побувати на Україні.

— Не пощастило. Проте країну Дніпра я знаю й люблю...— І зовсім неждано, трохи плутаною українською мовою Етель спокійно продекламувала.— Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...— і глянула на Українку променистими очима.

Лариса Петрівна стояла зачарована. Аж ось куди про-

никло Тарасове слово! Та й як же гарно, мелодійно звучить воно в устах цієї милої англійки!

— Не дивуйтесь,— промовила Войнич.— Шевченка я люблю, як і Бернса чи Шеллі.

— Заждіть, шановна,— не втрималась Лариса Петрівна.— Відкіля ж ви знаєте нашого Тараса Григоровича?

— Дивно було б, якби не знала,— відповіла Войнич.— Степняк багато мені про нього розповідав. І читав. Шевченко був його богом.

Вони неспішно йшли розчищеною поміж уламками скель дорогою. У травах та бур'янах дзвінко стрекотіли цикади, легкий вітерець матляв сріблестими полянами, бадьорив потомлені міською суетою серця.

— І мови української вчив теж він? — Лариса Петрівна не зводила з Етель погляду.

— Так. Я вельми вдячна Сергію Михайловичу за те, що поріднив мене з вашою мовою, вашими чудовими піснями. Героїчна і така трагічна історія України викликає в мені ще більше бажання допомагати у вашій священній боротьбі. Я дуже шкодую, що не все намічене вдалося і вдається здійснити. Ви мене розумієте, Ларисо Петрівно?.. Зі смертю Степняка наше діло підупало.

— Його підхопили, дорога Етель. На місці загиблих стали сотні нових борців. До речі, брат отого страченого при вас у Петербурзі Ульянов — Володимир Ульянов — один з найпопулярніших марксистів Росії. Навколо нього гуртуються нині кращі сили російської соціал-демократії.

— Такий народ повинен мати свого Месію. Я ще раз можу повторити сказане: я вірю в краще майбутнє вашої вітчизни.

Мимо пройшли кілька рибалок. Від них різко пахнуло сіллю, морськими водоростями і тютюном. Чоловіки привіталися, зникли за поворотом дороги.

— Вже кілька років я перекладаю Шевченка,— вела далі Войнич.— Адже в Англії мало хто знає його.

— Ви маєте «Кобзаря»?

— Ні, я маю лиш збіорчку його заборонених віршів. Її видали руські друзі в Женеві. Невеличка, тоненька книжечка... Та яка сила! Яка полум'яність! Музика вірша!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

— Спасибі вам, сестро. Сердечне спасибі.— Леся потиснула руку Етель.— На любов ми відповідаємо любов'ю. Не здивуйтеся, коли знайдете в моїх поезіях щиру до вас прихильність. Я теж усім серцем люблю вашу славу країну, її легенди, котрі навіяли мені не одну хвилюючу тему. І ваша мова мені близька...

— Я глибоко зворушена вашими словами,— сказала Етель.— Знайомство з вами, як і багатьма вашими співвітчизниками, є для мене сонячний промінь після густого туману. Бережіть себе. Я зовсім не закликаю до безділля ради особистого спокою, ні, нехай, ваша пісня летить на всі світи, але не забувайте: співці, навіть у такого народу, як ваш, з'являються не щодня.

Попереду завиднілися кілька рибальських хижок. Вони стояли внизу, над самісіньким морем. До них було зовсім близько.

Доріжка звивалася попід скелею, спускаючись все нижче й нижче.

— Коли я працювала над «Оводом»,— розповідала Войнич,— один старий гарібальдієць водив мене своїми стежками. Дивне почуття охоплює! Ідеш і ніби відчуваєш чийось присутність.

— Так я колись у себе на Волині самотою бігала вночі до лісу, щоб побачити мавку.

Вони опинилися біля висілка. Дужче запахло водою, під ногами зашаруділа галька. Коло баркасів поралися рибалки. Одні перекидали в кошики вилов, інші розвішували на кілках довжелезні бронзуваті сіті— наче перебирали волосся русалок.

Звідкілясь потягло димом. Лариса Петрівна оглянулася: біля одної з хижок, прямо надворі, жінка готувала вечерю. Під казаном курилось невеселе багаття. Стара ворушила вогонь, дмухала на нього, а він лиш пирскав іскрами і ще дужче димів, запинаючи журливе жіноче лице...

Чомусь згадалися такі ж висхлі обличчя— там, у Колодяжнім, у Зеленім Гаю... обличчя матерів. І дим, який щорання і щовечора туманив чистий погляд їхніх ясних очей, змивав рум'янець з їхніх щік... «Яка ж це чужина?»— в думках запитала сама себе Леся.— Ті ж вантажники— я бачила їх в Одесі, в Петербурзі, ті ж злидні і той же дим, що білить лиця і чорнить одягу...»

Вони прощалися наступного дня. Невеличкий хиткий пароплав, що мав доставити Войничів до Пізи, був готовий відчалити. Трап давно прибрали. Альбіна Бізі,

Леся і тіточка, яка теж прийшла провести, а заодно й познайомитися з Войничами, зрідка перемовлялися з ними, що стояли на палубі. Альбіна просила Етель неодмінно про щось довідатись і написати їй, а Лариса Петрівна не без смутку дивилася на нових своїх приятелів. Як добре, що вона зустріла цю жінку! І як зле, що так швидко доводиться розлучатись...

Пролунала команда, пароплав поволі почав одходити.

— Зоставайтесь здорові! — по-українськи гукнула Етель.

...А меві плакали у мерехтливім плетиві сонця, моря й повітря, випрошуючи собі поживи...

VIII

А в Києві тим часом ішли поголовні арешти. Жандармський генерал Новицький одержав суворий наказ ізолювати всіх організаторів масових демонстрацій, а головне — агентів «Искры». Власті ніяк не могли збагнути, звідки береться ця газета, яким чином проникає в робітничі маси, — адже друкувалася вона за кордоном. Ясно було одне: в місті працює досить активна група її розповсюджувачів, кореспондентів, десть є сховища, явки і, зрештою, особа, яка координує всю цю роботу.

Після впертих шукань, на які було кинуте значні сили й кошти, поліції пощастило натрапити на слід. Цьому значною мірою сприяла безпечність Крохмаля (Красеня) — одного з київських агентів «Искры». Людина, як з'ясувалося пізніше, нетвердих революційних переконань, він, запаморочений першими успіхами, проявив непростиму благодущність — почав виступати на диспутах, нерідко посилаючись на газету, чим і привернув до себе увагу. Поліція встановила за ним і за будинком, де мешкав, негласний нагляд і незабаром переконатися, що має справу не з рядовим працівником. До Крохмаля сходилося чимало ниток, що зв'язували редакцію «Искры» з її агентами. А раз так, міркував Новицький, значить, цій людині відомі і явки, і багато дечого іншого. Треба тільки вдало накрити її.

Навколо Крохмаля закрутилися нові «прихильники». І поки він їх розкусив, ті встигли вивідати далеко більше, ніж навіть сподівалися. Новицький аж руки потирав од задоволення. Ще б пак! Його люди нишпорять по всіх усюдах, вишукуючи іскрівців, а вони, виявляється, майже всі їдуть до Києва. Яка сміливість!.. Яке нахаб-

ство! Проводити конференцію перед очима поліції!.. Розрахунок, видно, на несподіваність. Мовляв, хто припустить, що вони зібралися саме тут, у центрі.

Зрештою, дошукуватися мотивів, порпатися в різних здогадках, припущеннях, коли рибка йде в невід — марна трата часу. Тут треба діяти.

Новицький сам узявся керувати операцією, заздалегідь обставив усе так, щоб жоден іскривець не міг вислизнути з його рук. 22 лютого поліція спокійно пропустила в будинок, де мала відбутися конференція, всіх, хто туди заходив, а потім зненацька вдерлася й арештувала.

Іскривці ще не знали такого масового одночасного провалу. В пазурі охранки потрапили майже всі головні агенти, серед них Бауман і Литвинов. Арештованих під посиленним конвоєм відправили до Лук'янівки, а спеціальні групи шпигів кинулись по їхніх квартирах. У першу чергу, звичайно, обшукали квартиру Крохмалю. І не даремно: той ніби навмисне залишив у себе в столі список осіб, що сприяли поширенню «Искры», і погано зашифровані адреси київських явок.

Серед конфіскованих Крохмалєвих паперів був конспіративний лист Лесі Українки, а її прізвище чітко значилося у знайденому списку.

Подаючи матеріал шефові, слідчий зробив проти Лесино го псевдоніма помітку: «Лариса Косач».

Новицький наказав подати йому всю «Справу Косачів».

...Повертаючись із Сан-Ремо через Одесу, Лариса Петрівна, зрозуміло, могла тільки дивуватися надзвичайній увазі митних чиновників до її особи та речей. Звідки їй було знати, що лист, який писався кілька років тому людині конспіративній, досі валявся десь у паперах і зрештою став надбанням поліції, тим більше не могла вона догадуватися про наказ генерала Новицького, який посилював над нею давно встановлений таємний нагляд.

...Київ потопає у зелені. Травень рясно розвішав її по скверах і парках, по вулицях та бульварах, рутвяними килимами вистелив дніпрові схили. На Хрещатику, Фундуклеївській, на Володимирській гірці цвіли каштани. Їх блідо-рожеві квітки густо обтикали гілля. Ввечері, окутані м'яким сяйвом газових ліхтарів, вони нагадували урочисті світильники.

Після тривалої відсутності, середземноморської гойданки і всіх дорожніх незгод весняне місто здавалося особливо красивим. Однак милуватися ним Лесі не довелося.

Одразу ж по приїзді вона поспішила на Сирець, до Драгоманових ¹, де лежало (про це їй повідомив Труш) трохи привезеної зі Львова літератури. Нарешті — хоч через рік — зробилося діло! Щоправда, «Ткачів» Ганкевич так і не видав, зробив лише «Хто з чого живе» та «Маніфест», але й це було якраз доречно. Через Горощенка та інших «уцілілих» брошури розповсюдили по організаціях.

— А тепер, Ларисо Петрівно, вам краще виїхати, — порадили їй товариші.

Та нагодилася Шура, і Леся мусила побути в Києві ще кілька днів. Братова привезла для «Киевской старины» нові оповідання, розказувала чимало цікавого про Харків, куди Михайло з родиною недавнечко переїхав. «Михайлові обіцяють кафедру і професорське звання», — хвалилася... Що ж, у братових здібностях — і математичних — вона ніколи не сумнівалася, хоча літератор був би з нього, мабуть, кращий. Але це вже *voluntas fati* — воля долі, як твердить латинь. Вона рада, що Михайло, по суті, один з їхньої чималої родини, вибився в люди. Нею, Шурою, теж задоволена: і дружиною стала вірною, і перо не закинула...

За цей же час Лариса Петрівна одвідала Старицьких (Михайло Петрович вразив її своїм нездоровим виглядом) і Лисенків, що жили поруч на Маріїнсько-Благовіщенській.

Заходив Квітка. Такий же змарнілий, втомлений. Удома в них якісь нові неприємності, видно, зв'язані з нестатками. Проте потяг до музики, до пісень у нього не зменшився. Мріє видати записи. Мріє... А сам ще не знає, куди доведеться їхати на роботу. Поговорюють про Кавказ... Шкода його, Кльоню.

...Через тиждень після повернення її з Сан-Ремо потяг мчав Ларису Петрівну на Полтавщину, до Гадяча...

Вчителька Антоніна Семенівна Макарова, Лесина подруга ще з часу перебування в Гадячі, мешкала в школі. Після кількох днів спочинку, в неділю, Лариса Петрівна вирішила провідати товаришку. Вкрита соломою, чепурна хатина стояла оддалік від центру містечка, в незабрукованім провулку. На подвір'ї кучерявився ріденький вишняк, а під вікнами привільно розляглись квітники.

¹ Після смерті М. П. Драгоманова його сім'я переїхала на Україну і жила під Києвом, у дачній місцевості Сирець.

Дітвора, що гуляла на вулиці, провела приїжджу до вчительки.

...Вони сиділи в маленькій скромній кімнатці.

— Отак і живете?

— Як бачите. Взяла собі хлопчика-сиротину, та й горюємо.

— А пам'ятаєте, як ви просили мене навчить на світі жити?

Макарова зашарілася — її лице взялося густим рум'янцем.

— Я й зараз не проти вашої науки, Ларисо Петрівно. Шкода, що нам рідко доводиться стрічатись.

— Рідко. Світ такий великий, що дві людини в ньому — як дві піщини. А ще оті мої постійні хорування, через які доводиться їхати не туди, куди хотів би, а куди треба... — Леся замислилася, проте одразу ж заговорила знову: — І знаєте, я все-таки задоволена, що тоді не вийшло з вашим влаштуванням десь у великому місті. Чому? Не дивуйтеся... Хто знає, якого мали б гадячани учителя. Був би якийсь попович та вдовбував би денно і ноцно в дитячі голови як не закон божий, то непротивлення злу. А так — я певна — з ваших учнів, Антоніно Семенівно, вийдуть люди, які цінуватимуть і рідне слово, і рідну землю. Так що, бачте, нема лиха без добра.

— Важко мені. Часами так зробиться важко...

— А кому тепер легко? І взагалі я не можу уявити якогось іншого, легшого для себе життя, крім того, яким щоденно живу.

— Ви — інша, не така...

— Хочете сказати: надлюдина? — засміялася Леся. — Ні, дорога товаришко, і я така ж, як усі. От тільки вогонь, що палає в моїй душі, можливо, й сильніший. То це вже залежно від самої людини, одна згоряє швидше, інша повільніше.

...Над Гадячем прозорими хвилями спадав тихий вечір. Яких тільки слів не чув він з тої розмови! Яких не наслуховався речей!

IX

На початку вересня Леся Українка повернулася до Києва. Місто жило новиною: 18 серпня, ввечері, з Лук'янівської в'язниці втекли всі арештовані іскрівці.

Друзі розповіли подробиці: втеча готувалась давно. Ув'язненим вдалося передати мотузки для драбини і

якірець, яким вона мала вчепитися і триматися за стіну. Один з арештованих, аби дезорієнтувати варту, шодня горланив: «Караул!» Спочатку наглядачі кидались на крик, а пізніше звикли, не стали звертати увагу. Політичні, або «політики», як їх називало тюремне начальство, оскільки їх було дуже багато і вони не вміщалися в камерах, допізна, навіть після зміни караулів, гуляли в дворі.

18 серпня, о дев'ятій вечора, іскрівці один за одним перебралися через стіну і розбіглися по заздалегідь умовлених явках.

Новицький, — він, виявляється, того вечора гуляв на весіллі, — мало не збожеволів, коли йому про це повідомили. Особисто примчав до в'язниці, але — шукай вітра в полі. Втікачів уже й слід прохолов. Ні того дня, ні пізніше, як не старалися, не знайшли жодного. Тисячі золотих карбованців, витрачених генералом-невдахою на арешт іскрівців, мов у воду впали... А скільки галасували навколо майбутнього процесу! Подейкували, що Новицький уже й дірочку повертів було в мундирі для ордену...

Втеча іскрівців ще раз засвідчила однастайність соціал-демократів, які мобілізувалися, готуючись до Другого з'їзду партії, давали відсіч усякого роду радикалам, лібералам, примиренцям та угодовцям, що гуртувалися під вивісками «української демократичної» та «робітничої української» партій.

За дорученням комітету РСДРП Лариса Петрівна написала кілька листівок, в яких викривалися намагання обмежити український соціал-демократичний рух вузькими національними рамками.

На одному із засідань Літературно-артистичного товариства, після реферату Читадзе про поезію нової доби, розгорілася гостра полеміка. Виступив критик Єфремов, почав валити до одної купи символістів і декадентів, реалістів і натуралістів. Зрештою він договорився до абсурду: по його виходило, що майже кожен український письменник так або інакше є епігоном когось із західних. Особливо не сподобалися критикові писання Кобилянської — її було поставлено в залежність і від німецької, і від французької літератур, зведено нанівець всі щонайкращі твори письменниці.

Це вже було занадто. Коли ж під час перерви котрийсь із москвофілів східно кинув: «Чи не краще після цього взагалі перекреслити малоросійську літературу?» —

Ларису Петрівну обдало жаром. Вона тут же, незважаючи на материне стримування, різко відповіла на репліку, а коли знову зайшла до залу, одразу попросила слова.

— Хотіла б я знати: з якого це часу нашу літературу, наших літераторів прийнято вважати залежними? — спитала. — Чи не від Котляревського? Не од Шевченка? Франка? І взагалі: навіщо вигадувати те, чого немає насправді? Нашій літературі, як і всякій, властиво постійно шукати. А в шуканнях завше знаходиться і краще, і гірше. Це вже клопіт історії, власне, критики, розібратися в тім.

Вона нарочито не зачіпала Єфремова, не викликала на відкритий двобій (хай сидить, слухає). Зал зосереджено мовчав. Правда, між Єфремовим і його побічниками, що сиділи на передніх лавах, помітне було нервування, проте ніхто з них, очевидно, зважаючи на загальну увагу, не наслідкував порушувати спокій. Нащо вже молодь, гальорка, яку завше доводилось закликати до порядку, і та була сьогодні якась терпеливіша.

— До речі, — говорила Леся, — декадентство і символізм були породженням філософії регресу, занепаду, автори і проповідники якої галасували про неминуче виродження світу. Нам це не загрожує. Російський, а заодно і український народи чекають не кінця, а народження нового світу!..

Залом прокотився шелест.

— Так, так, — підкреслила Леся, — історія невпинно рухається. І рухається не назад, а тільки вперед...

— Це агітація!

— Не заважайте!

Зал шумів. Голоси, думки ділились — двоїлись, троїлись... Нараз поміж рядів виросла кремезна постать Старицького. Михайло Петрович — один із засновників і керівників товариства — був чи не найавторитетнішою в ньому людиною. Тому-то, коли він підвівся, гамір затих.

— А на якого ж дідька ми тут збираємось, коли не можна висловити своїх думок? — просто і виразно, під схвальні вигуки молоді запитав Старицький. — Говоріть, Ларисо Петрівно... А кому невисидки, нехай біжить.

— Хтось тут закинув мені агітацію, — вела далі Леся. — А невже ж таки маємо бути сліпими й глухими до всього, що робиться в світі, чим живе люд? У всякі часи, у всіх державах поети були з народом, прорицали, мов

одержимі. Такий наш фатум, що мусимо, коли є в тому потреба, гукати на майданах, сталити слово, щоб було крицеве, творити пісню — як промінь, що провіщає новий, світлий день.

Гальорка лунко заплодувала. Заплескали в долоні Читадзе, Михайло Петрович, Лисенко, Квітка, що сидів поруч старого Косача та Людмили Старицької.

— І коли такий уже фатум співців, то нічого його цуратись, нічого, мовби той африканський птах страус, ховати голову в лози. Слова наші, коли вони щирі, мають стати нашими ділами, і судитимуть нас люди по ділах наших.— Леся Українка закінчила, проте не сідала.— Давно я не промовляла в цьому залі,— додала по паузі,— а коли вже зібралася з духом, то хочеться і прочитати дещо...

Упала тиша. Леся втопила погляд у плетиво гілок за широким вікном і спроквола почала:

Де тії струни, де голос потужний,
де тес слово крилате,
щоб заспівати про се лихоліття,
щастям і горем багате?
Щоб понесли се приховане в мурах
геть на просторі майдани...

Голос потроху набирив сили.

...щоб переклали на людську мову
пісню, що дзвонять кайдани?
Єрусалим мав свого Єремію,
що голосив серед поля;
чом же свого Єремії не має
наша зруйнована воля?

Він уже дзвенів, очі з спокійних, замріяних стали вогнистими.

Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає...

Вона вдихнула на повні груди і кинула:

...пекло страшніше горить в нашім краю,—
чом же в нас Данта немає?

Оплески бризнули, хвилию вдарили в стіни, у двері і попливли над верхів'ями Ботанічного саду, золоченими банями Володимирського собору... Разом з ними, назустріч багровим променям, що ткались на заході, динув тонкий, насталений голос:

Гей, блискавице, громова сестрице,
де ти? Розбий злі чари!
Хай ми хоч раз заговоримо громом
так, як весняні квари!

Х

Рядки з листів

...А здоров'я тим часом, хоч і не здавало зовсім, все ж вимагало зміцнення. Лікарі наполягали продовжити лікування, щоб закріпити набуте... Отже, знову: «San-Remo, Villa Natalia».

Любі мої! Учора ввечері приїхала я в Сан-Ремо... У Львові пробула тільки один день і дві ночі, зате аж чотири — у Відні. Жила в брата і братової Кобилянської... Записалась у бібліотеку (будуть сюди посилати книжки), запевнила собі посилку безплатну газети «Zeit»¹, куди мене запрошено співробітницею, була у писательки Delle Grazie², ну, словом, усе що треба, справила... В середу рано виїхала... В Мілані спинилась, щоб записатись в бібліотеці італіянській... в Генуї переночувала. І отож о 5 годині вечора була тут. Тут літо ще куди не скінчилось, і всі мешканці Villa Natalia возяться в саду, копають, садять, поливають.

2 листопада 1902 р.

Лілеїнько моя!..

Тут мене прийняли по-рідному... Я таки дуже рада, що маю таке добре пристановисько. Хата у мене торішня (найліпша в домі, надвірних робочих кабінети аж три — над морем, в саду, і на найвищій балконі).

...Я зважилась, і вийшло, що на 3 кіло менше важу, ніж до виїзду звідси. Проте, вислухавши мене, лікар сказав, що в легких нема хрипу, тільки ще певна слабкість дихання... Зрештою, почуваюся добре і маю енергію, а се найголовніше. До роботи ще навсправжки не бралась...

4 листопада

...Відсилаю Вам, з подякою, позичені книжки, бо вже скористала з них, — саме оце викінчила статтю про Коноп-

¹ «Час» (нім.).

² Делле Граціє (італ.).

ніцьку для «Мира божьего»... В яку Ви сумну струну вдарили в своєму «Із дневника»!..

До Ів. Франка, 23 грудня

Лільчику мій дорогий!..

Отримала вчора і я листа від Оксаночки... Я їй зараз написала... Кличу її до себе в гості. Вона, може, й приїде... тільки все ж має ще бути «обсуждение вопроса», той фатальний період для нервів всієї нашої родини... Оксана згадує, що... хотіла остатись на перші дні свят в Запрудді¹ ради ялинки для запрудських дітей, але мама (вона ж була в Запрудді) «обідилась» за такий замір... «Історія нас учить, що вона нічого не учить!..» Знов ті самі «обіди» замість нормального відношення до здоров'я і волі своєї дитини!

Мама писала мені пару разів... Мені прикро, що раз у мами пробилось якесь несправедливо напастливе відношення до Кльоні. Воно, власне, було замітне вже й в останні дні перед моїм виїздом, уже тоді у мами був неприємно холодний вираз в його присутності, одвертання очей, відповіді крізь зуби, накривання себе газетою або книжкою і т. п., «симптоми», либонь, добре знайомі тобі. Се вже, я бачу, починається «ревность материнська», але все одно, може, тій ревності буде далі ще більше поживи, а свого відношення до Кльоні я не зміню, хіба що в напрямі ще більшої прихильності...

Чи пише тобі Кльоня?.. Справи його в Тифлісі пішли дуже неважно, і йому знов приходить дуже задумуватись про той «хліб насущний»...

29 грудня

...Якось я читаю в «Ділі» про депутацію черновецьких русинів... до о. Воробкевича з нагоди дарування йому цісарського ордена. Може, воно на австрійські звичай інакше виходить, але нам, українцям з Росії, то дуже чудно і навіть прикро здається... бо в скільки-небудь ліберальній пресі у нас навіть не споминають про всякі офіціальні «поступки» писателів, та, правда, що у нас порядні писателі не дуже-то й отримують ордени. Та, здається мені, і австрійським українцям нема чого так уже тішитись, аж до урочистого святкування, коли те правительство, що, власне, за ніщо їх має, кине якийсь там орденчик «з ласки на потіху...»

До О. Кобилянської, 30 грудня

¹ Село на Ковельщині.

Тепер про Ваше «Із дневника»... Я скажу просто: далеко не кожний Ваш вірш одізвався так мені десь аж в глибині серця, як оці картки «Із дневника»... Се, власне «відгук», тож не дивуйтесь, коли в ньому бракуватиме об'єктивності, бо я не стільки думаю, скільки почуваю те, що маю казати... Давно колись, ще в Колодяжному, Ви розповідали мені план одної драми... потім елементи з нього я пізнала в «Кам'яній душі» і щиро призначалась Вам, що від плану я більшого сподівалась. Ви сказали, що дійсно мусите «скрутити голову» планові через незалежні від Вас причини... Мені було жаль того плану із «скрученою головою»... Ще раз, теж давно... Ви казали, що маєте писати якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежить; теми не сказали. Пізніше я спитала, що з Вашим романом, Ви сказали щось безнадійне... І часто я думала про ті «скручені голови»... І я не одну «голову скрутила»... А тільки як я оце прочитала крик і скарги Ваших «дітей», то й мої обізвалися — тим самим тоном!..

І ще знаєте що? Ваші діти не загинули, бо ось вони вже вголос обізвались,—певне, не тим голосом, якого Ви для них бажали, не співом соловейків, але людським голосом, людською тугою, і, хто знає, може, спів соловейків не так проникав би у серце, як сей стогін утоплених дітей Ваших.

До Ів. Франка, 13 січня

...Хто дає одсіч Єфремову за когось і ще за когось і за прапор модернізму (так, як хтось розуміє модернізм)... Єфремов зачепив мене як критика і як публіциста, то мені мовчати не випадає.

До Кобилянської, 24 січня

Люба мамочко!
Оце ж я, як бачиш, таки одгризнулась на Єфремова, не стерпіло серце, та таки й не випадало терпіти... Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини... Хто сказав Єфремову, що натуралізм був індиферентним «к вопросам общественно-политической жизни»?.. Хто сказав Єфремову, що літературні школи то «вопросы домашнего свойства», а не інтернаціональні?.. Де він бачив «планомерность в чередовании направлений» — хіба люди ставили собі планом: оце у нас романтизм, а потім буде натуралізм, а потім новоромантизм і т. п... Кобрин-

ська і Кобилянська «выступили на литературное поприще» далеко не «в последние годы» і навіть не в «последнее десятилетие». Як не було натуралізму — а Нечуй, а Франко? Сумбур його доказів і нападів на мене я, сподіваюсь, уже доказала.

.....
27 січня

...А що, чи ти не допиталась чого у фірми Малих про переклади?

Сестрі, 10 лютого

Фірма Малих. Лариса Петрівна чула про неї у Берліні, Відні, у Львові, бачила її продукцію — маленькі книжечки Маркса, Горького, Лафарга, Мірбо... Чимало розповідала про видавництво Ліля. Заснувала його молода соціал-демократка Марія Малих. Ліля добре знала Марію Олександрівну, невгамовну, енергійну жінку, часто гостила у неї дома — її сестра, Катя, теж була слухачкою медичних курсів. Ще кілька років тому, — власне, тоді, як Леся востаннє лікувалася в Берліні, — Малих шукала своєї дороги. Доля закинула її до Швейцарії, звела з російською революційною еміграцією. Там і зародилась в Малих ідея організувати в Росії легальне видавництво дешевої соціал-демократичної літератури.

Отже, через сестру Леся вважала себе, хоч і заочно, а таки знайомою Марії Олександрівни. Щоправда, обидві про те не розповсюджувалися — «фірма» теж була «підназорна», за діяльністю, зв'язками її видавця стежили не менш, ніж за Лесиними.

Тепер, з далекого Сан-Ремо, Лариса Петрівна турбувалася про долю «Ткачів». Не повезло їй з цією драмою: Ганкевич промаринував більше року — довелося забрати, зробити (який раз!) російський переклад і відіслати Малих. Книга ж потрібна до зарізу! Та й Франко дав згоду на переклад кількох оповідань.

Треба писати, треба й пропагувати, «прорицати». Літературні школи, літературний процес — питання не «домашнього свойства», як пнеться довести Єфремов, а інтернаціональне!..

...Хтось дорогий та добрий пробачить комусь-якомусь за мовчання, як уже не раз пробачив — правда?..

...Той хтось таки мав неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до «Молодої України», схотілося зачепитися з М. Ганкевичем за терор та за полі-

тичну етику... Не стерпіла душа моя, що проводир української соціал-демократії таке плете!

...Хтось комусь радить «Землю» на німецьке перекладати... бо такий роман... варт і німецькій публіці показати.

До О. Кобилянської, 12 березня

Люба мамочко!.. Сі дві речі я посилаю до того збірника, що ти і Людя видаєте...

...З передмовою і примітками до останнього розділу збірника «На крилах пісень» я мала досить клопоту... Терпіть не можу взагалі передмов і коментаріїв писати...

...Боюся, що ти знов, як завжди, будеш незадоволена з моїх думок про зарібок, диплом і т. ін... А ще я знаю, що, хоч не зовсім виразно, що фінанси родинні заплутані... На мене йде багато більше, ніж на інших... Все це якимсь каменем лягає на душу...

29 березня

...Щодо мене, то я, на жаль, не можу так рішуче сказати: «Отже, переїжджаю...» Чому Ви думаєте, що я знайду учениць,—чи на те є виразні прецеденти фактичні? Хто-небудь з відомих Вам людей утримується з сєї професії приватної учительки європейських мов?.. Лікарі зменшили мій робочий день—дозволяють тільки 4, найбільше 5 годин на день інтелектуальної праці.

...Прикрим здався мені один, виставлений вже у Вас, Umstand¹, що я мусила б «скинутись всякої політики». Я хотіла б знати докладніше, як я маю се розуміти? Невже так, що в Галичині я мала б ще «тихше» жити, ніж на Україні? Коли так, то се страшна жертва душі... Скинутися «всякої політики» в літературі і в моїх зносинах з метрополією ніяк не можу, бо не тільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє, а ще не дозволяє—знаєте що?—дядьків заповіт... Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху...

До М. Павлика, 10 квітня

Радісна і весела та година повороту додому. І дорога здається легшою та прямішою, і люди ніби враз кращують...

Цього разу вона поверталася залізницею, перетнувши

¹ Обставина (нім.).

одразу аж пів-Європи. На кілька днів «причепилася павутинкою» до «чиєїсь» хати у Чернівцях, на тиждень — у Києві, і ось знову Гадяч, Зелений Гай...

...Про мою аферу з Трушем не буду Вам писати, бо, на мою думку, вона не має ширшого значення. Я вибираю собі не amis de mes amis, але amis de mes idées¹

...Ву для мене l'ami de la sainte Poesie, la plus grande et la plus sonstante de toutes mes amies...²

Для мене в Вас є завжди щось таке, що стоїть вище всяких кружкових котерійних та інших справ «от мира сего». Товаришування наше, здається мені, власне, «не от мира сего».

До Ів. Франка, 1 серпня

Що-то хтось любий та чорненький думає, що не їде до когось?... Хтось уже дожидає когось так! Нехай би хтось приїхав таки сього місяця, то був би міг звідати Полтаву з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському... Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ...

До О. Кобилянської, 2—10 серпня

XI

Кавказ... Рівно через десять років він стане її другою батьківщиною, місцем останнього притулку. А зараз вона їхала тільки «на зиму», на одну лише зиму. Однак треба подаватися в якусь полудневу сторону — полтавсько-київський клімат, видно, вже не для неї, то чому не звідати ще цього краю? Хвалять же його й Кримський, і Маня Биковська од нього в захопленні, й Квітка... Клименту Васильовичу він хоч і не здається чимось надзвичайним — гори як гори, і люди як люди, — все ж радить, запрошує. Буде, мовляв, до кого своїм словом озватися. Воно й правда. Бо поки вдома, поки поблизу тебе друзі, батьки, якимсь не відчуваєш тієї туги за рідним, котра охоплює тебе на чужині. А це велике горе — бути самотнім, самотнім.

...На початку жовтня Леся була в Тифлісі.

Тимчасово зупинилася в готелі, бо Маня, яка прийняла її з дорогою душею, сама жила в чоловікових ро-

¹ Не друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей (франц.).

² Друг святої поезії, найбільшого і найпостійнішого з усіх моїх друзів (франц.).

дичів, а Квітка на власне житло ще не спромігся — теж тулився по людях. Зрештою, добре, що вони хоч зустріли її, допомогли влаштуватись, не залишають одну. Климент Васильович так той просто зі служби поспішає до неї... Відний він: двадцяти трьох років, а як вимучений життям! От тобі й університет, коли нема «своїх» руки в якимсь відомстві чи департаменті. Шматкові хліба радитимеш...

Климент Васильович працював помічником секретаря окружного суду. Робота не так і важка, але і безгрошова. Шістдесят п'ять карбованців на місяць — не вельми розбагатієш. Бракувало не то що на одяг та матері в Київ — навіть на театр треба було економити.

Все ж у театрі він бував часто, не залишав ні музики, ні етнографії. В цьому значною мірою допоміг Климентові добрий друг Лариси Петрівни — Агатагел Юхимович Кримський. Квітка познайомився з ним давненько, ще в Києві, і таки в них же, у Косачів. Якою ж була його радість, коли, приїхавши до Тифліса, застав там славного земляка. Вчений працював над давніми східними рукописами, а поза тим вивчав живу мову, звичаї грузинів. В місті в нього було чимало приятелів. Якось, коли вони прогулювалися над Курою, їм зустрівся літній уже, досить симпатичний чоловік. Кримський гречно з ним привітався, відрекомендував Квітку. Незнайомець виявився етнографом і композитором Завадським.

Климент Васильович швидко завоював симпатію Завадського, і той, бачачи його незвичайний потяг до музики, ввів юного краянину (сам теж був з України) в ширше мистецьке коло. Таким чином Квітка запізнався з Захарієм Паліашвілі — молодим представником новітньої грузинської музики — і взагалі став своєю людиною серед її діячів.

Десь через місяць після приїзду Лариса Петрівна і Квітка гостили в Завадського. Композитор відзначав якусь свою родинну подію, власне, це був лише привід для широкого товариства. Зійшовся переважно музичний світ. Довго сиділи, говорили про різне.

Ще на початку вечора господар, з яким Леся раніше зустрілася, познайомив її з Паліашвілі, той — зі своєю дружиною, милою, тендітною Юлією Дмитрівною. Разом вони сиділи й за столом. Молода пара викликала симпатію. Захарій Петрович, виявляється, знає Читадзе. Як він там? Лариса Петрівна розповіла, що недавно з ним

бачилась, що Шіо — як не дивно — досконало опанував російську мову, вважається в Києві чи не одним з кра-щих її викладачів.

— Скоро ми його цієї честі позбавимо,— мовив Паліаш-вілі.

— Як? — не зрозуміла Леся.

— Заберемо до себе. Досить йому там одсиджуватись. Нехай приїздить і учить тут... Так і скажіть йому, як по-бачите... Ви надовго до нас? — поцікавився.

— Не знаю, як далі, а зиму перебуду. Клімат ваш мені підходить... І люди до душі. Двічі я була в Італії, у Сан-ремо; добре там, але далеко, чужина... А тут як дома.

— Значить, подобається? — серйозно перепитав Заха-рій і голосно звернувся до присутніх: — Друзі! Нашій дорогій сестрі Лесі Українці подобається наш Кавказ, наша Грузія, Кура, наші гори... — Він був трохи під чар-кою. — За давнім східним звичаєм, усе, що подобається гостеві, хазяїн повинен йому дарувати.

Присутні заплескали в долоні.

— В знак нашої одностайної згоди,— вів далі Паліаш-вілі,— пропоную... Зачекай, Юліє,— лагідно обірвав він дружину, що намагалася його стримати,— тут таке діло, а ти хочеш, щоб твій Захарій мовчав... пропоную підняти бокали.

Гості сипали жартами, дотепами. Лариса Петрівна взя-ла бокал, майже вщерть наповнений іскристим вином, підвелася.

— Ми, українці, теж гостинні і щедрі,— мовила.— Я хочу, коли вже вельмишановний Захарій Петрович прого-лосив такий тост... хочу, щоб наші народи завжди діли-лися тільки добром... Я вперше на вашій землі, і мені радісно, що ми, такі далекі відстанню, близькі, рідні серцями... Нехай же вічним буде наше єднання!.. А за дарунок велике спасибі,— додала жартома.

— Я серйозно,— знову підвівся Паліашвілі.— Коли вам тут подобається — залишайтеся... Переїздіть назавсім — все буде ваше... — повинні ж ми коли-небудь віддячити Україні за нашого Гурамішвілі...

— Спасибі. Тільки без України я не можу, тим більше зараз, коли над нею забриніло світання нового дня. Там мене ждуть.

— Але ж писати ви зможете й тут.

— Одного лише писання зараз не досить.

— Розумію. Як це в Шевченка? — Паліашвілі замис-лився.— «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...»

— Звідки ви знаєте «Заповіт»? — поцікавилась Леся.

— Ваш «Заповіт», дорога сестро, з однаковою силою будить струни і в наших серцях. А чув я його з уст нашого Акакія. Він бачився з Шевченком раз, у Петербурзі, але спогад про ту зустріч Церетелі береже як святиню.

Підійшов Ваню, брат Паліашвілі.

— Захарію, тебе просять заграти. — І додав вибачливо: — Вечір без музики — що маран¹ без вина.

Паліашвілі підійшов до фортепіано.

— Легенди оповідають, що Гурамішвілі дуже любив українські пісні, — мовив задумливо. — А одну — «Ой на гору козак воду носить», — здається, так її називають? — найбільше. Ми віримо легендам... Я віддаю свою першість нашим дорогим гостям і прошу виконати цю пісню.

— Сідайте, Кльоню, — шепнула Леся Клименту Васильовичу.

Квітка подякував, сів.

Пісня про нерозділене дівоче кохання, про козака, що кидає свою наречену і їде в далеку дорогу, зачарувала слухачів. Не всі розуміли її зміст, але мелодія, музика, повні задушевності і тихого смутку, проймали кожного.

Кажуть люди, що не буду я твоя!
Кажуть люди, сама бачу,
Не раз, не два на день плачу, —

стиха підспівував Квітка.

— Сагол!² Добре граєш! — похвалив Захарій Петрович і додав: — Гарна пісня... Отак, мабуть, тужила десь і Давидова наречена — грузинка... Грайте ще, будьте ласкаві.

Климент Васильович виконав варіації на теми народних пісень — присутнім вони теж вельми сподобались — і уступив місце Захарію. Тіснувата як на таку компанію кімната завирувала звуками — шумом зелених картлінських долин, ревом водопадів, задумою величних вершин гірської Сванетії.

Як він грав! Як легко, ніби стрімкий потік по камінню, бігали його пальці. Коли б їй хоч трохи його віртуозності... Власне, коли б їй... Лариса Петрівна аж повела

¹ Винний погріб.

² Тут у розумінні «молодець».

плечем,— воно чомусь сіпнулося, і, щоб не повторилося, схрестила, міцно затиснувши, руки на грудях.

...Стало душно, і вони вийшли на веранду. Жовтень видався теплий. Гірко пахло пожухлим листям, з ущелини, де в темряві сердито билась об скелі, шуміла Кура, тягло холодком... Місто ще спало. Сотні яскравих і слабших вогників миготіли, переморгувались, п'ялися все вище на гору, що здалеку нагадувала прибрану до свята ялинку. Ніч була сіра, і прадавній Метехський замок на вершині гори (Леся вже встигла побувати біля нього) здавався ще таємничішим. Скільки набудував їх народ на цій багатостраждальній землі! На власне ж горе. Колись гинув на мурованих стінах від рук чужоземців, а нині гниє у вогких підземеллях, закинутий своїми ж єдинокровними катами... Півтора місяця тому там обірвалося прекрасне життя Кецховелі... Вона пригадує цього безстрашного юнака, пам'ятає ще по Києву.

Паліашвілі спитав:

— Гарно тут, правда? А мені все хочеться осідлати свого мерані¹, пуститися по горах і долинах... Скільки там ще не відомих пісень! Зібрати б їх, видати...

— Ми з Квіткою таку книжечку вже зладили.

— А я і фонографа з Москви привіз,— їдьмо лігом у гори? Вам ще ніхто не розповідав сказання про Абесалома і Етері? О, це чудова легенда! Це, коли хочете, другі Ромео і Джульєтта, Трістан і Ізольда... Це — опера! Наша, грузинська.

— Ви хочете її написати, Захарію? — запитала Леся.

— Так. Але — між нами. Поки що я сам цього боюся. Перша національна опера!

— Тим більше, Захарію, треба братися. Дорогу перших не завше встеляють квітки, частіше — терни, каміння, а все ж вони — перші. Я чомусь вірю, що вам опера вдасться... От послухала ваших речей, вашої гри — і вірю.

— Спасибі, Ларисо Петрівно. Я писатиму... неодмінно! Це буде опера про нездоланну силу любові, що може перемогти неправду і зло... і навіть смерть... То як: їдемо влітку в гори? — запитав зненацька.

— Зараз про це думати рано. А ваш фонограф можна використати й тут. Климент Васильович хвалився, що вже зазнайомився з кількома старими піснями, записати їх було б цікаво.

¹ Міфічний кінь, пегас.

...Вечірка закінчувалася, гості потроху розходились. Вони повернулися до кімнати і теж почали прощатися.

Це трапилося наступного дня. Лариса пробігла очима телеграму, захиталася і, щоб не впасти, прихилилась до стіни. Швейцар, що все ще стояв у нерішучості, вагаючись — іти йому чи підждати, ледве встиг підтримати її, посадити на диван, як Лариса Петрівна втратила свідомість...

Опритомніла від чогось терпкого, неприємного: Маня Биковська терла їй скроні і давала нюхати намочену в нашатирному спирті вату.

— Ох, Маню... — тремтячими устами мовила Леся. — За що на мою голову стільки нещастя?.. Краще б зо мною це сталося.

— Заспокойся, Лесю.

— Не можу... не можу цього збагнути... Як там рідні?.. Тато хворий... А Кльоні, згадала раптом, — не було? Він ще не знає?

— Не було.

— Котра година?.. Шоста... Зараз він прийде... Ох, сестро! Немає більшого горя на світі, як смерть... Все можна перетерпіти, перебороти... Я мушу їхати...

— До Харкова? З твоїм здоров'ям тільки в дорогу, на похорони...

Лариса Петрівна лежала безсило. Очі їй почервоніли, бліде лице взялося плямами. Вона, здавалось, була десь в іншому світі.

Під дверима почулися поспішні кроки, хтось нервово постукав.

— Це Климент Васильович, — хотіла було схопитися Леся.

До кімнати, не чекаючи дозволу, ввійшов стривожений Квітка.

Леся заплакала — безгучно, зціпивши зуби.

— Не треба, Лесю... Сльозами горю не допоможеш. — Климент Васильович узяв зі столу пом'яту телеграму, читав.

— Учора... коли ми були на вечорі... — говорила Леся тремтячим голосом. — Це вже над мої сили... Ще ніколи не було мені так трудно... Михайле! — розпачливо гукнула. — Ні, це неправда!.. Цього не може бути! Я не вірю... — І вона знову зайшлася плачем.

Незабаром почалася гарячка. Биковська і Климент Васильович поклали хвору в ліжку. Лариса Петрівна

металася, марила спогадами далекого дитинства, кликала й кликала брата.

...А невдовзі, як Лесі поліпшало, Квітка перевіз її в будинок Хитрова, по вулиці Тер-Гусаківській, де мешкав сам. Тепер їхні кімнати були поруч.

XII

Кілька місяців після братової смерті Лариса Петрівна не могла прийти до нормального стану. Знову й знову були напади істерії, знову — вночі, а нерідко і вдень — «приходив» Михайло, сідав мовчки або ж кликав її на Волинь — у Колодяжне, в Нечімне, — вистежувати мавок, слухати пісень та легенд. Чомусь не виходив з голови отой ранок у Нечімному і він, Михайлик, заросений майже попід руки, з букетом білих і жовтих лілей...

Не працювалося, а втомі не було міри. Дедалі більше переконувалася в тому, що Квітка і Маня мали рацію, коли не пустили її тоді до Харкова чи Києва, — там вона не витримала б напевне.

Дні минали без будь-якої віддачі.

«Чи не пора й мені підводити підсумок?» — питала сама себе Леся. Та проти цих думок повставала інша, та, Одержима Леся, і знову доводилося коритися її волі, і знову серце нило від кривди, а руки просили роботи. Поволі поверталася цікавість до життя.

А воно вирувало. Тифліс жив тривожними чутками про війсьні приготування на Далекому Сході.

...Лариса Петрівна поспішала на поштамт. Давно, ще при зустрічі в Полтаві, на відкритті пам'ятника Котляревському, обіцяла Коцюбинському вірші для альманаху, та оце тільки зібралася. Не такі, правда, як хотілося б, але на кращі зараз вона неспроможна.

Надворі потепліло. Розтанули ріденькі латки снігу, з гір помчали струмки. На Курі почавсь льодохід. Це було гарне видовище: внизу, під містком, скаженіла, пінилась річка, гнала наламану десь у верхів'ї срібlistу кригу, а над ущелиною, над скелями та розвалинами прадавніх фортець, висло синє-синє, мовби вицвічене фіалками небо.

Леся постояла на містку — аж трохи змерзла — й пішла. Біля поштамту її мало не збив з ніг рослий хлопчина. З криком: «Війна! Японці напали на Росію!» — він вихором вилетів з дверей і помчав вулицею.

На поштамті панувала паніка. На місці не було жодного чиновника — всі збилися в гурт, посеред якого стояв чоловік у форменці — очевидно, телеграфіст — і розгублено коментував щойно одержане повідомлення. Настряхані чуткою відвідувачі, аби дізнатися щось певніше, напірали на бар'єр, що розділяв залу, дослухалися до тої розмови, перекидаючи один одному уривки фраз:

— ...Потоплені броненосці... «Ретвизан»... «Цесаревич»... «Паллада»...

— ...Не потоплені, тільки пошкоджені.

Деякотрі відразу ж зникали — несли ту страшну звістку додому.

З трудом здавши листа, Лариса Петрівна не стала затримуватись...

У місті з'явилися листівки, якими комітет РСДРП закликав робітників у неділю вийти на демонстрацію. Але сталося непередбачене: на станцію прибуло кілька санітарних вагонів, і народ кинувся до них, щоб розпитати поранених про останні новини, а разом довідатись і про своїх рідних (може, чули, стрічалися). Вагони стояли в тупику, і незабаром коло них зібралось чимало люду. Кілька поліцаїв, що спробували розганяти людей, були відтиснуті і освістани. Робітники майстерень, що саме покінчали зміну, жінки слухали солдата. Він, здавалося, висів на приступці вагона — одна забинтована рука на грудях, на підв'язці, другою тримався за поручень, — говорив мішаною грузинсько-російською мовою. Розповідь його була невтішна: фронт майже без боєприпасів, постачання погане, серед начальства пияцтво.

Натовп гудів.

Солдат-грузин закінчив, сплигнув з приступки, на його місце став інший. В цього були цілі і ноги, і руки, тільки під розстебнутою гімнастечкою на грудях проглядало густе плетиво поруділих від крові і поту бинтів.

— Товариші! — гукнув солдат. — Ми, соціал-демократи, проти війни! Її затіяли капіталісти. Нас посилають на смерть, а діти наші, сім'ї сидять без хліба... Виступайте проти війни! З вами робітники всієї Росії і ми, солдати...

— Геть війну!

— Геть тиранів!

Промовець шугнув рукою в кишеню, дістав невеликий аркушик паперу, замахав ним у повітрі — гамір притих.

— Слухайте відозву соціал-демократів. — Солдат відкашлявся, розгладив прокламацію, почав читати:

— «Товариші! Ще до початку війни ми, соціал-демократи, говорили: війна не потрібна ні робітникам, ні селянам. Війна потрібна урядовій зграї, яка мріяла про загарбання нових земель... Наш народ стогне від політичного рабства, а його втягли у війну за пригнічення нових народів. Наш народ вимагає перебудови внутрішніх політичних порядків, а його увагу хочуть відвернути громом гармат на другому кінці світу...— Солдат зупинявся, глибоко вдихав повітря, голос його звучав надривно.— ...Протестувати проти цієї злочинної і руйнівної війни повинні всі свідомі пролетарі Росії. Вони повинні сказати, що пролетаріат не визнає національної ворожнечі.

Геть ганебну бойню! Нехай цей заклик пролунає з усих грудей. Нехай він пролетить по фабриках, заводах мов гасло революційного гніву!»

...А навколо вже скаженіла поліція...

Раптом над усім цим збуреним натовпом пролунало сильне, всевладне:

— Геть самодержавство!!!

XIII

По кількох місяцях перебування на Україні (Київ зустрів її ще свіжою, обсаженою барвінком могилою Михайла Старицького) Лариса Петрівна восени знову повернулася до Тифліса. Цього разу вона поїхала туди ще й тому, що там був Квітка. Климент Васильович без неї тепер не міг. Та й Леся, здається, відчувала те саме. Ніхто з них напевне не знав, якими стануть їхні стосунки в майбутньому, але обоє розуміли: вони повинні бути разом.

Тепер коло їхніх друзів розширилось. Паліашвілі, виявляється, мав рацію: Читадзе таки потягнуло на батьківщину. Залишив її зовсім юним, незаним хлопчиною, а повернувся відомим, уславленим. Зерна багаторічної приязні Читадзе і Косачів лягли на плідну основу.

Лариса писала мало — недуги дедалі частіше змушували її відкладати перо, шукати інших шляхів виходу слова. Удень, поки Климент Васильович був на службі, читала, блукала в горах, зате ввечері, вдома чи в гостях, давала волю думкам. У центрі розмов була, звичайно, політика: ганебний провал японської кампанії, страйки і повстання, що могутнім полум'ям клекотіли по всій Росії.

...Наставав 1905-й. Він розпочався новими революційними спалахами і новими, ще жорстокішими репресіями. З далекого Петербурга надійшла звістка про розстріл демонстрантів біля Зимового палацу, а слідом — про арешт Горького. Царські сатрапи кинули письменника в підземелля Петропавловської фортеці за те, що осмілювався подати голос за скривджених.

— Вони закували народ і хочуть закувати ще й думку,— обурювався Читадзе.— Але на цьому вони зламають зуби. Можна заборонити страйки, але ніякі укази — будь їх хоч тисячі — не зупинять слова.

— До того ж заборонене слово падає на вагу історії важче звичайного.

— Я пам'ятаю Олексія Максимовича, він був другом Гоги, мого брата, і моїм другом. Ми часто стрічалися... Яка він людина, Ларисо Петрівно! Мислитель!.. І таку людину за ґрати. Ні, це вже крайність. А крайність — безсилля. Царизм видихається.

— Але він ще живе. Повалити його — наша справа. Опортуністи, правда, іншої думки, але, на щастя, їх значна меншість. Основна маса пролетарів за марксистами-іскривцями, в їхніх руках будучність.

— Будучність,— вголос мріяв Читадзе.— Всі наші помисли спрямовані в завтра. Я часто задумуюсь над тим, якою буде людина в майбутньому. Адже одна справа здійснити революцію, повалити царизм, але не менш важливо прищепити нову мораль, нові етичні норми.

— І знаєте: нас, літераторів, педагогів, це стосується насамперед. Партійні агітатори роблять велике діло, пропагуючи Марксові ідеї, проте цього ще не досить. Треба й інших засобів, форм, щоб охопити по можливості всі верстви народні. Вам, певне, відомо про організацію на Україні «Просвіт»?

— Вони, по-моєму, надто замикаються в рамках суто культурницьких.

— Саме про це я і хотіла сказати. А коли добитися зламу їхньої діяльності?

— Мене більше цікавить школа. От де непочатий край! Там, у центрі Росії, якось не так помітна відірваність навчання від насущних проблем, а тут — мертвечина, та й годі.

І Шю почав оповідати про свої плани. З того, як хвилювався, було видно, що виношує їх давно, в самому серці, і що, мабуть, саме вони, неспокійні, звабліві, привели його назад на рідну землю.

— Скажіть йому хоч ви, Ларисо Петрівно, що все це маячня, — втрутилася Устина Кирилівна, дружина Шіо. — Де це видано, щоб дозволили навчати дітей материнською мовою? Чи хоч би й керувати гімназією з участю представників студентства?

— Людина шукає кращого, дорога краянко. Постійно прагнути значного, великого для неї має бути такою ж необхідністю, як дихати свіжим повітрям. Хай не все те, про що вона мріє, здійсниться за її життя, але воно неодмінно здійсниться. Так зникло кріпосництво, хоч полягла за це не одна буйна голова, так під тиском загальнолюдської сили упаде самодержавство. Може, нам і не діждати тих днів, може, ми своїми кістками лише вимостимо дорогу іншим, але ті, інші, не забудуть наших мрій, наших заповітів.

Вони сиділи в затишному кабінеті Читадзе і вже кілька годин вели цю розмову. Зрідка заходила мати Шіо — висока, струнка і бадьора на свої немолоді літа грузинка, частувала яблуками, запашним чаєм.

— Ви говорите таке, що цур йому! — Добре, ніжне серце Устини Щербань повнилось тривогию. — У світі стільки страхіть, стільки кривди... І все на одну людину, на її голову. — Щаслива своїм родинним щастям, вона не хотіла більше нічого знати.

— Такі часи. Мусимо їх переінакшити. «Краще смерть, та смерть у славі, ніж безславних днів ганьба!» Так же?

Лариса недаремно згадала саме ці слова великого Руставелі, — вони найповніше виражали настрої мас, їх мов гасло виголошували оратори на мітингах і демонстраціях, що свіжим подувом знову завирували на вулицях і майданах Тифліса. В середині січня застрайкували робітники залізничних майстерень, механічних і шкіряного заводів, тютюнової фабрики та інших підприємств, передмістя Дідубе.

До Тифліса стягувалися вишкребки каральних загонів і не добитих японцями військових частин; охранка проводила спішні арешти — в її лапи знову потрапив безнадійно хворий Олександр Цулукідзе, вожак тифліського пролетаріату. Поліція одержала наказ: патронів не шкодувати...

В Баку спалахнула спровокована царизмом кривава татаро-вірменська різня. Підступно пролита кров переповнила чашу народного терпіння. На знак протесту Тифліський комітет РСДРП вирішив провести небувалу досі своєю масовістю політичну демонстрацію. Кілька днів

місто кипіло, чимало підприємств страйкували. Поліція і мобілізовані нею двірники не встигали розганяти людей та зривати листівки. Летучі мітинги, на яких оратори на весь голос закликали до боротьби проти самодержавства, виникали в різних кінцях міста. На вулиці вийшли гімназисти — вони вимагали демократичних реформ, відставки найбільш реакційних викладачів.

Лариса Петрівна була всі ці дні в якомсь піднесенім настрої, її постійно тягнуло на вулицю, до людей. Климент Васильович зауважив якось:

— Будьте обачніші, Лесю. В місті безпорядки.

— О, більше б таких безпорядків! — радо відізвалася Леся. — З них постане оновлений світ, світ правди і волі.

— Але ж... ви не візьмете участі в конкурсі... «Приязнь» лежить недокінчена... Стаття про Винниченка...

— Все це буденне, Кльоню. Ми живемо в такий час, коли кров закипає в жилах. Чи до спокійних тем? Мене хвилює це весняне пробудження серед зими. Я була б хтозна-як рада, коли б створила для них, — кивнула за вікно, — хоч невелику, та справжню пісню. Послушайте їхніх пісень. Про що вони? В них безнадія, сум — панахида, а не пісні про волю! Та й не дивно: вони народжені в ту передсвітню годину, коли пролетаріат лише пробуджувався до боротьби. Нові часи вимагають нових пісень, нових закликів, — щоб гromовицями гриміли над світом. А створити їх можна, тільки наслухавшись гомону маси, понюхавши, як то кажуть, пороку.

— Не забувайте, однак, що та маса розгнівана, що бувають моменти, коли вона може й не запитати вас, хто ви така: соціал-демократка чи представниця панівних кл. В її очах ви — росіянка. І пам'ятайте: не всі тут розуміють різницю між царизмом і російським народом. Чимало грузинів засліплені національною вороженечю.

— Даруйте, але з таким застереженням я рахуватись не буду.

— І все ж я прошу вас, — наполягав Квітка. Лариса Петрівна згоджувалась, але як тільки Квітка ішов, поспішала на вулицю.

...Солдатський ринок кипів. Робітники, студенти, випсані з шпиталів легкопоранені тримали червоні знамена, гасла, з яких мало не півметровими літерами кричали слова: «Геть самодержавство!»

Леся Українка постояла оддалік, нічого не чуючи за гамором, потім підійшла ближче. Біля воріт, на неви-

сокім пагорку, де юрмилося найбільше людей, розмахував рукою робітник. Лариса Петрівна бачила тільки плечі і голову оратора, зате голос його, незважаючи на галас і викрики, чула добре.

— Свободи ніхто нам не дасть, — кидав він. — Свободу здобувають у боротьбі. Опортуністи одвертають маси від боротьби. Геть опортуністів — ворогів робітничого класу! Геть самодержавство! Наше майбутнє — в соціалізмі. Хай живе соціалістична революція!

— Це агент марксистів! Геть! — виринув з натовпу інший промовець.

— Спокійно, товариші, спокійно! — підняв прапор робітник. — Так, я марксист! Не агент марксистів, а марксист. Марксист до самих кісток! Маркс відкрив мені очі. Він показав мені путь, яким іде пролетаріат світу.

— Не слухайте його! — надривався попередній голос.

— Марксисти ніколи не торгували інтересами народу, — не здавався оратор. — Ніколи, ні в які часи! Ви, націоналісти, натравляєте нас на росіян. Я грузин. Але насамперед я — пролетарій. У пролетарській єдності наша сила.

Робітник зіскочив на землю, на кілька хвилин загубився в юрбі, та незабаром його окоренкувата постать виринула попереду, поруч прапороносця. Натовп вилився на Головінський проспект і посунув тісною, по боках зрідженою масою.

Леся Українка зійшла на тротуар, покрокувала стороною. Гомін, пісні, сонячні спалахи знамен полонили її цілком. Бентежно билосся серце. Лариса Петрівна схаменулася лише тоді, як хтось узяв її за руку. Це був він, Климент Васильович.

— Ходіть додому, Лесю.

— Але... чому я не можу бути на вулиці?

Климент Васильович надто хвилювався, щоб пояснити.

— Потім побачите... зрозумієте.

А потім...

Перед Двірцевою демонстранти зімкнули ряди, підняли прапороносця на руки. Багрянний стяг, мов живий, затріпотів на вітрі.

— Товариші! Царизм доживає лічені дні. Зоря свободи сходить над Росією!

Загін солдатів перетнув демонстрантам дорогу.

— Розійдись! — верескнув високий, туго стягнутий португезю офіцер. Не вступаючи в переговори, він хвацько обернувся, скомандував: — Гвинтівки на приціл!

Десятки сталєних цївок зловїсними очима вп'ялися в натовп.

— Рятуйся! — розїтнув хвилинну тишу розпачливий крик.

— Спокїйно, товариші!

Але вже було пізно. Колона почала розпливатися. З-за солдатських шеренг враз вискочили і накинудися на демонстрантів двїрники. Палицями, короткими гумовими трубками вони били по чїм попало. Кїлька з них рвонудися до прапора, але навкруг нього зїмкнулося тїсне коло робїтників.

Раптом біля самїсїнських нїг офїцера упав, бризнувши їскрами, камїнь. Хто його кинув, звїдки — нїхто не встиг помїтити. Офїцер збїд, рвучко скинув догори руку.

— Плі!

Сухо трїснули постріли.

Кїлька чоловїк повалились на брук.

З дерев полохливо, з криком знялися і закружляли в повітрі галки...

Климент Васильович здригнувся.

— Там стрїляють, — підїшла до вікна Леся.

Квітка мовчав.

— Ви про це знали?

— Про це знали всі... окрім вас.

Леся похапцем накинудила пальто.

— Я вас не пуцу, — підступив Климент Васильович.

В її мовчанні відчув невдоволення, осуд і зрештою сам почав одягатися.

Над містом, над Двїрцевим майданом, чулися стрїлянина, лемент.

— Не треба туди, Ларисо Петрівно.

— Чому ви вважаєте, що нас неодмінно хтось або щось зачепить?

Вони наближались до чоловїчої гїмназїї. Біля входу і попід вікнами нижнього поверху стояли полицї і кїлька цивільних. На тротуарї валялося скло. З верхніх відчинених і повибиваних вікон доносився галас. Лариса Петрівна і Квітка перейшли на протилежний бїк вулицї. Незабаром їх зупинив Читадзе.

— Що ви, Ларисо Петрівно! — заперечив, дїзнавшись про її намір. — Вертайте назад. Зараз там небезпечно.

Леся попробувала заперечувати, але Читадзе взяв її під руку.

...Тої ночї Тифліс не спав. Вулицями безугавно гасали загони поліцїї. Кїнський тупїт то чїткїшав, то відда-

лявся, завмирав; серед тривожної тиші він був єдиним звуком, голосом зникаючого світу: в зрадливім мовчанні міста, за глухими стінами і в підземеллях, йому готувалася смерть.

А в одній з кімнат будинку № 23 по вулиці Давидовській, де тьмяно блимало світло, маленька квола рука поспішно, рядок за рядком, клала на папір слова. Там творився Гімн. Гімн Людині — Будівничому нового життя.

XIV

У кінці травня Леся Українка була в Києві. Місто жило тривогою: зовсім недавно ним прокотилася небачена досі хвиля страйків і демонстрацій, і тепер, обагрене робітничою та солдатською кров'ю, воно готувалося до наступних боїв.

У міському комітеті до керівництва прийшли тверді іскрівці — Кржижановський, Шліхтер, Вакар. Комітет націлював маси на революцію.

Щодень приносив нові перемоги й поразки, надії і розчарування...

Лариса Петрівна давно не відчувала в собі такого піднесення. Її робочий стіл був завалений рукописами, замітками, які ждали свого викінчення. Початок «У катакомбах» — драми, нав'язної тифліськими подіями, чернетки оповідання «Примара», поеми «Три хвилини»... Вона працювала вдень і вночі: писала, налагоджувала перервані зв'язки з робітничими гуртками, найближчими друзями. Кволе здоров'я недовго витримувало це навантаження, і незабаром знову з'явилися швидко втома, головні болі, а за ними не забарилися й напливи істерії.

Необхідно було відпочити. Трапилась і нагода: Лисенко вже давно запрошував Косачів до себе в Китаїв.

...Старенький скрипучий «Парубок», збурюючи колесами воду, обережно причалив до пристані. Поки перекидали мостки, на палубі, коло виходу, скупчилось десятків зо три людей: жінки з клунками та пустими кошиками, кілька гімназистів, якісь чиновники, робітники.

— Підождемо, нехай сходять, — байдуже сказала Ольга Петрівна. — Поспішати нам нікуди. — Вона одійшла вбік. — А підводи я щось не бачу, — окинула поглядом пристань.

— Може, он там, за вербами, — кивнула Леся на рядок низеньких вербичок, що кучерявилися вздовж дороги.

— Або й зовсім нема. Хіба це первина? Пообіцяв, аби заманити, а там як хочте. Сам ходить пішки, то й нас...— Ольга Петрівна не закінчила думки.— Ну, гайда,— мовила,— уже нікого нема.

Підвода, обіцяна Лисенком, все ж чекала гостей. День був жаркий, і кучер, не відаючи достеменно, яким саме пароплавом прибудуть гості, поставив коней оддалік, у затінку.

— А може, й ми пішечком? — запропонувала Ольга Петрівна і осміхнулась.— Скільки тут до Китаєва? — запитала селянина.

— Та, мать, верстов три буде.

— З гаком, чи як?

— Таж, казав той, як на які ноги.

— Ну що, підемо? — Косачева глянула на дочок.

— Але нешвидко, мамочко,— попрохала Леся.

— Аякже! Нам тільки й зостається, що бігати навви-передки. То ми пішли,— сказала візникові.

— Мое діло сторона. Якраз і до кума загляну.

— Ото. А як хто з нас пристане — тоді підберете в дорозі.— Ольга Петрівна скинула і взяла на руку легенького чесучевого піджачка.

Горбкувата, зрита рівчаками дорога незабаром вивела на крутий берег Дніпра. Внизу осиротіло димів пароплав. Яким же він здавався маленьким та немічним супроти ріки! Широка, оплетена густими верболозами, що далі переходили в плавні й гаї, вона нагадувала велета, що, втомлений, приліг на осонні. Груди велета дихали спокійно, могутньо, навіть тут, на кручі, було чути ті подихи — свіжі, збуджуючі. Лариса Петрівна підставила їм розгарячале лице. Давно, давно вже не стояла вона отак над Славутичем. Хоч і ніколи не забувала. І в Карпатах, і в Сан-Ремо, і на Кавказі снила його мерехтливими далями, пила його живлющу снагу.

— Боже, яка краса! — не втримала Ольга Петрівна свого захоплення.— Недарма всяка погань лізе на цю землю. Яка ж вона гарна! Мов та наречена.

— Навіть краща,— додала Леся.— Людська краса одцвітає, а ця — вічна. Топчуть її, грабують, марнують, а вона знову оживає...

...І сміється знову,— докинула Дора.

А він ніби й справді сміявся — велет Дніпро — ясними очима своїх озер та озерець, широко, на півсвіту, розкидав дужі руки, ніби хотів обняти її, приголубити матінку-землю, що породила його, нездоланного.

Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті!..—

декламувала Леся. Низовий вітерець лащився до її ніг, колихав трави, а вона читала:

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На дніпрових горах...

— Ходять чутки, ніби на Тарасовій могилі і вдень тепер варта,— сказала Косачева.— Мовби селяни знов заходилися шукати свячені ножі.

— Робітники кують собі новітню зброю — куди міцнішу і куди гострішу! — відповіла Леся.

Широка стежка звивалася пшеничним ланом. Спереду і праворуч поле розгонисто впиралося в гай, а то — гналося й гналося понад рікою, обминаючи хутірці, перехоплюючи золотавими хвилями ярочки та балки.

— Все-таки ти молодець, Лесю Українко,— мовила перегодя Косачева.— Кажу тобі як поетка, а не як мати.

— Раніше ти ні за яких умов цього не сказала б.

— Скільки і як тебе не збивано,— вела далі Ольга Петрівна,— ти стоїш на своєму.— Вона зітхнула, помовчала.— Часом я тобі навіть заздрю... твоїй незрушності і твоїй фанатичності.

— Одержимості,— поправила Леся.

— Хай буде й так. Для митця вельми важливо мати свій ідеал, бути до останку вірним йому. Бо коли він блукає манівцями, без провідної зорі, сила його таланту губиться.

Щось сумткове було в її словах. Лариса Петрівна глянула на матір, зітхнула.

— Хочеться мені поспробувати свої сили в газеті,— мовила після хвилинного мовчання.— Ти, певне, чула: в Києві має організуватися аж три українські пролетарські газети. Мене запрошують.

— З твоїм здоров'ям, твоїми нервами?

— Організаторської роботи я не візьму...

— Літературна, гадаєш, легша?

— Зате я знатиму, що роблю людям користь, знатиму, чого я варта.

Їх наздогнала Дора.

— Ось погляньте, який у мене букет! — хвалилась.

Букет справді був прекрасний. Волошки, дрібненькі гостроносі сокирки, золотисті безсмертники, жовто-зелена медуниця, гіллястий звіробій, материнка спліталися в одній дивовижній красі. Посеред букета красувався буюдьяк.

— А це ж навіщо? — торкнулася Леся колючок.

— Коли ж він такий гарний... ледве зірвала.

— Дивне створіння, — мовила Леся. — Таке неоковирне, невідступне стебло і така ніжність кольору.

— Ще одна примха природи, — обізвалася мати. — Все краще боронить себе від людських рук.

— Коли ж ті руки нищать його, то що має робити?

Увійшла в гай. З ліщини, що так і норовила перегородити стежку, з-поміж дубів і сосен дихнуло розмороною хвоею, торішнім листям і незмінним для всякого лісу грибним запахом.

Китаїв потопає у зелені. В садах рясно червоніли черешні, доспівали вишні, на городах буяли картоплі, перевиті квасолею калачі, густо цвіли розкішні соняшники. Їхні круглі жовтогарячі лиця ніби пашіли теплом, здавалися сотнями дрібненьких сонць, які спустилися на землю, щоб вигрівати її.

Була неділя. Замурзана босонога дівтора, незважаючи на спеку, гасала вулицею, збивала густий їдкий пил. Подекуди у затінку оплетених гарбузинням парканів чи гіллястих шовковиць посиджували старезні як світ діди. Вони сиділи мовчки, зложивши на колінах ще колісь натомлені руки або зіп'явши їх на такі ж давні, сучкуваті та вишліфовані шорсткими долонями костури. В їхніх непорушних, холодних очах, здавалось, проглядала вічність.

Подорожні минули кільканадцять дворів, зрештою зупинились біля високої різьбленої брами.

— Отут і літують Лисенки, — мовила Косачева.

На обійсті пахло розмаєм, що куцився на грядках і попідтинню, нагідками, настурціями та ще якимсь різнотрав'ям. Обіч ганку, під вікнами, сягаючи верхками зеленого залізного даху, яріли мальви.

Гостей зустрічала Катерина — старша дочка Миколи Віталійовича. Жінки розцілувалися.

— Заходьте до хати, — запросила Лисенкова, — бо ж надворі так парить... хоч би дощу не було. Як ви тільки добралися?

— А ми помаленьку, — відповіла Ольга Петрівна. — Візника вашого одіслали та й подалися.

— Лишенько! То ви ще й пішки?

— Еге ж. Трошки полем, а там гаєм — так і дісталися.

— А батько оце мов де пропав. Як пішли після снідання... Ну, то заходьте ж... Ольго Петрівно, Лесю!.. Чи вас просити! І ти, Дорочко. Будьте як дома.

Хата була з двох половин, через сіни. Лисенки займали ту, що од саду,— дві кімнати і кухню. В одній, світлішій, кімнаті стояв блютнерівський рояль, дубовий стіл, накритий простою селянською скатертиною, посеред якого поблискував начищеними боками старенький тутьський самовар; попід стінами, застелені обрусами, тяглися широкі тесані лави; у простінку між вікнами, убраний рушниками, висів портрет Шевченка. Змащена червоною глиною долівка була притрушена лепехою.

— У вас як на тройцю,— зауважила Ольга Петрівна.

— Це все батько. Любить, як у хаті травами пахне... Та воно, скажу я вам, навіть краще, бо од піску тільки пилу повнісінько.

Дора з наймолодшою Лисенковою, Мар'яною, клопоталися біля квітів, підрізали корінці, ставили в глечик.

— Давайте сюди, дівчата,— обізвалася до них Катерина Миколаївна.

Букет поставили посеред столу.

Лариса Петрівна підійшла до рояля.

— Хочете пограти? — запитала її Катерина. — Прошу, будь ласка. В нас оце якийсь був цілий концерт.

— Спасибі... Хтось приходив чи приїздив? — поцікавилась Леся.

— Та цей же, Антон Калита, з Борисполя... А з ним ще чоловік шість селян, Грала, співали... Поїхали аж другого дня... Батько навіть помолодів, наслуховавшись їх.

— Давно я його не бачила,— з жалем сказала Леся.

— Такий же! Хоч кажи, хоч мовчи, а він своє: працює день і ніч, та й усе. Потім на серце скаржитися. Яке ж серце після цього не втомиться?

Леся злегенька натиснула клавіші. Рояль обізвалася глухо й затих. Але не затихли звуки в її серці. Вони збурили в ній хвилю далеких споминів. Коли вона дівчатком бігала до Миколи Віталійовича вчитись... його концерт... перші самостійні етюди... Коли це було? Взагалі чи було коли-небудь?

Вона грала. Одноруч, лише альтову партію... Це була мелодія Лисенка на її переклад з Гейне... Її улюблена!

— Важко все-таки? — поспівчувала Катерина.

Лариса перервала гру. Ні, не про те її думки... не про те.

Рвучко підвелася. Що ж навіяло цей хвилиний смуток? Певне, спогади.

Однак де ж Микола Віталійович? Уже повертає за полудень, а його все нема.

— Мар'яно! — гукнула Лисенкова до меншої. — Ти не знаєш, де це батько?

— Знаю. — Очі Мар'янки заграли хитрістю.

— То збігай за ним... Скажи: гості приїхали, полуднати час.

— Підемо удвох, — надалася Леся.

— Та й чого це ви блукатимете отам по кущах? — заперечила Катерина Миколаївна. — Хіба мало втомились?

— Нічого, я вже одихала. Подивлюся місця, бо ж хто зна, чи доведеться більше.

За садком, за городом одразу ж — гай. Поважні у своїй задумі дуби, гіллясті липи, шумливі берези, гінкі, мов промені, сосни. Царство сонця, міцних пахощів, тіней... І голосів — пташиних. Зозулі, іволги, вудвуди, дятли, синиці і навіть мовчливі круки скрипіли, пищали, вистукували, кували... А знизу, з духмяних трав, линуло безугавне стрекотіння, дзижчання... Справді — зелений шум. Заспокійливий, милий...

Попереду, між деревами, зайсніла галявина.

— А он і татко, — показала дівчина.

— Де? — придивлялася Лариса Петрівна.

— Он-он... Іде сюди.

Ага! Кремезна, в білий сорочці постать вийшла на стежку. Микола Віталійович! Рідний, дорогий... Леся готова була кинутись назустріч...

Лисенко йшов задуманий. Голова опущена, погляд втуплений у землю. Важкі рамена помітно зсутулені. Але хода ще бадьора, тверда.

Леся звернула з стежки, стала за деревом.

— Ану, чи побачить нас татко? — сказала дівчині.

Лисенко рвучко підвів голову — видно, почув, — зупинився.

— А хто там ховається? — обізвався. — Хто це тут у піжмурки грається? — І, пізнавши гостю, простягнув руки. — Леся! Ларисо Петрівно!.. — по-батьківськи обняв її за плечі, поцілував у чоло. — Якими шляхами?

— Далекими, Миколо Віталійовичу.

— Я вже перепитую Ольгу Петрівну: де Леся? де Леся?

— Іздилося, Миколо Віталійовичу.

— А я ніяк не зберуся до своїх Гриньок. Ще з покійним Михайлом ладилися, та так і досі... А хочеться, так хочеться подивитись, дихнути степом. Воно й тут гарно, але не те, нема того роздолля, що в нас на Полтавщині. І дух не той... А треба, треба: не за горами вже далека дорога.— Він мовби щось збагнув.— Мар'янку, біжи, доцю, та скажи Катрі, нехай готує полуднати — гості ж приїхали.

— Вона знає,— одказала Мар'янка.

— Біжи, біжи. А ми трошки погуляємо... То що ж воно у світах робиться, Ларисо Петрівно? — запитав, як дівчина одбігла.— Послухати — великі діла творяться, народ береться за сокири.

— До сокири він брався й раніше, Миколо Віталійовичу, а от зараз у нього з'явилася ще й інша зброя — духовна. Ця, вважайте, сильніша. Ясна ідея, мета, тісне єднання сил — ось те, чого бракувало усім колишнім народним рушенням.

— Такого могутнього поступу мас історія ще не знала. Петербург, Донбас, Харків... «Потемкин»!..

— І все це — ланки одного ланцюга, Миколо Віталійовичу. Ось у чому суть.

— Були в мене на днях селяни — бориспільські та й тутешні. Неписьменні, далекі од політики люди, а й ті розуміють. Земля, кажуть, повинна належати тому, хто на ній працює.— Лисенко зупинився, глянув на Косачівну.— А ви, Лесю, змінилися.

— На гірше чи на краще?

— Таке піднесення... така внутрішня гармонія...

— Ви вгадали,— осміхнулася Лариса Петрівна і враз посерйознішала.— Тепер, як ніколи, я ошчасливлена повнотою гармонії власних почувань з громадськими. Змагання добра і зла, кривава провесінь цього року виповнили всю мою душу гомоном бурхливої юрби та брязкотом зброї, полонили уяву суворим багрянцем людської крові. В Тифлісі на тротуарах вона стояла калюжами, її топтали, а кров червоніла, палала... Після цього я тим паче не можу мовчати.

— Так-так, ви маєте рацію: мовчати не можна.— Нараз Лисенко заспішив.— Ось ходімо скоріше, я вам щось покажу...

На ганку їх чекали.

Лисенко поспіхом привітався з гостями.

— Ласкаво прошу вибачити,— кинув і швидко подався до кімнати.

— Руки мийте,— сказала Катря.

— Даруй, дочко, потім.

Він енергійно підійшов до рояля.

— Слухайте!

Дужі, напружені руки вдарили по клавішах. Акорд, ще акорд. Гучний, наростаючий — мов перекази весняного грому. Звуки твердішали, набиралися сили, шматували повітря. Від них стало тісно, тривожно...

— Але — що за мелодія? Що за пісня?..

Присутні завмерли.

Леся Українка підвелася. Погляд її упав на невелику, злегка потерту книжку, яку Микола Віталійович витягнув з кишені і поклав на рояль. «Іван Франко. З вершин і низин», — прочитала. Вона знала цю збірку. «Що б там могло привернути його увагу?»

В цей час серед громових акордів урочисто пролунали слова:

Віч-ний рево-лю-ціо-нер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за по-ступ, ща-стя й волю —
Він жи-ве, він ще не вмер!

Так ось що полонило творця!

Вічний революціонер! Втілення мрій і надій, сила, що мільйони зве з собою...

Лисенко грав. Поривчасті помаху рук, здавалося, окрилювали пісню, кидали її в розбурханий світ, що клеко-тів громами.

XV

Петра Антоновича перевели працювати знову до Ковеля, а з ним на деякий час поїхала і Ольга Петрівна. В Києві zostалися лише молодь та Ліля, яка недавно повернулася з Праги. Сестра приїхала не сама — родина Косачів поповнилась ще однією внучкою.

На різдвяні свята нагодився і сам Кривинюк. Він помітно постарів, причиною чого були все ті ж незлагоди. Михайло Васильович досі не втрачав надії оселитися в Києві. Однак і цього разу ходіння та оббивання порогів нічого втішного не дали. Підприємцям було не до нього, їх вимотували безперервні страйки і непослухи робітни-

ків та дрібного чиновництва. Місто задихалось від кризи і породженого нею злочинства; місто вдень і вночі будоражили арешти та обшуки, якими царизм намагався погасити революційний запал мас.

У квартирі Косачів усі, крім Лесі, вже спали. Лариса Петрівна, примостившись біля груби, саме докінчувала переглядати останні номери «Искры», коли в коридорі почулися кроки, а невдовзі гучний, вимогливий стукіт. Накинувши на плечі хустку, вона вийшла. Не встигла відімкнути двері, як їх із силою рвонули,— на порозі, відстороняючи її, став жандармський офіцер. За ним виднілися рядові.

— Дозвольте, по якому праву?..— обурилась Лариса Петрівна.

— Не утрудняйте себе подібними питаннями,— спокійно відповів жандарм.— У вас належить зробити обшук.

Всередині у Лесі мов що обірвалося, проте виду вона не подала.

— Ви, певне, помилилися,— намагалася затримати непроханих гостей, сподіваючись, що, може, хтось почує і здогадається прибрати «Искру».

— О ні! Запевняю вас.

Жандарми один за одним ввалювалися в коридор. Від них несло холодом.

— Прошу,— запросив її офіцер, прочинивши кімнатні двері.

Леся пройшла. Вона була на диво спокійна. «Добре, хоч матері нема»,— подумала.

Квартира сповнилась тупотом, скрипом підлоги, шелестом паперів. Косачівни позіскакували з ліжок, боязко щулились, перешіптувались. Офіцер наказав усім сидіти на місці. Повагом, хизуючись власною виправкою, він походжав по кімнаті, стежив за обшуком. Лариса Петрівна сушила голову над тим, як би непомітно сховати газети. Вони так і лежали в кріслі, оберненому спинкою на кімнату. Леся підійшла, кинула на газети з плечей обпичачку. Офіцер завважив її рух, ступив до крісла. Стеком, яким весь час похльоскував по блискучих халлявах, підняв край хустки, нахилився і випрямивсь, уражений.

— Що я бачу, панно Косач?! — вигукнув самовдоволено.— У вас «Искра», яку ми шукаємо..

— Так, «Искра»,— твердо відповіла Леся.— Я літераторка, невже мені не вільно читати те, що друкується?

— Гм!.. Ніби вам не відомо, що це видання підпільне, заборонене.

— Трудно знати, що тепер не заборонено.

— Шукайте пильніше,— наказав офіцер і потряс газетами.— Як бачите, ми не помилилися, шановна,— торжествуюче звернувся до Лесі.

— Але й заслуги вашої тут мало. Будьте певні, аби я постійно тримала в себе газету, ви її не знайшли б.

— Як сказати.

Обшук тривав кілька годин. Жандарми перенишпорили кожен закапелок, переглянули всі до одної книжки. Нічого, крім «Искры» та двох адресованих Ользі Петрівні листівок, вони не знайшли.

Коли склали акта на конфіскацію, офіцер сухо об'явив:

— Іменем його величності громадянки Лариса і Ольга Косач арештовуються.

— Я щойно з-за кордону, в чому ви мене звинувачуєте? — запитала Ліля.

— Там розберемось.

— Ви не маєте підстав,— втрутився Кривинюк.

Офіцер глузливо глянув на нього.

— Підстави завжди знайдуться,— скептично всмінувся.— Прошу не затримувати.

Лариса Петрівна і Ліля одяглися, попрощалися з рідними. За надвірними дверима зимовий вітер палом обдав їхні обличчя, сипнув колючою крупкою.

На вулиці офіцер гукнув:

— Мартинов! Заведи у відділення... Та дивись мені!

Над Києвом меркли зорі, густишала передранкова ніч.

Либідське поліційне відділення було забите вщерть. У кімнатці для реєстрування арештованих найрізноманітніший люд.

Ларису Петрівну і Лілю помістили в більш-менш чисту, хоч і вогку камеру з невеличким загратованим віконцем угорі. Камера слабо освітлювалася, тому одразу розгледіти в'язнів не вдалося. Відчувалося лише, що їх тут повно; одні лежали просто долі, інші сиділи, згорбившись, попід стінами. Сестер пропустили, дали їм місце.

— Сідайте,— запросив чийсь ніби знайомий голос.— Там ще багато?

Лариса Петрівна придивилася.

— Борисе Дмитровичу! І ви тут?

— Як бачите,— сказав Грінченко й закашлявся.—

От уже несподівана зустріч, правда? — мовив перегодя.

— За віщо ж вас?

— А вас за віщо?.. Прийшли, перевернули все догори дном, забрали — і все. Допитайся в них — за віщо. — Він був у приношеній смушевій шапці, довгим пальті. Тьмяне світло ще більше підкреслювало його загострений ніс, запали очі: Грінченко вже кілька років хворів на сухоти. — Зрештою, це мене ніскільки не дивує, — додав. — Зараз вони, — кивнув на двері, — самі себе бояться.

— Істинно, по маніфесту: мертвим — свободу, живих — під арешт, — додала Леся.

— Однак тихіше, ми не одні, — застерегла Ліля.

— Все-таки добре, що життя потроху привчало мене до неволі, — сказала Лариса Петрівна. — Тепер — як знахідка.

— Волів би я триматися подалі від цієї науки, — недоволено мовив Грінченко. Хвилювання, холод роздирали йому груди кашлем.

— Закутайтеся, Борисе Дмитровичу, — пораяла Ліля. — І помовчіть — тут вогко, холодно.

— У мене вже ноги заклакли. З самого вечора ні сісти, ні прилягти... — Грінченко підняв коміра, прихилився до стіни.

Арештанти більше мовчали. Кожен тривожився своїм. Тільки Ларису Петрівну охопила якась холодна байдушність. Хоча ні — її серце виповнило затамована гордість. Так-так, саме гордість. Адже, виходить, її робота, робота партійного літератора, яку вона досі вважала занадто безпечною, теж ризикована; отже, за неї теж терплять, і навіть гинуть, як загинув ще молодий Павло Грабовський...

Це було відкриття, зроблене з примусу, а все ж, як на неї, приємне. Лариса Петрівна відчула в собі хвилю радості — вона затамувала добре відомий їй неврастенічний біль у потилиці та між лопатками, біль життєвої втоми.

У камеру пробився запізнений несміливий ранок. Пучок слабого світла кинув сірі плями на бліді лица в'язнів, на брудну цементну долівку. Люди заворушилися, запозікали, дехто з курців закурив, але зразу ж, зваживши на протести, погасив цигарку.

Куті залізом двері гаркнули важким засувом, прочинилися.

— Грінченко! — гукнув черговий. — Передача.

— Хто там?.. Хто приніс? — зраділо запитав Борис Дмитрович.

— Неважно. Получай, — ткнули через поріг.

У вузлику пляшка теплого молока, кілька котлеток, хліб.

Грінченко розіклав усе це на хустці.

— Прошу, Ларисо Петрівно, Ліля... Беріть.

Косачівни подякували.

— Беріть, беріть. Церемонитись тут нема чого. Це вам не в гостях.

Поки підснідували, розвиднілося зовсім.

— Доки ж нас триматимуть отак у невідомості? — почав знову Грінченко. — Викликали б, звинувачували, чи що... все легше було б.

— Я зараз думаю про інше. Ми з вами просиділи тільки ніч, і вже, здається, терпець уривається. А як же людям, котрих замолоду на все життя саджають у кам'яні мішки?

— Ну, то особливі випадки.

— Особливі? Яка ж це особливість у Горького чи й у Грабовського? А гляньте: одного ледве вирятували з пазурів смерті, другий так і загинув у неволі. І вся особливість їхнього злочину полягає в критиці суспільного ладу, того ладу, який замордував Шевченка, Белінського, стратив і сотнями згноїв на каторзі декабристів, цих перших провісників свободи.

Вони розмовляли напівголосом. Лариса Петрівна раз у раз переступала з ноги на ногу, — вони в неї зовсім заклакли.

— Кожен володар, нехай він хоч найбільший тиран, наряджається в тогу непогрішності, — відповів Борис Дмитрович. — Мета у них виправдовує засоби. Щодо мене, Ларисо Петрівно, то я проти крайностей. З одного боку і з другого.

— Даремно. Ви популярний письменник, ваш талант міг би зробити для свого народу далеко більше.

— Моя нива — освіта, культура. Я не вмію мислити в рамках чийсь програми — це є неодмінною умовою кожного партійного літератора. Заразом я відчуваю немалий обов'язок перед народом і віддаю йому весь запал своєї душі.

Арештованих почали викликати на допит. Ніхто з них у камеру не повертався. Куди їх спроваджували, що з ними робили, було невідомо.

Десь ополудні викликали й Лесю Українку. Вона ледве переступила поріг і одразу, не чекаючи ні дозволу, ні запрошення, сіла. Слідчий глянув на неї скося, але промовчав: арештована мала такий змучений вигляд, що заперечувати їй не посмів.

— Лариса Косач... тисяча вісімсот сімдесят першого року народження...— мимрив слідчий, переглядаючи «Дело».— А... а яка у вас освіта?— запитав.— Тут не зазначено.

— Ніякої,— нехотя відповіла Лєся.— Вчилася самотужки.

Слідчий щось записав.

— Літератор,— вичитував далі. Відсунувши теку, запитав:— Соціал-демократка?

— Так.

— Членом якої організації являєтесь?

— Ніякої.

— Тобто як? Соціал-демократка і...

— ...І, на жаль, хвороба не дає мені змоги бути повноцінним членом цієї партії.

— Дозвольте,— перебив її слідчий,— результати обшуку дають підстави звинувачувати вас у переховуванні нелегальної літератури. Це теж політичний злочин.

— Що ж, я вже казала: я письменниця, я мушу знати життя в усіх його проявах. Чим ви доведете, що я переховую «Искру»? Адже найшли її в мене не в схованці, а на столі.

— В такому разі скажіть: де ви її взяли, в кого?

— Купила,— не задумалась Лариса Петрівна.

Слідчий почав знову гортати «Дело». Там було чимало різних писаних від руки і на друкарській машинці папірців.

— Адреса ваша потрапила до Крохмаля теж, скажете, випадково?

— Я з ним кілька разів листувалася.

— Мета листування?

— Звичайна: Крохмаль тоді подавав надії як літератор.

Різкий телефонний дзвінок перервав допит. Слідчий довго вислуховував якісь нотації, час од часу кидаючи: «Так!», «Слухаюсь!» Зрештою розмова скінчилася. Слідчий навіть поправив краватку, хоч вона в нього трималася бездоганно, глянув на арештовану.

— От що, панно Косач: з вами розмова довга. До того ж ви навмисне її заплутуєте. Я міг би вас тримати стільки,

скільки вимагало б слідство. Але зважу на ваше здоров'я. Гадаю, ви не збираєтесь тікати за кордон? От і гаразд. Але для певності підпишіть оце.— Він підсунув невеличкий стандартний папірець. Леся прочитала — то була підписка про невізд без спеціального дозволу.

XVI

Нездужалось. Чи то давалася взнаки далека заморська подорож, чи, може, туберкулін, запобігливо рекомендований після простуди лікарями, розбудив у ній давню хворобу, а нило, немов побите, тіло, немилосердно, до крові, рвав груди кашель.

Лариса Петрівна сиділа біля відчиненого вікна, слухала, як шумів між листям дощ. Уже з тиждень чи й більше як він унадився і плющить безперестанку — то січе, мов батогами, що кропить дрібно-дрібнесенько. Сонце, здається, назавше розпрощалося з людьми, посилаючи їм на згадку холодне безрадісне світло. В сірій імлі потонули гори, густою сірою вуаллю запнулося місто.

Все ж їй подобалося це дощове марево. Чому — сама напевне не знала, хоч відчувала — деь глибоко в серці таїться відгадка. Там, на самісінькім дні її зболеної душі, оцей тихий дощовий смуток якось єднався із споминами про далеке дитинство. Вірніше, він чомусь викликав тії сподади, а вже потім сплітався з ними, творив суцільну мелодію, з котрої і поставала в уяві благословенна пора. Де вони, святі, немеркнучі дні?! Де вінки медвяних польових квітів? Де купальські пісні?.. А отой ранок в Нечімному!.. Озеро, білі і жовті лілеї... ніжні переливи сопілки і тихий, трохи журливий, наче гомін лісового струмочка, голос дядька Лева... Боже! Чого б людина не віддала, аби хоч одним оком, хоч краєм ока заглянути в свою молодість, відчутти її сповна хоч на одну-однісіньку мить. Щасливий, хто все своє життя не розминається з стежками свого дитинства, хто може не покидати рідну землю.

«...Україно! Красо моя, туго моя нерозрадна, де ти? Обізвися, рідна! Я вчую твій голос. Пізнаю його в шепоті вітру, в пахощах чебрецю й материнки. Чувш-бо, нене? Це я, дочка твоя, Леся, що нареклася ім'ям твоїм священним. Пам'ятаєш мене? Пригадуєш завітчане волинське дівчатко, що вночі самотою бігало в ліс, аби завидіти мавку, що завмирало при піснях твоїх та легендах, — пригадуєш? Я не забула тебе. І не забуду.

Ніколи! У найскрутіші хвилини, коли життя обертається мені лише мукою, я кличу тебе, і мені стає легше. Так повелося здавна. Відтоді, як життя почало брати мене, ще дитину, в лещата невиліковних хвороб, стало кидати мною по чужих землях, манячи звабливою надією на одужання. Де б я не була, якою красою не милувалася, — твоя краса, краса вишневих садів і задумливих пралісів, голубоводних озер і Славути ревучого, ніколи не блідла в моїх очах. У Німеччині і Болгарії, тут, на Кавказі, і в Італії, навіть у славнім, гордім своїми творіннями стародавнім Єгипті я снила тільки тобою. Твоїм сонцем і зорями, гомінкими містами і вбогими селами, скупим щастям і великою кривдою, минулим твоїм і майбутнім.

Не суди мене, рідна. Знаю: я мало зробила в ім'я твого майбутнього. Але ніколи задля нього не шкодувала і не шкодую сил, навіть життя. Бери мене — я твоя, тобою народжена, твоїм молоком випоєна, твоїми піснями, словом твоїм невмирущим наснажена. Треба — я сьогодні, сеї ж миті віддам усе це тобі... А хочеш — пісню складу в твою честь, ясну, голосну та барвисту. Вкладу в неї все, чим багаті мої серце і думка, поєднаю в ній найчистіші поривання Людини. І назву — знаєш як? — Лісовою... піснею милих наших поліських гаїв. Я так скучаю за ними! Кажуть — це буває перед останньою дорогою. Що ж, нехай буде й так. Нехай для мене вона буде лебединою піснею. Хай потому онімію і оглухну, тіло моє хай стане землею плодючою, — не журися за теє. Аби тобі було краще. Коли промінь, в котрім я згоратиму, хоч на хвилину прискорить світанок дня, якого ти ждеш, Україно, я буду безмірно щаслива».

...Кутаїсі тонує у млі. Лише подекуди, мов світляки, блимали на вулицях ліхтарі.

Климентові Квітці не спалося. Мучили безсоння і думки. Думки важкі та безрадісні. Про життя. Ось уже повернуло на четвертий десяток, а щастя, бодай хоч краплю, певне, так і не доведеться звідати. Єдиним ясним променем всієї цієї буденщини є вона, Лєся. В ній і розрада, і втіха. Три роки, відколи побралися, — мов один день. А було ж, а доводиться всяко. Найчастіше, звичайно, скрутно: зі службою ніяк не налагодиться, кидають ним то в Тифліс, то в Телаві, Кутаїсі... А це, кажуть, має бути нове призначення — в Хоні.... Що не переїзд — зайві витрати, нервування, втома. Сил і так бракує, надто Лєсі. Година інтенсивної праці коштує їй надто доро-

го. Весь день чи й два потім головні болі, нездужання. Власне, це вже стало хронічним. Необхідне лікування, режим, відпочинок, а звідки його, за що все те візьмеш?

За стіною в сусідній кімнаті щось грюкнуло. Думки враз відлетіли, Квітка прислухався: тихо. Але що могло грюкнути? Леся завжди така обережна... Дивно. І нічого не чути.

Квітка встав, квапливо вдягнув халат. Лариса Петрівна скорчившись лежала поперек ліжка. На підлозі валялись книжки, списані аркуші.

— Лесю! Що таке? — кинувся до неї. Щось подібне до здавленого стогону почув у відповідь. Климент Васильович обережно підняв дружину, поклав зручніше в постелі. Лесині чоло, шия були вкриті рясним холодним потом. Очі заплющені, міцно стулені уста. Такого з нею ще не траплялося.

Однак — що ж робити? У Квітки від хвилювання застукало в скронях. Хоч би ж слово промовила, сказала — що, де саме болить. Невже знов уремія? Попередні напади хоч були й тяжкими, все ж до непритомності не доводили...

Климент Васильович покликав сестру. Він і сам зумів би зробити укол, ввести обезболюче, але... тільки не Лесі.

...Незабаром Лариса Петрівна опритомніла. Лежала бліда, аж прозора, з невимовним болем в очах. «Як вона змарніла останнім часом, — дивлячись на неї, думав Квітка. — Вилиці ще більш загострилися, підборіддя...»

— Може, поп'єш чого? — запитав.

Хитнула головою.

— Мені вже легше.

— Що тобі болить, Лесю?

— Нічого, все гаразд. Нирки чогось обізвались.

Дедалі голос її міцнів, з обличчя сходила печать муки.

— А знаєш, Кльоню... Мавка не вмере... мрія не повинна вмирати.

— Полеж спокійно.

— Я оживлю Мавку, а з нею і Лукашеву людську надію на краще, — говорила Леся. — Таке кохання не повинно вмерти.

Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гоїно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперед застави?

Чи можна ж умертвлять таке чуття?

— Не треба, не хвилюйся.

— Ні, ти подумай,— підвелася,— подумай тільки!

— Але ж, Ларисо,— заперечив Квітка,— ця драма ось кілька днів не дає тобі спокою. Ти майже не їси, не спиш.

— То й що? — Напад минув, і Лариса Петрівна встала.— Хіба живемо заради спокою? Я муку свою люблю, ти ж знаєш.

— Тому й хочу, щоб ти спочила.

— Я мушу кінчати цю пісню... Інакше... інакше збожеволю.— Вона поправила коси, що було розтріпалися, взяла зі столу підібрані ним аркуші.— «По край лісу таємничо біліють стовбури осик та беріз,— почала читати знову,— весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі...» Ти бачиш їх, Кльоню, чуєш той шепіт? Як погано, що ти не побував на нашій Волині. Вона нахлинула на мене, роздирає мені серце своїми тужливими піснями, чутими ще в дитинстві. І я знаю: вони не відступлять, поки не вляжуться отут-о, на папері. Через них я більше нічого не можу ні думати, ні відчувати. Поза цим я мертва, мовби мене нема на світі.

Климент Васильович відчинив вікна. Дощ ніби ущух, надворі стояла глибока тиша.

— Тобі шкідливо перевтомлюватися. Зрозумій же на решті.

— Така, друже мій, доля поетів, що кров'ю власного серця мають поливати собі шлях до безсмертя. Безсмертя мене не турбує. Мені болить сьогоднішнє і майбутнє мого народу. Задля цього жертвую всім. Мені й так часами буває незручно, що більшість моїх партійних товаришів надто оберігають мене, затуляють од ворожого ока. І коли я не в силі переінакшити цього, то хоч у власному писанні робитиму так, як вимагає моє сумління. А з усім іншим — хай історія розбирається, це її клопіт.— Вона знову сиділа за столом, переглядала рукопис. Квітка вже знав, мине кілька хвилин, і Лесю не відірвеш — забудеться і сидітиме до... певне, тепер до чергового нападу котроїсь із хвороб.

Зітхнув.

— Але чому ти саме цю драму так опікуєш? — спитав.— Наскільки я знаю, вона далека від того, об чім

тільки що тобою говорено. Звичайний собі фольклорний сюжет, яких не бракує в літературі. Коли хочеш,— навіть подібно до Олеса.

— Ну, це вже вибач,— перебила нетерпляче.— Олесева «Над Дніпром» мені видається убогою. Народного там тільки фон... І потім: невже ти гадаєш, що ця прадавня тема вичерпана? Кожне наступне покоління шукатиме в народній творчості свого, нового. До того ж я глибоко переконана, що історію Мавки може написати тільки жінка.

— Хіба що,— всміхнувся Квітка.

— Так, так. А щодо значимості цієї речі, то я не ставлю її вище од інших. Просто інакше писати її не можу. Потім: чому ти вважаєш, що революційним може бути твір тільки з брязкотом зброї, гулом розгніваної маси?

— А Мавка? До чого кличе вона?

— До кращого, що є в людській душі, в людині і що так попрано в ній цією дійсністю,— до чистоти душевної.

— Але ж подумай: ніколи ще ти не писала в такому стані.

— Правда твоя... хоч майже кожна з останніх моїх речей обходиться мені занадто дорого. А що ж? Може, ця «Лісова пісня» буде лебединою піснею Лесі Українки.

— Не говори...— Квітка стримався і вже лагідніше додав: — Ця нічна розмова, бачу, не до добра. Ходи краще спати.

— Я зараз... одну хвилину...— і рука її швидко забігала по паперу.

Квітка постояв трохи і, обережно ступаючи, щоб не рипіли пересохлі від давнини мостини, вийшов.

Дні життя рахувалися тепер «Піснею»: сьомого дня закінчено другу дію; восьмого — сцену зустрічі Мавки з Лісовиком; дев'ятого і десятого... ці дні видалися найтяжчими. Боліла шия, голова, плечі, ніби вона не писала, а вантажила мішки чи довбала неподатливу скелю.

На сході, погожий за весь цей час, займався ранок, місто купалося в променях, пробуджувалося галасом візників і перекупок, що поспішали першими потрапити на базар, шарканням мітел і чиїмись поспішливими кроками, а в її уяві, перед нею лежала поліська пуща, дрібний сніг помалу припорошував дерева, озеро, галявину, на якій ще недавно стояла Лукашева хата. А он і він: змарнілий, давно не стрижений, напівзодягнений, сидить під старою вербою, що сонно поспускала сиве

од снігу віття. Сидить і благає свою зрадливу долю, питається в неї поради.

Сп'янило тебе, Лукашу, кохання. Загубив ти його, загубив своє щастя. Десь блукає воно, мов туман гасм... Але живе. Чуєш, живе! Бо ніщо в світі не зникає безслідно, надто ж — кохання. Хай ти його зрадив через свою безрозсудність, хай знехтував, — раз тобою народжене, воно житиме вічно, не в твоєму, так у чиємусь серці, а житиме, садитиме дивоцвіти на землі цієї окраєній; твоє, тільки твоє, — воно виросте у велику вселюдську любов, яка знищить морок, розтопить кригу, що сковує душі невольних.

Чуєш голоси нового дня, Людино? Бачиш світанок? Він уже загорівся. Великий, кривавий. Запалав полум'ям сердець нужденних, голодних, залюблених у майбутнє, готових заради нього на велику потребу.

...До кімнати зайшов Квітка. Лариса Петрівна чи не помітила, чи не звернула на це уваги. Климент Васильович знав ці хвилини: Леся не любила, коли перешкоджали. Все ж влучив, здавалося б, слухну мить і сказав:

— Ти гориш уся, Лесю... Спочинь же.

—Горю?! Правда, любий, все життя моє — невпинне горіння. На моїх очах згоріло стільки прекрасних сердець! То чому моє має зліти? Я ж — Одержима... Я клялася їхнім життям, їхньою мукою. Я мертвим дивилася в очі.

Горить моє серце. Чуєте, Люди? Його запалила іскра палкої до вас любові. Ви навчили мене ніжності і жорстокості, пісням своїм і плачам, добру навчили і злу, радощам і стражданням. Спасибі вам, Люди! Я не гніваюсь за свої муки, не нарікаю на долю. Вони дали мені сил Прометеевих, терпіння народного. Я ними житиму, я маю в серці те, що не вмирає.

Я йду до вас, Люди!

ЗА КРАСОЮ

Повість

Що не кажіть, а я таки народився. Була рання провесінь, підморожувало,— отже, ані в капусті знайти, ані лелеки принести мене не могли. До того ж — досвіток, холоднеча... Кому там хотілося шукать та носитись зі мною? Я й сам, пригадую, не вельми був радий. Ще б пак! Людина з'явилася на світ, а воно темно кругом, непривітно... Тому, накричавшись досхочу, вволю, заявивши таким чином про себе, я заснув. Добре, мабуть, заснув! Бо як прокинувся,— сонце у вікна, зелень, птаство щебече. Тільки ото хотів злізати з полу та бігти надвір, як мати:

— Виспався? — питають.— Оджени лишень гуси до річки.— І дубця мені тичуть.

Дубець — то найперше моє знаряддя. Нічого мудрого в нім немає. Дубець і все. Тоненький, гнучкий, біля річки, в лозах, їх, дубців отих,— хоч греблю гати. Дошкульний, правда. І не так для гусей, як...

Але про те потім, пізніше.

Еге, так ото мати й кажуть:

— Оджени гусей та гляди, абі за водою не попливли.

Морока мені з тими гусьми! Не люблю я їх. Сам, бувало, як вискочиш та як чкурнеш — за мить і річка вже осьдєчки, а з ними поки доплентаєш... Почнеш відганяти — гелготні, крику, хоч вуха затикай. А то ще знімуться і льотом, льотом — по чужих берегах, по городах... Нехай їм грець!

Проте гнати треба. Підтягую шлейки, накидаю сяку-таку картузину, беру дубця і гоню.

— А гиля!.. Гиля!.. Бодай вам!..

Отакої! Заледве од землі одскочило, а вже, бачте, й лаятись. Од горшка піввершка, а туди ж — «бодай вам...». Та лайка моя незлобива, так собі, для острашки. Далі отого «бодай вам» чи «бодай ви йому не виздыхали» (це вже коли надто допечуть) вона не йде, а гуси ніби стають слухняніші.

Річко! Красо наша, радосте невимовна! Дивлюся на тебе з далекого свого многоліття, і журба їсть мені душу. Як ми невдячні тобі, річко! Як не шануємо тебе і не цінимо! Розорали рутяні твої береги, позрізали дерева, попустили ставки... Не шумлять на тобі очерети, не скидаються шуки, не грає на осонні, на теплих одмілинах срібляста плотва... Хіба що весною загомониш, забуруниш, розіллешся на широкі броди, а потім спливе твоя сила, знидіє, і плетешся, петляєш немічно межи старим корінням та камінцями. Даруй мені, річко. Моя б сила — звеселив би тебе ставками та греблями, качвою та рибою, лебедями — білими й чорними; обсадив би тебе кучерявими вербами та садами при березі і неодмінно обставив млинами — простими, звичайними, водяними. Хай собі диркотять електричні, парові чи які там заводно, а ми слухали б плескіт води в лотоках, тихе, якесь ніби таємниче скрипіння колеса, гляділи б на розцвічене зорями плесо, серпастих місяць, що золотим човником погойдується між лататтям і ніяк не дістанеться берега... А там прийшли б на греблю, під тихі верби, дівчата і хлопці й заспівали б...

Як вони, бувало, співали! Ні гуртків не знали, ні клубів, ані хормейстрів, як зараз, а з провесни до пізньої осені, до заморозків не вгавали. Луна з-понад ставу аж на поля котиться, очерет пригинається — так, бувало, співають. І яких лише не згадають. І козацьких, і чумацьких, і рекрутських (у нас їх ще називають «некрутські»), дівчачих і парубоцьких, журних і веселих... Допізна стоять над селом молодечії гуки.

Та з'їхалося б до млина пар десять помольців — старих і молодих, щоб було кому оповідати і було кому слухати... Стугонить млин-кремінін, шумить вода в дерев'яному велет-колесі, втомлено гуркочуть жорна, сиплеться й сиплеться тепле, запашне борошно... Довкола сутінь, сіра від борошняного пилу півтемрява, сірий, мов привид, клопочеться мельник, спокійний, розважливий, нічим не зворушний, — такі вони всі, надто у водяних млинах мельники, а десь у кутку чи у прикутку, на мішках, сидять, напівлежать, стоять, чекають черги помольці. І не втихає гутірка, плететься слово за словом, в'яжеться в дивовижні картини.

Чого лише не почувеш з тих неквапних дядьківських розмов! Відкіля тільки бралось у них! Од найдавніших часів, од бога і всесвіту до сьогодні — все переберуть перетрусять. Нема для них ні історії, ні далечини —

а Життя, Земля, Люди... Ніби вони — дядьки Івани, Грицьки, Панаси, Якови — щонайдавніше на тому тижні були і першими поселенцями у казковій нашій стороні древлянській, і безстрашними воями Святослава та Ігоря, і гайдамаками, і чумаками, і добрими Кармелюковими хлопцями, і щорсівцями, і... Мені й зараз часом здається, що саме вони, оті простакуваті, але великодушні односельці мої, і були творцями всього довколишнього; і що пан бог, якому вони двічі на день, вранці і ввечері, моляться, яким застерігають нас, неслухняних, — то їх єдиний і найбільший начальник; що під його орудою створили вони і Землю, і Небо, і Місяць, і Чумацький Шлях, і все-все на світі... Здається. І я, що пізнав силу знань, їхню всеосяжність і всемогутність, що пройшов огонь і воду, звідав чимало на своєму віку, — обожною ті хвилини, славословлю в душі своїй, віддаюся їх солодко-п'янкій омані. Повертаюся тоді на тихі води і ясні зорі свого дитинства, блукаю рутвяними стежками берегів і байраків, припадаю до високих курганів і слухаю, чи не співає там вільне козацтво, чи не крешуть дамаськіі шаблі, чи не дзвонять затонулі дзвіниці... Виходжу у степ, тону в розливах пшениць і житів, пливу на їх хвилях і слухаю зорі... І чим частіше приходять до мене такі хвилини, чим більше буваю на отчім порозі, блукаю рідним осонням, тим ближчими, дорожчими стають мені Земля, Люди, Природа, тим яснішим стає наше сьогодні...

Даруй мені, добрий друже, прихильнику, співучаснику. Може, й надалі трапиться, що поспішу, що в роздумах моїх переважить сучасне, — не осуди. Сьогодні — продовження вчора. У своїм пориванні вперед, в утвердженні «нині» ми постійно залежні від «учора». Ця вічна пуповина, власне, й робить нас тим, ким ми є, — продовжувачами діянь наших предків. Такий закон Часу, закон людського Буття, найкоротше означення якого — історія. Без виміру минулого ми не можемо знати обсяг майбутнього. Вершин досягає лиш той, у кого надійна основа.

...Отже, росяний ранок, гуси, річка і я. Річка наша маленька — ба й назву ж прибрала: Лупа! — тихенька, спокійна. Коб не ми, то, певне, за вербами, за кущами і не бачили б її люди. А ми... О, нам дай тільки зійтися, збігтися десь до купи! Дарма що не хотіли вставати, що боліли й щеміли потріскані ноги, що гуси вреднючі... Дарма! Зате ми вкупі, зате біля річки, зате ми перші —

найперші! — можем купатись. Вода ще студена, на заглибинах брижиться, тіло од неї аж морщиться, та в тім-то й річ, щоб скупатися саме зараз, уранці, по холодку.

— Ану, хто перший?

Стоїмо, огинаємось, підштовхуємо один одного.

І тоді не витримує котрийсь, хвацько скидає сорочку, штани і — плиг, плиг, мов та чапля, водю. Здається, він ступив ув окріп, а не в холодну — так, бідний, скаче. Та ось раз туди-сюди річкою, вдруге, і вже, гляди, не тремтить сміливець, не синіє, а глузує з нас, насміхається:

— Боягузи — чорні гузи... Боягузи — чорні...

— А лягти й боїшся! — кричимо йому з берега. — Пробігти не штука, ти — ляж... Боїшся?! Ага, от і не ляжеш...

Тут уже ліпше вмерти, аніж оганьбитися. Як би тобі не було — мусиш лягати. Ще й удавати, що нічого, що тепло, що вода — «так собі, не дуже й холодна»... Ну, а нам, решті, яка ото під'юджувала, після цього так само діватись нікуди. Хочеш не хочеш, а роздягаєшся, лізеш. Інакше — зневага, тебе сторонитимуться, не прийматимуть до компанії. Словом, життя тобі вже не буде. Зриваєш з себе усе, плигаєш — аж дух захоплює, крутишся, вертишся, бризкаєш, бо й на тебе летять уже пригорщі бризок, кричиш, верещиш.

Так починається ранок. Снідять приходиш голодний і аж синій од холоду.

— От же кляте дитя, — гніваються мати. — Казано ж було — не купайся. Мало тобі кашлю, чирок ще тобі мало?

І треба ж такому: скільки не бігав, не гасав по тій річці — не кашлянув навіть. А тут — як на зло! — бухи та бухи...

— Я тебе накупаюся! — І круть за вухо. — Я тобі покажу купання!..

Та — все йде, все минає. Минає й материн гнів.

— Іди вже, йди, — лагіднішають вони, — снідай. Та гляди мені.

А ти стоїш десь у сінцях насуплених, ніби сердитий, чмихавш носом.

— Іди, кажу...

Мамо, мамо... Знаю: у своїх цілоденних клопотах ви давно вже забули ті наші витівки, однак — простіть. Простіть неслухняність, нерозумну мою упертість, даруйте шкоду, яку, може, коли заподівав. Простіть колишнє й

теперішнє. У великій любові, у глибокій шанобі доземно схиляюся перед вашим терпінням. І перед людяністю вашою, і працьовитістю, і всеумілістю. Земний уклін вам, мамо. Простіть... Бо спомина знову ніскільки не свідчить, що я хоч трохи покався. А винна — ота річка, оте товариство. Вони над усе, зосібно ж уліті: і пристанище наше, і наша родина.

Поснідавши з примусу та прихопивши кусень хліба, я, власне, ми, бо таких на вулиці, на кутку, не один і не два, знову до гусей. І — диво! Коли вранці мене ледве виштовхували з хати, то зараз — навпаки.

— Куди ото вже рихтуєшся? — мати.

— Гуси ж пожену.

— А нехай би ще побули вдома. Погодую, тоді й поженеш.

— Та вони вже наїдені.

— Авжеж. На ось, винеси їм. — І тичуть миску з сьятак м'ятою, в лушпайках, картоплею.

Чи поїли гуси, чи ні, — користаюся тим, що мати десь одвернулася, і помаленьку та потихеньку: «А гиля... гиля...» І стежкою, городами — в берег, у зелений вербовий шум. Десь позаду, од хати, лунає материне: «Вернись!», але ніякій силі не вирвати мене з того шуму.

По той бік річки — багнище. Високий рогіз, ситняг, обгорілі, зчорнілі у воді палі. Колись, до революції, кажуть, тут стояв млин. Звичайний, водяний. А під час революції хтось млина підпалив, греблю зруйнував, воду із ставка випустив. От і лишилися нам поросле баговисько та обгорілі палі посеред нього. Ми залюбки слухали дядківські оповіді про млин, як і про ті буремні часи, а місцину використовували по-своєму. Удень, коли сонце пригрівало, річки нам було малувато, і ми наввипередки, один поперед одного, забувши про гусей і про все на світі, плигали в багно. Глибоке, тягуче, воно віддавало холодом. Ми залазили в нього по шию, порпалися в баговинні, вимазувалися так, що, певне, рідна мати не впізнала б, а потім з вереском ганялися один за одним по березі. Бувало, грязюка на нас засихала, і ми, чорні од голови до п'ят, лякали дівчат, а нерідко й перехожих. Вже навіть гуси, накупавшись, смирили, тільки нам не було угомону. Уже й били нас, карали за ті пустоці, та все марно. Минав час, і ми творили своє...

Одійшли ті забави з літами. Років шести чи семи «перевели» мене у вищій клас пастухів. Не свинячих, навіть

не коров'ячих, а одразу — кінських. Не знаю, чим уже заслужив такої честі, — певне, тим, що надто любив коней. Кажу — коней, хоч у нас їх було всього-на-всього... один. Один, карий, низенький, як і я і, мабуть, як і я, норовистий. Бувало, не захоче кудись іти, то хоч ти його вбий — не піде. Упреться ногами, нагне голову і стоїть... А коли й піде, то дорогою неодмінно крутне кудись убік — чи до води, чи десь на добру пашу, котра втямки йому хтозна-відколи... Проте я любив його — купав у озерах, мив, чистив, поїв чистою студеницею і, звісно ж, годував чим тільки міг, шматком хліба ділився.

З переходом у пастуший клас бдійшли оті наші забави, хоч ми ще довго житимем ними, хоч вони постійно тривожитимуть нас і час од часу повертатимуть у незбагненне і неповторне царство, наймення якому — дитинство; річка, рутвяні береги, старі похилені верби ще манитимуть нас, і ми йтимемо на їхній поклик, як ідуть на поклик весни журавлі.

Тут, здається мені, доречним буде розповісти ще про одне наше захоплення — рибальство. Хай дарують мені поля й пасовиська, де проходили ми «вищу» пастушу науку, — про них мова окремо, але гріх буде обійти таке істотне місце нашого життєпису. Щоліта, властиве з весни, як тільки тепло, ми, певне, підкоряючись якомусь прадавньому інстинкту далеких предків древлян, виходили на рибачтво. Найбільшою рибою в нашій Лупі вважалася краснопірка (по-нашому — плітка), а найпоширенішою і найдоступнішою — пічкурі. Пічкурі, здавалося, розуміли нас і самі, без особливих претензій, ішли до рук. Якщо краснопірки водилися у ковбанях, на глибинах і ловити їх можна було тільки підсаками або на гачок (що для нас на той час було недоступне), то пічкурі, ці невеличкі веселі рибини, мало не самі лізли в кошіль. Так, так, у звичайнісінький домашній кошіль. Той самий, яким носять картоплю, глину, буває — сміття, у який рвуть зілля. Варто було наставити його десь під корчем і, навіть не випускаючи з рук, побовтати ногою, гляди, один-два, а то й більше сріблястих рибинок опинялось у кошелі.

Ловили переважно гуртом. Малеча — з банками або глечиками на березі, а ми, старші, у річці. Траплялось, що нас збиралося до десятка — завязятих, негамовних ловців пічкурні, позакачувавши штани, ми гасали наввипередки, і горе було тій жінці, котра саме виходила

прати, — вода в річці ставала чорною. Нас ганяли, нас частували кропивою, цупили за уши, але ніщо не могло вбити нашого інтересу до рибальства.

Найбільше любили рибалити ввечері. О, то незабутні хвилини! Як зараз бачу: пізній вечір, сонні верби і небо — зоряне, зоряне!.. І ми, трое чи п'ятеро, — біля вогнища, на свитках. Потріскує на огні сухе паліччя, пирскає іскрами — вони летять високо-високо, десь на кутку співи, бубон бубнить невгамовно, а поруч, кроків за три-чотири, тихо-тихо плине ріка. Її майже не чути, ми її вгадуєм, вода ніби втомилася од нашого денного гвалту та гамору, лягла спочить, та й заслухалась у нашу розмову.

Про що тільки не переговорено тими вечорами! І про ту ж таки річку («Кажуть, колись кораблі по ній плавали»), і про село, про золоті скарби в невідомих, таємничих льохах, і про гайдамацького ватажка Бондаренка, що розгулював по довколишніх лісах та байраках, і про місяць, і навіть про самого бога... Все було тоді підвладне нашій уяві. Все реальне, можливе.

— Хло, а чули: землю усуспільнювать будуть.

— Це ж як?

— Ну, до купи, усю. Не буде ні твоя, ні моя, а наша, гуртова.

— Еге, такого не може бути. Як це — наша? А орати як, засівати?..

— Спільно ніби так само... Сози¹ будуть. Зійдуться всі разом і оратимуть, сятимуть...

Хто його відає, все можливо. Повиганяли панів, відкрили школи та клуби. Може, й з землею щось зроблять...

Спалахує, наче сміється до нас, багаття, зблискує річка, стиха, ледь чути сплескує.

— Пора витягати.

Обережно, щоб не наполохати рибу, підходимо до підсак і — хвать за дужку. Є-е-е! Тріпоче. Б'ється в гузирі... Виносимо підсаку на берег до вогнища, трусимо. На траву важко падають пузаті пічкурики. Жодної дрібної — все великі, гарні...

Чому пічкурики і що це за ловля вночі? Е, то особливе рибальство, полягає воно ось у чому. Навесні, десь на початку травня, риба іде кидать ікру. Пічкурики «йдуть» по-своєму. Теплими вечорами, коли довкола стихає, вони

¹ Соз від тсоз — товариство спільного обробітку землі.

котяться річкою, мілководдям. В таку пору варто поставити підсаку, і риба котиться, потрапляє до неї сама собою. Посидим отак з півгодини і є, і є. Правда, це триває недовго, якийсь тиждень, не щодня, бувало, і підеш, все ж любив я цю ловлю за її спокій, тихі зоряні вечори і оті наші без кінця-краю розмови.

2

А тепер про коней, про поля й пасовиська.

Село наше давнє-предавнє. Засноване десь чи не разом із Києвом і було, кажуть, одним з його західних форпостів. Бо й лежить воно на колишнім, так званім старім шляху до міста Кия на захід. І хоч в далеких історіях та старовинних рукописах його й не згадують, — ми були певні (те почуття й досі не вивітрилось), що наш Быхъ — Бихов, тепер уже Бишів, грав колись неабияку роль. Щоправда, це розуміння прийшло пізніше, але й тоді, в пору своєї босоногості, ми щось таке відчували. Оті довколишні могили — кургани, вали, що кількома поясами оперізують села, рештки якихось кам'яниць, з'єднаних підземними ходами, будили нашу уяву, і вона хворобливо малювала найхімерніші картини минулого. Ми бачили рідне село (часто його називають містечком) мало не в центрі усіх важливіших рушень, нерідко якась знайдена іржава залізяка викликала в нас бурю почувань, уявлень, і ми ладні були йти на заклад, що то не простий собі уламок плуга чи ще якогось знаряддя, а справжній сінський спис, коли вже не шматок шаблі або й самого панцира. А ходи оті — завалені, засипані землею, рештки стін були святинями, од розповідей про які ми аж роти роззявляли... Воно, мабуть, таки щось і було, раз перекази ті та легенди дійшли аж до нашого покоління. Не виникли ж вони так собі, з нічого. Щось та дало поштовх до їх з'явлення. І коли прислухатись до тих оповідей та придивитися, скажімо, до нашої Лисої гори, то й справді — чому б не бути їй захисною, чому б не стояти на ній якомусь укріпленню? Попід горою річка, сама гора крута і стрімка. Попробуй, виберись, коли б взимку її обіллють водою, а вліті чи навесні — гарячою та липкою смолою. Мабуть, не вдасться. От вам і легенда, і казка, й переказ. До того ж на Лисій горі досі викопують, як уже мовилося, рештки фундаментів, стін, ходів сполучень.

Або є в нас урочище Обидне. Взагалі довкола села їх

багато — Кірчик, Відьманка, Полян, Гончарівське... А то — Обидне. Певне, обіддя там для коліс гнули, бо, розказували, місцина лісиста, в молодім дубняку, — якраз для обіддя. Ще й зараз там гарно. Лісу нема, болота і озера повисихали, проте чагарі zostалися. Квітують усе літо, гомонять птаством... Еге ж, так ото Обидне.

Ой у лісі, в Обидному,
Козаки гуляють,
З отаманом Бондаренком
Панів зустрічають...

Співали ми цю пісню всяк по-своєму, на свій мотив, а хто такі ті козаки, хто такий Бондаренко — звичайно ж, не задумувались. Ми вірили в те, що так було, що це — осьдечки, за десяток кілометрів, що Бондаренко — наш-таки, сільський чоловік (хоча б з тієї-таки Бондарівщини!) Для нас не мало ваги: коли то було, за яких часів. Важливо, що було, є. Тільки аж потім, через десять літ, властиве, нині довідались, що Обидне справді-таки було місцем перебування чи, як сказати по-сучасному, по-воєнному, дислокації гайдамаків під керівництвом нашого-таки земляка Івана Бондаренка; і що був той Бондаренко, як свідчить УРЕ, «Людина виняткової хоробрості... Користувався в народі великою популярністю». От вам і Обидне. Добре обіддя гнули хлопці!

Але мова, здається, про коней, поля й пасовиська. Коли ото мене перевели у «вищий» клас. Та перед тим, щоб уже не повертатись назад, — ще трохи про село, вірніш, про його околиці. Вулиця наша, обійстя — в південній частині, тож і розповідь буде більше про неї. З гори, з нашого двору, — вона мов на долоні. Внизу, в берегах, річка, за нею Загребля — довга-предовга вулиця, а далі, на всю ширину, — поля. Трохи на схід, за високим курганом, — ліс, а перед, вірніш, попід ним, тече красунь наш Ірпін. Про нього і про те, що з ним зробили, потім, окремо, а зараз... Звернімо погляд туди, де за полями широкою зеленою смугою тягнеться кутір Відьманка, урочища Сорочий брід і Самостяна. Ото і є аудиторія, лабораторія, де ми набували практичних знань для життя. Тепер усе куди простіше! Коли ти школяр — виробниче навчання, екскурсії, політехнізація, коли ж дошкільник — у дитячій садку тобі вже книжечки різні читають, привчають тебе розуміти і те, й інше, а тоді — о! — то був справжній народний університет. Зали його простяглися на всю широчінь, скільки око сягало, а

викладачами в ньому, наставниками нашими були дядько Панас, дядько Яків, тітка Ярина, баба Секлета,— словом, усі, кому ти міг потрапити на очі, з ким скрещувалися твої шляхи. Піймала, приміром, тебе ота ж таки тітка Ярина в огірках чи десь у садку, в яблуках, так нема ж, щоб там заявити та розібрати, розсудити, чого воно полізло в ті огірки (яблука), а тут тобі, клята, і розбор, і суд, і присуд, ще й сама ж його виконає. Вона вам і слідчий, і прокурор, і судовий виконавець. І так же справно з усім тим справиться, що куди там! Так, бувало, вишмагає тебе кропивою по певному місці, що тиждень чухатимешся. Темнота, звісно. Що ти з неї візьмеш? Та ще — мало того! — зустрине десь батька чи матір і — при тобі ж таки, вочевидячки:

— То оце ваш?.. Як же тебе звать, га? Степаном? От гарний хлопець. На ж тобі... візьми ось цукерку.— І, ні сіло ні впало: — Ти ж більше не будеш в огірки лазити?

Ліпше б вона була ще разів десять потягла кропивою, аніж отаке. Ліпше крізь землю провалитися, аніж стояти в такий час поруч батька...

Або почали було ми курити. Чи з батькового капшука потягнеш пучку тютюну, чи з недокурків, а гляди — розживсь на цигарку. Але ж припалити! Не підеш же до сусіда, а сірники від нас ховали, як од вогню. Ото й чатуеш, коли якісь чужі дядьки ідуть та курять. Вибереш поміж них, здається, найдобрішого, найласкавішого і підбігаєш до воза:

— Дядьку, дайте припалити.

— Ну, то йди ж ближче.

Побіжиш ще трохи: «Підходить чи ні?» А дядько:

— Іди, чого ж ти?

Ет, що буде. Бо й курити ж хочеться, і хлопці з-за плоту чи з кущів зирять. Підходиш, з дядька очей не спускаєш.

— Та на ж... припалюй,— простягає сірники чи губку (губка тоді теж була в моді).

Крок. Іще крок... Тепер простягнути руку і... І раптом над головою батіг — фю-іть-цьвох!.. По плечах, по спині.

— Я тобі дам курити!

Отак, матері його ковінька!.. Що то — темнота, неписьменність. Хіба він читав що-небудь про виховання чи, може, лекцію слухав? Батогом одразу чи різкою. Спробував би тепер! Показали б йому. Припаяли б штраф, а то й до суду (хоч товариського) потягли, аби знав, як руку піднімати.

Ні, що не кажіть, тепер ліпше. І набагато. Дітям тепер — вся увага. І народу, й держави. Дитинство тепер — щасливе. Не треба ані коней тих пасти, ані колосочки збирати (як нам доводилось) — все ниці дітям. І спеціальні садочки, і школи, й піонерські палаци, і клуби там різні, «Артеки»... І ніхто тебе пальцем не сміє торкнутися. Сам закон на варті інтересів дітей. Навіть коли ти й двійку принесеш, і шибку десь ненароком-навмисне розсадиш, і вдариш когось, і закуриш (буває, буває — чого там!), — нічого. В найгіршому разі, коли ти, звичайно, не викінчений шибеник, «розберуть» на раді дружини, батькам сповістять. А що батьки? Бити навряд чи посміють, бо... сусіди почують, скажуть, де треба, і буде рідним непереливки. В крайньому випадку — налають, ти, звісно, покаєшся, похлипаєш для годиться — і все... Ні-ні, тепер не те, зовсім не те.

Але ми знову, здається, забігли вперед. Почали ж про околиці, пасовиська. Надто вже були вони в нас трав'янисті, багаті водою — джерелами, струмками, озерцями. Роздольно було там і нам, пастушкам, і худобині.

Пасли ми переважно на Полянні. Це чимале серед полів озеро, заросле рогозою і ситнягом, з рутв'яними довкола берегами та випасами. Озеро лежало на широкій рівнині, в нього стікає багато струмків. Уліті, в жнива, воно трохи пересихало, але завше було глибоке — як на нас, то «з головою і рук не видно». Чого вже ми не виробляли на тих берегах, на тому озері! І купалися досхочу, і бігали трав'янистими килимами, і лежали на них, качалися, ходили вниз головою... Певне, качки і чайки, котрі щороку гніздилися на озері, проклинали і нас, і все на світі, не раді були своєму життю. Я й досі дивуюся, як вони (чи, може, то інші?) прилітали щоліта, виводили каченят і часнят, — стільки було там галасу та лементу. І скільки ми, нерозумні, видерли їхніх гнізд...

Зараз там, на Полянні, кукурудза вишумовує листям, проте тягне мене туди, як тягне до рідного дому, і щоразу, приїжджаючи вліті до своєї тихої польської пристані, виходжу туди і стою, вражений безрозсудністю людей, що так просто, байдуже, без уцімлення совісті, задля якихось п'ятнадцяти-двадцяти гектарів землі спустили воду, висушили струмки, умертвили джерела. Мабуть, дехто з них кається, нарікає, але справу тим не поправиш. Уже ні мої, ні їхні діти, ні діти наших дітей не зможуть там викупатись, погратися, половити верховодок

чи послухати крик степових чайок. З невимовною у серці тугою, з непростим в очах докором слухатимуть вони оповіді про ті часи, коли довкола села шуміли гаї та байраки, зблискувала на сонці чиста-пречиста озерна водиця, коли річка кишіла рибою, а земля співала невгамовним птаством...

Думаю про все це і низько, уклінно схиляюся перед кожним, хто розчистив замулене джерельце, посадив дерево, пройшов зачудований красою квітучої вишні, яблуні чи черемхи і не зламав гілочки.

...З отих найдавніших і найулюбленіших аудиторій моєї зеленошумної школи більш-менш уціліла Відьманка. Щоправда, не стало там хутора, власне, то було невеличке село, а з ним і вишневих та яблуневих садів, проте місцина настільки гарна, що навіть по війні, яка плюндрувала її, по отій майже фатальній людській «боротьбі з природою» не втратила своєї чарівності та привабливості. Як там на диво просто і водночас незвичайно! Які ми все ж таки інколи поспішні з отими своїми категоричними «перетворимо природу!», «підкоримо природу!» і т. д. А навіщо її підкоряти, чого з нею боротись? Хіба вона повстає проти нас, людей? Та вона ж уся ради нашого блага. Якщо є в світі щось найбільш безкорисливіше, то це Природа, Земля. Вони — найбагатші і найцедріші. І найневибагливіші. Самі, навіть без дотику людських рук, творять неперевершеної краси куточки, родять добро. І все в ім'я Людини, в ім'я Життя.

Не знаю, чому урочище назвали Відьманкою. Скільки ми там не товклися, проте жодної відьми, бодай якохось ознак їх перебування не бачили. Можливо, водилися вони там колись, ще до нашого прищестя. Коли так, то розумілися на красі, знали, де вибирати собі житло. У всіх наших околицях, мабуть, не росло стільки малини, терну, вовчого зуба, крушини, як у тій Відьманці. Зацвіте було — вся квітом укривється. Вілим, рожевим, голубим, зеленавим... Рай, та й годі! Дихне вітерець — заворушиться діброва, закипить білопінна, зашепоче ніжно та лагідно. А які там джерела! Як сльоза — чисті, як осіння роса — холодні. Б'ють і б'ють з-під гори, з-під пенька, із-під кореня. Скількох вони напоїли сівачів та женців! Скільки соловейків, зозул, перепілок, вудвудів та іншого птаства набиралося з них голосу! Та й нас, хлопчаків, — пастушків, погоничів, орачів... Скільки випито з тих джерел життєдайних соків землі! Багатьох вже

нема — занесло їх, замулило, інші слабенько ще б'ються. Минуло добрих десятків три літ, а ніби зараз, перед собою от бачу одне з тих джерел. Широке, між вільхами, дуже б'є воно десь із глибини, час од часу викидаючи то кремінці, то пісок, то якісь черепашки. Бувало, підійдеш до нього, нагнешся, а воно мов говорить до тебе, ніби просить: попей, попей... Прочистиш од нього рівчачок — щоб збігла водиця, поодкидаєш паліччя, якого, бувало, наносили хуторські дітлахи, набереш у барильце чи в тикву студеної і підеш... Так і стоїть воно переді мною — дзеркалом нашого отроцтва, знаком чистоти й непорочності, так і зорить ними, очима-джерелами, мати Земля на нас, дітей своїх грішних.

...Найбільше любилося пасти вночі. Удень коні зайняті, та й оводів тих до біса, тож водили переважно на ніч. Десь увечері повертаються батько із поля чи з якоїсь дороги, — натомлені, вморені, розпрягають і:

— Ти вже повечеряв?

— Уже.

— Ну, то на, веди.

Кінь похнюплено щипає шпориш. Сіпнеш для початку за уздечку, нукнеш на нього, аби знав, що переходить не в абиякі руки, що тепер аж до ранку ти над ним владен, і почнеш сідати — карабкатись. Мале ж, недоросле, а не хочеться виду подавати. І так, бувало, підійдеш, і так, і підплигнеш, і за гриву чіпляєшся, а вилізти — ні, не вдається. Зрештою, або до воза підведеш і вже з нього сядеш, або з старших хто, бачачи твої потуги, підійде: «Давай підсаджу...» На коні ж ти — герой. Тут уже ніяка сила не відірве тебе од хребтини, од гриви. Вчепишся і — пішов. З двору тихо, нога за ногою, далі підтюпцем, а там уже, край села, далі од двору, й галопом. Скачеш до тої Поляни чи до Відьманки, шукаєш очима вогнища — першої ознаки пастушої стоянки. Під'їдеш, стихивши біг, а хлопці (ой хлопці, хлопці!) вже борюкаються, ходять перекидом, ганяються один за одним — аж коні шарахаються, хропуть з ляку.

...Ой хлопці, хлопці! Де ви, хлоп'ята? В яких світах, на яких широтах? Де ваші кості, ваші могили?.. Розметало нас життя, розкидало по всіх усюдах. Далеких і близьких, чужих і рідних. Де лише не носило нас, пасинків гаїв та полів, де тільки не ступала наша нога...

...Та було нас, мати, по горах, долинах,
Та було нас, рідна, по всіх країнах...

Десь в Освенцімі твій попіл, Григорію; на тихім Дунаї склювали тебе ворони, Йване; під чужими Берлінами, Віднями ваші могили, Вікторе й Федю... Стоїте ви, хлопці, відомими й невідомими воями десь по Європах та Азіях, по сходах і заходах. І дивується Світ вашій стійкості, любові вашій і мужності. І, певне ж, не знає, не відає, що зростали вони на полях — на озерах, на водах тихих і зорях ясних нашої землі диводивної...

Ой хлопці, хлопці. Як мені болісно! Як хочеться стрітися, гайнути разом у поля, в береги — до наших калин, що чомусь посмутніли, до наших джерел... Так хочеться! Чи ви хоч зрідка спогадуєте їх? Певне, так. Той, хто полюбив їх ізмалечку, навіть мертвий любитиме. Так, бо інакше у вас не вистачило б сили стояти...

Набігавшись доскочу, до знемоги, до ломоти в ногах, ми, зрештою, втихомирювались, сідали або лягали і тільки тепер помічали, яка довкола невимовно прекрасна ніч.

Ніч. Попирхують коні, плигають спутані, аж земля під ними двигтить; десь у вівсах (бо жита-пшениці уже скошені) підпадьомкають перепели, кличуть пиль-падьом, пиль-падьом... Зрідка, мабуть спросоння, кигикне чайка, обізветься на хуторі псина... Поза тим — тиша. Велична, врочиста якась, ні з чим не зрівнянна.

Лежимо голічерева. Над нами — на всю широчінь — небо. Зоряне, зоряне! Сріблястою курявою стелеться Чумацький Шлях. Великий Віз уже перекинувся (на досвіток), от-от торкнеться диплом землі... Все злегка тремтить, миготить, ніби зарево мріється... Зірка впала, викресала довгий іскристий слід... Друга... Третя.

— І що воно ото таке? — чийсь голос. — Місяць, зорі... Ще й падають.

— Коли зірка падає — то хтось помер.

— То все — планети, — знаюче мовить Ванько. Він уже школяр, десь у другому чи в третьому класі, його слова — авторитет.

— Планети... — зітхаємо.

— На деяких, може, й люди, — додає Ванько.

Он воно як!

— А де ж бог, на якій він планеті?

— Дурний ти. То все попи навігадували.

Авжеж! Так хтось і повірить. Моя ж бабуся — не піп, а кажуть: «Гляди, бозя гніватиметься... Бог покарає...» Отже, він є, той бог. Та й усі он: «Боже, поможи... Дай, боже... Хай бог боронить...» Щось тут не так, як Ванько

каже. Хтось же дає нам сонце, тепло, вітер, дощ, сніг.. Гримить отам хтось, блискає... Ні-ні, хай собі каже отой розумник, що хоче, а бог таки є. І все це, весь оцей світ створив він, не хтось інший, а він.

— ...Попи та пани, буржуї,— веде далі Ванько,— щоб людей стращати, аби не бунтували та слухались, робили на них...

А зорі мерехтять, падають... Пахне стернею, полем, гречками, росою... І свитками нашими, в які ми кутаємось, бо вже повіяло холодком... Коні напаслись, теж полягали... Притихли перепели... Тільки небо не спить, визорило, Чумацький Шлях пояснішав... «Невже таки правда, що отам десь та люди?.. Може, й дивляться на нас... Може, й там — поля, озерця... і коні... і такі ж от, як ми...»

Ніч. Пахне полем і жнивом. І старенькими нашими свитками. І волошковими зорями... зорями...

3

Розкажу лишень про Ірпінь. Вчені люди говорять, що він не такий уже й довгий, не такий і короткий — десь півтораста кілометрів. Ми ж знали його протягом яких-небудь семи-десяти кілометрів, але й цього було більш ніж досить, щоб полюбити назавжди.

Зараз немає на Ірпені ні сінокосів, ні лоз та очеретів буйних, де аж кишіло птаством; не водяться вже в ньому соми, щуки, линки, хіба що яка дрібнота; не побачите там рака, а в старих річищах не піймаєте верткого в'юна, бо ні річищ, ні тихих ковбань, ні веселих піщаних плесів,— усе переорано, випрямлено; Ірпінь тече прямо, по шнурку, обіч нього, де буяли трави й гоїдались під вітром райдужні розливи квіття,— нині орна земля — під картоплю, капусту, буряки, моркву...

Річка, по суті, магістральний канал — з шлюзами, водоскидами. Проте в пам'яті моїй вона живе тою, тихоплинною, дикою... Я не проти сучасності — нововведень, машин, але чому маю глядіти на пустельний, без єдиного кущика берег і радіти тому, знаючи, яким він був досі? Адже краси такої, як була в Поірпінні, не повторити. Її не створиш ані якимись заходами, ані машинами і, звичайно ж, не виростиш. Про красу ж Землі, Природи, а, отже, й Душі людської ми повинні думати, дбати, культивувати її та всіляко прищеплювати.

Красива, гарна, чесна душа — це красиві думки, за

якими — красиві діла, це роботящість, повага до всього — живого і мертвого, малого й великого.

Люди з красивими душами не здатні на підлість і мізерію, вони міряють життя великою мірою, за добро платять сторицею.

Краса потрібна нам, як повітря. Людина без краси, без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших і найліпших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов, — то пусте. Любов завше конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу розростаючись до нечуваних розмірів. Але й тоді в основі її лежить оте первинне чуття. Воно — як збудник, мов атомна крихітка, що живить і рухає могутню машину...

Але — Ірпінь. Господарювали тоді ще одноосібно. Як це? А отак собі й хазяйнували. Без колгоспів, машинно-тракторних станцій, без агрономів, зоотехніків, — словом, хто як міг, кожен собі. Сім'я чи родина мала клопоть землі, конячину чи пару (були й такі, що не мали ні землі, ні тягла), плужок, борону... й хазяйнували. Треба, приміром, виорати поле, — ідуть один до одного.

— Добро' здоровля, куме.

— Та спасибі, спасибі. Дай боже й вам.

— А знаєте, чого я оце до вас?

— Прийшли, то скажете.

— Авжеж, авжеж. Орати, кажу, пора.

— А пора.

— То, може, того... в супрягу. Я до вас чи ви до мене.

Кум помовчує, робить своє.

— Га, куме? В супрягу, кажу.

— Воно-то так, — спроквола. — Таж у вас того... коник слабенький. Мій тягне, а ваш... Бачили ж восени.

— Ну, то було восени. Що ж ви хочте? Втомилося за літо. Одне ж воно, скрізь ним погейкують. А це, повірите, за зиму оклигав — там такий, аж вибрикує. Посторонки рве. Еге, чи нема ото у вас добрих конопель? Хочу нові посторонки сплести.

— То вже не мій клопіт — старої питайте.

— Виповнів, оклигав... То як, куме?

— Та хто його знає. Воно, звісно, орати треба.

— Так чого ж? Давайте чи мені спершу, чи вам.

— У вас — низинка, може й почасувати, — хитрує кум.

— Авжеж, постоїть день-два. То по руках?

— Хто його відає, — кум своєї.

— Е-е, чого там?! З понеділка давайте й почнемо.

— Хто ж ото в понеділок зачинає? — накидається кум. — Підождемо вже до вівторка.

— То й добре. А я тим часом посторонки.. Рве, клятий. Іздив оце до лісу, то ледве притягся.

— Вони ж у вас, певне, гнилі.

— Де там! Четверта весна оце. Хіба не пригадуєте: в однім же ярмарку купляли.

— Хіба все пам'ятатимеш? — ниже плечима кум.

Отак і господарювали.

Правда, з сінокосом було дещо інакше. Сінокіс — це простіше: ніякої тобі супряги, аби руки й коса. Ну ще, звісно, граблі.

Косовиця починалася десь у середині червня, коли трави наберуться соку, здебеліють — словом, вистигнуть. Напередодні, ввечері, ладнають коси.

Чи чули ви коли-небудь, як клепають коси? Це щось неперевершене, казкове, непередаване. Його навіть порівняти ні з чим. І все ж я порівнюю... з соловейковим щебетом. Щось між ними є спільного. Чи пора, в яку вилунюються оті клепання і солов'їнії співи, чи, може, їх неповторність. Важко сказати, але є. Ось послухайте: вечір, сонце за видноколом — тільки руки-промені зверху; вже пройшла череда — спадає остання курява; понад річкою легесенький туманець, ніби хто кинув намітку; дрібненька, ще не помітна роса... І раптом десь з берів: тьох... тьох... тьох-тьох-тьох... ці-і-р-р-р... фюїть... фюїть... Соловейко! За хвилину другий. А там ще і ще... І защебетали береги, садки, вишняки!..

Зненацька — цок-цок-цок-цок-цок... Чітке, ясноголосо, дзвінке. Спершу на однім десь обійсті, згодом аж на тім кутку, знову десь тут, по-сусідськи... Поволі, один по одному втягуються клепачі, перекликаються в надвечір'ї... І дзвенить над селом, витьохкує та вицокує — аж луна тікає в поля, лине у вись... До пізнього вечора — тьох-тьох-тьох... цок-цок, — поки не зсутеніє, поки:

— А годі вже її клепати, — сусіда. — Ще переклепаєте.

— А коли ж збилася. Торік усю осінь не клепана, трє одтягти.

— Десь думка одним клепом викосить.

— Де там? Разів три доведеться.

Цок-цок-цок-цок...

Фюїть-фюїть... тьох-тьох-тьох...

— У вас хоч осоки менше.

— Еге ж! Зате лози не обібратися — росте як з води.

— Скрізь її, по всьому березі, вистачає.

Ці-ір-р-р...

Зрештою, батько кладуть молоток, пробують пальцем лезо.

— Ніби добре, — не то самі собі, не то сусідові.

Тепер погострити, черкнути кілька разів мантачкою — щоб аж заспівала, задзвеніла коса, і — готово. Можна покурити, поготорити з сусідою («Хоч би не нахмарилось, не задощило». — «Ніби ж не показує»), послухати, хто ще на завтра збирається (по kleпанню вгадували!), домовитись, щоб ото і їхати разом. Воно, правда, й близько, і недалеко, а всеж удвох-утрьох охотніше.

...Поволі, як і зачалось, стихає kleпання — лиш солов'ї не стихають, ще дужче розходяться. Напівсонного мене ведуть до хати, кладуть, і я одразу ж пірнаю в якесь напівсолодке, п'янке марево, пливу ним, а довкола стоголосо видзвонюють коси і соловейки щебечуть — співають-витьохкують...

Ранок. Що є благословенніше цієї пори? Сонце ще не піднялося, проміння вистеля собі шлях, а село вже прокинулося — доклепує коси, рихтує вози, скрипить журавлями... Дерев'яні замшілі хати мовби зацвітають легкими димками. Димки кучерявляться, в'ються, все вгору, в непорочну голуби́нь неба, — на гарну погоду. Пахне сніданням, парним молоком, городньою зеленню, що буяє, аж рветься у двір.

Коні вже запряжені, торба готова.

Батько дослідують похапцем і — гайда, бо кілька підвід уже проторохтіли. Вулицею, містком, польовою доріжкою тупаємо до річки, до Ірпіня... Ось і курган, де, розказують, стояла гармата Богдана Хмельницького, і крутий спуск у долину... Ого! Тут уже підвід, підвід!.. Видно, звечора поприжджали. Коні на підгір'ї пасуться, біля возів подекуди вогнища — дотлівають уже, гаснуть... Закопчені відра, миски, ложки — так і лежать неприбрані... Рідко біля якого воза господар — всі там, на лузі. Він аж дзвенить голосами — людськими й пташиними, косами... Дзінь-дзінь, — співають, наче на струнах, мантачки. Ш-ш-жах!.. Ш-ш-жах! — важко стогнуть на вимахах коси... Покоси, покоси, покоси... Рівні, довгі і кривулясті — поміж кущами, обірвані. Білють сорочки — майок тоді не носили, а роздягались до пояса (навіть у найбільшу спеку) не годилося, гріх... Полотняні, просолені потом сорочки...

Ось і наш сінокіс, наша ділянка. Од покинутого, зарос-

лого бур'яном кам'яного кар'єру до річки. Вузька закушена смужка. А скільки — навіть мені, малому, пам'ятно, — скільки було за неї тяганини, суперечок, розмов! Скільки годин, поки все ж наділили... Але те — в минулому, в давнині, зараз інше: схопити сіно до дощів, непогоди.

— Розпрягай, — кидають батько. — Пустиш — хай паються отам, — кивок на підгір'я.

Коней я люблю, не терплю лиш розпрягання та запрягання. Одне, що діставать мені до всіх тих застібок та зтяжок не так просто — низький ростом удався, а друге — коні мене не слухають, мотають головами, крутяться. Все ж розпрягаю, путаю, пускаю пастися...

А батько вже пішли. Перехрестилися, поплювали в долоні і — ш-ш-жах!.. ш-ш-жах!.. крок за кроком, вимах за вимахом. Трава ще крихка, росяниста. Ш-ш-жах!.. Ш-ш-жах!..

— Розтрушуй, — кидає через плече батько.

Ш-ш-жах!..

Беру оберемок важкої вогкуватої рути, розтрушую, аби сохла скорше та краще. Рута пахне берегами, водою, повітрям, лозами, що густо кущаться над річкою, пристає до рук липучою смолкою, зрідка всміхається дрібними ромашками, видзвонює голубими дзвіночками... Квітки я вибираю. Не знаю, для чого, навіщо, кому, але по стебельцю відкидаю набік, ладнаю в пучечок. Певне, коли не забуду, візьму додому, бо такі вже гарні, веселі, що жаль їх лишати на сонці, аби сохли разом з травою.

— Рідше, рідше розтрушуй, — наказують батько.

Рідше то й рідше, хай сохне. Мені хіба що? Але квіток не залишу.

...А сонце вже ген-ген — над гаєм, що по той бік Ірпеня, над заплавою. Припікає. Уже й трава трохи прив'яла, згубила росу, і коні напаслися — стоять, вимахують хвостами та головами.

— Тат... Чуєте, тат?..

Ш-ш-жах!

Зупинились нарешті, мантачать косу.

— А, тат...

— Чого тобі? — не обертаючись.

— Я вже піду... напою коней.

— Рано ще їх напувати.

Я й сам знаю, що рано, але ж... Тату, тату! Хіба ви не були отаким?

— То я так... тату...

— А розтрушувать хто буде?

— Потім усе-все порозтрушую...

Видно, були-таки батько в моїх літах. Бо мовчали-мовчали, слухали-слухали, та й:

— Іди вже, — не вельми й лагідно. — Та гляди утопись, я тобі... Далеко щоб не залазив. Чуєш?!

Чую, тату, чую, але ж ноги мої вже не слухаються, не стоять, несуть мене по травах, між лозами — до водиці, до річки, до Йордані моєї дитячої. І ніяк я там не втоплюся, не візьме мене ні водяний, ні болотяний, не посміють узяти.

Неподалеку нашої ділянки Ірпінь роздвоюється, розтікається двома рукавами. Це місце називається Вила. У Вилах мілко, тут брід. Сюдою, аби не тарганитися аж на Соснівку, на міст, переїздять на той бік — порожняком, звісно. Нас, малечу, Вила приваблюють гарним піщаним плесом, чистим дном і, звичайно ж, гожою своєю водицею. Боже мій, що то була за вода! Викупаєшся в ній — і наче на світ народився. Настояна на сонці, на торфах і різнім корінні, на травах, вона, я певен, була справді цілющою. Бо купалися в ній не тільки ми, підлітки, а й дорослі. І виходили з неї після цілоденної праці бадьорі, свіжі, помолоділі.

...Підбігаю до Вил, а там уже реготу, сміху, веселощів! Вода аж кипить — здається, й вона розігралася. Хлопчаки плавають, пірнають, один одного «топлять», один за одним ганяються і з розгону плюхкають у річку... Довкола аж виляски йдуть!

— Сюди! Давай сюди! — гукають до мене. — Тут мілко.

Ще на ходу зцуплюю сорочку, спускаю шлейку — штани спадають самі і, навіть не роздивившись — куди, як, — шубовств!.. Ух! Аж дух забиває, голова обертотом... Не встигаю відсапатись, як на мене налітають — новачок! — хапають за руки й ноги, рвуть тягнуть, давлять донизу.

— Хло!..

Та хлопцям байдуже — захлинаєшся там чи ні, головою — ти ще живий, обзиваєшся, дригаєш ногами. З тобою ще можна гратися, а не хоч — виривайся... Хапаю щонайбільше повітря, з усієї сили штовхаю нападників і, такі вирвавшись із цупкого полону, пірнаю далеко-далеко, скільки витерпів... Оддалік вилажу на берег — серце мало не вирветься, груди ходять, руки трясуться... Проте я не серджусь на хлопців. Що б то було за купання, щоб нікого не потопити? В тім-то й річ: тебе

«топлять», а ти вирвись, покажи свою силу й кмітливість! Не піддайся!..

За кілька хвилин переляк і ота незвичайна напруга минають, і я знову кидаюсь у воду, качаюсь у піску — теплим-претеплим, ніби зумисне для нас нагрітим. «Хрещення» витримав добре, і ніхто мене вже не може чіпати. Навпаки, тепер моє право когось потопити, затягти на глибоке. Але — кого? Новачка щось не видно...

Чи не найкращими були на сінокосі вечори. Коли за горбами-курганами сідало сонце, веселіло птаство в чадгарниках, понад річкою слався туман... В таку пору косовиця кінчалася, люд стягувався до возів, хто клепає чи гострив коси — на завтра, хто лагодив граблі, кінську збрую...

А в казанках тим часом варилася юшка! Ірпінська юшка! Справді, в спеку, коли трава прив'явала і косіння припинялося, дядьки брали підсаки, кошелі й йшли ловити рибу. Рибою Ірпінь славився доброю! Плотви, линків, карасів, диркунів, щук водилося стільки, що станеш було на березі і бачиш, як ота ж таки щука дрімас-вичатовує десь між корінням. Соми, кажуть, сиділи по ямах півтора-двохпудові!.. А особливо було в'юнів! У зарічках, старих річищах їх не могли обітратися.

— Сусідо!.. Агов!.. Як там в'юни?

— Та є трохи.

— То давайте зваримо. У мене ось трохи дрібноти... На юшку вистачить.

— Авжеж, зваримо. Куди ж їх іще? Чистьте свою та й давайте.

У сусіда — також хлопець чи дівчинка.

По підгір'ю — ліщина. Лазимо, збираємо, ламаємо.

— Хватить чи ще?

— Та хватить, хватить. Не бігайте, бо ще ноги поколете. Чистьте он картоплю.

Це вже не так і цікаво — чистить картоплю, але ж чистимо, миємо, бо попереду — юшка...

Ось уже й закипіла картопля. Батько (чи сусіда — це вже їх діло) вкидають рибу. Пліточки, карасики, гляди, й щупачок... І в'юни ж. Вони мов живі: вислизують із рук, плюхкають назад у відра — дарма що вже безголові... Риба вкинута, весело потріскує хмиз — біля нашого воза, неподалеку, далі... Ще далі. Вся заплава, весь сінокіс — у вогнях. Полум'я то притухає, то враз спалахує, бризкає іскрами... Пахне вже юшкою, вареною рибою.

— Це б лаврового листу.

— Та перчику,— додають батько.

Нема ні того, ні іншого. Проте, я певен, юшка вдасться. Бо де ж ще є стільки присмаку?! Присмаку сонця, річкової води, різнотрав'я...

Батько дістають ложкою рибину, пробують.

— Готова. Зварилася.

Сусіда знімає відро.

— Давайте торби,— це нам, щоб діставали з возів торби.

Торохкотять висохлі за день дерев'яні ложки, з торбів пахне зчерствілим хлібом, старим салом, цибулею...

Ну й юшка! Смачна-пресмачна! Чомусь дома ніколи такої не зварять. І що в ній особливого? Риба, картопля, вода... пара цибулин, трошки солі. А їсти — не наїсися, за вуха не відтягнеш.

— Глядіть, об'їстесья,— до нас.

А як його «глядіти», коли вона така добра? Аж солодкувата якась...

— В Галіції якраз ми стояли,— починають батько.— Річечка якась ніби й незavidна, а риби в ній! Ми й унадились. Наглушим, бувало, і кожного дня варимо. А то прийшло пополненіє, хлопці молоді, необстріляні. Наварили юшки — вони ж як допались!.. Було з ними клопоту... Тож глядіть і ви,— знову до нас.

А ми уплітаємо, аж за ушами ляцить.

— Еге,— піддакує сусіда,— в Апонії, кажуть, риби — собаки не їдять. Грицько Шуляків розказував, як ото вернувся звідтіль, із апонської, що...

І пішло!.. Скінчиться і юшка, і цигарки докуряться, а вони довго-довго сидітимуть, згадуватимуть, споминатимуть.

...Ми лежимо. Під возом, на багатій денним теплом пахучій траві. Десь попірхують коні... Хтось гомонить. Низько-низько, над курганами, висне місяць... Зорі заглядають просто під віз, моргають... В очеретах, у болоті, сонно гуде бугай, не перестає деркач... Пахне лугом і тихою річкою. І лісом, що по той бік, і житами, що цвітуть над Ірпінем, і молодими-молодими сінами...

4

По той бік Ірпеня — гай. Густий, дубовий. Він так і зветься — Дубовий. Є ще Середній, Дорогинський (від села — Дорогина, що десь серед лісу), урочище Мокре... Найближчий до нас Дубовий. Він тягнеться од старих,

затоплених водою кар'єрів, де колись добували камінь, аж ген понад річкою.

Поїздка до гаю (у нас кажуть «у гай») — для мене празник. Знаю, що там вводи, комарні достобіса, вужі і навіть гадюки, а все ж тягне туди, вабить... Манять незрушні, у вічній задумі дуби, веселі берези, завше настрахані чимось трепети, пахучі сосни... І квіти манять, і трави шовковисті, і пташки... Скільки минуло, а й досі бачу: кущ ліщини, одиноке гніздечко на гілці. Воно було ліплене хтозна з чого, вимощене пушинками. І пташенята в нім — теж здавались пушинками... Я таки дістався до них, бо надто вже нетерпляче пищали. Їх було трійко — манюнік, ледь у пушку — пташенят. Видно, їм хотілося їсти, мабуть, вони давно вже нічого не мали, бо безперестанку пищали, роззявляли малесенькі дзьобики... А матері чомусь не було. Я вертівся там довго, а пташка так і не прилітала. Певне, з нею щось трапилось... Відтоді маленьке одиноке гніздечко на гілці переді мною, перед моїми очима. Чи згадую ліс, чи міркую над життям нашим буденним і святочним, — воно постійно в думках, постійно бентежить...

У ліс ми їздили за гіллям, ходили по ягоди, по гриби, по горіхи і груші. Чомусь найбільше втямки оті груші. Збирали їх восени, після городини. Носили торбами, кошелями, а то й возили — в мішках чи просто в полудрабках. Не знаю, чи є що смачніше лісових груш. Хіба що зеленці — найперші, ще незрілі груші та яблука, які ми рвали в чужих садках. Та й то навряд. Зеленців з'їси кілька, і вже тобі оскома щелепи зводить, в животі ріже. А лісові... та ще гнилиці! Скільки в них соку, які пахощі! Вся хата, бувало, — та що хата! — обійстя все пахне кислицями й грушами. І з хлібом їх їли, і так. І вдома, і в дорозі, і в полі... А все ж дармове — підеш чи поїдеш, назбираєш і, будь ласка: їж, суши, ласуй, скільки твоя душа бажає.

А гриби. Хоч по них і встать треба рано, ще до схід сонця, і шукати їх не так просто, зате потім, узимку, яка розкіш! І в юшку, і в борщ... І печеня з них смачна-пресмачна!

До грибів у мене була особлива цікавість. Не стільки до грибів, скільки до діда — Пилипом звався. Жив дід Пилип недалеко, майже по сусідству. Жив удвох із старою, без дітей, без потомства. Був у них, кажуть, прийомний син, та збіг десь до міста, з босяками (тоді в містах був такий прошарок) зв'язався. Старі од нього відмо-

вились, жили самі собі, самотньо. Мали хату, город, невеличкий садок, а на більше не стягувались. Люди казали: «Не лежить у Пилипа душа до хазяйства». Не знаю, як там з погляду старших, а мені дід Пилип дуже подобався. Було йому за п'ятдесят (а дожив він мало не до вісімдесяти), проте старий ніколи не гребував нами, малечюю. Любив людей, як і люди його, природу, дерева. В нього завше було повно усяких трав. Він збирав їх у лісі, в полях і берегах, на вгороді. Збирав, сушив, настоював, варив. Залюбки оддавав потім, узимку, те зілля, радив, як його вживати, щоб помогло, проте ніколи і нікого не бравсь лікувати. Нікого, крім себе. Здавня хворів одишкою (пам'ятка імперіалістичної, коли «хватує» газів), та до лікарів не ходив, рятував себе сам.

Знав дід Пилип ліс, як власне обійстя. Всі грибні місця були в нього на обліку. Бувало — нема грибів, ніхто не несе, а він знайде. І не яких-небудь (різні там сироїжки, решітки дід взагалі не вважав за гриби), а справжніх, білих, на гірший випадок — підберезників (по-нашому — бабок) чи підосичників.

— Гарний гриб так просто не дається, — говорив дід. — Він любить, щоб коло нього походили, та пошукали... та поклонились йому.

І він таки трудивсь — до схід сонця вставав, не рахувався ні з буднем, ані з неділею, ішов до гаю, вклонявся кожному грибкові, кожній рослині. Високий, статний, з короткими сивими вусами, він, увіходячи в гай, по-особливому якось радів, увесь світився добром, теплотою. Ліс був його стихією, він розумів його, розумів мову пташок, шепіт листви, тихий шелест трави. Й ніколи не пам'ятаю, щоб він вирвав квітку із коренем.

— Нігтем, отак-о відщипуй, — повчав. — З корінням — не можна, бо тоді нічого не виросте.

Землелюб, природний мандрівник. В молодості він обійшов і об'їздив увесь південь України й Росії, був на Кавказі (вимовляв завше — «Капкас»), служив вантажником у портах, поштовим чиновником; війна затягла його аж у Галицію, де й хватує газів, зробила німецьким полоненим... Він ніколи не скаржився на долю, хоч часто любив спогадувати оті свої мандрівно-митарства, знаходячи в них, у тих спогадах, щось повчальне, щось пізнавальне. Яким чудовим, багатим, гарним поставав з його оповідей невідомий нам чарівливий Кавказ. Яким сонячним — Крим!..

Діду, діду... Добрий мій вчителю, щедрий оповідачу.

Буде в житті моїм багато наставників, але жоден з них не затьмарить вашого імені, вашої постаті. Бачу вас завжди усміхненим, з кошиком, у котрім неодмінно було щось малому: чи грушка, чи яблуко, чи просто шматок черствого — од зайця.

Пухом вам, діду, земляця, яку ви любили, любити яку научили...

5

Солов'їними співами, тонким передзвоном криці відходила сінокісна пора. Сіна звозились, копичились по дворах, од чого село виповнювалося солодкими трав'яними пахощами, сінами забивались горища, засторонки у клунях, повітки... До пізньої осені на них спатимуть зморені цілоденною працею статечні господарі, любитиметься на них — на пахучій рутвяній постелі богів — молодь, — парубки і дівчата... А поки що їх лише звозять, пучками їх укидані дороги, вулиці, обчеплені тини. Зрештою, і це закінчується. Короткий перепочинок, якщо той тиждень-півтора можна назвати спочинком, бо роботи, однак, не меншає, і — жнива.

Жнива залишили в мені, мабуть, найразючіші враження. З одного боку — приємні, радісні, з другого — важкі, сумовиті. Приємними були знову ж таки польове роздолля, пахощі спілого жита, що таять у собі присмак і меду, і свіжого хліба, й молодого вина; якась невимовна, непередавана, бентежна радість сповнювала серце, все тіло при першій же стрічі з ланами... Я любив носити жінцям у барилі холодну джерельну воду, любив напувати коня (навіть того, вередливого), любив повертатися з поля — хай і пізнього вечора, коли перша зоря, молодик і легкий туманець долинами... Але жнива — це далеко більше, ніж носити воду і напувати коней; на жнивях робити доводилося саме те, що не по душі, часто і не під силу. От, приміром, ніби й безобидне діло зносити снопи. В'язальниці в'яжуть, їм ніколи, — от і носи до одного десь місця, де старші поставлять згодом полукіпок. «Бери по одньому, — кажуть батько, — й носи...» А снопи чималі, важкі, остюків у них аж пре — так і лізуть за шию, у пазуху, в уші... А тіло пітне, липке, — остюки мов хто приклеює. Не здмухнеш їх, не змахнеш рукою, одразу і не одірвеш...

Та й це ще не все. Мало того, що доймають оті остюки, тебе ще гризе оводдя, в тебе, у твої босі, нічим не захищені, потріскані ноги націлена кожна стернина.

А в жнива, у спекоту, стерня суха, ламка, гостра. Не пригнеш її, наступивши ногою,— одразу зламається і гострієм у ногу, в ногу... Повзеш, бувало, вибираєш місцинку, де б ступити, а за шиєю, на спині вже остюків-остюків! — що врешті-решт звикаєш навіть до цього.

...Жнива. Палюче сонце — хоч би вітерець дихнув чи хмарка набігла; крик перепела серед стиглого жита; насторожене кигикання степової чайки, що надлетіла десь від озер; манливе, звабне джерельце — копанка під одним кущем... Жнива. Просолені потом полотняні сорочки, що просяхають на золотавих полукіпках; сліпучі вимахи — зблиски коси; розмірене, ритмічне черкання серпа... Черк... черк... Жіночі постаті, що не розгинаються по півдня... І піт, піт, піт... Рясний, аж очі заливає, солодий.

Жнива... Ліпше було, коли зоставляли удома — глядіти хату, менших. Дитячих ясел, садків тоді не знали, все в одиночку. Отож, бувало, й залишали нас «на хазайстві». Перед тим уважно обдивлялись, щоб боронь боже не зосталося де сірників, тютюну — це батьків клопіт, розказувалося та показувалося, де що поставлено їсти, чим погодувати малечу, і — певне, вдесьте! — втовкмачувалося: «Гляди ж! Із двору нікуди!.. Та не забудь споришу поросяті нарвати...» Слухаєш — весь увага. «Добре... Та добре, не підумай... нарву...» — «Гляди ж», — іще раз, востаннє.

Рідні, милі мої! Звичайно ж, ви знали, що важко буде дитині дотриматись усіх тих напучень, що — хай не палитиму вогнища (у спеку, десь у глинищі!), то неодмінно ж збігаю до річки, в чийсь садок чи город... Та й як його, скажіть, було всидіти, коли на кутку нас таких... надцять, коли не встигали ви виїхати з двору, як за титом уже ватага.

— А ми йдемо купатись, ага!

Не скажеш же їм, що ти мусиш сидіти вдома, що на тобі все — двір, хата, двоє малих, ще й верескliwe, ненадійливе порося. Не скажеш, бо вони такі ж само, їм теж так само наказано «нікуди ні кроку», але вони, бачте, йдуть... Як його, скажіть, всидіти?

— Я зараз, — таємниче шепочеш за тин, — ідіть помалу, я дожену...

Хутко збираєш малих, ведеш їх у хату, виставляєш одразу все, що було наготовано матір'ю на день, наказуєш не рипатись, зрештою, замикаєш і, забувши все-все на світі, гайда за ватагою.

А в хлопців у руках, за пазухою — горобенята.

— Хочеш? — питають.

— Хочу-то хочу, але ж знаю: так, просто ніхто нічого не дасть.

— Що твоя мати на обід пекла? Пиріжки чи коржі з маком?

— Пиріжки.

— З чим?

— Із грушами.

— За горобеня — пиріжок... На. Будем вертатися — віддаси.

Ось і в мене в руках маленька тремтлива пташина. Горобеня пищить, видно, голодне.

— Прийдеш додому, черв'яків йому даси, — повчас той, що любить пиріжки з грушами.

Поки купаємось, пташенята під сорочками. Буває, що вони й задихаються там, — залежно від того, як ми купаємось: по-людськи — лише в річці, а чій по-свинячому — з заходом в оте згадуване вже багнище.

Буває, що купання наше затягується мало не на півдня і виводить нас з того напівдикого стану якась випадковість: хтось із сусідів чи знайомих нагодиться і вижене, комусь стане зле або в когось (за простонародним повір'ям) верба почне рости в непристойному місці, тобто так уже накупається, так накупається, що весь позеленіє... Тоді тільки й повилазимо. Та коли б же одразу й додому. Де там! Ще до когось по яблука чи огірки і, коли вже все перепробуване, — згадуєш про домівку. Прибіжиш, а в дворі, в хаті крику, плачу, вереску. Плачуть малі, погрожують батькам розказати, верещить голоднісіньке поросля... Що його діяти, за віщо хапатися?! Рвонеш споришу, кинеш — на, не здохло б ти було! А меншим... меншим наобіцяєш золотих гір — аби мовчали, не виказали перед батьками.

О літа, літа!.. Безрозсудні, невимовно прекрасні. Куди тим теперішнім? З дитячими яслами та садками, няньками й виховательками, з чистенькими ліжками та розмайттям цяцьок... Куди їм до тої вольниці — буйної, як веснянії води, веселої, як весняний легіт!

6

Не можу забути наші городи. Що то за диво! Все на них є, нічого там не бракує. І молоденький горох, і редька, і морква, і огірки, й помідори... І соняшники. Соняш-

ники. У них щось од сонця, од самого неба. Коли цвітуть, самі здаються сонцями — десятками, сотнями сонць — од нашого по сусідських городах, по всьому селі... Усе село в сонцях на зелених листатих ногах. Коли цвітуть — бджіл на них, на тих сонцях, — не підступити, а лиш почнуть визрівати, лиш зав'яжуться в них насінники, — од нас не одбитись. У себе, в сусіда, в будь-кого ми їх ламали, зчищали з них кашку і їли, плювалися, лузкали... Нас і лаяли, і били, і крутили за вуха, та ми все те зносили, терпіли заради соняшників. І те сказати: може б, ми їх, чужих, зовсім не чіпали, так же знали, що в кожному городі садилося й на нашу долю.

— А отут, понад стежкою, — казали щовесни мати, — посадимо соняшники.

І садили, рівненько-рівненько, над самою стежкою. І виростали вони товстостеблі та головасті, низько схилялись у ноги. Щоб попробувать, який він, той а чи інший, не треба навіть навшиньки ставати — навпаки, пригинатися треба, заглядати під нього, щоб вилузати. Ну, а коли вже попробував і він тобі дуже і дуже сподобався, прийшовсь до смаку, — як не виламавш?.. І стоїш, ба! — навіть сидиш, бувало, і крутиш ту голову, поки...

— А що ж ти ото, шибенику, робиш, га? Що робиш, питаю? Думаєш — не видно, сховавсь у бур'ян і не видно тебе... Ось я тобі! Ось прийдеш додому.

Дома — залежно від настрою.

— Ти нащо ото ламаєш? Воно ж іще зелене. Поспіє, то й ламатимеш.

Або іншого разу, коли ще десь нашкодив, мовчки — хватить за вухо та по сідниці, по отому м'якому місці.

— Будеш? А будеш, питаю?

Спробуй, догадайся: що — будеш? За віщо кара? Коли протягом дня і в соняшниках тебе заставляли, і в огірках усе огудиння перевернуте, і зілля не нарвано... Важко, ох, важко!.. А проте і ламали, і рвали, бо... Яке там нам діло, чие воно — своє чи чуже. На одній землі зросло, то й наше.

...Коли спогадую наші сонцеликі диво-города, завше переді мною постають мати. Бачу їх у вишитій полотняній сорочці, на вгороді, серед високих соняшників, кукурудзи і зілля-розмаю. Чомусь вони найбільше запам'яталися мені саме такими. Видів же їх і за садінням родини, й за полоттям, підгортанням, за копанням картопель, а от запали у серце такими. Чи тому, що були якісь святочні, по-празниковому вдягнені, чи що не лаяли

мене того дня,— не знаю, але бачу добрими, з легким усміхом, навіть чую пахощі розмореної сонцем городи-ни...

Скільки вони, матері наші, зробили добра! Скільки виростили городини різної, конопель, скільки наткали та набілили полотна — півсвіту, мабуть, застелили б! А як любили чепурити хату! Інколи, бувало, і втомлені, а, однак, і вибілять її, і долівку червоною глиною змажуть, і рушники чисті повісять. Надто ж на зелені свята. Хата в ці дні — наче лялька, мов молода, що до вінця наряди-лася. Попід стріхою, на стінах, на тину — клечання, клечання!.. І липового, і в'язового, і навіть вербового, хоч верб і так не бракує довкола. А в хаті — мов у гаю. Об-тиканий кожен цвяшок, кожен кілочок, сволок... За обра-зами — теж клечання... Пахне березгом, лісом... лепехою пахучою — нею встелена долівка, перехрещені шибки на вікнах... Повно її й на лавках, на скрині, бува — й на столі.

Люди в такі дні — і то якісь особливі. Добрі, не лають, нічого робити не змушують. Сидять на колодках, призь-бах і гуторять. Старі з старими, молодші з молодшими, а парубки з дівчатами десь в берегах, коло ставу — спі-вають, купаються...

Незрівнянні купальські вечори! Починалися вони — для нас, дітвори, — десь ще ополудні. Чи хтось старший, чи самі вирубували в берегах чималу гілляку верби, нес-ли її на вулицю, закопували стовбуром у землю. Дівчат-ка плели вінки, в'язали пучечки квітів, готували стрічки. Оскільки справжніх стрічок не було, а коли й були, то чіпляти їх на Купала шкодували — річ дорога, не всім і доступна, — використовували різні бинди, видрані з ста-рої матеріної спідниці чи кофти. Коли вільце (так називається ота вирубана і вкопана в землю гілляка) було готове, дівчата вішали на нього віночки, стрічечки, квіти... Якщо були, якщо кому вдавалося непомітно для батьків поцупити вдома трохи воску чи недогарок свічки, — при-ліплювали до гілочок і малесенькі свічечки. Це було див-не видовище! Стоїть вербова гілляка, а на ній рясніють віночки з польових чи берегових квітів, пучки нагідок, настурцій, чорнобривців, гвоздики, м'яти, ромашок і всякого іншого зілля. Дівчата співають: «Сходилося Ку-пало із дому до дому...» А ми, хлопчачки, в'ємося довкола, норовимо то щось схопити із вільця, то котрусь із дівчат зачепити... Так треба, так велить звичай. Дівчата ж одбиваються, одгонять нас, не пускають до Купала...

Усе це з піснями, хороводами. Хлопці «миряться» з дівчатами — коли треба вести коло, то знову нападають, хапають що тільки можна... І так до пізнього вечора, аж поки матері не почнуть гукати — загонить додому. Свічечки догоріли, вільце зав'яло... Тоді котрийсь з хлопців хвтає гілляку, йому помагають, коч дівчата — для годиться — й молотять нас кулаками по спині, і вже Купало поплив по руках...

Ой купався Іван,
Та й у воду упав —
Охо-хо-хо-хо-о!
Та й у воду упав...

«Старший» Купало, тобто Купало старших парубків та дівчат (подружені не мають до того ніякого стосунку), трохи одмінніший. Там палять вогнище, плигають через нього... Того Купалу гуляють десь на вигоні, оддалік від осель. Нас туди не приймають, ми можемо бути лише присутніми, спостерігачами, та й то десь збоку, не плутатись під ногами.

...Гарне — ой яке ж гарне! — свято лишили нам далекі-далекі предки. Свято весни і літа, природи і людей, святої зелені, сонця, води...

7

Хіба тепер зима?! Колись була зима, так зима! Снігів тих понамітає, що тільки комини з-під них стирчать, морози такі лютують, що птиця на льоту замерзала, хуртовини бували — світу не видно... Ні, зима тепер інша. І сніг не такий — дрібніший якийсь, менший, і мороз уже свійський, і заметілі нікому не страшні... А то ж, бувало, — не доведи господи!.. Сидиш тиждень у хаті, другий, прокукуєш у замороженій шибці дірочку, зириш одним оком.

— Мам, пустіть надвір.

Мати закутані та зав'язані, пораються біля печі, рипають сюди-туди, а мороз так і ганяється за ними клубками.

— Мам...

— Сиди отам! Не гарикай... Припекло вже?

«Ну, добре ж! Не завше вам сидіти удома». А надворі, хоч і холодно, — сонце, сліпуче зблискує сніг, синиці сваряться з горобцями на смітнику...

«Ось ви підете... підете», — скоса дивлюся на матір і хукаю на шибку, хукаю, тру.

— Годі отам уже терти. Ще шибку видушиш. Іди

ось потовчи картоплю.— І вивертають у цебер, що стоїть тут же, у хаті, чавун або два картоплі. Густа пара заволікує хату, якийсь час нічого не видно — якраз на стільки, що я встигаю перескочить од вікна на лежанку.

— Де ж ти? Іди,— знов обзиваються мати.

Ага, не хотіли пускати надвір, тепер попросить. Так я вам одразу й піду товкти ту картоплю.

— Та ти йдеш? Чи де ти там?

Аякжечки! Ждіть...

Пара вже розвіялась, спала, зникла десь по закутках.

— Чого це ти ліг? — підходять мати.— Щось заболіло?

А ви думали!

— Що ж у тебе болить?

Все! Аби знали, як не пускати... Але треба і обізватися.

— Живіт.

Що ж у мене ще може боліти? Звичайно, живіт.

— От бачиш,— кажуть розсудливо мати,— а ти ще надвір просився.— І обмацують мій зовсім-зовсім нормальний живіт.— Де болить?.. Отут?.. Ні? А тут?.. Тут болить?.. Сояшниці, напевне. Отож лізь на піч, вигрівайся. А я ось попораюся, то сходжу до баби Гапки, попрошу зілля.

Скоріше, мамо, порайтесь! Скоріше йдіть... Все у мене враз перестане... Проте залажу на піч, де ще двоє менших, лягаю головою до хати, щоб усе бачити... Якби ви знали, мамо, як мені не хочеться тут лежати! Як тут тісно, мулько, задушно... А може, таки потовкти ту картоплю? Може, й вони змилосоєрдяться, пустять. Потовчу. Але скажу, що живіт усе-таки не перестав зовсім, що трохи полегшало,— хай швидше йдуть до баби Гапки. Картопля чвакотить під м'ялом, пахне вареним, гречаною половию — її підмішують для смаку і тривкості... Товчу з досадою.

— Та не бризкай же!

А що я їй зроблю, коли бризкає?.. Товчу і товчу...

— Хватить уже. Я сама помішаю. Іди полеж.

Зрештою, мати таки закінчують поратись. Заслоняють піч, підмітають долівку.

— То гляди ж тут,— до мене.— Я сходжу.

Не встигають зачинитися за ними двері, як сплигаю з печі, мотаюся, мов ошалілий, у пошуках одягання-взування. В тім-то й річ, тому мене й не пускають гуляти, що ні в чому. З одягом ще с'як-так, можна чітось лейби-

чину начепити, підв'язатись і зійде, а з чобітьми куди гірше. Їх — гарних — нема навіть у батька. Взимі він ходить у латаних-перелатаних валянках, а літом у черевиках. Пробивав їх взути — важкі-важкущі! Та нічого не вдієш, мусиш. Добре, батька якраз і нема — у ліс, на вивозку, поїхали (може, на роботи мені зароблять). Дістаю з-під полу запилені батькові черевики, намотую побільше онуч, і — якраз. То нічого, що шкарбають, хляпають, — хто там приглядатиметься?!

— А ми матері скажемо, — з печі, менші.

— Що — скажете? Ніби я гуляти іду. Он сніг треба одкидати. Позамітало кругом...

Самому дивно — так переконливо їх запевнив. Глядять хитрими, як у лисенят, очима, усміхаються. А ви-йду — підскачуть до вікна, стежитимуть... Ну і хай! Подумась! Ніби мені вже й зовсім не можна вийти. А може, до поросяти треба наглянути... Чи до корови...

— Сидіть і не злазьте, — наказую і, натягнувши мало не на очі шапку, виходжу.

Ух! Аж дух забивас... Дихати нічим... А мабуть, треба й справді хоч пошкрябати лопатою... Щоб хоч знак був. Правда, дуже довго я не гулятиму, поки мати прийдуть (до баби Гапки не так уже й близько), повернуся, але ж ті, малеча, я певен — дивляться... Зараз переконаюся... Заглядаю у вікно — авжеж, так і є: крізь маленькі вічка-проталини за мною пильно стежать малі оченята.

— Ось я вам, — погрожую, протє в хату не повертаюся, бо сваритися з малими не хочеться: їм також не солодко майже всю зиму сидіти на печі. Беру лопату і шкрябаю. Сніг легенький, пухкий... Але під сподом — не колупнути. Та я не буду його й чіпати. Прочищу оцю от стежечку — до хліва, до суточок... Лопата холоднюща, мов крига. Не минуло й кільканадцять хвилин, а пальці вже дубіють. Треба помахати, похукати...

— Ге-е-ей!.. Ге-ге-ге-ге-ей!.. — забачили вже мене хлопці. Біжать, захекані, — хто з санками, хто з лижамй. — Пішли-и-и!..

Звісно ж, пішли! Ставлю лопату, хапаю дощані свої grindжолята і гайда... гайда — назустріч.

— Ох і їде ж сьогодні! — радіють хлопці. — Аж вітер свистить.

Городи наші — горбкуваті, до берега. За доброї погоди, їздкого снігу ми, бувало, мчали до самої річки. Сьогодні, з усього видно, не згірше...

Вилітаємо на самісіньку гору, наставляємо grindжо-

лята і... пішли! Хто кого перегонить, хто швидше... У вухах справді свистить, лице обпікає, пальці — хоч і в блаженних, витертих рукавицях — тернуть, однак — нічого, про те ніколи думати... Свист, гук, собачий гавкіт — кудлаї тут же, не відстають ні на крок, — все змішується, переплітається... Хтось не так спрямував, на когось налетів, — обоє перекидя, боком, як попало котяться вниз... на них налітає ще хтось... і ще... і вже не катання, а справжнісінька звалка, «купа невелика»... Вереск, стогони, крик... Комусь обідрало руку, іншому розірвало лейбик, подряпало обличчя... Але — ні тіні жалю, смутку, ні слова нарікання. Все добре, усе гаразд. Один одного обтріпуємо, один одному поправляємо, помагаємо...

— Хло, пішли ще!

Знову на гору — щоб вітер, свист, палючий мороз і «мала купа»...

Ні, не такі тепер зими. І сніг ниньки не той, і мороз, і вітер не так уже свистить...

А то ще, бувало, — вже пізніше, як старшали, — витягнемо у когось із двору сани, обсядемо їх — де лише можна, один на одного, навалом, і помчали... А ще як бубон!.. Справжній тобі вертеп!

Не такі тепер зими. Тепер:

— Ма, хочу лижі.

— Лижі? — здивовано. — Та он же стоять.

— Еге! То ж дерев'яні, а в хлопців он уже капронові.

Або:

— Хіба оце санчата? Навіть спинки нема, ні на що спертися. Он у палаці із спинками...

— То й іди в свій палац.

— І піду. Гадаєте, не піду? Хіба ж так покатаюся!..

Літа, літа! Чому так швидко, так неблаганно швидко линете в давнину? Здається ж, було все це зовсім недавно, вчора. Пам'ятаються і пахоці поля, і присмак води, і навіть холодок її благодатний. Все — ніби вчора. Наче й не відділяють те «вчора» кілька десятиріч, не відділяє війна і багато-багато іншого, наймення якому — Життя.

Хвала вам, рідні поля і діброви, моя маленька петлява річка! Спасибі вам, люди! Спасибі, що не забулися, увійшли в моє серце, у подуми і не даєте спокою.

Низький вам уклін!

ОПОВІДАННЯ

ЗОЗУЛИНІ ЛІТА

Уночі їй приснились зозулі. Наче й не спала, все ж приверзлося: ніби йде вона лісом — молодим, та зеленим, та густим-прегустим! — а вони одна поперед одної: «Ку-ку!» та «ку-ку!..» Аж луна гаєм.

Стара повернулася, полежала, намагаючись одігнати видіння і ще хоч трохи заснути чи бодай задрімати, але спання не брало її, і вона, поожкуючи, встала, тримаючись за крижі, босоніж почалапала надвір.

Крайнебо вже рожевіло. За городами, десь у житах, підпадьомкнула перепілка. Раз і вдруге... Але пара її чомусь мовчала, не обзивалася, і птиця ображено вмовкла. Нараз стало тихо, зовсім-зовсім тихо. Навіть вітер улігся, анішелесь. Пахло васильками, божим деревом — його Соломія щовесни насівала під плотом, — стиглим житом... Росняним споришем перетнула подвір'я, виглянула за ворітця.

«Ще рано. Не гонять...» І повернулась до хати.

За перегородкою, в тій половині, не спали — чулись легенькі кроки, якесь шарудіння. Прислухалась: учителька, певне, щось пише. Або читає. Щодня, зранку чи й з досвітку, вона або пише, або читає. Дарма, що вчителька, грамотна, а все вчиться. Позаочно, чи що б то. Інші пороз'їжджались — котрі додому на літо, котрі на курорти, — а вона сидить, сушить голову.

Соломії стало жаль квартирантки, і вона прочинила дверцята.

— Вже встали?

— Треба... Скоро сесія. Не до спання.

— І мені щось не спиться. Зозулі наснилися. Наче йду собі лісом... — І вона розповіла геть усе до дрібниць, що бачила, чула в нетривкім сні. — А вони кують та кують. Та так же голосно, так голосно — аж луна гаєм... Зроду зозулі не снились, а тут на тобі. — Вона присіла на лаві, вперлася руками в коліна, незрушно дивилась у свіжозмазану, притрушену травною долівку. — Це так, —

мовила перегода,— або звістка буде, або мені пора збиратись у дорогу... В далеку дорогу,— додала тим самим тоном — спокійно, без тіні смутку.

— Ну, що ви, Соломіє Пилипівно? — щиро подивувалась учителька.— Яка там дорога? Сон це...— Вона пригадала все, що пам'ятала ще зі школи, з уроків і що не раз подибувала потім в підручниках.— Хіба можна вірити снам?

Соломія перевела погляд на вчительку.

— По-вашому, то ні в що не йми віри,— сказала незлобливо, роздумливо.— А я, щоб ви те знали, вірю,— додала.— Людям вірю...

— Ну, людям,— посміхнулась учителька.— Людям і треба вірити.

— Людям,— не зважила на її слова Соломія,— і снам, прикметам усяким теж вірю.— Вона трохи випросталась, зітхнула.— На Олексія, старшого мого, уже й чорнову були получили, вже й приходив — домовиком стукав ночами, а я все вірила... ждала. Устану ото вночі, як застукає,— і обзиваюсь до його, балакаю з ним, питаю-розпитую... І — бачте ж — прийшов. Без ніг, калікою, а прибився додому.

Вона вмokла. Сиділа нерухома, оспана, заглиблена в роздуми.

— Випадковість,— мовила вчителька.— На війні чого не траплялось. У нас теж після похоронних вертались.

Знадвору почувся мукання, і Соломія, нічого на те не сказавши, ніби й не було між ними розмови, мовчки устала, пішла виганяти корову.

Після снідання, коли сонце сплигло поверх осокорів і стало, мовби зачепившись за них, Соломія довго порпалась у старій, напіврозсохлій — ще з приданого — скрині, вдягалася.

— Піду провідаю Василя свого,— мовила на німе запитання вчительки.— Може, це він знак який подавав... отими зозулями.

— Таж ходили недавнечко,— сказала вчителька.— Потім знову ноги болітимуть.

— Ет,— махнула Соломія,— на ноги зважати... Дійду помаленьку.— Вона була в чорній, з квіточками по краях терновій хустці, в темній сатиновій кофті і такій же рясній спідниці. І боса.

— Хоч би узулися,— кинула вчителька.

— Не любить він. Узута нога і землю топче, і гарцює... А йому щоб спокійно було... Та й легше босому.

— То зачекайте: може, хто буде їхати, — турбувалася вчителька. — Ось я вигляну, підождіть.

І не ходіть, і не виглядайте, — зупинила її Соломія. — Не треба. Я пішки... Може, до обіду не вернуся, то заженете корову. Зілля там є, звечора нарване. — Вже була за порогом, як зупинилася. — Ге, мало не забула: може, Ладимир заявиться — дерево, переказував, привезе, то нехай обожде. Скажіть — бачити хочу, поговорити з ним треба.

— Добре, добре, — засвітилася дівчина.

...Могилка була маленька, низенька, з боків обкладена дерном. Дерник брали при березі, і все літо з нього витикались-цвіли то золотаві кульбабки, то липучі зірки, то дрібненькі голубі незабудки... Школярі хотіли обсадити могилу справжніми, домашніми квітами, так Соломія не дала: нахай буде як є. Іobelіск — вицементований — теж не дозволила ставити. «Важко буде йому, — сказала, — під каменем. Умирав важко, то нехай хоч земля буде легкою». Могилу висипали пісочком, у головах поставили дерев'яний, з дуба тесанийobelіск і увінчали дерев'яною ж зіркою. Були б і картку засклепили, та не знайшлося (десь була до війни, а куди поділась, хто знає). Місце обнесли білим березовим низеньким парканчиком, з хвірткою, щоб заходити, а пізніше збоку, в узголів'ї, приладнали лавочку... Далі кругом стали сосни, сосняки та берізки...

Соломія спустилась з невисокого пагорба, трохи пройшла розбитою піщаницею і звернула. Стежка вилась межі ліщиною, м'яко слалась під ноги і незабаром привела до могили. Стара віддихалась, хазяйськи окинула оком синівську господу і вже тоді привіталась:

— Добридень, синочку.

Знала, що неодмінно озветься бодай подихом вітру, і ждала.

На березовім вітті, що майже торкалосьobelіска, сиділа і пильно дивилась на жінкупташина.

— Що,пташко? Що, ластівко? — обізвалась до неї Соломія. — Мовчиш?

Пташина крутнула голівкою, пискнула.

— Спасибі, маленька... Спасибі.

Соломія прочинила хвіртку, нечутно ступила за огорожу.

— Як ти тут, сину? — легенько обійшла довкола могили. — Не скучаєш? — І сіла на лавці. — Хотіли, Василю, перенести тебе, у селі на майдані поставити, а я й одрая-

ла. Свято, чувш, було, вони й заходилися. Усіх вас хотіли до братської, з музикою... Степана Гунька перенесли. І Петра Голодюкового, і Йосипа Голенка, і Федя Мотроїного, і того — як його? — що комісаром ви звали... А тебе не дала. Не руште, кажу, його й там люди знають... Хочеш — гудь стару, хочеш — хвали, а не дозволила. Вона розв'язала, спустила на плечі темну тернову хустку, оголивши перед ним сиву, з потемнілими, землянистого кольору зморшками на чолі, на щоках і на вилицях. — Та й те сказати, — сповідалася синові, — тут спокійно, затишно, ніхто тебе не тривожить. А оце якось дівтора завітала — видно, вчителька, квартирантка наша, напоумила: а що, бабуню, просимо вас до школи, розкажете про сина свого, партизана. До школи я таки не пішла, а розказать — розказала. І який був малим, і як учився, і як до партизанів пристав... Усе-все розказала. Чого ж, нехай знають. Та учаться. Бо там такі ростуть, так уже з ними няньчаться, що господи. І школу їм нову поставили, і вчителів наслали, і кіно для них, і скурсії — мислимо, аж до Києва возять! Балують, їй же богу, балують. Ви, бувало, і колосочки по полю збирали, і попіл-памет різний по дворах вишукували, і коней чи, скажімо, телят не цуралися, а це — учать їх, заставляють, а вони, знай, у хутбола з ранку до вечора. В Олексія в нашого троє. Дівчатка нічого, слухняні, а що вже хлопець — то в кого воно і вдалося! Як учепиться в того м'яча — бубликом не одманиш.

Верхів'ям пройшовся вітер, і Соломія заслухалась. У високім зеленім шумі їй вчувався синівський голос. Василь промовляв до неї шепітно, глухо, однак вона чула. То він сміявся, то говорив — спокійно, розважливо, то стогнав... Найчастіше стогнав. І чим довше вслухалась у той стогін — тим видиміше бачила сина, його останню хвилину. Ось він лежить — отут же, на цім самісінькім місці, — весь окривавлений, немічний. Довкола по-свистують кулі, диркотять автомати — наші й німецькі, гахкають міни, а він, Василь, її середульший, обхопивши осколком розірваного живота, і стогне, і благає своїх: «Добийте мене, хлопці!.. Добийте!..» Чом її тоді коло нього не було, чого пішла до села? Може б, урятувала... Так і поховали без неї... Розкопала пізніше, як німці пішли, поплакала вволю, переклала в труну, щоб полюдськи, і з тих пір ходить — одвідує, слуха той голос, той болісний стогін...

Од дороги почувалися голоси, і Соломія аж насторожи-

лась, встала, наділа хустку. Голоси наближались, чуткішали, гусли. З-за куців показалися діти.

Соломія вийшла назустріч.

— А цитьте... не шуміть,— застерегла.

Дітвора обступила її, як весняна вода острівця, мовкла, з цікавістю і з надією зазираючи в очі.

— Ми із Соснового, з піонерського табору,— обізвався найстарший, вихрястий, з припеченим на сонці кінчиком носа.

— Все одно — цитьте. Він спочиває,— повернула, а за нею й вони — голову до могили.

— Ми юні історики,— вже тихіше додав старший,— і краєзнавці. Нам розказували про героя-партизана, що лежить тут, і ми вирішили взяти під нагляд його могили. Ось і указку принесли,— показав акуратно вирізаний шматок фанери,— приб'ємо он там, над дорогою.

Соломія взяла, повертіла дощечку.

— Що ж тут написано? Прочитайте-но.

— «До могили партизана Василя Гончара»,— прочитали їй.

Соломія замислено роздивлялася напис.

— Добре, дітки,— мовила зрештою,— нехай буде.

— Ми їх кілька приб'ємо,— обізвалася дівчинка,— по всій дорозі.

Стара погладила дівчинку.

— Спасибі. Як же тебе звати, онучко?

— Катя... Катерина Швидка,— поправилась.— Я з Рудні. Мій батько теж був партизаном.

— І мій,— докинув хлопчик у галстуці.

— І мій...

— От молодята,— обіймала їх поглядом Соломія.

— Ви часто тут буваєте? — запитала Катя.— Ви його знали?

— Часто,— скрушно мовила Соломія.— І знала.— Їй не хотілося признаватись, що вона його мати, не хотілось, бо знала, почнуть розпитувати — як та що? А кожна та розповідь ярила їй душу.

— Кажуть, у Будах його мати живе.

— Живе і мати, і брат... Є й ще один брат, найменший, Ладимир, та той десь поїжав, нахту шукає.

— Ми до неї прийдемо,— сказав старший,— розпитаємо...

— Приходьте, приходьте...

Піонери обступили могилу, клали доobelіска, певне, нарвані по дорозі квіти, а Соломії не сходило з думки:

«Воно й добре, що діти навідуватимуться, таж галасуватимуть. Неспокійно буде з ними Василеві...» Проте коли одна з дівчаток хотіла покласти на могилу пучечок дзвіночків, а старший застеріг її — не треба, мовляв, вони швидко засохнуть і тільки засмічуватимуть, — настрій Соломії змінився.

— Авжеж, авжеж, — підтакнула вона і віничком, що завше стояв у куточку, при вході, почала обмітати могилу, змахувати суху поруділу хвою.

Сонце повертало на полудень. Розморений жаротою ліс пахкотів, бродив густими настоями глици, чебрецю, хмизу. Соломію душила задуха.

— А що, дітки, чи не пора вже й додому? — спитала вона.

— Ми попередили, обід нам зоставлять, — сказав старший.

Все ж, коли Соломія защепнула хвірточку і, мовчки попрощавшись із сином, надалась до дороги, пішли за нею й вони.

— Скільки вам років, бабуню? — поцікавились.

— Е-е... Літа мої вже минули... зозулині зосталися.

— Як це, бабуню?

— Живу тими, що зозулі щедрять. А вони, знай, химо-родні: скільки захочуть, стільки й одміряють... рік, два, а може, ще й п'ять...

— Ну, а тих, справжніх? — не відставали.

— Хто його знає. Хіба їх полічиш.

При дорозі, там, де од неї звертала стежка, гнала-ся в небо стара, обчухрана знизу сосна. Поки Соломія петляла поміж смеччям, діти встигли прилаштувати дощечку.

— Ось погляньте, — щебетали. — «До могили партизана Василя Гончара».

Соломія стала, довго мовчки дивилася на указку. Очі її сльозилися, але то, певне, од сонця, бо плакати вона вже одвикла.

— Добре буде, — похвалила зрештою. — Коли б тільки трохи повище.

— А ми переб'ємо, — з готовністю сказав старший і взяв у одного з хлопчаків молотка.

— Отепер в самий раз, — кивнула Соломія, коли указка опинилася на новому місці. — А то хтось міг би і зачепити їдучи.

Вони розпрощалися на узліссі. Дітям було праворуч, до Соснового, а Соломія, постоявши, поки їхні маленькі

постаті не розгубилися межі деревами, пішла прямо, вузькою, обіч уतिकаною кущиками дреку і дикої рожі польовою доріжкою...

Не було Ладимира ні того, ані наступного дня. Приїхав він у суботу, аж третього, ввечері. Соломія вже й ждати перестала. Вчителька десь пішла, а вона, нарвавши корові зілля, сиділа одинока на призьбі. На вулиці натужно заревіла машина, зупинилася біля ворітець. Машина була з причепом, вантажена колодям. Ладимир виліз із кабіни, трохи постояв на чужих ніби ногах і почав розв'язувати цепи. В Соломії стрепенулося серце: «Навіть у двір не зайшов». Важко встала, пішла до вулиці.

— Драстуйте,— привіталася до сина і шофера, що помагав розплутувати цеп'я.

— Драстуйте, мамашо,— весело відповів той, чужий, а Ладимирів голос ледве зачувся.— Матеріал — вищий сорт... На вибір... самі вибирали,— брязкотів ланцюгами водій.

— Ладимире, нащо ж ви його тут скидаєте? — підступила до сина.

— А куди ж його?

— Таж на пилораму, в колгосп, одразу й завезли б. Чого ж його двічі накладатъ та скидати?

— Полежить,— непевно сказав.

— На пилорамі, мамашо, давай накладну,— знову озвався шофер,— там без накладної не приймуть... А ми, кажу, самі вибирали...

— Не галасуй,— обірвав його Ладимир. А до неї: — Одступіть-но. Ідіть готуйте вечерять.

Одступила, постояла, спершись на ворітця, і, коли перша колода м'яко гупнула на тугий моріжок, пошкандибала до хати.

...Вечеряли мало не мовчки. Вже були напідпитку, втомлені, обох хилило до сну. Нехотя наливали, байдуже цокались склянками, не допивши, кривлячись, ставили і хрумтіли молодим цибулинням. І курили. На столі стояли яєчня, нарізане сало, свіже молоко в чашках, проте їлось погано.

— Та й чого ж ви, закушуйте,— припрошувала Соломія.— З дороги, проголодалися.— А сама сиділа на лаві, крадькома (бо не любив, як на нього дивились) гляділа на сина: «Схуд, лопатки повитиналися...» — Може, вам кислячку, га? — Відчувала їхню спрагу.

— Кислячку давайте. Кисляк в самий раз.

Пили жадібно — видно, горіло там, всередині. Горіло

й у неї, тліло зболене серце. «Вовкуватий зробився,— думкувала над сином.— Чого йому? Чим не догодила?.. Не гляне, не забалакає...» І ждала — не могла діждатися, коли скінчать, устануть, коли той, не її, піде спати,— щоб побалакати, розпитати...

— Вчителька тут, не поїхала? — кинув недбало.

— Тут, сину. Ще не поїхала. Сиділа весь день, а оце десь пішла,— зраділа нагоді погомоніти.

— Хай сидить. Її діло сидяче. Спати де будемо?

— Чи ж нема де. І на топчані, й на лежанці он можна.

— Я б оце на сіно... чи на солому,— піднявся шофер.— Люблю спати на сіні.

— Можна й на сіні. Є ще трохи на хаті. Але ж холодно буде. Над ранок замерзнете, лягайте в хаті.

— Ми народ звичний,— колихнув довгу тіль.— Не замерзну.— Він потягнув згаслу цигарку і кинув до водничка, в куток.

Поки Соломія прибирала зі столу, Ладимир провів дружка на горище. Вернувся, почав роздягатися.

— Іхатимете коли? — запитала, аби не дати йому відбутись мовчанкою.

— Вранці.

— То розкажи ж хоч, як там живеш,— нетерпеливилось їй.

— Як усі люди.

— А ми вже ждали, ждали...

— Ніколи було.

— Кажуть — женився... — мовила з тремтінням у голосі.

— Вже почули?! — різко обернувся до неї.— Ну й женився. І що? Вас не спитав?

Соломія застигла із ганчіркою в руках. Як стирала зі столу — так і заціпеніла: в одній руці крихти, в другій ганчірка. Не могла ворухнутися — серце підперло під самісіньке горло і не давало їй ступити, ані дихнути. Здавалося, от-от упаде, рухне на землю. А він, мовби нічого й не сталося, складав на скрині одяжу, розшнуровував черевики.

— Колись приїде, побачите,— додав уже м'якше.

— Та я ж хіба що? — мовила з трудом.— Лихого тобі зичу, чи що?

Син мовчав. Соломія висипала у миску крихти, покляла ганчірку, витерла об рушник, що висів на одвірку, руки.

— А тільки так, сину, не роблять,— вела 'далі.— Хіба я така вже, що їй поради не можна у мене спитати? Люди кажуть і тее, і сее, а я мов не рідна тобі... чи зобидила чим?

— Язик без кісток, хай говорять. Не їм жити — мені.

— Та тобі ж, сину, тобі. Дома хазяйство, хата, невістка ось у хаті, а ти... Хіба мені не болить? Хіба я не бачу, який ти зробився? П'єш, куриш... Сину, сину. Вона ж, кажуть, розпусна, не ти в неї перший...

— Нехай їм заціпить, отим казіям вашим,— швиргнув черевик і немічно, п'яно повалився на подушку.

— А дерево ж оце яке? Виходить, крадене, га?

— Мій клопіт. Привіз — то глядіть,— бурмотів уже сонно.

— А завтра люди спитають.

Мовчав.

— Чуєш, Ладимире? Не їдь туди більше. Нащо мені вже ця хата, це дерево... Зоставайся. Ганна ж за тобою душі не чує... Ждала, як переказав, що приїдеш...

Попід вікнами почулися кроки, рипнули двері — сінешні і хатні.

— Добривечір,— стала на поріг дівчина.— А... де ж гості?

Соломія промовчала. Вчителька постояла, ураз ніби згасла, в'яло ступила в хату.

— Нема в нас, дочко, гостей,— глухо обізвалася Соломія.— Є постояльці. Приїхали, напилися-наїлися й спати.— Вона прикрила ряденцем синові ноги і одійшла.— Набрехали нам з тобою зозулі,— сказала.— Принесли звістку, та не ту, яку ждалося.

Уночі їй не спалось. Сонно борсався, скригав зубами і щось неясне говорив син, а за перегородкою, в тій кімнаті, не гасло світло. Там, а може, то за вікном, надворі — вітром — зіткало, ступало босоніж, легко, беззвучно. Одного разу їй навіть вчулося схлипування, але воно тут же затихло, не повторилося, і Соломія поклала, що то їй здалося.

Лежала, слухала нетривку нічну тишу і ніяк не могла скупчити розбурхані свої гадки. А вони нуртували — то безмежно далекими, ніби вже й не про неї молодечими згадками, голосними весільними бубнами, першими дитячими згуками, ставали перед очима пекельним вогнем, похоронними, одірваними Олексиними ногами, отією

маленькою дощечкою на сосні, при дорозі, обзивались ядушливим голосом невістки-розпутниці, що одібрала у неї сина... останнього сина, і полишила її саму, з ненадійними, як хитка кладка, зозулиними літами...

ГРИМКЕ ЛІТО

Дощ почався одразу за містом, він то вщухав, то припускав дужче, затягував сивою пеленою узбіччя. Коли злива сильнішала, дужчав і вітер, наче між ними існувала така потаємна узгодженість, з розгону шарпав водяні пасма, рвав, дробив об дорогу, — здавалося, бруківкою мете сніговиця.

Їхати ставало неможливо, вітрове скло геть заливало, «двірники» не встигали його очищати, — довелося звернути, зупинитися. І як тільки мотор заглух, тугі цівки вдарили по металу, затанцювали, запінилися, машина виповнилася монотонним, заспокійливим шумом.

Було приємно слухати його, шум чомусь нагадував про дитинство, нерозважливе отроцтво, коли найбільша гроза виманювала з хати, із затишку, гнала в непогідь, у стрімчаки, що шалено мчали вулицями, і ти, так само збурений, знавіснілий од невідомих якихось сил, гасав ними, аж поки знеможеного, до нитки мокрого не заганяли тебе додому. Певне, є щось однакове, спільне між отим диким буянням природи і безрозсудливим нашим хлоп'яцтвом...

Поки стихія бушувала, зорієнтуватися, де ти, в яким саме місці настигла тебе непроглядність, було неможливо, доводилося ждати, очікувати якогось просвітку, бодай незначного, хвилинного. А дощ не вгавав, тюжив, мов із відра, блискавиці панаккали небо, громи грохкали, здавалося, над головою, аж лящало у вухах. Уже й пошкодувалося, що поспішив, вибрався в таку непогідь сам, адже удвох куди безпечніше і веселіше, — дорога ж неблизька, не на день, всього можна чекати... Тішило те, що не первина, не вперше потрапляти в складні ситуації, що скрізь люди, а де люди, там допомога, чуйність і товариськість.

Гроза лютувала з годину — в такім халеп'ї забуваєш стежити за часом, відчуваєш його якимось інстинктивно, —

зрештою краєчок неба ледь висвітивсь, водяні цівки послабшали, зрідшали, крізь поріділу імлу заблищала дорога.

Я виглянув: асфальтом, узбіччям невідь-куди мчали потоки, несли збите вітром галуззя, траву, підхоплені десь розмоклі клапти паперу; попереду, за кілометр чи більше, сірів місток, а далі — понад заплавою — видно село: водогінна вежа, церковка, якась чимала, схожа на типову школу, кам'яна споруда і хати — біленькі, з червоною цегли, під черепицею, залізом, подекуди солом'яною крівлею. Розмаїття хат, що ніби чаїлися в зелені, чомусь навіяло Лесине: «...І вам згадається садок, скрипучий ганок, летючі зорі, тиха літня ніч...»

Згадка, очевидно, була недоречна, бо ж ні летючих зір, ні ночі, ні тим паче скрипучого ганку, хоч, можливо, саме це село зродило в поетичнім серці слова, що ллються піснею, бо ж любила вона ці краї, цю землю, ходила нею, дослухалася її згуків... Спомин навертав на інше, далеке від того, що творилось довкіл, на душі од нього тепліло, наче рядки оті були мовлені тепер, тільки що, і не до когось, не взагалі, а до тебе, тільки до тебе. «І вам згадається...» Мабуть, у тому й геніальність митця, що сказане ним колись звучить, як сьогоденне...

Та лірика лірикою, гадалося, її приємно слухати або читати десь у затишку, принагідно, нині ж ні того, ні іншого, збігло на гадку по асоціації, у зв'язку з місцями, де колись літувала поетеса, — належало рухати далі, долати непогідь, діставатися якось кінечного пункту.

...Під містком, спрямленим руслом ріки, вирувала дощова каламуть. Вона линула сюди звідусіль, з одного й другого боків, гнула дебели стебла висадженої на заплаві кукурудзи, молоді лозняки по взбережжі, роз'їдала рівчаками дорожній насип. Гроза відступала, відкочувалася долиною, понад лісами, тільки зрідка чулися її металеві розкати, що, даленючи, глухли, завмирили в прошитім блискавицями змар'ї.

На бензозаправочній, за селом, що зосталося збоку, підійшла літня, з дорожнім саквояжиком, яких тепер багато і які в моді, жінка.

— Чи не підвезли б?

Немолоді, взяті поволокою літ, колись, мабуть, гарні, голубі, бо ще дещо вгадувалося в них од волошкового неба, очі дивилися з надією.

— Сідайте.

Вона, можливо, бачила, в яким напрямку ішла маши-

на, бо не питала, не докучав цікавістю і я, — кожен думав про своє, хоч, зрозуміло, це й не могло тривати довго, дві людини, стрівшись у путі, неодмінно почнуть мову бодай про незначне, буденне, що й виведе потім їх бесіду з манівців на якусь важливу, сказати б, магістральну тему.

— Автобус пропустила, ви вже вибачте за нескромність, — виправдовувалася жінка.

— За що ж вибачати? Ми люди...

— Так, проте і між людьми різне трапляється.

— Буває, але ж не по тому судити.

— Авжеж, хоча й його скидати, на жаль, не доводиться.

«Хто вона? Вчителька, медпрацівник, — із тих, що ходять, наполягають і таки домагаються свого?..» Розпитувати не випадало — розмова зав'язалася, тож з'ясується само собою. Належало б довідатися, куди жінка їде, чи далеко іще нам дорога, а далі... Людина, зрештою, повинна виговоритись, вилити душу.

— Вам далеко? — таки поцікавився я.

Село, яке вона назвала, було мені невідоме, нічого для мене не значило, однак — пригадалося — близьке од місця, куди лежав мій шлях, од новітньої тієї будови, що, незважаючи на свою незвичність і архісучасність, виростала серед лісів та пуц, боліт і озер. Село, власне назва його, чомусь затямилосся, упало в око, коли по карті вивчав місцевість, шукав нових, не второваних іще туди під'їздів.

— Коли не по путі, — додала жінка, — то скажете, я зійду.

— Ні-ні, — заспокоїв її, — все гаразд, навіть добре, що трапилися.

— Чим же добре?

— Бо й мені туди, дорогу покажете.

— А що її показувати? Вона осьдечки. Буде трохи кращої, трохи гіршої, а взагалі добра... Правда, через річку як там — хто знає, дощі... — додала роздумливо.

Дорога справді стелилась рівна, підбілені бетонні стовпці обіч значили її, додавали акуратності. Пригадалося, як виглядають ці траси з літака. Звідти, зверху, вони здаються величезними каналами, ріками, погідного дня вилискують, ніби виповнюють їх не мертвий, спресований тисяччю коліс асфальт, а жива, вічно рухома вода... Якось летів до Вільнюса, і панорама ця — безкраї, з безліччю озер та озерець, лісові простори, перетяті стрілами автострад, — вабила величчю, викликала бен-

тежно-хвилююче почуття гордості, втіхи, що, бува, народжується тільки у виняткових випадках. Іншого разу, пригадується, воно зринуло в Таврійських степах, коли знаменитий Гіталов показував свої поля, свої чорноземи, де, мов очерет, вигойдувалися пшениці, із краю в край шелестіла кукурудза і соняшники, мов пустотливі діти, усміхалися днів. «І всю ж її треба було пройти, проміряти солдатськими ногами, захистити од ворога...» — мовилося тоді. Того не можна було не сказати, така безмежна й красива лежала перед нами земля...

— Ви тутешні? — таки запитав.

— Тутешня. Тут народилася, закінчила школу, училище, тут і відпрацювала свій вік... Недалеко, в сусідньому районі.— У тоні, з яким це говорилося, бринів легкий смуток, і попутниця, мабуть, аби не подумали, що нарікає на долю, додала: — І не шкодую. Інші прагнуть до центрів, а мені, повірте, більшої радості нема, як щодня бачити своїх людей, село, все, що там твориться. Тридцять літ од дзвінка до дзвінка.

— Справді подвиг.

— Не знаю, подвиг, чи що, інакше не уявляю. Люди-на повинна зріднитися з тим, що робить.

Сиве пасемце волосся вибілося з-під легенької, трохи вицвілої коричневої хустини з квітами-трояндами по краях, жінка не поспішала його прибирати, мабуть, не помічала, тільки коли сповзло над очі,— звично поправила і запитала:

— У справах до нас чи так, подивитися?

— І те, й друге,— ухилився од прямої відповіді, хоч справді поїздка не була зв'язана ні з відрядженням, ні з якоюсь іншою нагальністю.

— Бо їздять нині сюди різно,— домовила,— хто з ділом, а хто так собі.

— Це ж чому?

— Край такий. Річки, ліс... Колись по бездоріжжю не просто було дістатися, а тепер асфальт, автобуси, власні машини... Та будова ота приваблює...

— Ви були на ній?

— Чом не бути? Таке розвернулося!.. Ніхто й не подумав би, що настане час і наше Полісся, наша пуща, світло людям даватиме. Дивно навіть: «то при скалці та каганці сиділи, вовків слухали, стежки далі волости не знали, а це — мало не з усього світу до нас. Не чули: кажуть, енергія з нашої атомної аж у Польщу й Німеччину піде?

— Єдина система. Дружба.

— Але ж подумати!

Розмова захоплювала, видно, хвилювала жінку, вона напівобернулася до мене, здавалось, зовсім забула про дорогу, непогоду, про те, що ми тільки годину тому познайомились, її цікавили моя реакція не сказане, ставлення до новини, яку повідала. Певне, увага й інтерес були виражені на моїм обличчі, це її задовольнило, бо, не чекаючи якихось інших виявів, вона запитала:

— Хочте — розповім, з чого ми починали після війни? Те, що зараз, самі побачите, а про минуле... Я оце й їздила з цього приводу: музей у нас хочуть відкривати, то мене завідувачкою туди наставляють. Мовляв, педагог, село добре знаю... Та воно й правда, кому ж іще, як не мені, його краще знати?

Машина опускалася донизу, у виярок, де вже стояло кілька вантажних автомобілів. Коло них вештались люди.

— Там що, річка?

— Річка.

— Певне, місток зірвало.

— Може бути.

Розгрузим, посмугованим глибокими коліями грейдером підповзли до крайньої вантажки. Так і є! Натиск води виявився сильнішим од податливого торф'яника, боковина містка не витримала, її розмило, винесло, і тепер на тім місці зяяла широка вирва. Унизу, на дні ями, ще вирувала вода, хоч рівень її помітно спав.

— Об'їзд далеко? — запитав я.

Водії глянули на мене подивовано — звідки, мовляв, і що за гість.

— Кілометрів сорок, — обізвався котрийсь і додав: — Вистачить?

Села в цій частині України зустрічаються рідко, тож не було нічого дивного ні в отій відповіді, ні в здивуванні.

— Можете їхати, — радили мені. — Отак назад до містечка, а там розпитаєте.

Попутниця мовчала, не виявляла будь-яких ознак тривоги, занепокоєння. Налезало вибирати — їхати чи зоставитися тут, при гурті, разом з незнайомими цими людьми розділити дорожню незлагод.

З протилежного боку під'їхало два самоскиди. Водії — вони, очевидно, знали один одного — перегукувались, навіть пересміювались.

— Час іде, а їм смішки, — врешті невдоволено обізвалася жінка. — Незручно, а доведеться встряти. — Вона

вийшла з машини, неспіхом підступила до водіїв, що все ще вистоювали над вирвою, курили.

Знаючи нелюбов шоферів до сторонніх порад, надто пасажирських, я не вірив у чудодійність жіночого втручання. Та ось гурт присмирнів, водії повернулися до машин, почали діставати хто сокиру, хто лопату, хто тягнув якусь дошку чи жердину. Моя доля не була ні кращою, ані гіршою, ніж її мали присутні при цій події, тож належало діяти так само.

Особливо запастися різним інструментом я не люблю, усе ж невелика саперська лопатка, десь колись підібрана батьком і подарована мені з нагоди придбання автомашини, лежала в багажнику.

— О, цим допоможеш! — одразу взяли на кпини водії. — Нічого, нічого, — поспішила на виручку моя попутниця. — Після війни ми такими землянки ще й як рили. Нею, здається, й рубати можна? — звернулася до мене.

Правду кажучи, користатися лопаткою мені не доводилося, всіх її властивостей я не знав, однак, обдивившись, помітив, що один з боків справді загострений.

— От бачите, — завважила жінка, — кмітливості та допешності особливого й знаряддя не треба. — Вона підбирала стяті мною гілки, несла до містка, куди водії стягували зрубані вільшини, гатили ними вирву.

— Вам би, Степанідо Федорівно, завгаром до нас, — кинув котрийсь із хлопців. — Може б, запчастини були, і приміщення швидше докінчили.

— А ви що, — цілком серйозно обізвалася попутниця, — чи не хазяйського батька діти? Батога над вами потрібно?

— Не те щоб батога, — відповіли їй, — жіноча рука ніби і швидша, й старанніша. Ми б оце й досі, може, гадали, як його та звідки підступити, а ви...

— Не наговорюйте чого не треба, — перебила ту мову Степанида Федорівна. — Ти, Петре, не в обиду будь сказано, завше любив побалагурити.

— А він і нині такий! — одразу підхопили її слова.

— Такий і не такий, — поправила жінка. — Водій гарний... Кращий у колгоспі — от що я знаю.

Пізніше, потім, коли виберемося з халепи, вона розповість, що половина тих чоловіків, шоферів, її колишні учні, що взагалі у всіх оцих селах, куди не поїдь, не піди, навіть у районному апараті, вихованці їхньої школи — агрономи, зоотехніки, трактористи, комбайнери, ланкові, бригадири, парторги й комсорги; воно й добре,

та інколи, бачте, як випадає... Доводиться й дорослих уже, сказати батьків, наставляти. Не завше приємно, а треба, такий обов'язок старших.

...Заваливши вимоїну гіллям, почали засипати її землею.

— Заждіть, каміння підкинемо,— обізвалися водії з того боку.

— А чого ждати? Давайте!

Самоскиди швидко зникли в зелених вулицях села, що лежало метрів за кількасот і так само ховалося в буянні тополь, в'язів та садів, їх довгенько не було, та ось вони виринули з рутвяних тунелів, підкотили до мосту.

— Задом давайте, задом! — гукнули з нашого берега.

Один з водіїв самоскида, дебелий, у тільнику, що виднів на розхристаних грудях, парубчина, пройшовся містком, ніби випробовуючи його на міцність, ніби його власна вага могла тее визначити.

— Чого обдивляєшся, морячок? Витримає. Давай!

«Морячок» мовчки, не зважаючи на репліки, оглянув край містка, затим витягнув і поклав поперек нього вільхову жердину, в яку мали впертися задні колеса машини, і тільки тоді сів за кермо.

Два самоскиди каменю вляглися на присипане землею віття, майже вповнили яму. Вода, повирувавши біля свіжої загати, покірно пішла основним руслом. Тепер належало завалити каміння, трохи утрамбувати — і дорога відкрита.

— Спасибі, хлопці,— подякувала Степанида Федорівна водіям.

— Ні за що,— стримано відповіли ті.— Це ж і наш клопіт.

— Воно так, та коли ви ото стояли і, вибачте, зуби скалили, хотілося по-материнськи вас пожурити. Добре — здогадалися, а то б...

Яма тим часом вирівнювалася, по висипці вже гарцювала дівтора, що невідь-коли і звідки взялася тут, топталася по ній і дорослі — трамбували, ущільнювали ґрунт.

— Гілля треба наверх,— запропонував котрийсь з водіїв.

— Авжеж, не так грузнути буде.

Знову рубали, носили гінкий лозняк, вистеляли ним, та ось «морячок», не чекаючи кінця роботи, поволі сповз самоскидом на місток, посигналив, аби розійшлися, і

з'їхав на насип. Колеса м'яко вдавили віття, однак не провалилися, і машина тихим ходом вибралася на тверде.

— Молодець, браток!

Водій відчинив дверцята, не злазячи з сидіння, оглянув колію.

— Молодець за возом бігає,— сказав. І гукнув: — Ко-
му по дорозі? Сідай!

Він зачекав хвилину, бажаючих їхати в той бік не зна-
ходилося, і «морячок», кілька разів добре прогазувавши,
мало не рвонув машину з місця.

— От- скажений,— незлобиво кинув хтось.

Степанида Федорівна лиш усміхнулася, приязно гля-
нула вслід самоскидові, що вже збирався на крутий ко-
согір. В очах її світилися захоплення, трохи, можливо,
осуд, що, однак, відразу розтанув, зник, давши місце вдо-
воленню.

Мащини рушили, водії приязно махали, посміхалися
жінці, а вона, мовби нічого іншого їй не обходило, стояла,
гляділа, як осідає під важкими колесами свіжий ґрунт.

— Треба ще підсипати,— мовила ніби сама до себе.

...Коли потім, переправившись і виїхавши на битняк,
я з новою для себе цікавістю глянув на попутницю, вона,
уловивши мій позирк, запитала:

— Що?

— Так ось яка ви, Степанидо Федорівно,— вихопило-
ся в мене несамохіть.

— Яка ж?

— Підсідаєте до незнайомих, їздите на попутному
транспорті, мовби неосіла подорожня яка, а насправді...

Жінка осміхнулася.

— І не подорожня я, і до незнайомих не підсідаю,—
мовила розважливо.— Так трапилось, що на автобус не
встигла, мусила до вас попроситися. То хіба ж ви чужий?
Хіба не одною землею ходимо, не одним повітрям дихає-
мо, не про одне думаєм? Рідня ж ми, коли розібратися,
велика рідня. Хто знає, що там і як було в давнину,
чие з чийм коріння переплуталось. Може, й наші предки
десь родичалися.

Вона говорила про єдність людей, їхній природний
потяг до спільності, пересипала ту оповідь примовками та
прислів'ями, а мені нагадалось недавнє, ще зовсім свіже
і, мабуть, незгладиме у пам'яті, коли до зеленого нашого
двору, з-за сумної нагоди, зійшлася сила-силенна люду,
односельців і з дальших сторін, старих і молодших, зна-
них і зовсім не відомих, але всі вони виявилися родича-

ми, кривними, близькими, всі ми були одного коліна, однієї матері; того ніхто, звісно, не пам'ятав, певне, в родословній тій чимало й випадковості, може, недостеменності, однак на те не зважалося, а з покоління в покоління передавалося, утверджувалося, що саме так, а не інакше, бо самотня людина не може, бо одинока вона — ніщо, їй постійно потрібен рід, відчуття роду...

Різні приходять на гадку в дорозі. А ще коли обложні дощі, коли вирвався ти з водяного полону і попутник твій, що досі нічим особливим уваги не привертав, нараз, при якимсь випадку, здивував тебе вчинком, поведінкою, думкою. Степанида Федорівна раптом постала в моїй уяві жінкою, образ якої давно зрів, хвилював, — дружиною, матір'ю, чуйним навчателем і розрадником. Шкодувалося, що не зустрілись раніше, що лишень випадковість звела нас на життєвих базмежжях, що встигнути вона до автобуса — і не побачитись нам, не знатися, не чувати одне про одного... що багато отак-от проходить, проїздить мимо гарних людей, а не знаєш їх, не спілкуєшся з ними, і невідомо, скільки од того втрат, чого не дораховуємось, не добираємо, губимо у буденних своїх клопотах.

— Пригадуєте, як гарно сказав французький письменник Екзюпері? — вела Степанида Федорівна. — «Планта людей»... Так він назвав один із своїх творів.

І сама вона, й Екзюпері, і об'їджене мною вздовж і впоперек Полісся, навіть ота дорожня пригода виходили в серце якимось по-новому, набирали нового сенсу. Скільки довелося цьому краю витерпіть, якої зазнати наруги, аби люд його спізнав радість прийдешнього, сучасного, суцього! Про це писалося й пишеться, велемовно говориться, але ніколи й нікому не дано збагнути жури, смутку землі, яку плюндрували, якою топталися війни, з якої тікали у пошуках кращої... А її, ту, що нею ми їхали, що лежала обіч битого шляху, красувалася новітніми селами та містечками, спіткала колись саме така гірка доля.

...Вечоріло. Над лісом та перелісками висло важке, темне хмар'я. Дощу не було, земля на супісках притужавіла, і на полях замиготіли, заснували вогні.

— От ми вже й дома, на своїй землі, — сказала Степанида Федорівна. — Бачте, як воно в нас? Доводиться і вночі збирати, коли вдень неспромога. Знаєте, що то за вогники?

— Авжеж, всюди тепер не гаються.

Назустріч мчали кілька автомашин. Вони повернули з полів, звідти, де працювали комбайни. Не доїжджаючи нас, передня спинилася, водій став на підніжці, підняв руку.

— Як там на переправі? Кажуть, розмило?

Жінка вийшла.

— Це ти, Василю? Місток справний, нічого... Давно почали?

— Надвечір. Грузько ще. Та й стебло вологе... Коли б вітерець.

— Коли б... А біля містка дивіться, розкопано там.

— Спасибі, Федорівно.

Вона ще постояла, пропустила інші машини і повернулася.

— Клопіт механізаторам, — сказала сідаючи. — Все на них... Ви вже вибачайте, що затримую...

Не говорив їй, що мені того й треба, що заради «затримок» цих, зустрічей і подався в таку непогідь — хай усе буде, як буде, як треба, як належить у дорозі.

— Нічого, нічого. Не турбуйтеся, Степанидо Федорівно.

Попереду, на пригірку, раптом спалахнули вогні, багато вогнів, хаотично — від центру — вони розтікалися вріз-нобіч, мерехтіли, творили якесь дивне на свинцевому фоні крайнеба видиво.

— Село?

Вона спершу, ніби в роздумі чи приємному подиві, — покрутила головою, а вже тоді мовила:

— Ні. Ото й є наша атомна. Звідси гарно видно її, та вечір. — І додала: — Жаль, хотіла вам спершу село показати. Ви надовго до нас? — Зачувши, що, можливо, доведеться пробути кілька днів, зраділа навіть: — О, то встигнете. Завтра ж підемо...

Розливи вогнів, спалахи електрозварки zostалися збоку, на високому березі, ми поминули їх, помчали далі, до села, що вимальовувалося попереду тьмавим сявом вуличних ліхтарів, масивними будівлями на околиці, високими гостроконечними шпильями тополь, які, здавалося, протинали низьке крайнебо, принаймні тримали його на собі.

А за лісами, що вже ледь вгадувались, десь на самім краю цієї землі, густо кресали блискавиці, не вгавали громи, час од часу звідти налітали пориви стужного вітру.

— Знову буде гроза,— мовила Степанида Федорівна.— От унадилась! Просвітку не дає.

Мчали машини на переправу, свердлили фарами сутінь, пахло стиглими житами, рутвяними травами, терпким перегаром пального, недавніми і прийдешніми грозами і ще чимось ледь уловимим, тонким, що од самої землі, од спільності з нею, од великої до неї любові.

МАТИ ЗЕМЛІ

Санаторій стояв на околиці, високо в горах. Добратися до нього можна було кружною трасою, що оперізувала місто, або ж підвісною канатною дорогою. Траса була незручна, вдень і вночі нею карабкалися, страшенно ревучи, і з шаленою швидкістю мчали вниз автомашини, доріг для пішоходів на ній не передбачили, проте Одноконь на це не зважав. Першого дня, погойдавшись на двадцятиметровій висоті, над прірвами та над кручами, він твердо вирішив, що то не для нього, не його транспорт,— він має ноги, звук ходити, а часу, видно з усього, не бракуватиме.

Тиждень, відколи він тут, обернувся Одноконеві суцільною нудьгою. Не тому, що кепські умови, ні, все в санаторії продумано, підпорядковано відпочинкові, а от гриз чоловіка якийсь черв'ячок, і не було йому, клятому, впину. Лікарі особливо не турбували, раз оглянувши, назначили вигрівання коліна — воно в нього боліло ще з війни, од поранення, а то сказали більше гуляти; сусіда по палаті трапився якийсь дивний, весь день пропадав на морі, рибалив,— чим зайнятися, куди подіти стільки вільного часу, Одноконь не міг одразу збагнути. Перші дні, після сніданку, він діловито закурював і, ніби це була його бригада і йому, бригадирові, належало визначити її готовність до сівби чи до жнив, ішов оглядати санаторне хазяйство. Не знайшовши якоїсь причіпки на території, він заглянув на господарський двір і, на превелике своє задоволення, побачив стареньку тритонку, біля якої вовтузилися двоє. Одноконь зупинився, постояв у воротах, знову дістав сигарету. Легенький запах пального й мастил, що йшов од машини, збентежив його, змусив частіше забитися серце. Недовго роздумуючи, ступив на подвір'я.

— Припалити, сказати б, не знайдеться, хлопці?

Один з юнаків мовчки ткнув запальничку і знову пірнув під капот. Одноконь припалив, затягнувся й заглянув собі.

— Не везе?

Ті, що поралися біля машини, певне, годилися йому в сини.

— Не везе,— досадливо буркнув чубатий, що давав запальничку.— Йй давно місце не звалищі, а тримають... вимагають роботи.

— Машина, як, сказати б, і людина, любить догляд.— повчально мовив Одноконь.— Списати легше.

Хлопець зиркнув на прихідька і вмовк, мабуть, невдоволений стороннім втручанням.

— Клапани стукають? — кивнув Одноконь.

— Не стукають,— відповів юнак і запитав одверто: — А ви, дядю, щось у цьому петраєте?

Одноконь усміхнувся.

— То ось зараз почуєте,— додав хлопець і гукнув напарникові, що порався в кабіні: — Колю! Ану заведи. Коли й тепер бісова душа барахлитиме, то будь вона неладна! Що я, не знайду собі роботи, чи що?

Коля довго ганяв стартером, щось у моторі клацало, ляскало, сам же він уперто мовчав, а коли запрацював — всі почули якесь дрібне стороннє тріскотіння. Одноконь став на крило, перехнябився дослухаючись. Потім зісковчив, махнув, аби заглушили мотор.

— Ну що, сподобалося? — запитав чубатий.

— Чого ж,— спокійно мовив Одноконь.— Нам ця пісня знайома.

Юнаки глянули на нього з цікавістю.

— Щось попало в циліндр,— визначив Одноконь.

— Жартуєш, батя,— скептично сказав Коля.— Вони ж герметично закриті.

— Молодчина,— похвалив хлопця Одноконь.— Через карбюратор затягло. Не чули такого?

Хлопці презирнулися.

— Давайте ключі.— Він скинув кашкета.— Крило чимсь застелить. Або ось що: краще беріться самі.

— А ви, дядю, не жартуєте?

— Знімайте, знімайте накришку,— наполягав Одноконь.— Не глядіть на мене. Інакше не будете їздити.

Юнаки презирнулися ще раз, і старший, стелюючи плечима, нехотя почав одгвинчувати гайки. Одноконь зайшов з другого боку.

— Я, хлопче, на цьому ділі, сказати б, зуби з'їв,— вів далі.— Вас ще й на світі не було, як я почав під капоти та під кузови заглядати. Перейшло через мої руки і машин, і тракторів. І таких ось, як ви,— додав.— Прийде, бувало, з курсів — ще молоко на губах, і роби з нього людину, механізатора... Та ти крути, не бійся,— підохочував хлопця.— Раз сказав, що попало, то, значить, попало. Як тебе звати? Федором? А мене Грицьком. Григорієм, сказати б, Матвійовичем. Давно шоферуєш?

— Та другий рік,— відповів Федір.— У школі здавали на права.

— Тоді все ясно,— весело сказав Одноконь.— Ну, нічого, наловчишся, ще й класним будеш водієм. А ти ж? — звернувся до юнака, який напівлежав на крилі поруч.

— Він у мене стажується,— пояснив Федір і додав: — Не дадуть кращої — кину цю лайбу.

— А дарма,— заперечив Одноконь.— Це твій, сказати б, шоферський університет. От полазиш у ній, позаглядаєш туди та сюди — і все тобі ясно буде, що й до чого.

— Так їзди ж ніякої!

Одноконь ніби не чув або пропустив повз вуха його слова.

— Тепер зачекай,— сказав.— Тепер я сам. Там прокладка, то аби не пошкодити.— Він перейшов до Федора: — Ставай тепер на моє місце й дивись.

Ключиком злегенька обстукав лискучу од мастила накришку, тоді обережно, пальцями, почав знімати. Це схоже було на фокус, і сам він — зосереджений, уважний, скидався на штукаря, в руках якого ось-ось з'явиться диво.

Майже так воно й сталося. Григорій Матвійович підняв накришку, і в одному з циліндрів хлопці побачили невеличкі, в пшеничне зерно завбільшки,— шматочки роздробленого металу.

— Ну, ось вам,— сказав Одноконь.— Не вірили, то глядіть.— Зібрав шматочки в долоню — їх було кілька. А тепер шукайте, чого там у карбюраторі бракує, гаєчки якої чи болтика. Хоча,— додав,— могло потрапити й не за вашої, сказати б, пам'яті.— Він передав знахідку хлопцям, а сам, обмацавши інші циліндри, узявся приладнювати накришку.

Потім вони регулювали клапани, підтягали болти.

— Машина твоя, Федю,— говорив Одноконь,— сказати б, оджила своє, проте не поспішай, вона ще послужитиме. Будеш глядіти — бігатиме.

— Ет,— махнув водій.— Колю! Ану давай. Побачимо, що вона тепер заспіває.

Мотор знову довго не заводився, але згодом запрацював чисто, без стуку та тріскотіння.

— Ну, що я вам казав! — радів Одноконь.

— Спасибі, Григорію Матвійовичу,— дякували хлопці.— З нас могорич. Приходьте під кінець роботи.

— Кий могорич? — заспішив раптом Одноконь.— На процедуру спізвився, нехай їй грець. Буде тепер балачок.

Сяк-так витерши руки, він запалив і подався до корпусу.

Чутка, що хворий — прізвище Одноконь — знайшов у машині рідкісну неполадку і сам, власноручно, усунув її, дійшла до головлікаря, а вже від того — до лікаря, що йому, власне їй, безпосередньо підлягав хворий. Якогось дня, під час прийому, та ніби ненароком завела про це мову, а потім категорично порекомендувала Одноконеві, — якщо вже він приїхав сюди відпочивати, — їздити чи ходити на екскурсії, на концерти, в кіно чи й просто гуляти біля моря.

І він почав ходити до моря. Купатися вже було холодно, на це зважувалися тільки сміливці, та й ті вискакували, ніби ошпарені, більшість же сиділа на набережній — дихала, різалась у карти, читала або ж никала понад самісінькою водою, вишукувала камінці.

Одноконь сидіти не міг, карти ненавидів, тому, кепкуючи з власної персони, збирав камінці. Камінці були гарненькі — формою й кольором, і він приносив їх повнісінькі кишені і, не знаючи, що з ними робити, роздавав потім санаторним дамам.

Невідомо, скільки тривало б це його заняття, на скільки б вистачило йому терпцю, коли б не випадок, що поклав край і Одноконевому ходінню до моря, і збиранню камінців, і який взагалі мало не закінчився для нього трагічно.

А сталося ось що. По кількох днях непогіддя вибилося сонце, зазолотило останнє, ще не оббите вітрами листя на кленах, і відпочиваючі знову висипали на море. Була, здається, неділя. Пообідавши, Одноконь не став заходити до палати на мертвий час, а побрів набережною, час од часу спиняючись то біля афіші, то коло розцяцькованого кольоровими листівками та обкладинками журналів кіоска, то просто проводжаючи поглядом пароплав, що раптом білим видовом з'явився на обрії і плыв, наче

казковий лебідь, невідомо звідки й куди. Втім, про це можна було розпитати, але Одноконь не хотів — тоді він достеменно знатиме маршрут корабля, можливо, й назву його. Але тоді доведеться б розпрощатися з казкою.

Надвечір набережна полюднішала, певне, до курортників приєдналися аборигени міста — всі перемішалися, жартували, сміялись. Одноконеві не подобалась ця тіснява, і він надався було до санаторію, як раптом серед шуму і гамору його слух уловив щось до болю рідне, близьке, дороге, що змусило зупинитись. Якусь мить він стояв, ніби завмерши, тоді підвів голову і одразу натрапив очима на журавлів. Журавлів було багато, вони летіли двома розгорнутими ключами, та, певне, забачивши воду, збилися, закружляли, закричали над містом. Крик той раптом вирвав Одноконя з курортного гомону, переніс на рідні простори, на його мйле Полісся, ніби вкопав там зачарованого. Стояв, забувши про все, милуючись красою птахів, усотуючи в себе їхню втому, їхню спрагу, їхню незрадливу любов до землі. Він і сам собі здавався тим птахом, готовим зірватися, злінути і полетіти до вітчого вирію, на тихі плеса, рутвяні килими берегів та полів...

А журавлі кружляли, ключі то урочисто ладналися, то розсипалися на блакитному тлі, гомін їхній дужчав, завмирав, ставав ледве чутний, а тоді розкочувався знову, виповнював простір, Одноконеву душу бентежним відлунням.

— Батя, ти що, задрімав? — спитав хтось, зачепившись за нього.

— Журавлі, — усе ще не одриваючись од неба, сказав Одноконь. — Летять.

— Бабахнуть би по них.

Одноконя пересмикнуло, урочистість розвіялась, зникла. Він здивовано глянув на того, хто міг це сказати, і побачив поруч кількох молодиків.

— Навіщо ж — бабахнуть? — запитав.

— Бачили чудака? — шкірячись до своїх, сказав один з гуляк. — Ех, батя, — зітхнув. — Та їх же на шампури — пальчики оближен! Темнота.

— Усе б вам жерти, — зневажливо глянув на вимушених своїх співрозмовників Одноконь і відступив.

— Ти про що, батя? — подався до нього один з них.

— Про тебе ж, розумника, — проказав у вічі йому Одноконь. — Все пожерли б, паскуди.

— Ні, ви чули? — звернувся до своїх молодик. — Цей

бать явно напрошується на комплімент. Ану, повтори,— зажадав від Одноконя.

— Згинь, маро,— стиснув кулаки Одноконь.— Відійди, бо як повторю, то мокре місце од тебе зостанеться.

— Що, що? — наступав парубійко.

— Те саме.

На них уже почали звертати увагу, і Одноконь, аби не загострювати ситуації, плюнув спересердя й повернувся. Не встиг зробити й кроку, як хтось шарпнув його.

— Ти що ж? Ображаєш — і навтьоки?

Молодики обступили Одноконя, вони, певне, тільки й ждали нагоди зачепитися.

— З нами, бать, жарти кепські,— значливо докинув плечистий, з татуїрковкою на грудях і на руках.— Або викуп гони, або...— Він грайливо бренькнув басовитою струною гітари, підморгнув друзкам.

Одноконь уже готовий був провчити нахаб, та втрутилися перехожі, і тих — мов вітром здуло. Все, зрештою, обійшлося, проте випадок став відомий санаторному начальству, і Одноконя наступного дня викликала лікар.

— Що мені з вами робити? — запитала немолода вже, либонь, одних з ним років, з густою сивиною жінка.

— А що? — удав простака Одноконь.

— Так-таки й нічого? На процедури запізнюєтесь, на екскурсіях вас не видно, блукаєте десь.— Лікар подивилася на нього прямим, відвертим поглядом, від якого Одноконеві враз стало ніяково, незручно, і він засовався в кріслі.— Дорослий, сім'ю маєте,— вела далі жінка,— а поводите себе, мов хлопчисько. Виписати вас, чи що?

— Випишіть! — зірвався на ноги Одноконь.— Благаю вас: випишіть!

Жінка стиснула губи, стримуючи усмішку.

— Справді дитина. Таж поїдете і знов запряжетеся на весь рік!

— Все одно,— стояв на своєму Одноконь.— Я вже, сказати б, відпочив, нога не болить.

— Дивний ви чоловік,— скрушно мовила жінка.— Люди гроші платять, щоб полікуватися в нас, а ви... Невже ви не розумієте? Це ж санаторій, тут свої порядки.

— Розумію,— сказав Одноконь,— а тільки... не по мені ці порядки. Не звик я.

— Віда мені з вами.— Жінка згорнула, відіклала «історію».— Прошу вас, поведьте себе серйозніше. Зосталося небагато.

Тон жінки, її доброзичливість зворушили Одноконя.

Він стояв, ніяково переступаючи з ноги на ногу, винува-
то дивився на свої великі вузлуваті руки, що висіли
якось незграбно, мовби зайві.

— Обіцяєте?

— Обіцяю, — глянув довірливо.

Одноконь вийшов, сів оддалік на лавці і довго, упер-
то палив одну за одною цигарки. «Може, справді не вар-
то було зачіпатися з тими патлатими, — міркував. —
Поговорили б та й пішли... Але ж ні! Сьогодні йому не
жалко журавля, завтра — качки, позавтраму воно гото-
ве рибу виглушити в ставку, задля примхи зламати де-
рево... Не можна! Мовчати — значить потакати. Не мож-
на! Нехай там що — виписують, карають, гудять — не
можна!»

Місцина, де він сидів, була затишна — між диких лав-
рів, самшиту, молодих кипарисів, що, розпарені сонцем,
дихали ніжним, терпкуватим запахом живиці, з неї
відкривалися чудові краєвиди гір, далеких і близьких,
зовсім голих, скелястих і вкритих лісом. «Певне, там
гарно, — думалося Одноконеві. — Дерев навівають спо-
кій... І немає отих... бабахкалів».

Він усе більше захоплювався своїм відкриттям, гори,
здавалося, вже кликали його, манили, Одноконь навіть
ував, притулив дашком до очей долоню і почав пильно
вдивлятися в стрімке громаддя скель, ніби щось там
вишукуючи, когось вглядаючи. Як він раніше цього не
бачив, чому досі не побував серед отого бекеття?... Ту-
ди! Негайно! Цур їм, отим... Але ж лікарка! А що лікар-
ка? Піти туди зранку чи по обіді — кому який клопіт?

Наступного дня, нашвидку відбувши процедуру, знайо-
мими стежками виплутав з двору і опинився на трасі.
Дорогою мчали машини. Водії застережливо сигналізували
пішоходів, обминали його, а Одноконь крокував далі й
далі, інколи зупинявся, з подивом глядів на прямовисні,
покриті мохом скелі, що на десятки метрів здіймалися
над ним, чи милувався деревцем — ну, притьмом же,
здається, із каменя, як воно там тримається, де бере
соки?

Дорога все глибше врзалась в ущелину, зверху, зі
скель, покапувало, інколи звідти зривалися камінці і з
тріском падали на вкату машину гальку. Іти става-
ло незручно, тісно і нецікаво. Одноконь аж зрадів, коли
ще за кількесот метрів скелі розступилися і він опинив-
ся в долині якоїсь невеличкої річечки з страшенно покру-
ченим руслом і до прозорості чистою водою. Річка звива-

лася, бурхала з каменя на камінь, дно її було вистелене дрібненькими різноколірними камінцями, геть-чисто такими, як він збирав на березі моря.

Од траси понад річкою йшла дорога, і Одноконь звернув на неї — цікаво: куди вона, що там? Дорога була глухувата, усе ж, міркував, кудись вона виведе, десь там є люди, життя.

Ішов уже близько години, все далі, вище забираючись в гори. Унизу залишилася річечка, зникла за виступом скелі, довкола лежало царство гір і лісів. Одноконь зупинився, милувався красвидами. Йому, поліщуківі, все це було і дивне, й захоплююче, і незвичайне. Він ніколи не бачив такого наіромадження каменю, такої химерії природи. Ніколи, хоча й прожив немало, і на війні був, і так доводилось їздити.

Земля була Одноконеві полем, нивою, лугом... І озерецьком з карасями, щупаками та щуками, річкою з тихими заводями, де завше кишить плотва, а в ковбанях, під корчами, дримають неповороткі соми... Ну ще, може, була вона йому байраком, зарослим ліщиною й терном, невеликим піщаним пагорбом, де, вважай, нічого не росло, і, звичайно, лісом. Ліси в них дрімучі, за день не перейдеш, кишать птаством та дичиною... Про гори Одноконь тільки чув, не вірив, що вони такі-от суворі, мовчазні, холодні.

«Як же воно так, — міркував, забравшись на високий камінь і роззираючись довкола, — тут гора за горою, камінь на камені, у нас — рівно, хоч боком котися, камінця жодного не знайдеш. Дивно, та й годі. Одна ж земля, одна, сказати б, мати. Кажуть, їй мільйони й мільйони літ... Звідки ж вона? Хто її сотворив? Якими соками живиться?.. Не може ж бути, щоб мільйони років і отак — нізвідки нічого... Щоб давати життя, треба самому житися, жити. А на ній же чого тільки немає! Люду тогь, звірів, дерев, рослинності всякої!.. Є ж щось, що тримає її, Землю, на світі...»

Питання поставали одне за одним, щось ніби сипало їх перед чоловіком, вимагало відповіді, а замість неї зринали інші, складніші, заплутаніші, і він, зрештою, відмахнувся від них, спустився з каменя. «Ху! — аж упрів од несподіваних роздумів. — Треба ж напестися такому. Чи не пора повертати? Забрався, мабуть, далеко... Але ж гарно як! — знову втішно подумав оглядаючись. — Дійду ще он туди, — зважився, — до тієї каменюки».

Попереду, ніби зовсім близько, височіла могутня, чимсь

незвичайна, як на нього, скеля. Широченна в основі, вона раптом звужувалась, мінялася формами, творила щось подібне людській, власне, жіночій постаті. Одноконь чув про стародавніх кам'яних баб, навіть бачив колись таку на Херсонщині, але ця була колосальних розмірів, та й хто її міг тут поставити?

Пришвидшував крок, аби скоріш дійти того дива — воно раптом чомусь потягло його, вабило, як, бувало, вабили в дитинстві веселки, і ніяк не міг дістатися, — скеля наче віддалялась, тікала... «Що за мана?» — чудувався й налягав на ноги.

Попереду, у видолинку, стояла навантажена дошками та бруссям машина, біля неї з лопатою — чоловік. «Мабуть, загрузла, — подумав Одноконь. — Хоча де їй тут загрузнути!» Підійшовши ближче, побачив: машина справді сиділа у, здавалося, мізерному ривчакові.

— Так, — мовив значливо.

Чоловік досмоктав недопалка, сплюнув спересердя і мовчки взявся розчищати біля коліс.

— Чого ж вас сюди занесло? — запитав Одноконь. — Дорога, сказати б, справна.

— Та камінь, — кивнув чоловік на добрячий уламок скелі, що лежав уже оддалік. — Видно, звалився і якраз поперек. Думали об'їхати, а воно ніби й ривчака того, а бачте...

З-за кущів, з оберемком сушняку, вийшов юнак у короткій шкіряній куртці, кинув гілля, зиркнув — певне, у такий спосіб вітаючись — на незнайомого, і удвох вони заходилися затовкувати паліччя під колеса.

— Не поможе, — зупинив Одноконь, — глибоко сидить.

Ґрунт під колесами був водянистий, слизький — перемелена скатами глина, галька, різне ґалуззя, що його пхали туди, він усе дужче й дужче засмоктував.

— Тре піднімати, — сказав Одноконь. — Домкрат є?

— Гамзате! — гукнув чоловік до юнака.

Одноконь тільки тепер збагнув, хто тут водій. «Новачок, — подумав. — Везе мені на них!»

— Давай домкрат, Гамза.

— Що — домкрат? — замахав руками юнак.

— Давай, давай, не гарячкуй, — знімав піджака Одноконь. — А ви — як вас? Павло?.. Розчистіть отут рівенько.

Засукавши рукава, Одноконь послабив та відкинув назад — щоб не заважала — краватку і заходився підладнувати домкрат. Машина сиділа аж надто низько, домк-

рат не підходив, і Одноконь рив для нього виямок, підмощував, аби не вгрузав, каміння, але той все одно вклякав під вагою поклажі, колесо не вивільнялося, і все доводилося робити спочатку.

— Що у вас тут, машини більше немає, витягти нічим? — запитав перекурюючи.

— Машин є, — відповів Гамзат. — Машин далеко.

— Їхнє село високо в горах, — додав Павло.

Одноконь нерозуміюче глянув на нього.

— Чому — їхнє? А ваше? — спитав.

— Хе! — усміхнувся чоловік. — Моє ще далі. Нова Калитва — може, чули? Воронезької області.

Вони завалили яму гостряками, приклали сушняком, і Одноконь звільнив домкрат.

Колесо опинилося зверху, з нього густими патьоками спливала багнюка.

— Що ж це ви, сказати б, возите, коли так? — запитав Павла Одноконь, натякаючи на його нетутешність. — Чи, мо', в гості, попутно?

— Ні, не в гості, — заперечив чоловік. — Подарунок веземо. Земляки послали, щоб доставив на місце.

— Подарунок?! — здивувався Одноконь і ще раз, ніби не вірячи власним очам, глянув на кузов.

— Еге, подарунок. Магазин даруємо. Готовий, тільки зібрати.

Одноконь мовчав.

— У них тут навесні землетрус погуляв, — вів далі Павло, — наробив шкоди. То ми й того... Дізналися з газет, написали листа, вони — нам...

Одноконові згадалося, що кілька років тому і вони, полісяни, готували деревину для потерпілих од землетрусу. То було, здається, для Ташкента, їхні й майстри туди їздили.

— Он, сказати б, якої? — дослухавши оповідь, сказав Одноконь. — Дружба?

— Дружба! — блиснув білозубою усмішкою Гамзат. — Мир — дружба.

— Дружба. — Одноконь поклав йому на плече замащену руку. — А чого ж ти оце забрався, дружба?

Гамзат не все зрозумів, засміявся, обхопив Одноконя.

— Спасибі, Дружба!

— Потішний хлопець! — сказав Павло. — Еге, а ви ж як тут опинилися? — запитав Одноконя.

— З санаторію. Набридло сидіти, то й пішов оце. —

Він зиркнув на годинник — була вже друга, спохмурнів. — Пора вертатися.

— А може, з нами? Як вас?..

— Одноконь. Грицько Одноконь. Житомирський, з-під Овруча... За пригласеніє дякую, — сполоснув у струмочку руки. — Закуримо ось і — будьте здорові.

Сорочка й штани були заляпані, та Одноконь не зважав, він був радий нагоді, оцій несподіваній зустрічі, подарункові, що його переправляли високо в гори новокалитв'янці, — до чого й він, сказати б, доклав своїх рук.

Машина давно пішла, гублячи між скель лунке натужне гудіння, а Одноконь стояв, дивився на диво-скелю, до якої так і не дійшов і вже, мабуть, ніколи не дістанеться. «Може, воно, сказати б, і краще, — міркував, — бо зблизька гори не такі видні, а я ж бачу її всю зверху донизу, бачу одну й другу... десяту, мо', й двадцяту. І скрізь там люди — як і в нас, на долинах. І до них їдуть інші, близькі й далекі, з дарунками, дружбою. То, може, цим, любов'ю вселюдською, приязню, і живе Земля? Може, тому вона гарна така, урочиста, супокійна та щедра?»

Сонце перевалило за полудень, між гір залягла перша сутінь, хоч шпилі їх ще золотились, знизу потягло холодом. Довкола запанувала святкова тиша, що буває на зламі дня й ночі, доброї літньої чи й осінньої пори. Одноконь нехотя відірвався поглядом од верхів, які сивими пасмами спадали додолу, до могутніх рамен Землі, і неспіхом, ніби аж злегка ступаючи, щоб не наполохати тиші, пішов назад. Десь його ждали, хтось на нього ремствував, та все було мізерією, ніщо супроти того, що він сьогодні побачив, пережив, звідав.

ВІТЕР ДАЛЕКИХ ДОРІГ

Велика європейська ріка, що славилася своїм судноплавством, тої осені обміліла, і теплохід, який з пониззя віз групу туристів, сів на мілину. Позаду лишилося красиве гігантське місто з десятками церков і соборів, музеїв та галерей і з допотопним трамваєм на околиці, попереду був Відень, Штраус і знаменитий Віденський ліс, а тут, на мілині, низькі висіли тумани, пахло вогкістю, лугом і ще чимсь невловимим.

У каюті було тісно й душно, і Софія подовгу простоювала на верхній палубі, коло капітанського місточка, слухала плескіт хвиль об металеві борти судна, крижку довколишню тишу, що раз у раз обзивалась то невиситим чайним криком, то легким шурхотінням перелітних гусей, то писком якоїсь пташини на березі, у верболозах.

Софія мандрувала уперше, вперше так надовго полишала сім'ю, тому всю дорогу за нею невідчепно тяглося прядиво думок, споминів, згадок. То їй здавалося, що вона не про все розпорядилася вдома чи на роботі, і починалося хворобливе копирсання в останніх днях, навіть годинах, перед від'їздом, то виділась донечка — єдина трьохлітня Оксана, і Софія картала себе, що згодилася на цю подорож, полишила малу на спрацьовані материні руки, то раптом огортала нудьга, смуток, і все бачене, чуте, чим вона потаємно гордиться, втрачало свій зміст. Жінка зажурено дивилась на місто, що пливло невидь-куди за водою, на очах у неї іскрились сльози.

Одного вечора, коли Софія стояла отак на звичному для себе місці, до неї підійшов високий, у формі річковика чоловік. Вона знала його, його знали на теплоході всі — то був помічник капітана по пасажирській службі, вже не молодий, але й не вельми літній. Привітався, запитав, чи не заважає. Якийсь час стояв мовчки, і Софія з подивом зиркнула на нього, нічого, однак, не сказавши.

— Гарно заходить сонце, — мовив зрештою помічник.

Захід справді був незвичайний, мінився фарбами, але Софія на те мало зважала, вона зраділа нагоді з перших уст довідатися, чи скоро попливуть далі, і взагалі...

— Хіба не можна було передбачити обміління? — докоряла. — Річка ж не океан, усе видно.

Помічник капітана слухав, як їй здавалося, з усмішкою, і Софія вмовкла.

— А ви нетерпляча, — сказав він, переконавшись, що жінка виговорила.

Тепер мовчала Софія, і це, видно, вражало його, він уперто шукав бодай найменшої стежини до її душі.

— У вас поганий настрій? — знову обізвався він.

Софія обернулася, на мить вони зустрілися поглядами. На одну тільки мить, але її було досить, аби помітити в жіночих очах докір.

— Даруйте, — зніяковів, — я зовсім не маю наміру... не хотів...

— Які ж ви всі! — спалахнула Софія, та одразу ж

осіклася.— Припустимо, мені справді скучно. То й що? З яких це пір помічник капітана став таким уважним до настрою кожного пасажира?

— З давніх-давен,— спокійно відповів він.— Інша справа — чи доходимо до кожного.

— Сьогодні вважати це винятком?

— Як хочете,— задумливо сказав і, задивившись на холодний спокійний плин ріки, домовив: — Хіба усе завважиш? Хіба інколи знаєш, чому робиш саме так, а не інакше?

Софія змовчала. Вона дивилася на вузьку, призахідним сонцем розіслану на воді пасмугу, що з хвилини на хвилину темніла, і думала над щойно почутим — так, мимоволі, знічев'я. «Справді-бо. Хіба інколи знаєш... Хіба можна усе розкласти по полицях, усьому дати найменування, оцінку...— Думки захоплювали, вели далі і далі, і Софія не противилась їм.— Хоча б оця моя поїздка,— міркувала.— І відмовляли, і не пускали, усе ж поїхала... Тепер гризу себе. А чого? Напевне ж, там усе гаразд, інакше повідомили б, телеграми йдуть регулярно... Він має рацію. Однак... чому саме я привернула його увагу?»

Вона, може, запитала б його, одважилась і запитала, те питання уже готове було злетіти з її уст, Софія навіть одірвалася зором од пасмуги, та з репродуктора, що висів десь зовсім близько і аж налякав її, раптом голосно пролунало: «Помічника капітана...» Його викликали. Він нехотя відхилився од поручнів, поправив кашкет — очевидно, за звичкою, бо той і так сидів бездоганно.

— Вибачте,— сказав,— коли своїм недоречним втручанням завдав вам хоч трохи прикрості.

Він пішов, полишивши в її душі не то жаль, не то якесь дивне почуття. І хоч воно, те почуття, було незрозуміле, розпливчате і, як вона себе переконувала, зовсім безпідставне,— позбавитися його Софія не могла. «Усе це в мене од недосвідченості,— твердила.— Підійшла людина, сказала кілька лагідних слів, я й розчулилась. Їм це звично, простіше простого. З ними треба твердіше... хоч я й так, здається, не жартувала».

Невдовзі запросили до вечері, затим були танці. На танці Софія не пішла, надто шумливі розваги й компанії чомусь завжди викликали в неї осторогу, якусь навіть відразу, почувала себе там чужою, зайвою, ніби не в своїй тарілці. Натомість, провівши подруг, звернула до салону-читальні, вибрала затишну місцинку — в кут-

ку, біля розлогого фікуса — і почала дивитись корабельні альбоми. У вікна вже зазірала густа сутінь, що непомітно переходила в ніч,—далеку, чужу, якусь середньоевропейську, альбоми були потерті, з слідами сотені пальців, але Софія вперто гортала їх, ніби чогось шукаючи, і думала водночас про своє. Їй пригадувались тихі сільські вечорини, зоряні ночі Полтавщини, на яку, здавалося, проміняла б зараз усю цю мандрівку, срібні — під місяцем — плеса річок і ставків... А то вчувались дівчачі пісні, хоч за клопіткими літами, що випали на її молодість, сама ніколи тих пісень не співала...

«Члени екіпажу — учасники Великої Вітчизняної війни», — прочитала і осміхнулася: «Чого тільки не вигадать!» Але тут Софії прийшло на гадку, що й у них на заводі на видноті висить величезна дошка з подібним написом, що такі стенди зараз повсюдно, і вона стала уважніше розглядати фото. Капітан, колишній підводник... Перший помічник, командир «морського мисливця»... Помічник... Так, це було фото його, котрий щойно стояв з нею на верхній палубі, розмовляв і з яким вона повелася не досить чемно. Сергій Крижний. Софія озирнулася — ніби за нею могли підглядати — і уважніше придивилась до фотокартки. «Не теперішня, певне, десятирічної давності, — завважила. — І скроні не в такій сивині, і зморщок менше...» З фото на неї пильно дивився військовий моряк, у званнях Софія не розумілася, як і інші, на інших знімках — в парадній формі, при всіх, очевидно, регаліях, трохи напружений перед апаратом; нічого надзвичайного, особливого. Продовгувате лице, прямий, з горбинкою ніс, кущисті брови мало не сходяться на переніссі... Хіба що очі... Очі видались їй не такими, якими дивились на неї з інших фото. У цих його очах було стільки зажури, смутку, що так і хотілося запитати: «Вам сумно? У вас поганий настрій?..»

З короткого напису під фотографією значило: «До війни служив у торговельному флоті, учасник руху Опору у Франції... Після повернення...» Але це вже Софію не обходило, їй хотілося зараз, негайно розпитати його, як потрапив до чужої країни, яка саме ота його участь у боротьбі французьких патріотів. Колись, пригадується, вона читала... Так, так, то був роман з досить цікавою назвою, власне, та назва й заінтересувала її: «Ми ще повернемося за пролісками». Автора не пригадує, він одразу ж забувся, а книга захоплююча...

Вона вже готова була бігти шукати його, Сергія Крижного, вибачитись за свою, можливо, не зовсім тактовну поведінку — тоді, на палубі, але... Отак у неї завжди: наміряться щось робити, а воно — те, що всередині, в душі — і смик за руку, і зупиняє... Ніби яке наслання. «Не можна, нескромно...» Уже й лаяла себе, і силувала — переінакшити важко. «Ще подумає: причепа якась, — випірнула думка. — Тільки що одмовчувалась, а це... Ні, ні, нехай колись, іншого разу».

Посиділа ще з півгодини, напівбайдуже погортала старі «Огоньки» і піднялася на пулубу. Жевріла надія зустріти його, — вона обізвалася б перша, сама, не чекаючи, поки до неї заговорять, але марно: палуба була безлюдна, непривітна, зусібч її студили чужі осінні вітри. Софія постояла, вдивляючись у шурхітку даліну, де гасли й спалахували знову річкові бакени, і, відчувши, що починає мерзнути, повернулася до каюти...

Уночі їх «зняли» з мілини, і вранці, прокинувшись, вони з радістю відчули, що плывуть, — байдуже куди, як, аби плывти, не стояти, як ці кілька діб, у водяному полоні.

...Потім був Відень, Віденський ліс, кладовище з прекрасними пам'ятниками на могилах... Вони блукали містом, оглядали старовинні, засиджені голубами собори, якісь церковки, палаци відомих і вже невідомих королів, князів, герцогів... Палаци були розкішні, у багатючих розписах, обставлені найдорожчими меблями, з картинами, на яких, мовби й справді живі, жизувалися пихаті вельможі; запобігливі гіді механічно називали імена, титули, призначення кімнат і залів — не називали тільки, думала Софія, тих, чиїми руками усе це творилося.

От хоч би й мости на Дунаї, якими вони сюди-туди їздять. Котрогось із них збудували ж кріпаки Розумовського, коли він був тут російським послом. Про це вона чула, читала, а ніхто навіть не заїкнеться. Втім — Софія вже встигла переконатися — цього не роблять ніде, так, мабуть, заведено, бо справді не станеш же перераховувати десятків, сотні звичайних собі теслів, каменярів, червонодеревників, пічників — простіше запам'ятати й назвати одного, того, чиїм іменем усе освячувалося.

У якомусь палаці, здається, Габсбургів, у його затишній південній кімнаті, де з вікон виднівся величезний розкішний парк, Софія побачила посмертну маску вродливого юнака. Гід пояснив, що маска знята з єдиного сина Наполеона Банапарт, який, тобто син, помер зовсім молодим, двадцятирічним, од туберкульозу. І ще він додав, що

муляж птаха — під скляним ковпаком, поруч — зроблено з стрепета, якого Наполеонів нащадок дуже любив. Більше він нічого не пояснював, треба було йти далі, до «золотої палати», і Софія, зворушена почутим, на кілька хвилин одстала від групи, аби ще раз, самій, оглянути експонати. Лице юнака вражало тендітністю, класичною формою ліній і спокоєм. Ні тіні страждання, болю чи смутку... На стіні, напроти, висів портрет повновидого рожевощого хлопчика років семи чи восьми, який з усмішкою, заклавши руки за пояс, дивився на кімнату, на свого, тоді ще живого, стрепета, на власну посмертну маску...

Увесь цей день Софія прожила під враженням побаченого, воно не виходило з голови, тьмарило інше, можливо, й вартніше, істотніше. Тому ввечері, повернувшись на теплохід, вона, аби на самоті обміркувати все й зважити, піднялася на палубу, на своє облюбоване місце. Теплохід стояв, вітер ущух — чи, може, то тільки здавалося, і тут було спокійно, затишно. Довкола, на обох берегах, лежало місто в морі вогнів, які сяйвом одбивалися в річці, з салону долітала джазова музика, а Софія думала — дивувалася й думала — про єдиного сина Наполеона, якого батьки в гонінні за славою полишали на чийсь руки і який, зрештою — вона була в цьому певна — з нудьги та горя заслаб невиліковною на ті часи хворобою.

Жінка настільки віддалася своїм роздумам, що й не зважила на кроки, які знебачки почулися. Збагнулося аж тоді, коли вони стихли і поруч став він. Софія зашарілася, думки ураз переплутались, схлинули, уривками повернулися знову, але вже неспроможні заволодіти нею так, як це було досі. Стояла бентежна, заждана, мов тополя у бурю, напружена. А він мовчки так само милувався вогнями, затишшям і ще чимось своїм, для неї незаним.

— Сьогодні ви вже не така... лагідніша? — запитав стиха, в жарт.

Підтримувати його тон не хотілося, але й мовчати, відчувала, цього разу не зможе. Пересилюючи саму себе, мовила:

— А я вас шукала. Тоді...

Сергій глянув на неї здивовано.

— Не подумав би. От уже справді: шляхи господні несповірені.

— Після вечері зайшла до читальні, — вела далі Со-

фія, — і в альбомі... — Вона розповіла все, як тоді сталося: як натрапила на його фото, дізналась про службу, як захотіла побачити, аби розказав...

— Я читала про це, є така книжка — «Ми ще повернемося за пролісками». Не траплялася?

Він слухав мовчки.

— Автора забула, — бідкалася Софія.

— Жан Лаффіт, антифашист, один з керівників руху Опору, — сказав Сергій.

— Як ви туди потрапили? Скільки були? — Її ніби прорвало, запитання сипались одне за одним, без угаву. — І... звідки ви?

Крижний усміхнувся стримано, скупю, вона скоріше відчула ту посмішку, аніж побачила.

— Так одразу... — мовив. — І як потрапив, і звідки, і де, мабуть, був... Еге ж?

Вона по-школярськи кивнула і, взагалі, завважила, в цій її поведінці, оцих запитаннях чимало дитячого. Але відступати вже не було куди, та, власне, й нічого, і Софія застигла в чеканні.

Крижний розповідав скупю, знехотя, видно, йому вже не раз доводилося ділитися цими не вельми приємними спогадами, і він по можливості їх уникав. З його оповіді Софія тільки й довідалася, що на початку війни торговельне судно, на якому він служив, було інтерноване однією з союзних Німеччині держав, їх тримали в концтаборі неподалеку французького кордону, вони зв'язалися з партизанами, організували втечу, влилися до одного з партизанських загонів.

Допевнятися більше Софія не наважувалась, вона розуміла його настрій, його нехіль до споминів. Тому, коли Крижний, помовчавши і, очевидно, відчувши якусь незручність перед жінкою, сказав, що в таких випадках запитують ще про найпам'ятніше — «Чи не хочеться й вам цього знати?» — вона тільки й відповіла: «Звичайно».

— Так от, — домовив Сергій, — усяко бувало, всього набачився, а запам'яталося найбільше знаєте що? Вітер. Холодний, пронизливий вітер Піренеїв. Гірське бездоріжжя і вітер, що замітає наші сліди, крижаною порошею б'є в обличчя. Ніби немає нічого — ні за нами, ні перед нами, — тільки гори і вітер...

Він мовчав довго, його нікуди не кликали, довкола уже стояв пізній вечір, на теплоході готувались до сну, а Софія бачила далекі засніжені гори, гірське бездоріжжя,

яким бредуть десятки голодних, обірваних, зраних, і вітер, що з посвистом шарпає на них одяг. В'їдається в очі, в кістки...

Коли б вони знали одне одного ближче, принаймні аби він не так скупо розказував, виявив більше власної цікавості до тих споминів, Софія неодмінно поділилася б цими своїми враженнями, висловила б захоплення, а так... «Хто його знає, — міркувала, — не завше і не всім це подобається». Завдавати ж після всього почутого, взнаного йому найменшої прикrostі, бодай тіні її — не хотілося, вона й за ту, першу, зустріч тепер всіляко картала себе. «Єдине, що я можу і мушу зробити сьогодні, це вибачитись. Вибачитись за ту свою поведінку».

На теплоході погасили ілюмінацію, примеркли вікна в будинках на набережній. Десь на сусідньому причалі приймали пізні судно — звідти долітали уривки команд, натужне поскрипування дебаркадера, брязкіт якірних ланцюгів.

— Чомусь мені раніше здавалося, — нараз почувсь її голос, — що команди на кораблях неодмінно повинні бути гучні, грізні... А капітан — це взагалі щось неприємне.

— Мабуть, тому, що ви цього не знаєте, — ніби зрадів нагоді обізватись. — Невідоме завжди здається незвичайним.

— Дійсно! Закордоння — до цієї поїздки — здавалося мені якимсь, як би сказати... Ну, незвичайним, іншим світом.

— А тепер — ні?

— Ні, — твердо мовила Софія. — Така ж земля, такі люди. Хіба що порядки інші.

— І ви шкодуєте, розчаровані?

— О ні! Скільки цікавого. Але не менше його і в нас. Чомусь вважається, що мандрівка рідною землею — то так собі, от, мовляв, закордоння... А воно — візьміть наші міста, наші краї — не менше там і церков, і соборів, по яких нас тут тільки й водять. Показали б краще, як люди живуть, — прости, звичайні. Знаєте, що мене найбільше зворушило в цій подорожі? Балкани, гори. Ми проїздили їх уночі. Уявіть собі: ніч, низьке небо, ніби напнуте на вершини гір, десь сяє місяць, але його не видно, і дорога — то спадає, то знову в'ється вгору... Це наче казка, наче політ... Місячне сяйво, мерехтіння зірниць... Не вистачало тільки Синього птаха. Ви читали про Синього птаха?

— Чув. Я люблю Лондона й Екзюпері.

— Синій птах — це щастя... Алгоритм, символ — розумієте?

— Словом, усяка чортівня. Щастя повинно бути реальним, щоб людина знала, за що вона бореться.

— Так, звичайно. Але, розумієте, у людини є мрія, казка... Без цього не можна. Ви помітили: сонце завжди зв'язано з радістю, щастям, а вітер — також символ, знак, але вже іншого — смутку, нещастя, біди.

Нараз їй здалося, що занадто вже розбалакалась, навіть повчас його — отакого бувало, — і Софія примовкла.

— Говоріть, говоріть, — попросив він. — Вам не холодно? Ви так гарно розповідаєте. Хто ви, коли це можна: філолог, історик? У вас так гарно виходить... Дозвольте, я запалю.

Сергій дістав цигарку, одвернувся, черкнув запальничкою. Бліденький спалах на мить вихопив гостре його підборіддя («Зовсім не вольове», — подумалось їй) і погас.

— Так хто ж ви? — перепитав.

— Ні те, ні друге. Ні історик, ні філолог. Звичайний собі інженер. Працюю на заводі... І все.

— Мабуть, дуже любите літературу, історію, в інституті мали п'ятірки.

— Бувало й так, — стримано відповіла Софія.

— А мені не довелося. — В словах його відчувся смуток. — Ледве дотягнув семирічку, а там — на свій хліб. Мати рано померла, батько... Втім, не про це річ, розкажіть далі, я вам перешкодив.

— Що ж розказувати? Власне, й усе. Гори. Балкани... Сказати, що дуже хотілося, аби зіпсувався автобус, щоб хоч трохи постояти серед цієї краси, — смішно, наївно.

— Справді? — засміявся він. — То, може, те ваше хотіння здійснилося зараз? Ми тільки й робимо, що переповзаємо з мілини на мілину.

— Ні, — похитала головою, — тут не так. То буває, мабуть, раз у житті. Гори, місячна ніч, дорога — мов гойдалка. А знаєте, — раптом ніби згадала Софія, — там теж був вітер. Тільки не такий, не холодний, а лагідний... Він наспівував за вікнами. Коли робилося душно, ми одсовували скельця, і він залітав до нас, свіжий, приємний, запашний вітер гір.

На палубі з'явилася пара, потинялася, зникла. Затим прийшов черговий матрос, по-хазяйськи заглянув у всі закутки й спустився вниз.

— Пізно вже, пора йти, — сказала Софія, хоч велико-

го бажання опинитися зараз у тісній, незручній каюті не мала. Хотілося стояти, слухати нічний заташений гул чужого міста, Сергієве мовчання, скупу його оповідь, хотілося, як ніколи, саме йому, отакому, ще не відомому, але чомусь близькому говорити, розказувати, вилити свою душу. І те, чим жила досі, живе, буде жити, що стрічалось на не такій уже й довгій дорозі — гарне, погане, радісне, прикре, що б хотілося бачити... Й про Балкани, оці недоречні мілини, єдиного сина Наполеона, що помер од нудьги та недогляду в двадцять нерозбрунькованих літ... Але справді було вже пізно.

— Я чекатиму вас завтра, післязавтра, — сказав на прощання Сергій. — Тут, на цьому місці.

— Спасибі. Але... навіщо? — зірвалося в неї.

Він глянув так, що Софія знітилась, нічого не відповів, полишивши, мабуть, розмову на завтра.

«Завтра» сподіваного не принесло. Рівень ріки не піднявся, з управління пароплавання надійшло розпорядження в зв'язку з закінченням навігації ставати на ремонт. Теплохід був не наш, фірма, що його будувала, за контрактом здійснювала і щорічний ремонт.

Туристам наказали пересідати в автобуси, які й доставлять їх до кордону, до найближчої прикордонної станції.

Він зустрів її на трапі, на виході, суворий, мовчазний, ще з більшим — встигла помітити — смутком в очах. Довкола поспішали, прощались, гукали, і він тільки й сказав: «До побачення».

Ні йому, ні їй, що вперше отак-от їздила, мандрувала, стрічалась, мабуть, незручно було говорити більше, звертати на себе увагу — вони розстались як звичайні подорожні, що пробули кілька днів, може, тиждень, на однім теплоході... Як звичайні знайомі... А може... може, так і було, можливо, все оте вигадане, плід її неспокоїної уяви? Можливо. Тільки чому ж — серед домашнього затишку, звичайного буденного плину — сніяться їй Піренеї, бездоріжжя, видяться гори Балкани, місячна ніч, небо, напнуте на скелі, і — навіть доброї дники — хочеться вітру? Холодного, стужного, теплого — вітру далеких доріг...

ДОРОГА В ДАЛИНУ

Вона починалася зразу ж від порога, од невеличкого, заскленого різноколірними скельцями ганочка з кількома підгнилими сходинками і рівною, добре випрасуваною биндою спокійно текла в долину. Взимку, коли випадали сніги, між старими дуплистими вербами, що хтозна з яких пір стерегли її, залягали кучугури, і дорога горбатилась, куріла густою порошею. Снігу ніхто не розчищав, кінні й піші пробивались крізь заноси, тільки навесні, коли втихали хурделиці, його розсовував старенький бульдозер, і сніг потроху осідав, темнів, танув, наповнюючи крижаною водою придорожні канави і ями, а на проталинах, на сухоземлях висипала рясна, мов мак, прозелень. У кінці березня сніг зникав зовсім, доріжка підсхала, на узбіччях бралась травицею, люди на ній з'являлись частіше. Вони йшли зусюди, тому що лікарня, в яку упиралась дорога, була кущова — на декілька сіл. З самого ранку відвідувачі тіснилися в коридорі чи грілись на сонечку біля будинку, на лавах, чекали черги. Катерина викликала їх по одному, записувала прізвища, ім'я та по батькові, а вже потім ними займався лікар. Прийом тривав увесь день, хоч на табличці, що висіла на дверях, значилось: з 9-ї до 15-ї. Правда, після обіду людей меншало, можна було й відлучитися, та тоді неодмінно виникало питання: «Куди?», і вона, коли не поспішала на виклик, просто виходила у двір і довго, до болю в очах дивилася на довколишні гайки, що мріли край неба, на дорогу, яка починалася від ганочка з двома старими ялинами обіч.

Лікарня стояла на відшибі, острівцем, оточеним давно пересохлими болотами. Колись тут був монастир, збудований, як і церковка при ньому, на місці давньої і страшної козацької битви. Після війни з німцями до монастирських будівель якийсь час нікому не було діла, і лише кілька років тому їх віддали під лікарню.

Перші дні Катерині було навіть цікаво після міської суєти відчутти себе серед цього спокою. Вона годинами блукала околицями, слухала лагідну тишу полів, і великі зеленуваті очі її, що жадібно впивалися в голубу долину, ставали голубуватими, груди виповнювалися якоюсь неясною бентегою, що йшла від землі, од суцвіть і, можливо, від самого простору. Спогади про школу, друзів, про вечори, які вони влаштовували зрідка на скупу студентську стипендію, не викликали у неї смутку, почуття са-

мотності, здавалося, її не чіпало. Катерина гарно, зі смаком, по-міському одягалася і, коли в неділю ішла селом,— всі на неї заглядалися, навіть жінки. На танцях, і так при зустрічах, хлопці не відривали від неї очей, сміливіші пробували залищитися, проводжали від клубу додому. Катерина все це сприймала жартома, а то й просто байдуже.

— Не нашого поля ягода,— говорили про неї селянки, коли Катерина відмовила Яркові, вчителю.— Видно, где, що за нею з міста приїдуть.

Її стали називати гордячкою, а вона ніби й не чула того, сміялася, на свята виступала в клубі — читала Єсєніна.

— Нехай,— шептались жінки.— Поплигає та й сяде.

Та минали дні, місяці, минуло й два літа, а Катерина якою була, такою і zostавалась. Ніхто до неї не приїздив, писали їй рідко, краса її ніби зблякла, не викликала колишнього захоплення. Про дівчину вже й шепотіти перестали, а коли й згадували, то хіба з якогось певного приводу.

— Іхали б ви од нас,— сказала якомсь Катерині тітка Уляна, прибиральниця.— Чого вам тут сидіти, хлопцям очі мозолити? Піти за них ви все одно не підете, видно по вас, а так сидіти — яка вигода? Ще, глядіть, слави поганої заживете.

Вони були удвох в її затишній кімнатці, і Катерина щиро розсміялася з Уляниних слів.

— Еге ж, смітєся,— стояла на своєму жінка.— У нас все можуть подумати. Та й до яких пір будете перебирати хлопцями?

— Хіба я перебираю, тітко Уляно? Чи хочете, щоб я так, не спитавши броду?..

— Чого там не спитавши? Вони ж усі на виду, хлопці, ми їх змалечку, з таких ось літ знаємо. Ви тільки моргніть.

— Мало знати. Серцем треба перевірити,— відповідала на це Катерина.

— Глядіть, перевіряйте,— співала своєї Уляна.— Наше бабське діло таке: сьогодні краса, а завтра роса...

— Спасибі, тіточко Уляно, а тільки я так не можу. Та й не в думках воно.

В останньому Катерина злукавила. Вона не раз задумувалася над власним життям-буттям, частенько дивувалася: невже вона справді така гордячка? Інші давно встигли вийти заміж, поїхали з чоловіками, а вона...

Траплялися хлопці, так ні ж, все ждала великого, справжнього, за ким пішла б на край світу, в огонь і в воду... «От і діждалась,— картала себе Катерина,— і край світу рядом, і води довкола хоч залийся, а його, жаданого, єдиного, нема й нема...»

Бувало, до них заїздили гості. Переважно це були краєзнавці, любителі старовини, учні. Вони годинами тинялися по садибі, під старою напівзруйнованою стіною, а потім, на їхнє прохання, Катерина відчиняла церкву (ключі також передали лікарні) і терпеливо ждала, коли ті намилуються і підуть. Сама ж вона заходить в церкву спочатку боялася: як-не-як — медсестра, комсомолка, проте якось відважилась і пошкодувала, що не зробила цього раніше.

Церковка була маленька, затишна, майстерно розписана. І що найцікавіше — двоповерхова. На верхньому, наземному, поверсі стояли потемнілі царські врата зображенням усіх святих, в тіснуватому закапелку за ними лежала різна церковна утвар. Внизу, власне, то вже була не церква, а щось подібне до склепу, лежали останки загиблих у бою козаків. Катерина чула про це поховання, але що воно саме таке — їй навіть не думалось. Небачене зворушило її, і з тих пір Катерина стала привітніша до відвідувачів, не ждала байдуже, коли ті підуть, а вже й сама тягнулась до них, прислухалася, як на те був час.

Одного разу, коли Катерина поверталася до лікарні з села, її обігнав забризканий, салатого кольору «Москвич». Машина промчала повз неї на повній швидкості, та метрах в ста, однак, зупинилася на узбіччі, з неї виліз повнуватий, середнього росту чоловік. Він запалив, оглянув колеса, навіщось копнув ногою одне з них. «Міг би їхати далі,— подумала Катерина,— дорога пряма, запитувати нема потреби».

Чоловік — з виду йому можна було дати років тридцять п'ять, не більше, а коли б не розкішні залисина, то й того менше,— ступив їй назустріч.

— Вибачте,— сказав хриплувато, гортанно («П'є»,— подумалось Катерині),— це колишній монастир на козацьких могилах? — кивнув на садибу.

— Так,— стримано відповіла Катерина.

— Ви теж туди? — поцікавився він.— Коли бажаєте, ласкаво прошу,— гостинно розчинив дверцята.— Хоч тут і недалеко, все ж незручно обганяти людину, кидати саму на дорозі.

«Говіркий»,— подумала Катерина і усміхнулась кутиками уст.

— Там, кажуть, тепер лікарня,— вів далі незнайомий, спрямовуючи машину на дорогу.— Ви часом не лікар?.. Не там працюєте?

Вона усміхнулась відвертіше: «До чого ж вони всі примітивні! Хто ви така? Де працюєте?.. Ніби нема інших питань?..»

— Майже вгадали.

— Чому — майже?

— Тому що я не лікар, хоч і працюю там.

— Чудово! — вигукнув він.— Тоді хто ж ви? Медсестра?

«Ну, от... і почалось».

Він розповідав про себе: художник, із Києва. Видавництво доручило йому проілюструвати книгу відомого письменника про Хмельниччину, там, до речі, є й про ту-тешні місця, от він і вирішив подивитися. «Для достовірності,— додав.— Та й для натхнення».

Завідувача лікарні вже не було, Катерина розпорядилася, аби приїжджого пропустили у двір з машиною.

Художник пробув у них декілька днів. Звали його Петром. Прізвища свого не сказав, та воно для Катерини нічого й не значило б: мистецтвом дівчина цікавилася мало, крім Божія — автора «Медсестри», з яким зустрічались в школі, вона нікого не знала.

Петро з ранку до полудня, поки Катерина була зайнята з хворими, блукав околицями, полями, робив зарисовки — називав їх ескізами,— а під вечір, коли лікарня пустіла, вони ішли вдвох, і Катерина розповідала йому все, що чула про битву, про монастир, церкву.

— А знаєте,— сказав він одного разу,— церква знаменна ще й тим, що її розписував Іжакевич, великий художник. Ось погляньте,— показував їй вицвілий, ледь помітний підпис в куточку величезної картини, що займала весь передній простінок. На картині було зображено розп'яття Ісуса Христа. «Який же він художник,— скептично подумала Катерина.— Богомаз». А Петро, ніби вгадуючи її думки, розповів, що це не поодинокий випадок, коли великі майстри зверталися до релігійних сюжетів, що, наприклад, Володимирський собор у Києві розписував Васнецов, великий російський художник, а Андрій Рубльов взагалі присвятив іконопису все своє життя і тим знаменитий, увійшов в історію.

— Такі були часи,— говорив Петро.— Колись монастирі та собори відігравали немало роль.

Вона слухала і чомусь вірила йому, під його впливом мінялись її думки, погляди. І та сама церковка, що повз неї вона байдуже проходила хтозна-скільки разів, ставала безцінним пам'ятником давнини, який треба берегти для віків, для нащадків, аби знали вони, що й у нас була своя — і не мала — історія, свої — і справжні! — герої.

Катерина дивилась на його передчасні залисини, густу на скронях сивину, на ледь сутулу постать, і їй здавалось, що давно з ним знайома, що він її рідний, тільки був десь далеко, а тепер вернувся і розповідає їй бачене, вона ж слухає, слухає... І так хороше їй, так приємно чути той голос...

Якось запросила художника на вечерю. Саме поспіли вишні, вона наварила вареників і покликала його й головного лікаря. Вони випили по чарці наливки, хвалили її кулінарне вміння, говорили про мистецтво, про козацькі могили і козацькі подвиги. А потім лікар пішов — його хтось покликав, і вони zostалися удвох.

— Вам тут не сумно? — запитав Петро.— Ви не сумуєте за своїми, за містом?

Сказати йому «так» не наважилась, гордість не дозволила, але й кривити душею не хотілось.

— Всяк буває,— мовила непевно.— Узимку, звичайно, сумно.

— Чому саме взимку?

— Тому що влітку дні довші, людей більше приходить... приїздить. Тому що відпустки. А взимку ні до тебе ніхто, ні ти ні до кого. Сиди, не рипайся. Не те, що у вас. Мабуть, часто доводиться їздити, зміцнювати зв'язок з життям?

— Власне.

— У нас простіше,— провадила вона,— все тут: і життя, і ми.

Катерина трохи захмеліла, і почуття близькості, якоїсь навіть інтимності, породжене цими кількома днями, штовхало її далі, їй хотілося знати про нього більше, і питання, що давно зріло в ній, мимоволі зірвалося:

— І вас відпускають так часто, не сердяться?

— З роботи? — не второпав одразу.

Катерина промовчала, він збагнув і трохи ніяково пояснив:

— Нікому на мене сердитись.

«Дурна! Ох і дурна ж! — картала себе Катерина.— Так, ні з того ні з сього... Хіба вони коли говорили нам правду? Аби за поріг — уже й холостяк... уже й сердитись нікому... Щоб отакий та досі був сам! І собою нічого, і розумний, і машина. Мабуть же, й квартира. Нікому сердитись! Як же! Так ми тобі, голубчику, і повірили!» Сумнівів своїх, однак, не виявляла. Навіщо? Нехай буде так, по його. Хто він їй? Поїде — чи й доведеться зустрітись...

Вечір був лагідний, тихий. Під вікном пахли матіоли, виповнювали кімнату дурманящим запахом, на карнизах церкви воркотіли голуби.

— Дякую за вечерю... гостинність, — піднявся художник, коли Катерина замовкла.

— На здоров'я.

— Треба збиратися. Завтра раненько в дорогу.

«Ось і все, — подумалося Катерині. — Для нього це так собі... зв'язок з життям. Поїде і не згадає ніколи».

— Проведіть мене, — попросив Петро. — Надворі так гарно.

Катерина накинула на плечі хустку, поправила перед дзеркалом зачіску.

— Ви дуже рано поїдете? — запитала навіщось.

— На світанку. Якщо не просплю. У мене звичка про-сипати.

— Сон, значить, здоровий.

— Не скаржусь.

— А я, буває, до півночі верчуся. Хіба що під ранок забудуся. Звичка. Під час екзаменів ночі не спала.

— Ви до медшколи десь працювали?

— Два роки в лікарні. Після десятирічки стаж набувала.

Надворі їй справді було чудово. Од маленької петлястої річечки тягло прохолодою; поля, що в супокої, в святій своїй тавмнічості родили людям пашню, дихали ароматом колосся, чебрецю, медунки і різнотрав'я... А над садибою, церковкою, над усім вечірнім роздоллям гігантським прозорим куполом висіло небо. Воно, здавалося, грало, співало миготінням тисяч зірок, малих і великих, яскравих і ледь помітних...

Петро і Катерина йшли, зближені ніччю, самотністю, тишею, слухали цю нечутну мелодію простору. Неширокою биндою стелилася перед ними дорога в зеленім вербовім вінку, далі, на пригірку, — село в рідкім електрич-

нім сузір'ї, за ним іще, і так без кінця — села, поля, переліски...

— Ви любите життя? — несподівано запитав він.

Катерина змовчала. Що йому відповісти? Звичайно ж, любить. Хто може його не любити? Мабуть, він мав на увазі щось інше, конкретніше.

Запитала:

— А що таке життя? Як по-вашому?

Він розсміявся:

— Я зовсім не хотів заглиблюватися в філософію, просто так запитав.— І раптом посерйознішав: — Для мене, коли думаю про життя, ясно одне: кожний розумів його по-своєму. Поза громадськими нормами, звісно. У кожного своя мірка, свій підхід. І людство ніколи не прийде тут до спільного знаменника. Смаки і вимоги завжди будуть різні...— Та я не про це. Чи любите ви життя так, взагалі, разом узяті? Простіше: чи любите ви землю, дерева, людей?

— ...Сонце, повітря, воду...— домовила Катерина. І обоє засміялися.— Не знаю, хто це сказав, здається, Довженко: люблю будівельників, каменярів, різноробів... Інженерів розумних, геологів, бульдозеристів... Як же це там у нього?.. Ага: «І чим більше відчуваю любові до них, тим більше щастям, радістю виповнюється моя душа. І я щасливий...»

— Напам'ять знаєте? — здивувався Петро.

— Запам'яталося. Та це неточно, — спохватилася вона, ніби виправдуючись.

— Про художників він нічого не сказав?

— Сказав. Але не пригадую.

— Жаль... А я люблю гарні місця. Гарна річка, діброва, ліс, навіть полезахисні смуги, коли вони не скалічені тракторами й машинами, вселяють у мене радість. Людей красивих люблю. Більше чомусь сільських, хліборобів. Певне, тому, що вони завше з землею, природою.

— За це їх треба любити, — задумливо сказала Катерина.

Вони зупинилися на місточку через річку. Петро запалив. Зеленувате місячне світло падало на лице Катерини, і воно здавалося неприродно блідим. Насправді ж було смаглявим, степового загару, з чорними — врозліт — бровами, що нагадували чайні крила. Петро дивився на неї, і легкий смуток щемив його серце. «Гарна ж, мов писана, — думав він. — Така і жінкою вірною була б, і матір'ю турботливою». Тут же згадалось інше, своє, осо-

бисте, і він, щоб не тривожити душу, відмахнувся від нього і запитав:

— Коли ви будете в Києві, Катю?

Вона кинула на нього трохи здивований погляд і, думаючи про щось своє, задушевне, тихо відповіла:

— Не знаю. Мабуть, ніколи. Відряджень у нас не буває... Хіба що під час відпустки, так дома чекають.

— Приїздіть. Хоч на кілька днів.

В голосі його Катерина відчула щирість.

— Але ж ви, мабуть...— і не домовила.

— Приїздіть. Ось вам мій телефон, адреса.— Петро поспішливо дістав і простягнув візитку.

Катерина несміливо взяла листочок і так і тримала його, не ховаючи.

Художник від'їздив уранці. Катерина вже була на роботі, коли він зайшов попрощатися. Вона провела його до мосту, там обоє вийшли з машини. Петро хотів запалити, та все не міг вибрати сигарету — вони чомусь ламалися в його пальцях.

Потім сів і поїхав. На прощання щось іще сказав, та вона нічого не зрозуміла й не запам'ятала. Перед нею лежала дорога, рівна, мов стрічка, і, як нерозпущена стрічка, сумовита, скорботна.

СВІТЛО ТВОГО ВІКНА

По цілоденній морочливій праці ми залюбки полишали кімнатний затишок і поспішали надвір. Після тривалих відлиг знов потягнуло морозом, понамітало снігів, небо визорилось, і місяць справді здавався пастухом на безмежнім якимсь пасовиську.

Ми блукали зимовим висілком. Сухо потріскував сніг, десь далеко співали — до нас надлітало тільки розкотисте відголосся, десь валували собаки. Зголоднілим по свіжості, по лункій оцій тиші, нам не хотілось вертатися, сидати знов за осоружні столи, що їх жартома нарекли «галерами», і ми ходили, розмовляли, сміялися, в нас ніби вливалось щось таке, що робило несхожими на попередніх, раніших — мовчливих та постійно задумливих, — а веселими, несподівано радісними, якимись дитинними...

Скрипіння сухої вільшини, що хтозна-відколи скрипить над дорогою, будило щось таємниче, химерне, пригасле у пам'яті; шум електрички, що зненацька, мов із тунелю,

баским конем виривалася з лісу і весело стугоніла мостом, повертав до міста, міської буденності, з якої так важко вирватися; мерехтіння зірок — вони здавалися низькими, близенькими — нагадувало...

Одне слово, усе раптом стало якимсь незвичайним, набрало нових якихось форм, виповнилося новим змістом. Ми дивилися на світ очима першовідкривачів, дитини, що починала прозрівати, хоч у кожного за плечима лежало складне, багате на добро і на кривду життя; нараз ми стали хлопчиськами, нам хотілося — отак-таки вночі, на морозі! — гратися в сніжки, підчіпляти один одного і валити в кучугури, натерти комусь снігом лице чи взяти жменю холодного, іскристого і силоміць запхнути за комір... Єдине, що утримувало від цього, — вік, літа. І здоров'я. У того — серце, в іншого тиск, ще в когось... Ще в когось, можливо, давніми ранами нила рука чи нога...

Над дорогою, уся припорошена снігом, стояла хатина. Невисокий паркан, кілька деревець і дві розкішні берези. Берези були старші і садка, і будиночка — либонь, його й ставили отак поміж ними, і все літо, аж до пізньої осені, білокорі шепотіли комусь про любов, чи наганяли смуткові спомини, чи співали дітям «коточка».

Хатина стояла тут здавна, не раз повз неї ходилося, проте тільки нині вона чомусь зацікавила, хотілося, щоб цієї святої ночі там оселилися тільки добро та радість. Над усе нам цього бажалося, бо так уже принадно світилося одне-єдине віконце хатини, стільки було в тому вогнику затишку, що ми аж спинилися, зачаровані.

— При такому віконці колись, мабуть, ворожили, — сказала котрась із дружин, що досі мовчкували, слухали чи й не слухали нашу гутірку.

— За таким віконцем сидіти б у гарній компанії, — долинув чийсь розважливий голос.

— А давайте зйдемо!

— Еге ж!

Невеличке, здавалось, єдине у всім оцім світі віконце з вазончиком за прозорою фіранкою, м'яке, лагідне світло, на яке, наче метелики влітку, летіли лапаті сніжинки, нараз повернуло нас до дитинства, поробило хлопчиками, готовими — як бувало — постукати в будь-яку хату, будь-які двері, ошчасливити господарів своєю присутністю...

Незабутні літа! Нині вони мчали в уяві ярами-байраками, через калинові мости, кучугури — у сиву безвість,

що обзивалася раптом вибухами снарядів і бомб, лунки на морозі автоматними чергами, стогоном, передсмертними криками...

Стугоніли мостом електрички, мерехтіли зірниці, у нестримній шаленості летіли роки — од дитинства до нинішніх, од найдавніших, що утримались в пам'яті, до сучасних — клопітких, невпокійних...

— То ходімо, чи що?

Укількох зайшли на подвір'я, власне, його й не було, всюди тут панували дерева, полишаючи під хатою невеличкий простір.

Двері були незамкнені, ми опинилися в темному коридорчику, не наважуючись, однак, постукати, переступити останню межу невідомості. Поки шепотіли та по-хлопчакому підштовхували один одного вперед, двері прочинилися, вузький скісний промінець висвітив наші постаті.

— Заходьте, чого ж ви? — Маленькі примружені очі з цікавістю дивилися на незнайомих. — Чую, щось наче протупало... Заходьте.

Невелика скромна світлиця вражала затишком. Акуратно заслане простеньким покривалом ліжко з двома високо збитими подушками; старенька, самотужки полірована шафа; такого ж — потемнілого від давнини — дерева стіл; домашньої роботи настільник; табуретки і кілька стільців, що на них також примічалася дбайлива рука хазяйки — такі вони були чисті та справні.

Однак чи не найбільше дивувала долівка, проста, земляна, змазана густою червоною глиною. Нам, міським, одразу ж пригадалося село — ще як були малими, зелені свята, коли в кожній хаті, на кожному об'їсті терпко пахло татарським зіллям, що його ми, хлопчакі, наносили з цієї нагоди оберемки; нараз дихнуло нам роздоллям полів, нічним, сінокосами та жнивими, зеленим спорихом дворів, соняшниками та розмай-зіллям...

— Ви часом не з радгоспу? — обірвала мимохітливі наніт спомини жінка. Вона була маленька, сухувата, але ще міцна, очі її, трохи примружені од яскравого світла, дивилися на нас з цікавістю і легким подивом.

— Ні,—винувато сказав котрийсь із нас.—Ми так, просто... Зараз підемо.

— Отак зразу? — ще більше подивувалася жінка.— Не годиться. Коли зайшли, то сідайте, розкажуйте.— І, не чекаючи нашої відповіді, додала: — Я думала — з радгос-

пу. Син мій, Василь, там шоферував, то вони й провідують мене в свята.

— Де ж він тепер, ваш син? — обережно запитали ми.

— Ось нате, дивіться.— Жінка взяла аркушик паперу, що лежав на столі, подала.— Прислав, а самого, видно, не буде.

Куце телеграмне поздоровлення... «Може, приїду... Цілюю. Василь».

Скупі ж ми буваємо на ласкаві слова матерям!

— Звідки? — приглядалися.— Ого! Далеченько.— Вичитали назву відомого міста.

— Ото-то,— підхопила жінка,— А де воно — хто його знає. Кажуть, в Азії ніби Середній.

— В Азії,— підтвердили ми.— Але тепер літаки, кілька годин — і дома.

— А от же нема,— скрушно мовила мати.— Поїхав торік на ту — як її? — еге ж, цілину, з радгоспу послали хліб возити, чи що, а там і завербувавсь. Писав, ненадого, д'зимі, мовляв, приїду, та, видно, не його воля.

— Там зараз гаряча пора,— пояснювали їй.— Електростанцію ось-ось пустять, мабуть, не так просто відпроситися.

— Та вже ж,— сказала.— Він такий, що ускрізь найде собі клопіт... Одначе роздягайтесь, чого ж ви? — спохватилася.— Будемо святкувати.

Ми переглянулись, нам було незручно, що так необдумано, справді якось по-хлоп'ячому втрутилися в чуже життя, але й повернутися, піти, полишити стару на самоті з розбурханими почуттями не випадало також.

— Як же вас величати, мамо? — запитали жінку, що вже метушилася, ладнала на стіл.

— Корніївна, діти. А зовуть Ганною.

— Ганно Корніївно, вибачте,— почали було ми, та жінка й слухати не хотіла.

— Роздягайтеся, сідайте, тоді й розкажете.

Що було робити? Ми знову перезирнулися, вловили в очах одне одного німу згоду.

— Заждіть хвилинку,— схопився за шапку Андрій, наймолодший з-поміж нас і найпрудкіший.— Я зараз...

Поки ми роздягалися та допомагали Ганні Корніївні, Андрій повернувся з жінками і з чималою, набитою пляшками та пакунками валізою.

— Отакої! — сплеснула руками жінка.— Нащо ви оце? Чи онно мало?

А ми, ніби не чуючи її, виставляли вогнисту «Перців-

ку», шампанське, клади ковбасу, шинку, цукерки, — стіл ураз нагорожився, став тіснуватий...

То була справді чудова ніч! Годину тому далекі, незнайомі, чужі, ми раптом стали свої, якісь ніби рідні самітній тій жінці, що ждала свого єдиного сина: її материнські клопоти виповнювали й наші серця, додавали урочистості відтінок неспокою, чекання, від чого святковість ставала земнішою, набирала змістовності, глибшала.

— Нехай йому там легше гикнеться, — сказала Ганна Корніївна, пригублюючи склянку із іскристим шампанським.

Комусь траплялося їздити, когось доля носила по тих далеких краях, і зараз його розповідь була в центрі уваги; хтось сказав, що станція, яку буде й Василь, ривнятиметься десяткам Дніпрогесів, що споруджують її спеціалісти з усього Союзу, і матеріали туди йдуть також зусюди, бо, мовляв, одній республіці було б не під силу; ще інший захоплювався розмахом будівництва...

— Візьміть наше місто...

— Та куди не поїдь!

— Ну то нехай же йому там, — приказувала Ганна Корніївна та припрошувала не гребувати її столом.

Мені ж пригадалась війна (святкової, урочистої днини вона завше чомусь приходить на спомин), засніжений хутірець десь у Латвії, серед латвійських лісів, де зупинилися на короткий перепочинок, зимова ніч і мандливий вогник у віконці хатини, що приютила промерзлих, голодних, натомлених; нас зустріли він і вона, старий і старенька, що їх лихоліття поробило самотніми, посиротило, ми ділили наші скупі солдатські їз, пили крутий узвар і мріяли потаємно про день, коли вгамуються вихори, над світом запанує спокій...

— Чим же закінчилися ті відвідини?

— На світанку ми пішли в наступ...

Запала мовчанка, ніби кожен ураз побачив перед собою молодих, юних, ще не розквітлих життям, яким належало йти в огонь, — побачив і завмер в німотному подиві.

— Отак і мій десь, — витерла сухі оченята Ганна Корніївна. — Пішов та й ніби у воду канув. Василькові ще року не було...

Під вікнами затупало, жінка схопилася, в очах її зблиснула потаємна надія. Ми й собі насторожились: ану ж Василь! Хотілося, щоб він таки приїхав, прийшов,

утішив стару, що так жеде не діждеться одинака свого, своєї надії і радості.

Зайшли веселі, молоді, розрум'янені.

Цілували її, дарували — од радгоспу, од комсомолу, а вона стояла, маленька, розгублена, чекала хоча б слова-півслова про Василя, сина свого, що обіцяв, та, бачте, і не приїхав.

...Було за північ, коли розходились. Великий Віз, що звечора визорував мало не серед неба, чіплявся дишлом високих сосен край лісу, подужчав мороз, вітер мів рідку поземку, заганяючи її в затишки. Примовкли пісні, хоча в оселях іще світилось, поблід, нахилився до заходу місяць.

Ми постояли, радіючи з гарної такої несподіванки, і пішли до будинків. Піднімаючись сходами, я оглянувся: віконце світилося, там усе ще ждали, там довго ще ждатимуть, бо по-справжньому ждати вміють лише матері.

ЗМІСТ

Окрилений незгасною мрією
Віталій Кулаковський

5

ДОЧКА ПРОМЕТЕЯ

Роман

Книга перша

Леся

14

Книга друга

Одержима

200

ЗА КРАСОЮ

Повість

350

ОПОВІДАННЯ

Зозулині літа

394

Грімке літо

403

Мати землі

413

Вітер далеких доріг

423

Дорога в далину

433

Світло твого вікна

440

**МИКОЛА ЯКОВЛЕВИЧ
ОЛЕЙНИК**
Избранные произведения
в двух томах

Том I

ДОЧЬ ПРОМЕТЕЯ. Роман
ЗА КРАСОЙ. Повесть
РАССКАЗЫ

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1983

(На украинском языке)

Редактор *М. М. Габріїчук*
Художник *С. П. Савицький*
Художній редактор *О. М. Анікін*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректори *Г. І. Кривошук, А. В. Кудрявцева*

Информ. бланк № 1018
Здано до складання 14.05.82.
Підписано до друку 28.12.82.
БФ 46428. Формат 84×108/32.
Папір друкарський № 2.
Гарнітура шкільна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 23,52.
Ум. фарб. відб. 23,52.
Обл.-вид. арк. 25,849.
Тираж 65 000. Зам. 2—1318.
Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Олійник М. Я.

О54 Вибрані твори: В 2-х т. Т. 1. Дочка Прометея: Роман; За красою: Повість; Оповідання. (Передм. В. Кулаковського).— К.: Дніпро, 1983.— 446 с.

У романі українського радянського письменника розповідається про життєвий і творчий шлях, формування революційного світогляду великої української поетеси Лесі Українки. До книги ввійшли також автобіографічна повість та оповідання.

70303—105

0—105.83. 4702590200

У2

М205(04)—83

